శ్రీరస్తు.

శ్రీకాళిదాసప్రణీతమ్

రఘువంశాఖ్యమ్మహాకావ్యమ్

ఆదశసర్గమ్.

కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితయా

సంజీవిన్యాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సహ

వావిళ్ల॥ రామస్వామిశాస్త్రిణా

సమ్యక్పరిష్కృత్య.

శ్రీమచ్చెన్నపుర్యాభరణాయమానాయామ్

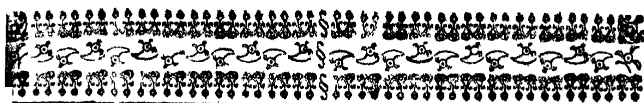
ఆదిసరస్వతీనిలయాఖ్యస్వకీయ

ముద్రాక్షరశాలాయామ్

ముద్రాక్షరైస్సమ్ప్రకాశితం

సద్విజయతేతరామ్.

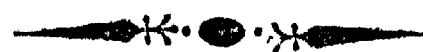
౧౮౭౦సం.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః

రఘువంశకావ్యే-సవ్యాఖ్యానే- ప్రథమసర్గప్రారంభః-

శ్లో॥ మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్ధజానయే। సద్యోదక్షిణదృక్పాతసంకుచద్వామదృష్టయే॥ ౧॥ అంతరాయతిమిరోపశాంతయే శాంతపావనమచింత్యవైభవమ్। తన్నరం వపుషి కుంజరం ముఖే మన్మహే కిమపి తుందిలం మహః॥ ౨॥ శరణం కరవాణి శర్మదం తే చరణం వాణి చరాచరోపజీవ్యమ్। కరుణామసృణైః కటాక్షపాతైః కురు మామంబ కృతార్థసార్థవాహమ్॥ వాణీం కాణభుజీమజీగణదవాసాసీచ్చ వైయాసికీమంతస్తంత్రమరంస్త పన్నగగవీగుంభేషు చాజాగరీత్। వాచామాచకలద్రహస్యమఖిలం యశ్చాక్షపాదస్ఫురాం లోకేఽభూద్యదుపజ్ఞమేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః॥ మల్లినాథకవిస్సోఽయం మందాత్మానుజిఘృక్షయా। వ్యాచష్టే కాళిదాసీయం కావ్యత్రయమనాకులమ్॥ కాళిదాసగిరాం సారం కాళిదాసస్సరస్వతీ। చతుర్ముఖోఽథవా సాక్షాద్విదుర్నాన్యే తు మాదృశాః॥ తథాపి దక్షిణావర్తనాథాద్యైః క్షుణ్ణవర్త్మసు। వయం చ కాళిదాసోక్తిష్వవకాశం లభేమహి॥ భారతీ కాళిదాసస్య దుర్వ్యాఖ్యావిషమూర్ఛితా। ఏషా సంజీవనీ టీకా తామద్యోజ్జీవయిష్యతి॥ ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా। నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానపేక్షితముచ్యతే॥ ఇహ ఖలు సకలకవిశిరోమణిః కాళిదాసః ॥ కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే। సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే। ఇత్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం-కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేదిత్యస్య నిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యన్-రఘువంశాఖ్యం మహాకావ్యం చికీర్షుః-చికీర్షితార్థావిఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనభూతవిశిష్టదేవతానమస్కారస్య శిష్టాచారప్రాప్తత్వాత్ ॥ ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమిత్యాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ కావ్యనిర్మాణస్య విశిష్టశబ్దార్థప్రతిపత్తిమూలత్వేన విశిష్టశబ్దార్థయోశ్చ॥ శ్లో॥ శబ్దశాస్త్రమశేషం తు ధత్తే శర్వస్య వల్లభా। అర్థ

స్వరూపమఖిలంధత్తేముగ్ధేందుశేఖరః ॥ ఇతివాయుసంహితావచనబలేన పార్వతీపరమేశ్వరాయత్తత్వదర్శనాత్తత్ప్రీతిఫలత్వయాతావేవాభివా దయతే॥..

మూ. ౧ { వాగర్థావివసంపృక్తౌవాగర్థప్రతిపత్తయే।
జగతఃపితరౌవందేపార్వతీపరమేశ్వరౌ॥.....౧ }

౧వ్యా॥వాగర్థావివేతి॥వాగర్థావివేత్యేకంపదం॥ఇవేనసహనిత్యసమా సోవిభక్త్యలోపశ్చేతివక్తవ్యాత్-ఏవమన్యత్రాపిద్రష్టవ్యం- వాగర్థావి వశబ్దార్థావివసంపృక్తౌనిత్యసంబంధావిత్యర్థః.నిత్యసంబద్ధయోః శబ్దార్థయో రుపమానత్వేనోపాదానాత్ నిత్యఃశబ్దార్థసంబంధఃఇతిమీమాంసకాః. జగ తోలోకస్యపితరౌమాతాపితరౌమాతాచపితాచపితరౌ-పితామాత్రేతిద్వం ద్వైకశేషః॥ని॥మాతాపితరౌపితరౌమాతరపితరావిత్యమరః-ఏతేనశివయోః సర్వజగజ్జనకతయావైశిష్ట్యం ఇష్టార్థప్రదానశక్తిఃపరమకారుణికత్వంచ సూచితం-పర్వతస్యాపత్యం స్త్రీపార్వతీ- తస్యాపత్యమిత్యణ్ టిడ్ఢాణఞి త్యాదినాఙీప్ పార్వతీచపరమేశ్వరశ్చపార్వతీపరమేశ్వరౌ.పరమశబ్దఃసర్వో త్తరత్వద్యోతనార్థః-మాతురభ్యర్హితత్వాదల్పాచ్తరత్వాచ్చపార్వతీశబ్ద స్యపూర్వనిపాతః-వాగర్థప్రతిపత్తయే-శబ్దార్థయోఃసమ్యక్ జ్ఞానార్థంయ ద్వావాగర్థప్రతిబుద్ధయే శబ్దార్థవిజ్ఞానాయవందే అభివాదయే - అత్రోప మాలంకారః-స్వతస్సిద్ధేనభిన్నేనసంమతేనచధర్మతః సామ్యమన్యేనవర్ణ్య స్యవాచ్యంచేదేకదోపమా॥ఇతిప్రాయశ్చాయమలఙ్కారఃకాళిదాసోక్తిషు ఆదావాదేవతాకస్యసర్వగురోర్మగణస్యప్రయోగాత్ శుభలాభస్సూ చ్యతే-తదుక్తం-శుభదోమోభూమిదైవతఇతి-వకారస్యామృతబీజత్వాత్ ప్రచయగమనసిద్ధిః-అస్మిన్సర్గేఅనుష్టుప్శ్లోకాః॥ ....

మూ- ౨ { క్వసూర్యప్రభవోవంశఃక్వచాల్పవిషయామతిః।
తితీర్షుర్దుస్తరంమోహాదుడుపేనాస్మిసాగరమ్॥ }

౨వ్యా॥సంప్రతికవిఃస్వాహంకారంపరిహరతి॥క్వేత్యాదినాశ్లోకద్వయేన॥ ప్రభవత్యస్మాదితిప్రభవఃకారణం॥అకర్తరిచకారకేసంజ్ఞాయామితిసాధుః సూర్యఃప్రభవోయస్యసఃసూర్యప్రభవఃవంశఃక్వ౹అల్పోవిషయోజ్ఞేయార్థో యస్యాస్సాల్పవిషయామతిఃప్రజ్ఞాచక్వద్వౌక్వశబ్దౌమహదన్తరంసూచయతఃసూ ర్యవంశంజ్ఞాతుంనశక్నోమీత్యర్థః తథాచతద్విషయప్రబన్ధనిర్మాణన్తుదూరా పాస్తమితిభావఃదుస్తరన్తరీతుమశక్యం-ఈషదిత్యాదినాఖల్ప్రత్యయఃసా

-గరం మోహాదజ్ఞానాత్ - ఉడుపేనప్లవేన॥ని॥ ఉడుపం తు ప్లవః కోలః ఇత్యమరః॥ అ
శ్వవా చర్మావనద్ధేన యానపాత్రేణ॥ని॥ చర్మావనద్ధముడుపం ప్లవః కాష్ఠం కరణ్డకః ఇతిహ
లాయుధః - తితీర్షుః తరీతుమిచ్ఛురస్మి - తరతేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః॥ అల్పసాధనైరధి
కారంభో నసుకర ఇతి భావః॥ ఇదం చ వంశోత్కీర్తనసాహసకథనం స్వప్రబన్ధమహత్త్వప్ర
కాశనార్థమేవ తదుక్తం - ప్రతిపాద్యమహిమ్నా చ నిబన్ధోపి మహత్తర ఇతి॥

మూ- ౩ { మన్దః కవియశః ప్రార్థీ గమిష్యామ్యుపహాస్యతామ్।
ప్రాంశులభ్యే ఫలే లోభాదుద్బాహురివ వామనః॥ }

౩ వ్యా॥ మన్ద ఇతి॥ కిఞ్చ మన్దో మూఢః॥ని॥ మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యా మన్దాః ఇ
త్యమరః॥ తథాపి కవియశః ప్రార్థీ కవీనాం యద్యశః కావ్యనిర్మాణం తత్ప్రార్థనాశీ
లః అహం ప్రాంశునా ఉన్నతపురుషేణ లభ్యే ప్రాప్యే ఫలే తరుఫలవిషయే - లోభాద్గ
ర్ధనాత్ ఉద్బాహుః ఫలగ్రహణాయోర్ధ్వీకృతహస్తః వామన ఇవ హ్రస్వ ఇవ
ని॥ ఖర్వో హ్రస్వశ్చ వామన ఇత్యమరః అవహాస్యతాం అవహాసవిషయ
తాం ఋహలోర్ణ్యత్ ఇతి ణ్యత్ప్రత్యయః - గమిష్యామి ప్రాప్స్యామి॥...

మూ- ౪ { అథవా కృతవాగ్ద్వారే వంశేస్మిన్పూర్వసూరిభిః।
మణౌ వజ్రసముత్కీర్ణే సూత్రస్యేవాస్తి మే గతిః॥... }

౪ వ్యా॥ మన్దశ్చేత్తర్హి త్యజ్యతామయముద్యోగ ఇత్యత్రాహ॥ అథవేతి॥
అథవా కిన్తు పూర్వైస్సూరిభిః వాల్మీకిప్రభృతిభిః - కృతవాగ్ద్వారే కృ
తం వాక్ రామాయణాదిప్రబంధరూపా సైవ ద్వారం ప్రవేశోపాయో యస్య
స్మిన్ తస్మిన్ అస్మిన్ సూర్యప్రభవే వంశే కులే విద్యయా జన్మనా వా ప్రా
ణినామేకలక్షణః - సంతానో వంశ ఇత్యుచ్యతే - వజ్రేణ మణివేధకసూచివిశే
షేణ॥ని॥ వజ్రం కులిశశస్త్రయోః - మణిభేదేశస్త్రభేద ఇతి కేశవః - సముత్కీ
ర్ణే విద్ధే మణౌ రత్నే సూత్రస్యేవ మే గతిస్సంచారోస్తి వర్ణనీయే రఘువం
శే మమ వాక్ప్రసారోస్తీత్యర్థః॥ ....

మూ-౫ { సోహమాజన్మశుద్ధానామాఫలోదయకర్మణామ్
ఆసముద్రక్షితీశానామానాకరథవర్త్మనామ్॥ }

౫ వ్యా॥ ఏవం రఘువంశే లబ్ధప్రవేశస్తద్వర్ణనం ప్రతిజానీతే॥ సోహ
మిత్యాదిభిః పంచభిః శ్లోకైః॥ సోహం రఘూణామన్వయం వక్ష్యే ఇతి ఉ
త్తరేణాన్వయః - కింవిధానాం రఘూణామిత్యత ఉత్తరాణి విశేషణాని యో
జనీయాని - ఆజన్మ జన్మ ఆరభ్యేత్యర్థః॥ ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోరిత్యవ్యయీ
భావః - తస్య శుద్ధానామిత్యనేన సుప్సు [illegible] మాసః ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్ట

వ్యం ఆజన్మశుద్ధానాం ఆనిషేకాదిసర్వసంస్కారసంపన్నానామిత్యర్థః ఆఫలో
దయాత్ ఫలసిద్ధేఃకర్మయేషాం తేషాంప్రారబ్ధాంతగామినామిత్యర్థః-ఆస
ముద్రక్షితీశానాంసార్వభౌమానామిత్యర్థః-ఆనాకంరథవర్త్మయేషాం తే
షాంఇంద్రసహకారిణామిత్యర్థఃఏవంసర్వత్రఆఙోభివిధ్యర్థత్వం అన్య
థామర్యాదార్థత్వేజన్మాదిషుశుద్ధాద్యభావప్రసంగాత్॥........

మూ ౬ { యథావిధిహుతాగ్నీనాం యథాకామార్చితార్థినాం। / యథాపరాధ దండానాం యథాకాలప్రబోధినాం॥ }

౬ వ్యా॥ యథావిధీతి॥ విధిమనతిక్రమ్య యథావిధి యథాశాస్త్రం యథాసా
దృశ్యఇత్యవ్యయీభావఃతతోహుతశబ్దేనసుప్సుపేతిసమాసఃఏవంయథా
కామాదిషుద్రష్టవ్యం యథావిధిహుతాఅగ్నయోయైస్తేషాం యథాకామ
మర్థ్యాభిలాషమనతిక్రమ్య అర్చితార్థినాం సత్కృతార్థినాం -, య
థాపరాధం అపరాధమనతిక్రమ్యదండోయేషాం తేషాం యథాకాలం కాల
మనతిక్రమ్య ప్రబోధనశీలానాం చతుర్భిర్విశేషణైర్దేవతాయజనాతిథి
సత్కారదండధరత్వప్రజాపాలనసమయజాగరూకత్వానివివక్షితాని॥...

మూ ౭ { త్యాగాయసంభృతార్థానాం సత్యాయమితభాషిణామ్ / యశసేవిజిగీషూణాం ప్రజాయైగృహమేధినామ్॥ }

వ్యా॥ త్యాగాయేతి॥ త్యాగాయసత్పాత్రవినియోగాయసంభృతార్థా
నాంసంచితధనానాంనతుదుర్వ్యయాయేత్యర్థఃసత్యాయమితభాషిణాం
మితభాషణశీలానాంనతుప్రాభవాయయశసేవిజిగీషూణాంజేతుమిచ్ఛూ
నాంనత్వర్థసంగ్రహాయ-ప్రజాయైసంతానాయగృహమేధినాందార
పరిగ్రహిణాంనతుకామోపభోగాయగృహైర్దారైర్మేధంతేసంగచ్ఛం
తఇతిగృహమేధినః॥ని॥ దారేష్వపిగృహాఇత్యమరః॥ జాయాచగృహిణీగృహాః
ఇతిహలాయుధః-మేధృసంగమఇతిధాతోర్ణినిఃఏభిర్విశేషణైఃపరోపకా
రిత్వంసత్యవచనతాత్పర్యం యశఃపరత్వంపితౄణామానృణ్యశ్రద్ధాచవివ
క్షితానిఅత్రత్యాగాయేత్యాదిషుతాదర్థ్యేచతుర్థీ॥..............

మూ- ౮ { శైశవేభ్యస్తవిద్యానాం యౌవనేవిషయైషిణామ్॥ / వార్ధకేమునివృత్తీనాం యోగనాన్తేతనుత్యజామ్ }

౮ వ్యా॥ శైశవఇతి॥ శిశోర్భావఃశైశవంబాల్యం॥ ప్రాణభృజ్జాతివయోవచ
నోద్గాత్రాదినాఅఞ్ప్రత్యయః- తస్మిన్వయసిఅభ్యస్తవిద్యానాం -అనేనబ్ర

ష్ఠాచర్యాశ్రమోవివక్షితః-యూనోభావఃయౌవనం-యువాదిత్వాదణ్ త
స్మిన్వయసివిషయైషిణాంభోగాభిలాషిణాంఏతేనగార్హస్థ్యంసూచితం-
వృద్ధస్యభావోవార్ధకం॥ ద్వంద్వమనోజ్ఞాదిభ్యశ్చేతివుఞ్॥ని॥ వార్ధ
కంభావబృందయోరిత్యమరః-తస్మిన్వయసిమునీనాంవృత్తిరివవృత్తిర్యేషాం
ఏతేనవానప్రస్థాశ్రమోవివక్షితః- అంతేయోగేనపరమాత్మధ్యానేన॥ని॥
యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరఃతనుంత్యజంతీతిత
నుత్యజః॥ అన్యేభ్యోపిదృశ్యతఇతిక్విప్ ఏతేనమోక్షగామిత్వంసూచితమ్॥ ॥

మూ౯ { రఘూణామన్వయంవక్ష్యేతనువాగ్విభవోపిసన్।
తద్గుణైఃకర్ణమాగత్యచాపలాయప్రచోదితః .. ॥ }

వ్యా॥రఘూణామితి॥ సోహంలబ్ధప్రవేశోహంతనువాగ్విభవోప్యల్పవా
గ్విభవోపిసన్-తద్గుణైఃతేషాంరఘూణాంగుణైః ఆజన్మశుద్ధ్యాదిభిఃకర్తృభిః-
కర్ణంమమశ్రోత్రమాగత్య-చాపలాయచాపలంచపలకర్మఅవిమృశ్యకర
ణరూపంకర్తుం॥ క్రియార్థోపపదస్యేత్యాదినాచతుర్థీ. ప్రచోదిత
స్సన్ప్రేరితస్సన్ రఘూణాంరఘువంశజానాంరాజ్ఞామన్వయం వంశంవ
క్ష్యే- ... ... ॥

మూ౧౦ { తంసంతశ్శ్రోతుమర్హంతిసదసద్వ్యక్తిహేతవః। హే
మ్నస్సంలక్ష్యతేహ్యగ్నౌవిశుద్ధిశ్శ్యామికాపివా॥ ॥ }

౧౦ వ్యా.సంప్రతిస్వప్రబంధపరీక్షార్థంసతఃప్రార్థయతే॥తమితి॥తంర
ఘువంశాఖ్యంమహాప్రబంధంసదసతోఃగుణదోషయోఃవ్యక్తౌవిభజనేహే
తవఃకారణభూతాఃసంతః-శ్రోతుమర్హంతి- తథాహి-హేమ్నఃసువర్ణస్యవి
శుద్ధిఃనిర్దోషస్వరూపంశ్యామికాపివాలోహాంతరసంగాత్మకోదోషోవా
అగ్నౌసంలక్ష్యతేనాన్యత్ర-తద్వదత్రాపిసంతఏవగుణదోషవివేకాధికా
రిణఃనాన్యఇతిభావః॥ ....॥

మూ.౧౧ { వైవస్వతోమనుర్నామమాననీయోమనీషిణామ్।
ఆసీన్మహీక్షితామాద్యఃప్రణవశ్ఛందసామివ॥... ॥ }

౧౧ వ్యా॥ వర్ణ్యంవస్తూపక్షిపతి॥వైవస్వతఇతి॥ మనసఈషిణోమనీషిణో
ధీరాఃవిద్వాంసఇతియావత్ - పృషోదరాదిత్వాత్సాధుఃతేషాంమాననీ
యఃఛందసాంవేదానాం॥ని॥ఛందఃపద్యేచవేదేచేతివిశ్వః-ప్రణవఃఓంకార
ఇవ-మహీంక్షియంతీతిఈశతఇతిమహీక్షితః-క్షిధాతోరైశ్వర్యార్థస్యక్వి
పితుగాగమః-తేషామాద్యఃఆదిభూతః - వివస్వతోపత్యంపుమాన్వైవస్వ

తో నామ వైవస్వత ఇతి ప్రసిద్ధః మనురాసీత్ నామేతి ప్రసిద్ధౌ॥..........౧

మూ. ౧౨ { తదన్వయే శుద్ధిమతి ప్రసూతః శుద్ధిమత్తరః।
దిలీప ఇతి రాజేందురిందుః క్షీరనిధావివ ॥ }

౧౨ వ్యా॥ తదన్వయ ఇతి ॥ శుద్ధిరస్యాస్తీతి శుద్ధిమాన్ తస్మిన్ తదన్వయే తస్య మనోరన్వయే అతిశయేన శుద్ధిమాన్ శుద్ధిమత్తరః ॥ ద్వివచనేత్యాదినా తరప్ దిలీప ఇతి ప్రసిద్ధః రాజా ఇందురివ రాజేందుః రాజశ్రేష్ఠః ॥ ఉపమితం వ్యాఘ్రేతి సమాసః క్షీరనిధావిందురివ ప్రసూతః జాతః॥..........

మూ. ౧౩ { వ్యూఢోరస్కో వృషస్కంధస్సాలప్రాంశుర్మహాభుజః।
ఆత్మకర్మక్షమం దేహం ధర్మః క్షాత్ర ఇవస్థితః॥..... }

౧౩ వ్యా॥ తమేవ వ్యూఢేత్యాదిభిః వర్ణయతి॥ వ్యూఢేతి॥ వ్యూఢం విపులమురో యస్య సః వ్యూఢోరస్కః ॥ ఉరః ప్రభృతిభ్యః కప్ ॥ ని॥ వ్యూఢం విపులం భద్రం స్ఫారం సమం వరిష్ఠం చేతి యాదవః - వృషస్య స్కంధ ఇవ స్కంధో యస్యేతి వృషస్కంధః ॥ సప్తమ్యుపమానేత్యాదినా ఉత్తరపదలోపీ బహువ్రీహిః - సాలో వృక్ష ఇవ ప్రాంశురున్నతః॥ ని॥ ప్రాకారవృక్షయోస్సాలస్సాలస్సర్జతరుస్స్మృత ఇతి శాశ్వతః - మహాభుజః మహాంతౌ భుజౌ బాహూ యస్య సః ॥ ఆన్మహత ఇత్యాదినా మహచ్ఛబ్దస్యాత్వం - ఆజానుబాహురిత్యర్థః - ఆత్మకర్మక్షమం స్వవ్యాపారానురూపం దేహం ఆశ్రితః ప్రాప్తః క్షాత్రః క్షత్రసంబంధీ ధర్మ ఇవస్థితః - మూర్తిమాన్ పరాక్రమ ఇవ స్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥..........

మూ ౧౪ { సర్వాతిరిక్తసారేణ సర్వతేజోభిభావినా ।
సతు సర్వోన్నతేనోర్వీం క్రాంత్వా మేరురివస్థితః }

౧౪ వ్యా॥ సర్వేతి॥ సర్వాతిరిక్తసారేణ సర్వేభ్యో భూతేభ్యోధికబలేన - సర్వాణి భూతాని తేజసా అభిభవతీతి తథోక్తేన - సర్వేభ్య ఉన్నతేన ఆత్మనా శరీరేణ॥ ని॥ ఆత్మాజీవే శరీరే చేతి విశ్వః మేరురివ ఉర్వీం క్రాంత్వా ఆక్రమ్య స్థితః మేరావపి విశేషణాని తుల్యాని ॥ అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృపః। తస్మాదభిభవత్యేష సర్వభూతాని తేజసేతి మనువచనాత్ రాజ్ఞస్సర్వతేజోభిభావిత్వం జ్ఞేయమ్॥..........

మూ ౧౫ { ఆకారసదృశప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞయా సదృశాగమః।
ఆగమైస్సదృశారంభః ప్రారంభసదృశోదయః }

౧౫ వ్యా॥ ఆకారేతి॥ ఆకారేణ మూర్త్యా సదృశీ ప్రజ్ఞా యస్య సః - ప్రజ్ఞయా

దృశాగమః-ప్రజ్ఞానురూపశాస్త్రపరిశ్రమః-ఆగమైఃసదృశఆరంభఃకర్మ
మస్యనః-ప్రారభ్యతఇతిప్రారంభః కర్మతత్సదృశః ఫలోదయఃఫలసిద్ధిర్యస్య
సతథోక్తః॥ ... ... ❁

మూ౧౬ { భీమకాంతైర్నృపగుణైస్సబభూవోపజీవినామ్।
అధృష్యశ్చాభిగమ్యశ్చయాదోరత్నైరివార్ణవః॥ }

౧౬ వ్యా॥ భీమేతి॥ భీమైశ్చకాంతైశ్చనృపగుణైః రాజగుణైఃతేజఃప్రతాప
దిభిఃకులశీలదాక్షిణ్యాదిభిశ్చసదిలీపః-ఉపజీవినామాశ్రితానాంయాదో
భిర్జలగ్రాహైః॥ని॥ యాదాంసిజలజన్తవఇత్యమరః-రత్నైశ్చఅర్ణవఇవఅధృ
ష్యఃఅనభిభవనీయశ్చఅభిగమ్యశ్చఆశ్రయణీయశ్చబభూవ॥ ❁

మూ౧౭ { రేఖామాత్రమపిక్షుణ్ణాదామనోర్వర్త్మనఃపరమ్।
నవ్యతీయుఃప్రజాస్తస్యనియంతుర్నేమివృత్తయః॥ }

౧౭ వ్యా॥ రేఖామాత్రమితి॥ నియంతుఃశిక్షకస్య సారథేశ్చతస్యదిలీపస్యసం
బంధిన్యః నేమీనాంచక్రధారాణాంవృత్తిరివ వృత్తిర్వ్యాపారో యాసాం.
తాః॥ ని॥ చక్రంరథాంగంతస్యాంతేనేమిస్స్త్రీస్యాత్ప్రధిఃపుమానిత్యమ
రః-ప్రజాఃఆమనోర్మనుమారభ్యేత్యభివిధిః- పదద్వయంచైతత్ సమాస
స్యభార్యవైభాషికత్వాత్ - క్షుణ్ణాదభ్యస్తాత్ ప్రహతాచ్చవర్త్మనఃఆ
చారపద్ధతేఃఅధ్వనశ్చపరమధికమితస్తతఇత్యర్థః రేఖామానమస్యేతిరేఖామా
త్రంఈషదపి-ప్రమాణేద్వయసజిత్యాదినామాత్రచ్ పరశబ్దవిశేషణంచై
తత్ నవ్యతీయుఃనాతిక్రాంతవత్యః - కుశలసారథిప్రేరితరథనేమయఇవ
ప్రజాః-పూర్వక్షుణ్ణమార్గం నజహురిత్యర్థః- ... ...❁

మూ౧౮ { ప్రజానామేవభూత్యర్థంసతాభ్యోబలిమగ్రహీత్।
సహస్రగుణముత్స్రష్టుమాదత్తేహిరసంరవిః॥ ❁ }

౧౮ వ్యా॥ ప్రజానామితి॥ సరాజాప్రజానాంభూత్యర్థంభూత్యైవ ❁ అ
ర్థేనసహనిత్యసమాసః - సర్వలింగత్వంచ క్రియావిశేషణమేతత్ -
తాభ్యఃప్రజాభ్యఃబలింషష్ఠాంశరూపంకరం॥ని॥ భాగధేయఃకరోబలిరిత్య
మరః॥తథాహిరవిఃసహస్రంగుణాయస్మిన్కర్మణితత్ ఉత్సర్జనక్రియావిశే
షణంచైతత్ ఉత్స్రష్టుందాతుం-రసమంబుఆదత్తేగృహ్ణాతి॥ని॥ రసోగంధర
సేస్వాదేతిక్తాదౌవిషరాగయోః-శృంగారాదౌద్రవేవీర్యేదేహధాత్వం
బుపారదఇతివిశ్వః॥ ... ... ❁

మూ౧౯ { సేనాపరిచ్ఛదస్తస్యద్వయమేవార్థసాధనమ్। శా
స్త్రేష్వవ్యాహతా బుద్ధిర్మౌర్వీధనుషిచాతతా॥ }

౧౯ వ్యా॥ సంప్రతి బుద్ధికార్యసంపన్నత్వాత్తస్యార్థసాధనేముపకరణాన్తరనైరపేక్ష్య
మాహ॥ సేనేతి॥ తస్య రాజ్ఞః సేనా చతురఙ్గబలం పరిచ్ఛాద్యతేఽనేనేతి పరిచ్ఛ
దః- ఉపకరణం బభూవ ఛత్రచామరాదితుల్యం బభూవేత్యర్థః॥ పుంసి సం
జ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణేతి ఘప్రత్యయః- ఛాదేర్ఘేఽద్వ్యుపసర్గస్యేత్యుప
ధాహ్రస్వః- అర్థస్య ప్రయోజనస్య సాధనం తు ద్వయమేవ- శాస్త్రేష్వ
వ్యాహతా అకుణ్ఠితా బుద్ధిః వ్యాకృతేతి వా పాఠః ధనుష్యాతతా ఆరోపితా
మౌర్వీచ॥ మౌర్వీజ్యా శింజినీ గుణా ఇత్యమరః నీతిపురస్సరమేవ శౌర్యం త
స్యాభూదిత్యర్థః॥ ... .

మూ౨౦ { తస్యసంవృతమన్త్రస్య గూఢాకారేంగితస్యచ। ఫలా
నుమేయాః ప్రారంభాస్సంస్కారాః ప్రాక్తనాఇవ॥ }

౨౦ వ్యా॥ రాజ్యమూలమన్త్రసంరక్షణమపి తస్యాస్తీత్యాహ॥ తస్యేతి॥ సం
వృతమంత్రస్య గుప్తవిచారస్య॥ వేదభేదే గుప్తవాదే మన్త్ర ఇత్యమరః హ
ర్షాదిసూచకో భ్రుకుటిముఖరాగాదిరాకారః ఇఙ్గితం చేష్టా హృదయగతో
వికారో వా॥ ఇఙ్గితం హృద్గతో భావో బహిరాకార ఆకృతిరితి సజ్జనః- గూ
ఢౌ ఆకారేంగితే యస్య తస్య స్వాకారప్రచ్ఛాదనాత్తదగంవరయా ముఖరాగా
దిలింగస్యాప్యతృతీయగామిమంత్రస్య హ్రీరహ్యం ఇతి ప్రారంభాః సామా
దయ ఉద్యోగాః ప్రాగిత్యనేన పూర్వజన్మ ఉచ్యతే- తత్రభవాః ప్రాక్తనాః
సాయంచిరమిత్యాదినా ట్యుప్రత్యయస్తుడాగమశ్చ- సంస్కారాః పూర్వ
జన్మవాసనా ఇవ- ఫలేన కార్యేణ అనుమేయాః అనుమాతుం యోగ్యాః అభూ
వన్- అత్ర యాజ్ఞవల్క్యః: మన్త్రమూలం యతో రాజ్యమతో మన్త్రం సు
రక్షితం- కుర్యాద్యథాస్య న విదుః కర్మణామాఫలోదయాదితి॥

మూ-౨౧ { జుగోపాత్మానమత్రస్తో భేజే ధర్మమనాతురః। అ
గృధ్నురాదదే సోఽర్థమసక్తస్సుఖమన్వభూత్॥ }

౨౧ వ్యా॥ సంప్రతి త్రాసాద్యుపాధిభిర్వినైవ ఆత్మరక్షణాదికం కృతవానిత్యా
హ॥ జుగోపేతి॥ సః దిలీపః అత్రస్తః అభీతః త్రాసోపాధిమన్తరేణైవ త్రివర్గసిద్ధేః
ప్రథమసాధనత్వాదేవ ఆత్మానం శరీరమేవ జుగోప రక్షితవాన్- అనాతురఏ
వ అరుగ్ణ ఏవ ధర్మం సుకృతం భేజే ఆర్జితవానిత్యర్థః- అగృధ్నుః అగర్ధనశీల ఏవ ఆ
కాంక్షారహిత ఏవేత్యర్థః- అర్థమాదదే స్వీకృతవాన్ ॥ త్రసిగృధిధృషి

వేదిష్వితిష్యన్ని త్యాయః అసక్తః ఆసక్తిరహితః సుఖమన్వభూత్॥

౨౨ మూ { జ్ఞానే మౌనం క్షమా శక్తౌ త్యాగే శ్లాఘావిపర్యయః।
గుణా గుణానుబంధిత్వాత్తస్య సప్రసవా ఇవ॥ }

౨౨ వ్యా- పరస్పరవిరుద్ధానామపిగుణానాం సత్త్వం సాహచర్యమాసీదిత్యాహ- జ్ఞానఇతి॥ జ్ఞానే పరవృత్తాంతజ్ఞానే సత్యపి మౌనం వాఙ్నియమనం - యథాహ కామందకః॥ శ్లో॥ నాన్యోక్తానాపివచనం మౌనవ్రత[illegible] - శక్తౌ ప్రతీకారసామర్థ్యే సత్యపి క్షమా అపకారసహనం - అత్ర [illegible] శ్లాఘా [illegible] షణం [illegible] ఇతి - త్యాగే వితరణే సత్యపి శ్లాఘాయాః కత్థనస్య విపర్యయః అభావః అత్ర మనుః - నదత్త్వా పరికీర్తయేదితి - తత్తస్య గుణాః జ్ఞానాదయః గుణైర్విరుద్ధైః [illegible]దిభిః అనుబంధిత్వాత్ సహచరిత్వాత్ - సహప్రసవేనోత్పన్నాస్సహోత్పన్నాః సప్రసవాః సోదరా ఇవ అభూవన్ - విరుద్ధా అపి గుణాస్తస్మిన్నవిరోధేన స్థితా ఇత్యర్థః॥

... ...

౨౩ మూ { అనాకృష్టస్య విషయైర్విద్యానాం పారదృశ్వనః।
తస్య ధర్మరతేరాసీద్వృద్ధత్వం జరసా వినా॥ }

౨౩ వ్యా- ద్వివిధం వృద్ధత్వం జ్ఞానేన వయసా చేతి తస్య జ్ఞానవృద్ధత్వమాహ - అనాకృష్టస్యేతి॥ విషయైః శబ్దాదిభిః అనాకృష్టస్య అనాకృష్టచిత్తస్య విద్యానాం వేదాంగాదీనాం పారదృశ్వనః పారగస్య [illegible] ధర్మరతేః ధర్మైకరతస్య తస్య రాజ్ఞః జరసా జరయా॥ [illegible] జరా యా జర[illegible] - జరసా వినా అపి వృద్ధత్వమాసీత్ - తస్య యూనోపి విషయవైరాగ్యాదిజ్ఞానగుణసాహచర్యాత్ జ్ఞానతో వృద్ధత్వమాసీదిత్యర్థః॥

... ...

౨౪ మూ { ప్రజానాం వినయాధానాద్రక్షణాద్భరణాదపి।
స పితా పితరస్తాసాం కేవలం జన్మహేతవః॥ }

౨౪ వ్యా- ప్రజానామితి॥ ప్రజాయన్త ఇతి ప్రజాః జనాః - ఉపసర్గే చ సంజ్ఞాయామితి డప్రత్యయః - తాసాం వినయస్య శిక్షాయాః ఆధానాత్ కరణాత్ సన్మార్గప్రవర్తనాదిత్యర్థః - రక్షణాత్ భయహేతుభ్యస్త్రాణాత్ - ఆపన్నివారణాదిత్యర్థః - భరణాదన్నపానాదిభిః పోషణాత్ అపిశబ్దః సముచ్చయే స రాజా పితా అభూత్ - తాసాం పితరస్తు జన్మహేతవః జన్మమాత్రకర్తారః కేవలం - [illegible] - జననమాత్రప్రవర్తకానాం [illegible] వ్యాపారాణి [illegible] తస్మిన్నేవ [illegible] - య

దాహకః-సవితాయస్తల్లోపక ఇతి॥ ... .

మూ-౨౫ { స్థిత్యై దణ్డయతో దణ్డ్యాన్పరిణేతుః ప్రసూతయే।
అప్యర్థకామౌ తస్యాస్తాం ధర్మ ఏవ మనీషిణః॥ }

౨౫ వ్యా॥ స్థిత్యా ఇతి॥ దండమర్హంతీతి దండ్యాః-దండాదిభ్యో యదితి యత్ శ్లో॥ అదండ్యాన్దండయన్రాజా దండ్యాంశ్చైవాప్యదండయన్-అయశో మహదాప్నోతి నరకంచాధిగచ్ఛతి- ఇతిశాస్త్రేణదండ్యానేవ స్థిత్యై లోకప్రతిష్ఠాయై దండయతః శిక్షయతః- ప్రసూతయే సన్తానాయైవ పరిణేతుః దారాన్పరిగృహ్ణతః మనీషిణస్తస్య అర్థకామావపి ధర్మ ఏవాస్తామభూతాం. అస్తేర్లుఙ్ అర్థకామసాధనయోః దండవివాహయోః లోకస్థాపనప్రజోత్పాదనరూపధర్మార్థత్వేనైవానుష్ఠానాత్ అర్థకామయోరపి ధర్మశేషతామాపాదయన్ స రాజా ధర్మోత్తరోఽభూదిత్యర్థః। ఆహచ గౌతమః యథాశక్తి ధర్మార్థకామేభ్యః తేష్వపి ధర్మోత్తరస్స్యాత్॥

మూ-౨౬ { దుదోహ గాం స యజ్ఞాయ సస్యాయ మఘవా దివమ్॥
సంపద్వినిమయేనోభౌ దధతుర్భువనద్వయమ్॥ }

౨౬ వ్యా॥ దుదోహేతి॥ స రాజా యజ్ఞాయ యజ్ఞం కర్తుం గాం భువం దుదోహ కరగ్రహణేన రిక్తీచకారేత్యర్థః మఘవా శక్రః సస్యాయ సస్యం వర్ధయితుం దివం స్వర్గం దుదోహ-స్వర్గలోకాద్భూలోకే వృష్టిం జనయామాసేత్యర్థః। యార్థ్యం.బదస్య త్యాగినా యజ్ఞసస్యశబ్దాభ్యాం చతుర్థీ ఏవముభౌ సంపద్వినిమయేన పరస్పరమాదానప్రదానాభ్యాం భువనద్వయం దధతుః పుపుషతుః రాజా యజ్ఞైః ఇన్ద్రలోకం ఇన్ద్రః వృష్ట్యా భూలోకం పుపోషేత్యర్థః తదుక్తం దండనీతౌ-రాజాత్వర్థాన్సమాహృత్య కుర్యాదిన్ద్రమహోత్సవం ప్రీణితో మేఘవాహస్తు మహతీం వృష్టిమావహేత్-ఇతి॥

మూ-౨౭ { నకిలానుయయుస్తస్య రాజానో రక్షితుర్యశః।
వ్యావృత్తా యత్పరస్వేభ్యః శ్రుతౌ తస్కరతా స్థితా }

౨౭ వ్యా॥ నేతి॥ రాజానో నృపాః రక్షితుః ధర్మయోక్తు(?) తస్య రాజ్ఞః-యశో నానుయయుః కిల నానుచక్రుః ఖలు-కుతః యద్యస్మాత్ కారణాత్ తస్కరతా చౌర్యం పరస్వేభ్యః పరధనేభ్యః స్వయమభూతేభ్యః వ్యావృత్తా నివృత్తా సతీ శ్రుతౌ వాచకశబ్దే స్థితా ప్రవృత్తా అత్యన్తాసత్యపి హ్యర్థే జ్ఞానం శబ్దః కరోతి ఇతి న్యాయేన శబ్దస్థితా స్మృతితాన స్వరూపతో స్తీత్యర్థః॥

మూ-౨౮ { ద్వేష్యోపి సంమతశ్శిష్టస్తస్యార్తస్య యథౌషధమ్।
త్యాజ్యో దుష్టః ప్రియోప్యాసీదఙ్గుళీవోరగక్షతా॥ }

౨౮ వ్యా॥ ద్వేష్య ఇతి॥ శిష్టజనః ద్వేష్యః శత్రురపి ఆర్తస్య రోగిణః ఔషధం యథా-ఔషధమివ. తస్యాం సమ్మతః అనుమత ఆసీదిత్యర్థః దుష్టో జనః ప్రియోపి ప్రేమాస్పదీభూతోపి ఉరగక్షతా సర్పదష్టాఙ్గుళిరివ త్యాజ్య ఆసీత్-శిష్టపక్షబంధుర్దుష్టపక్షశత్రురిత్యర్థః ॥

మూ-౨౯ { తం వేధా విదధే నూనం మహాభూతసమాధినా।
తథా హి సర్వే తస్యాసన్ పరార్థైకఫలా గుణాః }

౨౯ వ్యా॥ పరోపకారిత్వమాహ తం వేధా ఇతి॥ వేధాః స్రష్టా॥ స్రష్టా ప్రజాపతిర్వేధా ఇత్యమరః। తం దిలీపం సమాధీయత ఇతి సమాధిః కారణసామగ్రీ మహాభూతానాం యస్సమాధిః తేన విదధే సజ నూనం ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షా తథా హి తస్య రాజ్ఞః గుణాస్సర్వే పరార్థాః పరప్రయోజనమేవైకం ముఖ్యం ఫలం యేషాం తే తథోక్తా ఆసన్ మహాభూతగుణా సమానాన కారణగుణా హి కార్యే సంక్రామంతీతి న్యాయః సూచితః॥ ....

మూ-౩౦- { స వేలావప్రవలయాం పరిఖీకృతసాగరామ్।
అనన్యశాసనాముర్వీం శశాసైకపురీమివ॥... }

౩౦ వ్యా॥ స ఇతి॥ వేలావప్రవలయాం వేలాస్సముద్రకూలాని॥ వేలాకూలేపి వారిధేరితి శాశ్వతః తా ఏవ వప్రవలయాః ప్రాకారవలయా యస్యాస్తాం పరిఖాతాః పరిఖాః అన్యేభ్యోపి దృశ్యత ఇతి ఖన తేర్డ ప్రత్యయః అపరిఖాః పరిఖాః సంపద్యమానాః కృతాః సాగరాః యస్యాస్తాం అభూతతద్భావే చ్విః-అవిద్యమానమన్యస్య రాజ్ఞః శాసనం యస్యాస్తాం ఉర్వీం ఏకపురీమివ శశాస అనాయాసేన శాసితవానిత్యర్థః॥ ....

మూ-౩౧ { తస్య దాక్షిణ్యరూఢేన నామ్నా మగధవంశజా।
పత్నీ సుదక్షిణేత్యాసీదధ్వరస్యేవ దక్షిణా॥ }

౩౧ వ్యా ॥ తస్యేతి॥ రాజ్ఞః మగధవంశే జాతా మగధవంశజా సప్తమ్యాంజనేర్డ ఇతి డప్రత్యయః పతేనాభిజాత్యముక్తం దాక్షిణ్యం పరచ్ఛందానువర్తనం॥ ని॥ దక్షిణస్సరళోదారపరచ్ఛందానువర్తిష్వితి విశ్వః ప్రకాశః తేన రూఢం ప్రసిద్ధం తేన నామ్నా సుష్ఠు దక్షిణా అతి ప్రసిద్ధా సుదక్షిణా నామ ప్రసిద్ధా పత్నీ అధ్వరస్య యజ్ఞస్య పత్నీ దక్షిణేవ ఆసీత్ అత్ర శ్రుతిః-యజ్ఞో గంధర్వస్తస్య దక్షిణా అప్సరస ఇత్యాది॥ ... ...

మూ ౩౨ { కలత్రవంతమాత్మానమవరోధే మహత్యపి | తయా మేనే మనస్విన్యా లక్ష్మ్యా చ వసుధాధిపః ॥ }

౩౨ వ్యా॥ కలత్రేతి॥ వసుధాధిపః - అవరోధే అంతఃపురే మహతి సత్యపి మనస్విన్యా దృఢచిత్తయా పతిచిత్తానువృత్త్యాదిభిర్నిర్బంధం ధత్తుమ దెత్యా ర్థః - తయా సుదక్షిణయా లక్ష్మ్యా చ ఆత్మానం కలత్రవంతం భార్యావంతం మేనే॥ ని॥ కలత్రం శ్రోణిభార్యయోరిత్యమరః - వసుధాధిప ఇత్యనేన వసుధయా చేతి గమ్యతే॥ .... ❁

మూ ౩౩ { తస్యామాత్మానురూపాయామాత్మజన్మసముత్సుకః | విలంబితఫలైః కాలం స నినాయ మనోరథైః ॥ ❁ }

౩౩ వ్యా॥ తస్యామితి॥ సః దిలీపః ఆత్మానురూపాయాం తస్యాం సుదక్షిణాయాం ఆత్మనో జన్మ యస్య స ఆత్మజన్మా పుత్రః తస్మిన్ పుత్రే సముత్సుకః సన్ - యద్వా ఆత్మనో జన్మని పుత్రరూపేణోత్పత్తౌ సముత్సుకః సన్ - ఆత్మా వై పుత్రనామాసీత్ ఇతి శ్రుతిః - విలంబితం ఫలం పుత్రప్రాప్తిరూపం యేషాం తైః మనోరథైః కదా మే పుత్రో భవేదిత్యాశాభిః కాలం నినాయ యాపయామాస

మూ ౩౪ { సంతానార్థాయ విధయే స్వభుజాదవతారితా | తేన ధూర్జగతో గుర్వీ సచివేషు నిచిక్షిపే ॥ }

౩౪ వ్యా॥ సంతానేతి॥ తేన దిలీపేన సంతానః పుత్రః జనః యస్య తస్మై సంతానార్థాయ విధయే అనుష్ఠానాయ - స్వభుజాదవతారితా అవరోపితా జగతో గుర్వీ ధూః భారః - సచివేషు మంత్రిషు నిచిక్షిపే నిక్షిప్తా॥ ... ❁

మూ ౩౫ { అథాభ్యర్చ్య విధాతారం ప్రయతౌ పుత్రకామ్యయా | తౌ దంపతీ వసిష్ఠస్య గురోర్జగ్మతురాశ్రమమ్ }

౩౫ వ్యా॥ అథేతి॥ అథ ధారావతరణానంతరం పుత్రకామ్యయా ఆత్మనః పుత్రేచ్ఛయా - కామ్యచ్చేతి పుత్రశబ్దాత్ కామ్యచ్ - అప్రత్యయాదిత్యకారప్రత్యయః తతష్టాప్ - దంపతీ జాయాపతీ రాజదంపతీ జాయాశబ్దస్య దంభావో నిపాతనాత్ ప్రయతౌ నియతౌ తౌ విధాతారం బ్రహ్మాణమభ్యర్చ్య సఖలు పుత్రార్థిభిరభ్యర్చ్య ఇతి మాంత్రికాః - గురోః కులగురోః వసిష్ఠస్య ఆశ్రమం జగ్మతుః - పుత్రప్రాప్త్యుపాయోపదేశాపేక్షయేతి శేషః॥

మూ ౩౬ { స్నిగ్ధగంభీరనిర్ఘోషమేకం స్యందనమాస్థితౌ | ప్రావృషేణ్యం పయోవాహం విద్యుదైరావతావివ॥ }

౩౬ వ్యా॥ స్నిగ్ధేతి॥ స్నిగ్ధో మధురః గంభీరో నిర్ఘోషో యస్య తమేకం స్యందనం

రథం ప్రావృషి భవః ప్రావృషేణ్యః। ప్రావృష ఏణ్య ఇత్యేణ్యప్రత్యయః। తం
పయోవాహం మేఘం విద్యుదైరావతావివ స్థితౌ ఆరూఢౌ - ఇన్ద్రమతిప్రా
చ్యాం సంబంధః ఐరావతః॥ ... ఐరా
వణస్సుదర్శనః ... అభ్రమాతఙ్గః ... ఐరా
వత్యభ్రమాతఙ్గో వ్యోమసరిద్వల్లభా ... అత ఏవ మేఘారోహ
ణం విద్యుత్సాహచర్యం చ ఘటతే - కించ విద్యుదైరావతసాహచర్యాదేవ
ఐరావతీతి సంజ్ఞా - ఐరావతీ ... ఐరావతస్య స్త్రీ ... తత్సాదృశ్యోక్తిం
విద్యుదైరావతావివేతి ఏకమేఘారోహణోక్త్యా కావ్యస్నిగ్ధగంభీరత్వర
త్వం దమ్పత్యోః సామ్యం సూచయతి॥ ... ...

మూ-3౭॥ మా భూదాశ్రమపీడేతి పరిమేయపురస్సరౌ।
అనుభావవిశేషాత్తు సేనాపరివృతావివ॥ ... ... ❀

3౭ వ్యా॥ మా భూదితి॥ పునః కథంభూతౌ ఆశ్రమపీడా మా భూదితి
హేతోః ఆశ్రమాణాం పీడా మాభూదిత్యర్థః - పరిమేయపురస్సరౌ ప
రిమితపరివారౌ అనుభావవిశేషాత్తు తేజోవిశేషాత్ సేనాపరివృతావివ స్థితౌ

మూ 3౮ సేవ్యమానౌ సుఖస్పర్శైః సాలనిర్యాసగంధిభిః।
పుష్పరేణూత్కిరైర్వాతైరాధూతవనరాజిభిః॥

3౮ వ్యా॥ సేవ్యమానావితి॥ పునః సుఖః శీతలత్వాత్ప్రియః స్పర్శో యేషాం
తైః సాలనిర్యాసగంధిభిః సర్జతరుక్వాథగంధవద్భిః॥ సాలస్సర్జతరు
రితి ... ఉత్కిరన్తీత్యుత్కిరాః ఇగుపధ ... పుష్ప
రేణూనాముత్కిరాః తైః ఆధూతాః ... వనరాజయ
స్తైర్వాతైః మందమారుతైః సేవ్యమానౌ॥ .... ❀

మూ 3౯ మనోభిరామాః శృణ్వన్తౌ రథనేమిస్వనోన్ముఖైః।
షడ్జసంవాదినీః కేకా ద్విధా భిన్నాః శిఖణ్డిభిః॥

3౯ వ్యా॥ మనఇతి॥ రథనేమిస్వనోన్ముఖైః మేఘధ్వనిశంకయోన్నమితగ్రీ
వైరిత్యర్థః శిఖణ్డిభిః మయూరైః ద్విధాభిన్నాః శుద్ధవికృతభేదేన ద్విధాకృతా
ఇత్యర్థః ... షడ్జో ... శ్రుతిభిస్తుల్యత్వాత్ కాలభి
ద్విధాభిన్నా ఇత్యర్థః అత ఏవ షడ్జసంవాదినీరిత్యుక్తం నాసాకంఠ నభోజా
తః షడ్జ ... షడ్జాదిస్వరేషు కంఠాత్ సంస్పృశతః
షడ్జః ... షడ్జ ఇతి ... కంఠస్స్వరభేదే
షః॥ని॥ నిషాదర్షభగాంధారషడ్జమధ్యమధైవతాః పంచమశ్చేత్యమీ సప్త తం

శ్రుతి కంఠోత్థితాః స్వరా ఇత్యమరః షడ్జసంవాదినీః సదృశీః - తదుక్తం షడ్జం
మయూరో వదతీతి మనోభిరామాః మనసః ప్రియాః కే మూర్ధ్ని కాయంతి ధ్వ
నంతీతి కేకాః మయూరవాణ్యః॥ని॥ కేకా వాణీ మయూరస్యేత్యమరః - తాః
శృణ్వంతావితి శ్లోకార్థః॥ స్వరాణాం స్వరూపముచ్యతే॥ శ్రుత్యగ్రభమ
మురణనం స్వరః తదుక్తం రత్నాకరే॥ శ్రుత్యనంతరభావీ యస్స్నిగ్ధోఽనురణ
నాత్మకః స్వతో రంజయతి శ్రోతృచిత్తం స స్వర ఉచ్యత ఇతి తే ద్విధా శుద్ధా వి
కృతాశ్చేతి తత్ర నియతశ్రుతిసంస్థానాః శుద్ధా అవికృతా ఇత్యర్థః శ్రుత్య
తిక్రమాత్ అస్పష్టాస్తు వికృతాః శ్రుతినియమశ్చోక్తో దత్తిలేన - చతుశ్చతుశ్చ
తుశ్చైవ షడ్జమధ్యమపంచమాః ద్వే ద్వే నిషాదగాంధారౌ త్రిస్త్రీ ఋషభధై
వతౌ ఇతి తత్ర శుద్ధాస్సప్తైవ శ్రుతిభ్యస్స్యుస్స్వరాః షడ్జర్షభగాంధార
మధ్యమాః। పంచమో ధైవతశ్చాథ నిషాద ఇతి సప్త తే॥ తేషాం సంజ్ఞాః సరిగమప
ధనీత్యపరా మతా ఇతి వికృతాస్తు ద్వాదశ - తదుక్తం తథా వికృతావస్థా ద్వాద
శ ప్రతిపాదితా ఇతి తదేవం శుద్ధవికృతభేదేన సర్వస్వరద్వైవిధ్యే షడ్జస్యాపి ద్వై
విధ్యం తత్సాదృశ్యాత్ తాఽపి ద్వివిధా ఇత్యాహ ద్విధాభిన్నా ఇతి అథవా
వికృతషడ్జ ఏవ చ్యుతాచ్యుతభేదేన ద్వివిధః స హి ద్విశ్రుతిః యదా నిషాదో
ద్విశ్రుతిశ్చతుశ్శ్రుతిః షడ్జస్య శ్రుతిద్వయమాశ్రిత్య కాకలిత్వమాపద్యత ఇ
తి తదా షడ్జో ద్విశ్రుతిః వికృతో భవన్ స్వస్థానాచ్చతుశ్శ్రుతేః అచ్యుత
త్వాత్ అచ్యుత ఇత్యుచ్యతే యదా తు షడ్జపూర్వోత్తరయోః నిషాదర్షభ
యోః అన్యతః శ్రుతిదానేన స్వయం సాధారణ్యమాపద్యతే ద్విశ్రుతిరృష
భశ్చతుశ్శ్రుతిర్భవతి తదా స్వస్థానచ్యుతేః చ్యుత ఇత్యుచ్యతే తదప్యుక్తం
చ్యుతోఽచ్యుతో ద్విధా షడ్జో ద్విశ్రుతిర్వికృతో భవేత్ సాధారణే కాకలిత్వే ని
షాదస్య చ దృశ్యతే సాధారణే శ్రుతిం షాడ్జీమృషభస్సంశ్రితో యదా చతుశ్శ్రు
తిత్వమాయాతి తదైకో వికృతో భవేదితి తదేవం ద్వైవిధ్యం సాదృశ్యాత్కా
స్వరస్యాహ ద్విధాభిన్నా ఇతి షడ్జసంవాదినీరిత్యత్రాపి సంవాదినీః సాదృ
శ్యవాచకం నైతు సంవాదిస్వరత్వం స్వరో హి స్వరం ప్రతి సంవాదీతి॥ మ
యూరచాతకఛాగక్రౌంచకోకిలదర్దురాః గజాశ్చ సప్త షడ్జాదీన్ క్రమా
దుచ్చారయంత్యమీ షడ్జం మయూరో వదతీత్యాదేః ఘోషః షడ్జానుసదృ
శం మయూరా వదంతీత్యర్థః అథ కోఽపి స్వరః తథాపి తస్య షడ్జత్వా
త్ తదిదం షడ్జసంవాదిత్వం - న హ్యన్వయమేవ స్వస్య సంవాదీత్యలమతివిస్తరేణ
లఘుటీకాయామిత్యవగమ్యతే॥ ... ...

మూ-౪౦ { పరస్పరాక్షిసాదృశ్యమదూరోజ్ఝితవర్త్మసు ।
మృగద్వంద్వేషు పశ్యంతౌ స్యందనాబద్ధదృష్టిషు॥ }

౪౦ వ్యా॥ పరస్పరేతి॥ విస్రంభాత్ విశ్వాసాత్ అదూరం సమీపం యథా తథా-ఉజ్ఝితం వర్త్మ యైస్తేషు- స్యందనాబద్ధదృష్టిషు కౌతుకాత్ రథాసక్తదృష్టిషు-మృగాశ్చ మృగ్యశ్చ మృగాః పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః- తేషాం ద్వంద్వేషు మిథునేషు॥ స్త్రీపుంసౌ మిథునం ద్వంద్వమిత్యమరః- పరస్పరస్యాక్ష్ణోః సాదృశ్యం సామ్యం పశ్యంతౌ - ద్వంద్వశబ్దసామర్థ్యాత్ మృగీషు సుదక్షిణాక్షిసాదృశ్యం దిలీపః దిలీపాక్షిసాదృశ్యం చ మృగేషు సుదక్షిణా చేతి గమ్యతే॥ ... ...

మూ-౪౧ { శ్రేణీబంధాద్వితన్వద్భిరస్తంభాం తోరణస్రజమ్।
సారసైః కలనిర్హ్రాదైః క్వచిదున్నమితాననౌ॥ }

౪౧ వ్యా॥ శ్రేణీతి॥ శ్రేణీబంధాత్ పఙ్క్తిబంధనాద్ధేతోః- అస్తంభాం ఆధారస్తంభరహితాం-తోరణం బహిర్ద్వారం॥ తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వారమిత్యమరః-తత్ర యా స్రగ్రచ్యతే తాం తోరణస్రజం వితన్వద్భిః కుర్వద్భిరిత్యర్థః- ఉత్ప్రేక్షావ్యంజకేవాదిశబ్దప్రయోగాభావేపి గమ్యోత్ప్రేక్షేయం-కలనిర్హ్రాదైః అవ్యక్తమధురధ్వనిభిః-సారసైః పక్షివిశేషైః కారణైః క్వచిదున్నమితాననౌ॥ సారసో మైథునీ కామీ గోనర్దః పుష్కరాహ్వయ ఇతి యాదవః॥ ... ...

మూ-౪౨ { పవనస్యానుకూలత్వాత్ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః।
రజోభిస్తురగోత్కీర్ణైరస్పృష్టాలకవేష్టనౌ॥ }

౪౨ వ్యా॥ పవనస్యేతి॥ ప్రార్థనాసిద్ధిశంసినః అనుకూలత్వాద్దేవమనోరథసిద్ధిసూచకస్య - పవనస్య అనుకూలత్వాత్ గంతవ్యదిగభిముఖత్వాత్ -తురగోత్కీర్ణైః అశ్వఖురదళితోత్కీర్ణైః రజోభిః-ధూళిభిః - అస్పృష్టాని అలకాదివ్యావేష్టనముష్ణీషశ్చ రాజ్ఞో యయోస్తౌ శిరసా వేష్టనశోభినేతి వక్ష్యతి చ॥ .. ..

మూ-౪౩ { సరసీష్వరవిందానాం స్వనిశ్వాసానుకారిణమ్।
ఆమోదముపజిఘ్రంతౌ వీచివిక్షోభశీతలమ్॥ }

౪౩ వ్యా॥ సరసీష్వితి॥ సరసీషు వీచివిక్షోభశీతలం స్వనిశ్వాసానుకర్తుం శీలమస్యేతి స్వనిశ్వాసానుకారిణం-ఏతేన తయోరుత్తమస్త్రీపుంసజాతిత్వముక్తం-అరవిందానామామోదం పరిమళముపజిఘ్రంతౌ ఘ్రాణేన గృహ్ణంతౌ॥

మూ-౪౪ { గ్రామేష్వాత్మవిసృష్టేషు యూపచిహ్నేషు యజ్వనామ్।
అమోఘాః ప్రతిగృహ్ణన్తావర్ఘ్యానుపదమాశిషః॥ }

౪౪ వ్యా॥ గ్రామేష్వితి॥ ఆత్మవిసృష్టేషు స్వదత్తేషు యూపాశ్చిహ్నాని యేషు
తః స్తంభ సదా యూపవిశేషః ఇతి చిహ్నానియేషు తేషు గ్రామేషు అమోఘాః
సఫలాః యజ్వనాం విధినేష్టవతాం॥ యజ్వా తు విధినేష్టవానిత్యమరః॥
సుయజోర్ఙ్వనిప్ ఇతి ఙ్వనిప్ప్రత్యయః - ఆశిషః ఆశీర్వాదాన్ అర్ఘ్యం పూజా
విధిః తదర్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యం - పాదార్ఘాభ్యాం చేతి యత్ప్రత్యయః॥ ప్రతి
వ్యర్ఘ్యం అర్ఘాంతే ఇత్యమరః అనుపదం అనుపదం అన్వక్ ఆన్వక్
అర్ఘ్యస్వీకారానంతరమిత్యర్థః ప్రతిగృహ్ణంతౌ స్వీకుర్వంతౌ అనుపదమిత్యత్ర
పశ్చాదర్థే అనుపదం పశ్చాదర్థేఽవ్యయీభావః॥ అన్వగన్వక్షమనుగమనుపదం
క్లీబమవ్యయమిత్యమరః॥ ....

మూ- ౪౫ { హైయంగవీనమాదాయ ఘోషవృద్ధానుపస్థితాన్।
నామధేయాని పృచ్ఛన్తౌ వన్యానాం మార్గశాఖినామ్॥ }

౪౫ వ్యా॥ హైయంగవీనమితి॥ హ్యస్తనగోదోహోద్భవం ఘృతం హైయంగవీనం
గవీనం తత్స్యాద్ధ్యోగోదోహోద్భవం ఘృతమిత్యమరః॥ తత్తు హైయంగవీనం యత్ హ్యోగోదోహోద్భవం ఘృతమిత్యమరః॥ హైయంగవీనం సంజ్ఞాయామితి నిపాతః
త్వాద్ఘోషవృద్ధాన్ గోపాలవృద్ధాన్ ఉపస్థితాన్ ఘోషవృద్ధాన్॥ ఘోష ఆభీరపల్లీ స్యా
దిత్యమరః- వన్యానాం మార్గశాఖినాం నామధేయాని పృచ్ఛంతౌ పృచ్ఛ
తౌ దుహ్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్ ॥ ....

మూ-౪౬ { కాప్యభిఖ్యా తయోరాసీద్వ్రజతోః శుద్ధవేషయోః।
హిమనిర్ముక్తయోర్యోగే చిత్రాచంద్రమసోరివ॥ }

౪౬ వ్యా॥ కాపీతి॥ వ్రజతోః గచ్ఛతోః శుద్ధవేషయోః ఉజ్జ్వలనేపథ్యయోః త
యోః సుదక్షిణాదిలీపయోః హిమనిర్ముక్తయోః చిత్రాచంద్రమసోరివ యో
గే సతి కాప్యనిర్వాచ్యా అభిఖ్యా శోభా ఆసీత్॥ అభిఖ్యా నామశోభయోరి
త్యమరః శోభాయాం ప్రకాశే అభిఖ్యా ఇత్యమరః॥ చిత్రా నక్షత్ర
త్రం శేషః చిత్రాచంద్రమసోరివేత్యర్థః॥ ......

మూ.౪౭ { తత్తద్భూమిపతిః పత్న్యై దర్శయన్ప్రియదర్శనః। అ
పి లంఘితమధ్వానం బుబుధే న బుధోపమః॥ — . — }

౪౭ వ్యా॥ తత్తదితి॥ ప్రియం దర్శనం స్వరూపం యస్య సః ప్రియదర్శనః
దర్శనీయ ఇత్యర్థః॥ బుధోపమః భూమిపతిః పత్న్యై తత్తదద్భుతం వస్తు దర్శ

నీయఇత్యర్థః - బుధోపమః ధీమతః తత్రైవ తత్త్వదర్శితం వస్తుద
ర్శనాయ అతిలంఘితమతిప్రవాహితమర్థధ్యానం సుబుద్ధేనజ్ఞాతవాన్ బుధ
స్సామ్యఉపమాఉపమానం యస్యేతివిగ్రహః-ఇదంచవిశేషణం తత్త్వదర్శ
నస్యేత్యత్ర ఉపయోగితయాపితస్యజ్ఞాతృత్వసూచనార్థమ్॥ .. ... ❁

మూ౪౮ { సదుష్ప్రాపయశాః క్లాంతవాహనో మహిషీసఖః॥
సాయంసంయమినస్తస్య మహర్షేః ప్రాపదాశ్రమమ్। }

౪౮ వ్యా॥ సఇతి॥ దుష్ప్రాపయశాః దుష్ప్రాపమన్యైర్దుర్లభం యశో య
స్యసతథోక్తః క్లాంతవాహనః దూరగమనాత్ శ్రాంతయుగ్యః మహిష్యా
స్సఖా మహిషీసఖః ॥ రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్ప్రత్యయః సహాయాంత
రనిరపేక్షఇత్యర్థః సరాజా సాయంకాలే సంయమినో నియమవతః తస్యమ
హర్షేః వసిష్ఠస్యాశ్రమం ప్రాపత్ ప్రాప్తః ॥ పుషాదిత్వాదఙ్ ॥ ... ...

మూ౪౯ { వనాంతరాదుపావృత్తైస్సమిత్కుశఫలాహరైః।
అదృశ్యైరగ్నిభిః పూర్ణం ప్రత్యుద్యాతైస్తపస్విభిః }

౪౯ వ్యా॥ తమాశ్రమం విశినష్టి॥ వనాంతరాదితి॥ వనాంతరాదన్యస్మాద్వ
నాదుపావృత్తైః సమిధశ్చకుశాంశ్చఫలానిచ ఆహర్తుం శీల మేషామితి సమి
త్కుశఫలాహరాః తైః అజీ తాచ్ఛీల్య ఇతి హరతేరాఙ్పూర్వాదచ్ప్రత్య
యః అదృశ్యైః దర్శనాయోగ్యైరగ్నిభిర్వైతానికైః ప్రత్యుద్యాతాః ప్ర
త్యుద్గతాస్తైస్తపస్విభిః పూర్ణం ఆపూర్యమాణం ప్రోష్యాగచ్ఛతామాహి
తాగ్నీనాం అగ్నిప్రత్యుద్యానే ఆపస్తంబసూత్రః యథాహవా ఉషితం పిత
రం ప్రోషివాంసం పుత్రాః ప్రత్యాధావంతి ఏవంహవా ఏతమగ్నయః ప్ర
త్యాధావంతి సశకలాం దారుణి వాహరన్నితి యద్వైవపుత్రేభ్య ఆహరన్నితి
తాదృక్తదితి విజ్ఞాయత ఇతి॥ ... ... ❁

మూ౫౦ { ఆకీర్ణ మృషిపత్నీనా ముటజద్వారరోధిభిః।
అపత్యైరివనీవారభాగధేయోచితైర్మృగైః॥ }

౫౦ వ్యా॥ ఆకీర్ణమితి॥ నీవారాణాం భాగఏవభాగధేయోంశః॥ భాగరూప
నామభ్యో ధేయప్రత్యయో వక్తవ్యఇతి స్వార్థే ధేయప్రత్యయః తస్యోచి
తైః అతఏవ ఉటజానాం పర్ణశాలానాం ద్వారరోధిభిర్ద్వారావరోధకైః
మృగైః ఋషిపత్నీనామపత్యైరివాకీర్ణం వ్యాప్తమ్॥ ... ... ❁

మూ౫౧ { సేకాంతేమునికన్యాభి రాలవాలాంబుపాయినామ్।
విశ్వాసాయవిహంగానాం తత్క్షణోజ్ఝితవృక్షకమ్॥ }

౫౧ వ్యా॥ సేకేతి॥ సేకాంతే వృక్షమూలసేచనావసానే మునికన్యాభిః స్త్రీభిః - ఆలవాలేషు జలాధారభూతేషు వలయేషు యదంబు ఉదకం తత్పాయినాం॥ స॥ స్యాదాలవాలమావాలమావాపః ఇత్యమరః॥ తత్క్షణే సేకక్షణే ఉజ్ఝితాస్త్యక్తా వృక్షకా బాలవృక్షాః యస్మింస్తం అల్పార్థే కప్రత్యయః॥ ... ...

మూ॥౫౨ {ఆతపాత్యయసంక్షిప్తనీవారాసు నిషాదిభిః।
మృగైర్వర్తితరోమంథముటజాంగనభూమిషు॥}

౫౨ వ్యా॥ ఆతపేతి॥ ఆతపస్యాత్యయే అపగమే సతి సంక్షిప్తా రాశీకృతా నీవారాస్తృణధాన్యాని యాసు తాసు॥ స॥ తృణధాన్యాని నీవారా ఇత్యమరః॥ ఉటజానాం పర్ణశాలానామంగనభూమిషు చత్వరభాగేషు॥ స॥ అంగణం చత్వరాజిరే ఇతి చామరః॥ నిషాదిభిరుపవిష్టైః మృగైర్వర్తితో నిష్పాదితో రోమంథశ్చర్వితచర్వణం యస్మిన్నాశ్రమే తమ్॥ ...

మూ॥౫౩ {అభ్యుత్థితాగ్నిపిశునైరతిథీనాశ్రమోన్ముఖాన్।
పునానం పవనోద్ధూతైర్ధూమైరాహుతిగంధిభిః।}

౫౩ వ్యా॥ అభ్యుత్థితేతి॥ అభ్యుత్థితాః ప్రజ్వలితాః ఆహవనీయాదయోఽగ్నయ ఇత్యర్థః॥ శ్రు॥ సమిద్ధేఽగ్నావాహుతిం జుహోతీతి శ్రుతేః - తేషామగ్నీనాం పిశునైస్సూచకైః పవనోద్ధూతైః వాయుక్షిప్తైః ఆహుతీనాం గంధః యేషామస్తీత్యాహుతిగంధినః తైః ధూమైః - ఆశ్రమోన్ముఖానతిథీన్ పునానం పవిత్రీకుర్వాణమ్॥ ... ...

మూ॥౫౪ {అథ యంతారమాదిశ్య ధుర్యాన్విశ్రామయేతి సః।
తామవారోహయత్పత్నీం రథాదవతతార చ॥ .....}

౫౪ ॥అథేతి॥ అథ - ఆశ్రమప్రాప్త్యనంతరం స రాజా యంతారం సారథిం ధురం వహంతీతి ధుర్యాః యుగ్యాః॥ ధురో యడ్ఢకావితి యత్ ప్రత్యయః॥ సర్వే ధుర్యావహే ధుర్యధౌరేయధురీణాస్సధురంధరా ఇత్యమరః॥ ధుర్యాన్ - రథాశ్వాన్ విశ్రామయ వినీతశ్రమాన్కుర్వితి - ఆదిశ్య ఆజ్ఞాప్య తాం పత్నీం రథాదవారోహయత్ - అవతారితవాన్ స్వయం చావతతార॥ ... ...

మూ॥౫౫ {తస్మై సభ్యాస్సభార్యాయ గోప్త్రే గుప్తతమేంద్రియాః।
అర్హణామర్హతే చక్రుర్మునయో నయచక్షుషే॥}

౫౫ వ్యా॥ తస్మా ఇతి॥ సభాయాం సాధవః సభ్యాః॥ సభాయా య ఇతి యప్రత్యయః - గుప్తతమేంద్రియాః అత్యంతనియతేంద్రియాః మునయః సభా

స్యయా-గోత్రే రక్షణాయ-నయఃశాస్త్రమేవ-చక్షుః తత్త్వావేదకంప్ర
మాణం యస్య తస్మై నయచక్షుషే-అత ఏవ-అర్హతే ప్రశస్తాయ- పూజ్యా
యేత్యర్థః॥ అర్హః ప్రశంసాయామితి ధాతోశ్శతృప్రత్యయః-తస్మై రా
-అర్హణాం పూజాం-చక్రే॥ ని॥ పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చా
-ర్హణాస్సమా ఇత్యమరః॥ ... ... ॥

శ్లో-౫౬ { విధేస్సాయంతనస్యాంతే సదదర్శతపోనిధిమ్ । అ
న్వాసితమరుంధత్యా స్వాహయేవహవిర్భుజమ్॥ }

౫౬॥ విధేరితి॥ సదిలీపః సాయంతనస్య సాయంభవస్య ॥ సాయంచిరమిత్యాది
నా ట్యుప్రత్యయః-విధేః - జపహోమాద్యనుష్ఠానస్య-అంతే అవసానే అ
రుంధత్యా-అన్వాసితం పశ్చాదుపవేశనేన ఉపాసితం ॥ కర్మణి క్తః॥ ఉపసర్గవ
శాత్సకర్మకత్వం-అన్వాస్యైనమిత్యాదివదుపపద్యతే- తపోనిధిం వసిష్ఠం
స్వాహయా స్వాహాదేవ్యా॥ని॥ అథాగ్నాయీ స్వాహా చ హుతభుక్ప్రియే
త్యమరః-అన్వాసితం హవిర్భుజమివ-దదర్శ॥ శ్లో॥ సమిత్పుష్పకుశాగ్న్యం
బుమృదన్నాక్షతపాణికః। జపం హోమం చ కుర్వాణో నాభివాద్యో ద్విజో
భవేత్-ఇత్యనుష్ఠానమధ్యే-అభివాదననిషేధాత్ - విధేరంతే దదర్శేత్యు
క్తం-అన్వాసనం చాత్ర పతివ్రతాధర్మత్వేనోక్తం-న తు కర్మాంగత్వే
న-విధేరంత ఇతి కర్మణస్సమాప్త్యభిధానాత్॥ ... ... ॥

శ్లో-౫౭ { తయోర్జగృహతుః పాదౌ రాజా రాజ్ఞీ చ మాగధీ।
తౌ గురుర్గురుపత్నీ చ ప్రీత్యా ప్రతిననందతుః॥ }

౫౭ వ్యా॥ తయోరితి॥ మాగధీ మగధరాజపుత్రీ-రాజ్ఞీ సుదక్షిణా-రాజా దిలీప
శ్చ-తయోః అరుంధతీవసిష్ఠయోః-పాదౌ జగృహతుః-పాదగ్రహణమభివాద
నం-కృతవంతౌ-గురుపత్నీ చ గురుశ్చ-కర్తారౌ- సా చ స చ తౌ సుదక్షిణా
దిలీపౌ-కర్మభూతౌ-ప్రీత్యా హర్షేణ ప్రతిననందతుః- ఆశీర్వాదాది
భినన్దం భావయాంచక్రతురిత్యర్థః॥ ... ... ॥

శ్లో-౫౮ { తమాతిథ్యక్రియాశాంతరథక్షోభపరిశ్రమమ్। ప
ప్రచ్ఛ కుశలం రాజ్యే రాజ్యాశ్రమమునిం మునిః॥ }

వ్యా౫౮॥ తమితి॥ మునిః-అతిథ్యర్థమాతిథ్యం ॥ అతిథేర్ణ్య ఇతి ణ్యప్రత్య
యః-ఆతిథ్యస్య క్రియా-తయా శాంతో రథక్షోభేణ యః పరిశ్రమస్స యస్య
తం తథోక్తం-రాజ్యమేవాశ్రమః-తత్ర-మునిం మునితుల్యమిత్యర్థః- తం ది
లీపం-రాజ్యే- కుశలం పప్రచ్ఛ పృచ్ఛతిస్మ ॥ పృచ్ఛతేర్ద్వికర్మకత్వమి

త్యుక్తం-యద్యపిరాజ్యశబ్దః - పురోహితాదియఙ్గతత్వాద్రాజకర్మ
వచనస్తథాప్యత్ర సప్తాఙ్గవచనః ॥ ఉపపన్నంననుశివంసప్తస్వఙ్గేషుయ
స్యమేఇత్యుత్తరానురోధాత్ - తథాహమనుః॥శ్లో॥స్వామ్యమాత్యౌపురం
రాష్ట్రంకోశదండౌ తథాసుహృత్ । సప్తైతానిసమస్తానిలోకేస్మిన్రాజ్య
ముచ్యతఇతి-నచ ॥ శ్లో ॥ బ్రాహ్మణంకుశలంపృచ్ఛేత్క్షత్రబంధుమనా
మయమ్।వైశ్యంక్షేమంసమాగమ్యశూద్రమారోగ్యమేవచేతి - మను
వచనేనత్యపి - తస్యరాజ్ఞోమహానుభావత్వాద్బ్రాహ్మణోచితఃకుశల
ప్రశ్నఏవకృతఇత్యనుసంధేయః - అతఏవోక్తంరాజ్యాశ్రమమునింము
నిరితి॥ ... ... ❋

మూ-౫౯ { అథాథర్వనిధేస్తస్యవిజితారిపురఃపురః। అర్థ్యా
మర్థపతిర్వాచమాదదేవదతాంవరః॥ ... ❋ }

౫౯ వ్యా॥అథేతి॥అథ- విజితారిపురః-నిర్జితశత్రునగరః - వదతాంవ
క్తౄణాం-వరః ❋ యతశ్చనిర్ధారణమితిషష్ఠీ - అర్థపతిఃరాజా-అథ
ర్వణః-అథర్వవేదస్యనిధేస్తస్యమునేఃపురఃఅగ్రే-అర్థ్యామ్అర్థాదనపే
తాం❋ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతఇతియత్ప్రత్యయః - వాచమాద
దే-వక్తుముపక్రాంతవానిత్యర్థః-అథర్వనిధేరిత్యనేనపురోహితకృత్యా
భిజ్ఞత్వాత్-ప్రకృతకార్యనిర్వాహకత్వంమునేరస్తీతిసూచ్యతే - యథా
హకామందకః॥శ్లో॥త్రయ్యాంచదండనీత్యాంచకుశలస్స్యాత్పురోహితః
అథర్వవిహితంకుర్యాన్నిత్యంశాంతికపౌష్టికమితి॥ ... ❋

మూ-౬౦ { ఉపపన్నంననుశివంసప్తస్వఙ్గేషుయస్యమే।దైవీ
నాంమానుషీణాంచప్రతికర్తాత్వమాపదామ్॥ }

౬౦ వ్యా॥ఉపపన్నమితి॥హేగురో-సప్తస్వఙ్గేషుస్వామ్యమాత్యాదిషు॥ని॥
స్వామ్యమాత్యసుహృత్కోశరాష్ట్రదుర్గబలానిచ।రాజ్యాఙ్గానీత్యమరః
శివంకుశలంఉపపన్నంననుయుక్తమేవ-నన్వవధారణే॥ని॥ ప్రశ్నావధార
ణానుజ్ఞానునయామంత్రణేననిత్యమరః-కథమిత్యత్రాహ-యస్యమేదై
వీనాందేవేభ్యఆగతానాందుర్భిక్షాదీనాం-మానుషీణాంమనుష్యేభ్యఆ
గతానాం-చోరభయాదీనాం-ఉభయత్రాపి❋తతఆగతఇత్యణ్-టిడ్ఢా
ణఞిత్యాదినాఙీప్-ఆపదాంవ్యసనానాం-త్వం-ప్రతికర్తానివారయితా
అసి-అత్రాహకామందకః॥శ్లో॥హుతాశనోజలంవ్యాధిర్దుర్భిక్షంమర
ణంతథా । ఇతిపంచవిధందైవంవ్యసనంమానుషంపరమ్॥ఆయుక్తేభ్యశ్చ

చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభాత్ । పృథివీపతిలోభాచ్చ నరాణాం పంచధా భయమ్॥ ... ... ❁

మూ - ౬౧ { తవ మంత్రకృతో మంత్రైర్దూరాత్ప్రశమితా
రిభిః। ప్రత్యాదిశ్యంత ఇవ మే దృష్టలక్ష్యభిదశ్శరాః॥ }

౬౧ వ్యా॥ తత్ర మానుషీణాం తావత్ ప్రతీకారమాహ॥ తవేతి॥ దూరాత్ పరోక్ష ఏవ - ప్రశమితారిభిః - మంత్రాణాం కృతవాన్ మంత్రకృత్ ❁ సుకర్మపాపమంత్రపుణ్యేషు కృఞ ఇతి క్విప్ ప్రత్యయః - తస్య - మంత్రాణాం ద్రష్టుః ప్రయోక్తుర్వా - తవ - మంత్రైః కర్తృభిః - దృష్టం ప్రత్యక్షం - యల్లక్ష్యం తన్మాత్రం భిందంతీతి దృష్టలక్ష్యభిదః - మే శరాః - ప్రత్యాదిశ్యంత ఇవ - వయమేవ సమర్థాః - కిమేభిః పిష్టపేషకైరితి నిరాక్రియంత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా॥ ని॥ ప్రత్యాదిష్టో నిరస్తస్స్యాత్ప్రత్యాఖ్యాతో నిరాకృత ఇత్యమరః - త్వన్మంత్రసామర్థ్యాదేవ నః పౌరుషం ఫలతీతి భావః॥ ... ❁

మూ - ౬౨ { హవిరావర్జితం హోతస్త్వయా విధివదగ్నిషు।
వృష్టిర్భవతి సస్యానామవగ్రహవిశోషిణామ్॥ ... ❁ }

౬౨ వ్యా॥ సంప్రతి దైవీనామాపదాం ప్రతీకారమాహ॥ హవిరితి॥ హే హోతః - త్వయా విధివదగ్నిషు - ఆవర్జితం ప్రక్షిప్తం - హవిరాజ్యాదికం కర్తృ - అవగ్రహః వర్షప్రతిబంధః ❁ అవే గ్రహో వర్షప్రతిబంధ ఇత్యప్ ప్రత్యయః॥ తేన విశోషిణాం విశుష్యతాం - సస్యానాం - వృష్టిర్భవతి - వృష్టిరూపేణ సస్యాన్యుజ్జీవయతీతి భావః - అత్ర మనుః॥ శ్లో॥ అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే। ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజా ఇతి॥ ... ... ❁

మూ - ౬౩ { పురుషాయుషజీవిన్యో నిరాతంకా నిరీతయః। యన్మ
దీయాః ప్రజాస్తస్య హేతుస్త్వద్బ్రహ్మవర్చసమ్॥ }

౬౩ వ్యా॥ పురుషేతి॥ ఆయుః జీవితకాలః. పురుషస్య ఆయుః - పురుషాయుషం వర్షశతమిత్యర్థః॥ శ్రు॥ శతాయుః పురుష ఇతి శ్రుతేః ❁ అచతురాదిసూత్రేణాచ్ ప్రత్యయాంతో నిపాతః - మమ ఇమాః మదీయాః ప్రజాః - పురుషాయుషం జీవంతీతి పురుషాయుషజీవిన్యః నిర్గతాతంకాః నిర్భయాః॥ ని॥ ఆతంకో భయమాశంకేతి హలాయుధః - నిరీతయః అతివృష్ట్యాదిరహితా ఇతి యత్ - తస్య సర్వస్య - త్వద్బ్రహ్మవర్చసం - తవ వృత్తాధ్యయనసంపత్తిరేవ - హేతుః॥ ని॥ వృత్తాధ్యయనసంపత్తిరిత్యేతద్బ్రహ్మవర్చసమితి హలాయుధః - బ్రహ్మణో వ

రో॥ బ్రహ్మవర్చసం॥ బ్రహ్మహస్తిభ్యాంవర్చసఇత్యచ్ప్రత్యయః॥శ్లో॥ అతి
వృష్టిరనావృష్టిశ్శలభామూషికాశ్శుకాః। అత్యాసన్నాశ్చరాజానష్షడేతా
ఈతయస్స్మృతా ఇతికామందకః॥ ... ... ❀

మూ॥౬౪ { త్వయైవంచింత్యమానస్యగురుణాబ్రహ్మయోనినా।
సానుబంధాఃకథంనస్యుస్సంపదోమేనిరాపదః॥... }

౬౪ వ్యా॥త్వయేతి॥బ్రహ్మయోనిఃకారణం-యస్యతేనబ్రహ్మపుత్రేణ-గు
రుణా-త్వయా-ఏవముక్తప్రకారేణ-చింత్యమానస్యానుధ్యాయమానస్య-
అతఏవనిరాపదఃవ్యసనరహితస్యమే-సంపదః-సానుబంధాః-సానుస్యూత
యః-అవిచ్ఛిన్నాఇతియావత్-కథంనస్యుః-స్యురేవేత్యర్థః॥.........❀

మూ॥౬౫ { కింతువధ్వాంతవైతస్యామదృష్టసదృశప్రజమ్।
నమామవతిసద్వీపారత్నసూరపిమేదినీ॥... ❀ }

౬౫ వ్యా॥ సంప్రత్యాగమనప్రయోజనమాహ॥ కింత్వితి॥ కింతుతవ. ఏ
తస్యాంవధ్వాంస్నుషాయాం॥ ని॥ వధూర్జాయాస్నుషాస్త్రీచేత్యమ
రః - అదృష్టాసదృశీఅనురూపాప్రజాసంతతిర్యేనతం-మాం - సద్వీ
పా - రత్నానిసూయతఇతిరత్నసూరపి ❀ సతప్యాద్వీపేత్యాదివాక్యే
ప - మేదినీ-నావతినప్రీణాతిఅవధాతోఃరక్షణగతిప్రీత్యాద్యర్థేషుపాఠ
త్-రత్నసూరపీత్యనేనసర్వరత్నేభ్యఃపుత్రరత్నమేవశ్లాఘ్యమితిసూ
చితమ్॥ ... ... ❀

మూ॥౬౬ { నూనంమత్తఃపరంవంశ్యాఃపిండవిచ్ఛేదదర్శినః।నప్ర
కామభుజశ్శ్రాద్ధేస్వధాసంగ్రహతత్పరాః॥.. § }

౬౬ వ్యా-తదేవప్రతిపాదయతి॥నూనమితి॥మత్తఃపరంమదనంతరం❀పంచ
మ్యాస్తసిల్-పిండవిచ్ఛేదదర్శినః-పిండదానవిచ్ఛేదముత్ప్రేక్షమాణాః-
వంశేభవావంశ్యాఃపితరఃస్వధేత్యవ్యయంపితృభోజ్యవస్తు.తస్యసంగ్ర
హే-తత్పరాఃఆసక్తాస్సంతఃశ్రాద్ధేపితృకర్మణి॥ని॥పితృదానంనివాపస్స్యా
చ్ఛ్రాద్ధంతద్ధర్మశాస్త్రతఇత్యమరః - ప్రకామభుజఃపర్యాప్తభోజినః-న
భవంతి॥ని॥కామంప్రకామంపర్యాప్తమిత్యమరఃనిధనానాపాయ్యవర్ధనంకియ
దపిసంగృహ్ణంతీతిభావః॥ ... ... ❀

మూ॥౬౭ { మత్పరందుర్లభంమత్వానూనమావర్జితంమయా।
పయఃపూర్వైస్స్వనిశ్వాసైఃకవోష్ణముపభుజ్యతే }

౬౭ వ్యా॥మత్పరమితి॥మత్ మత్తః-పరమనంతరం❀అన్యారాదితరర్తేత్యా

దినామదితిత్వం చ మయి - దుర్లభమలభ్యం - మత్వా - మయా - అవర్జితం దత్తం పయః పూర్వైః పితృభిః - స్వనిశ్వాసైః దుఃఖజైః కవోష్ణమీషదుష్ణం యథా భవతి తథా - ఉపభుజ్యతే ॥ కవం చోష్ణ ఇతి కుశబ్దస్య కవాదేశః ॥ ని ॥ కోష్ణం కవోష్ణం మన్దోష్ణం కదుష్ణం త్రిషు తద్వతీత్యమరః॥ ....

మూ. ౬౮ { సోఽహమిజ్యావిశుద్ధాత్మా ప్రజాలోపనిమీలితః
ప్రకాశశ్చాప్రకాశశ్చ లోకాలోక ఇవాచలః ॥ }

౬౮ వ్యా॥ సోఽహమితి॥ ఇజ్యా యాగః ॥ ప్రజాయజ్యోర్భావే క్యప్ ఇతి క్యప్ ఇజ్యయా విశుద్ధాత్మా విశుద్ధచేతనః ప్రజాలోపేన సన్తత్యభావేన - నిమీలితః - కృతనిమీలనః సోఽహం లోక్యత ఇతి లోకః న లోక్యత ఇత్యలోకః లోకశ్చాసావలోకశ్చ లోకాలోకః చక్రవాళాచల ఇవ ॥ ని ॥ లోకాలోకశ్చక్రవాళ ఇత్యమరః ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః దేవఋణవిమోచనాత్ - న ప్రకాశత ఇత్యప్రకాశశ్చ పితృఋణావిమోచనాత్ ॥ పచాద్యచ్ - అస్మీతి శేషః లోకాలోకోఽప్యంతస్సూర్యసంపర్కాద్బహిస్తమోవ్యాప్త్యాచ ప్రకాశశ్చాప్రకాశశ్చేతి మన్తవ్యమ్॥ ....

మూ- ౬౯ { లోకాన్తరసుఖం పుణ్యం తపోదానసముద్భవమ్।
సన్తతిశ్శుద్ధవంశ్యా హి పరత్రేహ చ శర్మణే॥ .... }

౬౯ వ్యా నను తవ తపోదానాదిసంపన్నస్య కిము తైరిత్యత ఆహ॥ లోకాన్తరేతి ॥ సముద్భవత్యస్మాదితి సముద్భవః కారణం - తపోదానే సముద్భవో యస్య తత్తపోదానసముద్భవం యత్పుణ్యం తత్ లోకాన్తరే పరలోకే సుఖం సుఖకరం శుద్ధవంశే భవా శుద్ధవంశ్యా - సన్తతిస్తు - పరత్ర పరలోకే చ ఇహ అముత్ర లోకే చ శర్మణే సుఖాయ ॥ ని ॥ శర్మశాతసుఖాని చేత్యమరః భవతీతి శేషః॥

మూ- ౭౦ { తయా హీనం విధాతర్మాం కథం పశ్యన్న దూయసే।
సిక్తం స్వయమివ స్నేహాద్వన్ధ్యమాశ్రమవృక్షకమ్॥ }

౭౦ - వ్యా ॥ తయేతి ॥ హే విధాతః స్రష్టః తయా సన్తత్యా - హీనమనపత్యమిత్యర్థః మాం - స్నేహాత్ - ప్రేమ్ణా - స్వయమేవ - సిక్తం జలసేకేన వర్ధితం. వన్ధ్యం అఫలం ॥ ని ॥ వన్ధ్యోఽఫలోఽవకేశీ చేత్యమరః ఆశ్రమే - వృక్షకం వృక్షపోతమివ పశ్యన్ కథం - న దూయసే న పరితప్యసే - విధాతరిత్యనేన సమర్థోఽప్యుపేక్షస ఇత్యవగమ్యతే॥ ....

మూ- ౭౧ { అసహ్యపీడం భగవన్నృణమన్త్యమవేహి మే।
అరున్తుదమివాలానమనిర్వాణస్య దన్తినః॥ }

౭౧వ్యా॥ అసహ్యేతి॥హేభగవన్. మే-అంత్యమృణం-పైతృకమృణం-అ
నిర్వాణస్యమజ్జనరహితస్య॥ ని॥నిర్వాణోనిర్వృతౌ మోక్షే వినయేగజమజ్జ
ఇతియాదవః॥దంతినోగజస్య-అరుంవ్రణంతుదతీత్యరుంతుదం-మర్మస్పృక్
ని॥వ్రణో౽స్త్రీయామీర్మమరుః॥అరుంతుదంతుమర్మస్పృగితిచామర
విధ్వరుషోస్తుదఇతిఖచ్ప్రత్యయః॥అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమాగమః॥ఆల
నంగజబంధనస్తంభమివ॥ని॥ఆలానంగజబంధనమిత్యమరః అసహ్యాసోఢ
మశక్యా-పీడాదుఃఖం-యస్మిన్ తత్-అవేహి-జానీహి-దుఃఖజనకంవిద్ధీత్య
ర్థః-నిర్వాణోత్థానశయనాని త్రీణిగజకర్మాణీతిపాలకావ్యే॥ ....

మూ-౭౨ { తస్మాన్ముచ్యేయథాతాతసంవిధాతుంతథార్హసి।
ఇక్ష్వాకూణాందురాపేఽర్థేత్వదధీనాహిసిద్ధయః॥ }

౭౨వ్యా॥తస్మాదితి॥హేతాతతస్మాత్-పైతృకాదృణాత్-యథాముచ్యే
ముక్తోభవామి-కర్మణిలట్-తథాసంవిధాతుంకర్తుం త్వంఅర్హసిహియస్మా
త్కారణాత్-ఇక్ష్వాకూణామిక్ష్వాకువంశ్యానాం॥తద్రాజత్వాద్బహుష
ణోలుక్.దురాపేదుష్ప్రాపే-అర్థేసిద్ధయః-త్వదధీనాః త్వదాయత్తాః
ఇక్ష్వాకూణామితిశేషషష్ఠీ-నలోకేత్యాదినాకృద్యోగషష్ఠీనిషేధాత్॥..

మూ౭౩ { ఇతివిజ్ఞాపితోరాజ్ఞాధ్యానస్తిమితలోచనః।
క్షణమాత్రమృషిస్తస్థౌసుప్తమీనఇవహ్రదః॥ }

౭౩వ్యా॥ఇతీతి॥ఇతీత్థం-రాజ్ఞావిజ్ఞాపితః-ఋషిర్వసిష్ఠః- ధ్యానేనస్తిమితే
లోచనేయస్యసధ్యానస్తిమితలోచనః - నిశ్చలాక్షస్సన్ - క్షణమాత్రమీ
షన్మాత్రం-సుప్తమీనోహ్రదఇవతస్థౌ॥ ... ...

మూ-౭౪ { సోఽపశ్యత్ప్రణిధానేనసంతతేస్తంభకారణమ్।భా
వితాత్మాభువోభర్తురథైనంప్రత్యబోధయత్॥ }

౭౪వ్యా॥సఇతి॥సమునిః-ప్రణిధానేనచిత్తైకాగ్ర్యేణ-భావితాత్మా-ధ్యా
తః-యథాస్వరూపంబుద్ధః-ఆత్మాక్షేత్రజ్ఞః-యేనసతథోక్తస్సన్-భువోభ
ర్తుఃనృపస్య-సంతతేః స్తంభకారణం-సంతానప్రతిబంధకారణం - అప
శ్యత్ - అథానంతరం-ఏనంనృపం-ప్రత్యబోధయత్ -స్వదృష్టంజ్ఞాపితవా
నిత్యర్థః-ఏనమిత్యత్ర గతిబుద్ధీత్యాదినాకర్తుఃకర్మత్వమ్॥ ... ...

మూ-౭౫ { పురాశక్రముపస్థాయతవోర్వీంప్రతియాస్యతః।
ఆసీత్కల్పతరుచ్ఛాయామాశ్రితాసురభిఃపథి॥ }

౭౫ వ్యా॥ పురేతి॥ పురా పూర్వం-శక్రం-ఇంద్రం-ఉపస్థాయ సంసేవ్య-ఉర్వీం ప్రతి భువముద్దిశ్య-యాస్యతః ఆగమిష్యతః తవ- పథి- కల్పతరుచ్ఛాయా మాశ్రితా-సురభిః కామధేనుః-ఆసీత్-తత్ర స్థితేత్యర్థః॥ ... ❀

మూ ౭౬ { ధర్మలోపభయాద్రాజ్ఞీమృతుస్నాతామనుస్మరన్। ప్ర
దక్షిణక్రియార్హాయాం తస్యాం త్వం సాధు నాచరః॥ }

౭౬ వ్యా॥ తతః కిమిత్యత ఆహ॥ ధర్మలోపేతి॥ ఋతుః పుష్పం-రజ ఇతి యావత్॥ సః॥ ఋతుః స్త్రీ కుసుమే ఽపి చేత్యమరః-ఋతునా నిమిత్తేన-స్నాతాం-రాజ్ఞీం సుదక్షిణాం-ధర్మస్య ఋత్వభిగమనలక్షణస్య లోపాత్-భ్రంశాత్ యద్భయం తస్మాత్-అనుస్మరన్-ధ్యాయన్॥ శ్లో॥ మృదం గాం దైవతం విప్రం ఘృతం మధు చతుష్పథమ్॥ ప్రదక్షిణాని కుర్వీత ప్రఖ్యాతాంశ్చ వనస్పతీనితి నీతిశాస్త్రాత్ ప్రదక్షిణక్రియార్హాయాం ప్రదక్షిణీకరణయోగ్యాయాం- తస్యాం ధేన్వాం-త్వం-సాధు ప్రదక్షిణాదిసత్కారం - నాచరః నాచరితవానసి స్త్రీవ్యాసక్తో హి విస్మరంతీతి భావః ఋతుకాలాభిగమనే మనుః॥ శ్లో॥ ఋతుకాలాభిగామీ స్యాత్స్వదారనిరతస్సదేతి॥ అకరణే దోషమాహ పరాశరః॥ శ్లో॥ ఋతుస్నాతాం తు యో భార్యాం స్వస్థస్సన్నాధిగచ్ఛతి। బాలగోఘ్నాపరాధేన యుజ్యతే నాత్ర సంశయ ఇతి॥ ... ...❀

మూ-౭౭ { అవజానాసి మాం యస్మాత్తతస్తే న భవిష్యతి। మత్ప్ర
సూతిమనారాధ్య ప్రజేతి త్వాం శశాప సా॥ ... ❀ }

౭౭ వ్యా॥ అవజానాసీతి॥ యస్మాత్కారణాత్-మాం- అవజానాసి తిరస్కరోషి-అతః కారణాత్-మత్ప్రసూతిం మమ సంతతిం- అనారాధ్య అసేవయిత్వా- తే తవ ప్రజా-న భవిష్యతీతి సా సురభిః-త్వాం శశాప ❀ శప ఆక్రోశే ❀

మూ-౭౮ { స శాపో న త్వయా రాజన్న చ సారథినా శ్రుతః। నద
త్యాకాశగంగాయాస్స్రోతస్యుద్దామదిగ్గజే॥ ❀ }

౭౮ వ్యా॥ స ఇతి॥ ఉద్దామదిగ్గజే-మత్తదిగ్గజే - ఆకాశగంగాయాః-స్రోతసి ప్రవాహే చ-నదతి సతి-హే రాజన్-స శాపః- త్వయా న శ్రుతః-సారథినా చ-న శ్రుతః॥ ... ... ❀

మూ-౭౯ { ఈప్సితం తదవజ్ఞానాద్విద్ధి సార్గళమాత్మనః। ప్రతిబ
ధ్నాతి హి శ్రేయః పూజ్యపూజావ్యతిక్రమః॥ ❀ }

౭౯ వ్యా॥ అస్తు ప్రస్తుతే కిమాయాతమిత్యత్రాహ॥ ఈప్సితమితి॥ త

దవజ్ఞానాత్ - తస్యాః ధేనోః - అవజ్ఞానాదవమానాత్ - ఆత్మన స్తవ - ఆప్తు
మిష్టమీప్సితం మనోరథం ॥ ఆపోఢ్నే తేస్మిన్నర్థే తాతప్రతరోరిక్తః ఈశ్రాచ
శ్చ - సాగరః శ్లోకం సత్ప్రతిబంధం - విఘ్నజానీహి - తత్రహి - పూజ్యపూజాయాః
వ్యతిక్రమః అతిక్రమణం శ్రేయః ప్రతిబధ్నాతిహి ఫలస్య విఘ్నం కరోత్యే
వేత్యర్థః॥ ... ... ❀

మూ ౮౦ { హవిషే దీర్ఘసత్రస్య సా చేదానీం ప్రచేతసః।
భుజంగపిహితద్వారం పాతాళమధితిష్ఠతి॥ }

౮౦ వ్యా॥ తర్హి గత్వా తా మారాధయామి సా వా కథం చిరా గమిష్య
తీత్యాశంకతః వ్యాహ ॥హవిష ఇతి॥ సా సురభిః - ఇదానీం దీర్ఘం స
త్రం చిరకాలసాధ్యో యాగవిశేషో యస్య తస్య - ప్రచేతసః - హవిషే దధ్యా
జ్యాదిహవిరర్థం - భుజంగపిహితద్వారం భుజంగావరుద్ధద్వారం - తతో దు
ష్ప్రవేశం - పాతాళమధితిష్ఠతి - పాతాళే తిష్ఠతీత్యర్థః ॥ అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే
తికర్మత్వమ్॥ ... ... ❀

మూ ౮౧ { సుతాం తదీయాం సురభేః కృత్వా ప్రతినిధిం శుచిః।
ఆరాధయ సపత్నీకః ప్రీతా కామదుఘా హి సా॥ }

౮౧ వ్యా॥ తర్హి కా గతిరిత్యత్రాహ॥ సుతామితి॥ తస్యాః సురభేః ఇయం తదీ
యా తాం సుతాం - సురభేః - ప్రతినిధిం - కృత్వా - శుచిః శుద్ధచిత్తస్సన్ - ప
త్న్యా సహ వర్తత ఇతి సపత్నీకస్సన్ ॥ నద్యృతశ్చేతి కప్ప్రత్యయః - ఆరాధ
య - హి యస్మాత్కారణాత్ - సా - ప్రీతా తుష్టా సతీ - కామాన్ దోగ్ధీతి కా
మదుఘా - భవతీతి శేషః. దుహః కప్ ఘశ్చేతి కప్రత్యయో ఘాదేశశ్చ॥ .. ❀

మూ ౮౨ { ఇతి వాదిన ఏవాస్య హోతురాహుతిసాధనమ్। అనిం
ద్యా నందినీ నామ ధేనురావవృతే వనాత్॥ ... ❀ }

౮౨ వ్యా॥ ఇతీతి॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ - వాదినో వదత ఏవ - హోతుః ఆహవనశీల
స్య ॥ తృన్నితి తృన్ప్రత్యయః - అస్య మునేః - ఆహుతీనాం సాధనం కారణం - నం
దయతీతి వ్యుత్పత్త్యా నందినీ నామ - అనింద్యా అగర్హ్యా - ప్రశస్తా ధేనుః వ
నాత్ - ఆవవృతే ప్రత్యాగతా ॥శ్లో॥ అవ్యాక్షేపో భవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధేర్హి
లక్షణమితి న్యాయాదితి భావః॥ ... ❀

మూ ౮౩ { లలాటోదయమాభుగ్నం పల్లవస్నిగ్ధపాటలా। బి
భ్రతీ శ్వేతరోమాంకం సంధ్యేవ శశినం నవమ్॥ }

౮౩ వ్యా॥ సంప్రతి ధేనుం విశినష్టి॥ లలాటేతి॥ పల్లవవత్ - స్నిగ్ధా - పాటలా చ

సంధ్యాయామనుష్యేతద్విశేషణం యోజ్యం- లలాటేఉదయో యస్యసః ల
లాటోదయస్తం-అభుగ్నమీషద్వక్రం ✽ ఉదితశ్వేతవిన్యాసత్వం॥ని॥ ఆవిద్ధం
కుటిలంభుగ్నం వేల్లితంవక్రమిత్యపీత్యమరః- శ్వేతరోమాణ్యేవ అంకస్తం
బిభ్రతీసవంశశినంబిభ్రతీసంధ్యేవస్థితేత్యర్థః॥ ... ... ✽

మూ॥౮౪ { భువంకోష్ణేనకుండోధ్నీ మేధ్యేనావభృథాదపి।
ప్రస్రవేణాభివర్షంతీవత్సాలోకప్రవర్తినా॥ }

౮౪ వ్యా॥ భువమితి॥ కోష్ణేనకించిదుష్ణేన॥ కవంచోష్ణఇతిచకారాత్కాదేశః
అవభృథాదపి అవభృథస్నానాదపి- మేధ్యేనపవిత్రేణ ॥ని॥ పూతంపవి
త్రం మేధ్యంచేత్యమరః- వత్సస్యాలోకనేనదర్శనేనప్రవర్తినాప్రవహతా
ప్రస్రవేణక్షీరాభిష్యందేన క్షీరప్రవాహేనేతియావత్ భువమభివర్షంతీసిం
చంతీ కుండమివఊధఃఆపీనం యస్యాస్సా కుండోధ్నీ ॥ని॥ ఊధస్తుక్లీబమా
పీనమిత్యమరః- అత్ర ✽ ఊధసోనఙిత్యనఙాదేశః బహువ్రీహేరూధసోఙీ
షితిఙీష్॥ ... ... ✽

మూ॥౮౫ { రజఃకణైఃఖురోద్ధూతైఃస్పృశద్భిర్గాత్రమంతికాత్।
తీర్థాభిషేకజాంశుద్ధిమాదధానామహీక్షితః..... }

౮౫ వ్యా॥ రజఇతి॥ ఖురోద్ధూతైః- అంతికాత్సమీపే- గాత్రంస్పృశద్భిః ✽
దూరాంతికార్థేభ్యోద్వితీయాచేతిచకారాత్పంచమీ రజసాంకణైః మహీంక్షి
యతేఈష్టఇతిమహీక్షిత్ తస్యతీర్థాభిషేకేణజాతాంతీర్థాభిషేకజాం
శుద్ధిం ఆదధానాకుర్వాణాపతేన వాయవ్యస్నానముక్తంతదుక్తంమనునా॥
శ్లో॥ ఆగ్నేయంభస్మనాస్నానమవగాహంచవారుణమ్। ఆపోహిష్ఠేతిచబ్రా
హ్మంవాయవ్యంగోరజస్స్మృతమితి॥ ... ... ✽

మూ॥౮౬ { తాంపుణ్యదర్శనాందృష్ట్వానిమిత్తజ్ఞస్తపోనిధిః।
యాజ్యమాశంసితావంధ్యంప్రార్థివంపునరబ్రవీత్ }

౮౬ వ్యా॥ తామితి॥ నిమిత్తజ్ఞశ్శకునజ్ఞః తపోనిధిర్వసిష్ఠః పుణ్యందర్శనం
యస్యాస్తాం పుణ్యదర్శనాం తాం ధేనుం దృష్ట్వా ఆశంసితం మనోర
థః ✽ నపుంసకేభావేక్తః తత్ర-అవంధ్యంసఫలం-ఆశంసితావంధ్యం-అవం
ధ్య మనోరథమిత్యర్థః - యాజయితుంయోగ్యం యాజ్యః పార్థివంపునర
బ్రవీత్॥ ... ... ✽

మూ॥౮౭ { అదూరవర్తినీం సిద్ధిం రాజన్విగణయాత్మనః।
ఉపస్థితేయంకల్యాణీనామ్నికీర్తితఏవయా॥...✽ }

౮౭ వ్యా॥ అదూరేతి॥ హే రాజన్ ఆత్మనః సిద్ధిం కార్యసిద్ధిం అదూరవర్తినీం శీఘ్రభావినీం - విగణయ విద్ధి యద్యస్మాత్ కారణాత్ కల్యాణీ మంగళమూర్తిః * బహ్వాదిభ్యశ్చేతి జీప్ - ఇయం ధేనుః నామ్నా నామధేయే కీర్తితే కథిత ఏవ ఉపస్థితా ఆగతా॥ ... ... *

మూ॥ ౮౮ { వన్యవృత్తిరిమాం శశ్వదాత్మానుగమనేన గామ్॥
విద్యామభ్యసనేనేవ ప్రసాదయితుమర్హసి॥ }

౮౮ వ్యా॥ వన్యవృత్తిరితి॥ వనే భవం వన్యం కందమూలఫలాదికం - వృత్తిరాహారో యస్య సః - తథాభూతస్సన్॥ ని॥ వృత్తివర్తనజీవనేష్విత్యమరః - ఇమాం గాం - శశ్వత్సదా ఆప్రసాదమవిచ్ఛేదేనేత్యర్థః - ఆత్మనస్తవకర్తుః - అనుగమనేన అనుసరణేన - అభ్యసనేన అమ్నాతేన - విద్యామివ - ప్రసాదయితుం ప్రసన్నాం కర్తుం - అర్హసి - ... ...

మూ॥ ౮౯ { ప్రస్థితాయాం ప్రతిష్ఠేథాః స్థితాయాం స్థితిమాచరః।
నిషణ్ణాయాం నిషీదాస్యాం పీతాంభసి పిబేరపః॥ ... .. }

౮౯ వ్యా॥ గవాననుసరణప్రకారమాహ॥ ప్రస్థితాయామితి అస్యాం ధేన్వాం ప్రస్థితాయాం సత్యాం ప్రతిష్ఠేథాః ప్రయాహి * సమవప్రవిభ్యస్థ ఇత్యాత్మనేపదం - స్థితాయాం నివృత్తిగతికాయాం స్థితిమాచర స్థితిం కురు తిష్ఠేత్యర్థః నిషణ్ణాయాముపనిష్టాయాం నిషీద ఉపవిశ * విధ్యర్థే లోట్ - పీతమంభో యయా తస్యాం పీతాంభసి సత్యాం అపః పిబేః పిబ॥ ... .

మూ॥ ౯౦ { వధూర్భక్తిమతీ చైనామర్చితామాతపోవనాత్।
ప్రయతా ప్రాతరన్వేతు సాయం ప్రత్యుద్వ్రజేదపి॥ }

౯౦ వ్యా॥ వధూరితి॥ వధూః జాయా భక్తిమతీ సతీ - ప్రయతా నియతచిత్తా సతీ గంధాదిభిరర్చితాం ఏనాం గాం ప్రాతః ఆతపోవనాదన్వేతు అనుగచ్ఛతు ఆజ్మర్యాదాయాం పదద్వయం చైతత్ సాయమపి ప్రత్యుద్వ్రజేత్ ప్రత్యుద్గచ్ఛేత్ * విధ్యర్థే లిఙ్॥ ... ... *

మూ॥ ౯౧ { ఇత్యాప్రసాదాదస్యాస్త్వం పరిచర్యాపరో భవ।
అవిఘ్నమస్తు తే స్థేయాః పితేవ ధురి పుత్రిణామ్॥ }

౯౧ వ్యా॥ ఇతీతి॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ త్వం ఆప్రసాదాత్ ప్రసాదపర్యంతం ఆజ్మర్యాదాభివిధ్యోరిత్యస్య వైభాషికత్వాదసమాసత్వమ్ - అస్యాః ధేనోః పరిచర్యాపరః శుశ్రూషాపరో భవ - తే తవ - అవిఘ్నం విఘ్నాభావః - అస

❋అవ్యయం విధ క్రీత్యాదినా అర్థాః భావే వ్యయాభావః-పితేవ పుత్రిణాం సత్పుత్రవతాం ❋ ప్రశంసాయామినిప్రత్యయః- ధుర్యగ్రే-స్థేయాః ఇతిస్థే త్యాశీర్లిఙ్-తత ఏకారాదేశః. త్వత్సదృశ ఏవ తే పుత్రో భూయాదితి భావః॥

మూ-౯౨ {తథేతి ప్రతిజగ్రాహ ప్రీతిమాంత్సపరిగ్రహః।
ఆదేశం దేశకాలజ్ఞశ్శిష్యశ్శాసితురానతః॥ ❋}

౯౨ వ్యా॥ తథేతి॥ దేశకాలజ్ఞః-దేశోఽగ్నిసన్నిధిః- కాలోఽగ్నిహోత్రావసానకాలః-విశిష్టదేశకాలోత్పన్నమాదేశజ్ఞానమవ్యాహతమితిజానన్-అత ఏవ-ప్రీతిమాన్-శిష్యః-అంతేవాసీ॥ ని॥ ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్య ఇత్యమరః-నరాజా-సపరిగ్రహస్సపత్నీకస్సన్॥ ని॥ పత్నీపరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహాః ఇత్యమరః-ఆనతః వినయనమ్రస్సన్నిత్యర్థః-శాసితురాదేశితుః గురోర్వసిష్ఠస్య-ఆదేశమాజ్ఞాం-తథేతి ప్రతిజగ్రాహ- యథాదిష్టం తథైవ కరోమీత్యంగీకృతవానిత్యర్థః॥ ... ... ❋

మూ-౯౩ {అథ ప్రదోషే దోషజ్ఞస్సంవేశాయ విశాంపతిమ్। సూ
నుస్సూనృతవాక్స్రష్టుర్విససర్జోర్జితశ్రియమ్॥ ❋}

౯౩ వ్యా॥ అథేతి॥ అథ-ప్రదోషే-రజనీముఖే॥ ని॥ ప్రదోషో రజనీముఖమిత్యమరః-దోషజ్ఞః విద్వాన్॥ ని॥ విద్వాన్విపశ్చిద్దోషజ్ఞ ఇత్యమరః-సూనృతవాక్ సత్యప్రియవాక్॥ ని॥ ప్రియం సత్యంచ సూనృతమితి హలాయుధః - స్రష్టుస్సూనుః బ్రహ్మపుత్రః-మునిః అనేన ప్రకృతకార్యనిర్వాహకత్వం సూచితం ఊర్జితశ్రియం-విశాంపతిం మనుజేశ్వరం॥ ని॥ ద్వౌ విశౌ వైశ్యమనుజావిత్యమరః-సంవేశాయ నిద్రాయై-విససర్జ ఆజ్ఞాపయామాస॥ ని॥ స్యాన్నిద్రా శయనం స్వాపస్స్వప్నస్సంవేశ ఇత్యపీత్యమరః॥ ... ... ❋

మూ-౯౪ {సత్యామపి తపస్సిద్ధౌ నియమాపేక్షయా మునిః। క
ల్పవిత్కల్పయామాస వన్యామేవాస్య సంవిధామ్॥}

౯౪ వ్యా॥ సత్యామితి॥ కల్పవిత్ -వ్రతచర్యాప్రయోగాభిజ్ఞః-మునిః-తపస్సిద్ధౌ సత్యామపి-తపసైవ రాజయోగ్యాహారసంపాదనసామర్థ్యే సత్యపీత్యర్థః నియమాపేక్షయా-తదా ప్రభృత్యేవ వ్రతచర్యాపేక్షయా-అస్యరాజ్ఞః వన్యామేవ-సంవిధీయత ఇతి సంవిధా శయనసామగ్రీ-తాం ఆతశ్చోపసర్గ ఇత్యఙ్ప్రత్యయః-అకర్తరిచకారకే సంజ్ఞాయామితి కర్మణ్యత్వం-కల్పయామాస సంపాదయామాస॥ ... ❋

మూ॥ శ్లో॥ { నిర్దిష్టాం కులపతినా స పర్ణశాలా మధ్యాస్య ప్రయతపరిగ్రహద్వితీయః। తచ్ఛిష్యాధ్యయననివేదితావసానాం సంవిష్టః కుశశయనే నిశాం నినాయ॥ ... ౯౫ }

ఇతి శ్రీమత్కాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే ప్రథమస్సర్గః-

వ్యా॥ నిర్దిష్టామితి॥ స రాజా కులపతినా మునికులేశ్వరేణ వసిష్ఠేన నిర్దిష్టాం - పర్ణశాలాం - అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ - తస్యామధిష్ఠాయ స్థిత్వేత్యర్థః। "అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే"త్యాధారస్య కర్మత్వ మ్। ప్రయతః నియతః - పరిగ్రహః పత్నీ - ద్వితీయా యస్య స తథోక్తః కుశానాం శయనే - సంవిష్టస్సుప్తస్సన్ - తస్య వసిష్ఠస్య - శిష్యాణాం - అధ్యయనేన అపరరాత్ర వేదపఠనేన - నివేదితః - అవసానో యస్యాస్తాం - నిశాం నినాయ గమయామాస - అపరరాత్రాధ్యయనే మనుః॥ శ్లో॥ న నిశాంతే పరిశ్రాంతో బ్రహ్మాధీత్య పునస్స్వపేత్॥ గౌతమశ్చ॥ న చాపరరాత్రమధీత్య పునస్స్వపేదితి॥ ప్రహర్షిణీ వృత్తమేతత్ - ఉక్తంచ॥ శ్లో॥ మ్నౌజ్రౌగస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమితి॥ ౯౫

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ మహామహోపాధ్యాయకోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం ప్రథమస్సర్గః-

---

రఘువంశకావ్యే-సవ్యాఖ్యానే-ద్వితీయసర్గప్రారంభః -

మూ-౧ అథ ప్రజానామధిపః ప్రభాతే జాయాప్రతిగ్రాహిత
గంధమాల్యామ్। వనాయ పీతప్రతిబద్ధవత్సాం యశో
ధనో ధేనుమృషేర్ముమోచ॥ ...

౧ వ్యా॥ అథేతి॥ అథ నిశావసానానంతరం-యశ ఏవ ధనం యస్య సః యశోధనః కీర్తిసంపన్నః-ప్రజానామధిపో దిలీపః-ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే జాయయా సుదక్షిణయా-ప్రతిగ్రాహితే స్వీకారితే-గంధమాల్యే యయా సా-జాయాప్రతిగ్రాహితగంధమాల్యా-తాం-పీతం పానమస్యాస్తీతి పీతః పీతవానిత్యర్థః అర్శ ఆదిభ్యోఽజిత్యచ్ ప్రత్యయః-పీతా గావో భుక్తా బ్రాహ్మణా ఇతి మహాభాష్యప్రయోగదర్శనాత్-పీతః ప్రతిబద్ధో వత్సో యస్యాస్తాం - ఋషేః ధేనుం వనాయ వనం గంతుం-ముమోచ॥ క్రియార్థోపపదస్య చేతి చతుర్థీ జాయాపదసామర్థ్యాత్సుదక్షిణాయాః పుత్రజననయోగ్యత్వమస్తీతి సూచితమ్। తథా చ శ్రుతిః॥ పతిర్జాయాం ప్రవిశతి గర్భో భూత్వేహ మాతరం॥ తస్యాం పునర్నవో భూత్వా దశమే మాసి జాయతే। తజ్జాయా జాయా భవతి యదస్యాం జాయతే పునరితి॥ యశోధన ఇత్యనేన పుత్రవత్కీర్తిలోభాత్ప్రాజాపత్యే గోక్షణే ప్రవృత్తిరితి గమ్యతే అస్మిన్సర్గే వృత్తముపజాతిః॥ తల్లక్షణం॥ స్యాదింద్రవజ్రా యది తౌ జగౌ గః. ఉపేంద్రవజ్రా జతజాస్తతోగౌ ఇత్యనయోః సంకరేణ॥ అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయావుపజాతయస్తాః॥

మూ-౨ తస్యాః ఖురన్యాసపవిత్రపాంసుమపాంసులానాం ధు
రి కీర్తనీయా। మార్గం మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ
శ్రుతేరివార్థం స్మృతిరన్వగచ్ఛత్॥ ...

౨ వ్యా॥ తస్యా ఇతి॥ పాంసవః పాపాన్యాసాం సంతీతి పాంసులాః స్వైరిణ్యః॥ సి॥ స్వైరిణీ పాంసులేత్యమరః సిధ్మాదిభ్యశ్చేతి లచ్ ప్రత్యయః - తాసు న భవంతీత్యపాంసులాః పతివ్రతాః-తాసాం ధురి అగ్రే - కీర్తనీయా పరిగణనీయా మనుష్యేశ్వరధర్మపత్నీ దిలీపధర్మపత్నీ సుదక్షిణా - ఖురన్యాసైః పవిత్రాః పాంసవో యస్య తం-తస్యాః ధేనోః-మార్గం - స్మృతిః మన్వాదివాక్యం-శ్రుతేర్వేదవాక్యస్య-అర్థమభిధేయమివ-అన్వగచ్ఛత్-అనుసృతవతీ-యథా స్మృతిః శ్రుత్యుక్తమేవార్థమనుసరతి-తథా సాపి గోఖురక్షుణ్ణమేవ మార్గమనుససారేత్యర్థః - ధర్మపత్నీత్యత్ర అశ్వఘాసాదివత్తాదర్థ్యే షష్ఠీసమాసః-

భావాత్-పాంసులపదవ్యావృత్త్యా అపాంసులేతి విరోధాలంకారో ధ్వన్య

మూ-౩
నివర్త్య రాజా దయితాం దయాళుస్తాం సౌరభేయీం
సురభిర్యశోభిః। పయోధరీభూతచతుస్సముద్రాం జు
గోప గోరూపధరామివోర్వీమ్॥ ... ... ॥

౩ వ్యా॥ నివర్త్యేతి॥ దయాళుః కారుణికః॥ ని॥ స్యాద్దయాళుః కారుణిక ఇత్యమరః॥ స్పృహిగృహీత్యాదినా ఆలుచ్ ప్రత్యయః- యశోభిః సురభిః మనోజ్ఞః॥ ని॥ సురభిస్స్యాన్మనోజ్ఞేపీతి శాశ్వతః॥ స రాజా-దయితాం-నివర్త్య- సౌరభేయీం కామధేనుసుతాం-నందినీం ధరంతీతి ధరాః॥ పచాద్యచ్ పయసః ధరాః పయోధరాః స్తనాః॥ ని॥ స్త్రీస్తనాబ్దౌ పయోధరావిత్యమరః-అపయోధరాః పయోధరాస్సంపద్యమానా భూతాః పయోధరీభూతాః-అభూతతద్భావే చ్విః-కుగతిప్రాదయ ఇతి సమాసః-పయోధరీభూతాశ్చత్వారః సముద్రా యస్యాస్తాం॥ అనేకమన్యపదార్థ ఇత్యనేకపదగ్రహణాత్-త్రిపదో బహువ్రీహిః-గోరూపస్య ధరాం-ఉర్వీం వసుధామివ॥ ని॥ వసుధోర్వీ వసుంధరేత్యమరః॥ జుగోప రరక్ష-భూరక్షణప్రయత్నేనైవ రరక్షేతి భావః॥ గుపూ రక్షణ ఇతి ధాతోః కర్తరి లిట్॥ ... ...

మూ-౪
వ్రతాయ తేనానుచరేణ ధేనోర్న్యషేధి శేషోఽప్యను
యాయివర్గః। న చాన్యతస్తస్య శరీరరక్షా స్వవీర్య
గుప్తా హి మనోః ప్రసూతిః॥ ... ... ॥

౪ వ్యా॥ వ్రతాయేతి॥ వ్రతాయ-ధేనోరనుచరేణ-న తు జీవనాయేతి భావః తేన దిలీపేన-శేషోఽప్యవశిష్టోఽపి అనుయాయివర్గః- అనుచరసమూహః-న్యషేధి నివర్తితః- శేషత్వం సుదక్షిణాపేక్షయా కథం తర్హ్యాత్మరక్షణమిత్యత ఆహ॥ న చేతి॥ తస్య దిలీపస్య-శరీరరక్షా చ-అన్యతః పురుషాంతరాత్ న చ హి యస్మాత్-మనోః-ప్రసూయత ఇతి ప్రసూతిః సంతతిః-స్వవీర్యగుప్తా స్వపరాక్రమేణ రక్షితా న హి స్వపరాక్రమనిర్వాహకస్యాపరాపేక్షేతి భావః॥

మూ-౫
ఆస్వాదవద్భిః కవలైస్తృణానాం కండూయనైర్దంశని
వారణైశ్చ। అవ్యాహతైస్స్వైరగతైశ్చ తస్యాస్సం
మ్రాట్సమారాధనతత్పరోఽభూత్॥ ... ... ॥

౫ వ్యా॥ ఆస్వాదవద్భిరితి॥ సమ్రాట్ మండలేశ్వరః॥ ని॥ యేనేష్టం రాజసూయేన మండలస్యేశ్వరశ్చ యః। శాస్తి యశ్చాజ్ఞయా రాజ్ఞస్స సమ్రాడిత్యమరః॥ స రాజా-ఆస్వాదవద్భిః-రసవద్భిః తృణానాం-కబలైః గ్రాసైః కండూయనై

త్రంశానాంవనమక్షికాణాం-నివారణైశ్చ॥ని॥దంశస్తువనమక్షికేత్యమరః.అ
వ్యాహతైరప్రతిహతైః-స్వైరగతైః స్వచ్ఛందగమనైశ్చ-తస్యాః ధేన్వాః-
సమారాధనతత్పరః శుశ్రూషాసక్తః అభూత్-తదేవపరం ప్రధానంయస్య
సతత్పరః॥ని॥తత్పరేప్రసితాసక్తావిత్యమరః॥ ... ✿

మూ౬ { స్థితఃస్థితాముచ్చలితఃప్రయాతాంనిషేదుషీమాస
నబంధధీరః। జలాభిలాషీజలమాదదానాంఛా
యేవతాంభూపతిరన్వగచ్ఛత్ ॥ ... ✿ }

౬ వ్యా॥స్థితఇతి॥భూపతిఃదిలీపః-తాంగాం-స్థితాంసతీం-స్థితస్సన్-స్థితిరూ
పావ్యాపారం-ప్రయాతాంగతీం ఉచ్చలితః ప్రస్థితస్సన్-నిషేదుషీంనిష
ణ్ణాంసతీం- ఉపవిష్టామిత్యర్థః ✿ భాషాయాంసదవసశ్రువ ఇతిక్వసుప్రత్య
యః ✿ ఉగితశ్చేతిఙీప్ ఆసనస్యబంధఉపవేశనే.ధీరః స్థిరః ఉపవిష్టస్సన్నిత్యర్థః
జలం-ఆదదానాంపిబంతీంసతీం జలాభిలాషీసన్ పిబన్నిత్యర్థః-ఇత్థం-ఛా
యేవ-అన్వగచ్ఛత్ అనుసృతవాన్ ॥ .. .. ✿

మూ౭ { సన్యస్తచిహ్నామపిరాజ్యలక్ష్మీంతేజోవిశే
షానుమితాందధానః। ఆసీదనావిష్కృత
దానరాజిరంతర్మదావస్థఇవద్విపేంద్రః॥ }

౭ వ్యా॥సన్యస్తేతి॥సన్యస్తానిపరిహృతాని-చిహ్నానిఛత్రచామరాదీని- య
స్యాస్తాం-తథాభూతామపి-తేజోవిశేషేణప్రభావిశేషేణ-అనుమితాం-
సర్వథారాజైవాయంభవేదిత్యభ్యూహితాం-రాజ్యలక్ష్మీందధానః-సరా
జా-అనావిష్కృతదానరాజిః-బహిరప్రకటితమదరేఖః-అంతర్గతామదా
వస్థా యస్యసతథాభూతః-ద్విపేంద్రఇవ-ఆసీత్ అభూత్॥... ✿

మూ౮ { లతాప్రతానోద్గ్రథితైస్సకేశైరధిజ్యధన్వావిచచా
రదావమ్। రక్షాపదేశాన్మునిహోమధేనోర్వన్యా
న్వినేష్యన్నివదుష్టసత్త్వాన్॥ ... ✿ }

౮ వ్యా॥లతేతి॥లతానాంవల్లీనాం॥ని॥వల్లీతుప్రతతిర్లతేత్యమరః॥తాసాం
ప్రతానైఃకుటిలతంతుభిః-ఉత్ ఉన్నమయ్య-గ్రథితాఃబద్ధాః యే కేశాః-
తైరుపలక్షితః-ఇత్థంభూతలక్షణ ఇతితృతీయా-సరాజా-అధిజ్యమారోపిత
మౌర్వీకం ధనుర్యస్యసోధిజ్యధన్వాసన్ ✿ ధనుషశ్చేత్యనఙాదేశః-ముని
హోమధేనోఃరక్షాపదేశాత్-రక్షణవ్యాజాత్-వన్యాన్వనేభవాన్-
దుష్టసత్త్వాన్-దుష్టజంతూన్॥ని॥ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషుసత్త్వమస్త్రీతు

జంతుష్వివేత్యర్థః విసేవ్యగ్రాశిక్షయిత్యస్మిన్నవ-దావంవనంవిచచార॥ ని॥ వనేచవనవహ్నౌచదవోదావఇహేష్యతఇతియాదవః-వనేనంచచారేత్యర్థః. దేశకాలాధ్వగంతవ్యాఃకర్మసంజ్ఞాహ్యకర్మణామితిదావస్యకర్మత్వమ్

మూ౯ { విసృష్టపార్శ్వానుచరస్యతస్యపార్శ్వద్రుమాఃపా
శభృతాసమస్య। ఉదీరయామాసురివోన్మదానా
మాలోకశబ్దంవయసాంవిరావైః॥ ... ❁ }

౯వ్యా॥ విసృష్టేత్యాదిభిష్షడ్భిఃశ్లోకైస్తస్యమహామహిమతయాద్రుమాదయోపిరాజోపచారంచక్రురిత్యాహ॥ విసృష్టేతి॥ విసృష్టాఃపార్శ్వానుచరాఃపార్శ్వవర్తినోజనాఃయేనతస్య-పాశభృతావరుణేన-సమస్యతుల్యస్య-అనేన-అనుభావస్సూచితః-తస్యరాజ్ఞః- పార్శ్వద్రుమాః-ఉన్మదానాముత్కటమదానాం-వయసాంఖగానాం॥ ని॥ ఖగబాల్యాదినోర్వయఇత్యమరః॥ విరావైః-ఆలోకశబ్దం-ఆలోకస్యవాచకశబ్దం-ఆలోకయేతిశబ్దమిత్యర్థః-ఉదీరయామాసురివ॥ వదన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా॥ ... ... ❁

మూ౧౦ { మరుత్ప్రయుక్తాశ్చమరుత్సఖాభంతమర్చ్యమా
రాదభివర్తమానమ్। అవాకిరన్బాలలతాఃప్రసూ
నైరాచారలాజైరివపౌరకన్యాః॥ ...... ❁ }

౧౦వ్యా॥ మరుదితి॥ మరుత్ప్రయుక్తాఃవాయునాప్రేరితాః-బాలలతాః-ఆరాత్సమీపే-అభివర్తమానం॥ ని॥ ఆరాద్దూరసమీపయోరిత్యమరః-మరుతఃవాయోస్సఖామరుత్సఖఃఅగ్నిఃసఇవ- ఆభాతీతిమరుత్సఖాభః ఆతశ్చోపసర్గఇతికప్రత్యయః-అర్చ్యంపూజ్యం-తందిలీపంప్రసూనైఃపుష్పైః-పౌరకన్యాః-పౌరాశ్చతాఃకన్యాశ్చపౌరకన్యాః ఆచారార్థైర్లాజైః ఆచారలాజైరివ-అవాకిరన్-తస్యోపరివిక్షిప్తవత్యఇత్యర్థః- సఖాహిసఖాయమనుగతముపచరతీతిభావః॥ ... ... ❁

మూ౧౧ { ధనుర్భృతోప్యస్యదయార్ద్రభావమాఖ్యాతమం
తఃకరణైర్విశంకైః। విలోకయంత్యోవపురాపుర
క్ష్ణాంప్రకామవిస్తారఫలంహరిణ్యః॥ ... ❁ }

౧౧వ్యా॥ ధనుర్భృతఇతి॥ ధనుర్భృతోప్యస్యరాజ్ఞః-ఏతేనభయసంభవనాదర్శితా-తథాపి-విశంకైఃనిర్భీకైః.అంతఃకరణైః-కర్తృభిః-దయా కృపారసేనఆర్ద్రఃసిక్తః-భావోభిప్రాయోయస్యతత్ దయార్ద్రం భావంతదాఖ్యాతందయార్ద్రభావమేతదిత్యాఖ్యాతమిత్యర్థః॥ ని॥ భావస్సత్తాస్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మస్విత్యమరః॥ తథావిధం.వపుః-విలో

క్షయన్త్యర్థహారిణ్యాః-అష్టమం-త్రకామవిస్తారస్యాత్యంతవిశాలతాయాః- ఫ
లం హేతుకృతం॥ని॥ నస్త్యే హేతుకృతేఫలమిత్యమరః- అర్థః- విమలంకలు
షీభవచ్చ చేతఃకథయత్యేవహైత్రిణాంరిపుం వేతిన్యాయేనస్వాంతఃకరణప్ర
వృత్తిప్రామాణ్యాదేవవిస్రబ్ధం దదృశురిత్యర్థః॥ ... ...❀

మూ.౧౨ { సకీచకైర్మారుతపూర్ణరంధ్రైః కూజద్భిరాపా
దితవంశకృత్యమ్। శుశ్రావకుంజేషుయశస్స్వము
చ్చైరుద్గీయమానంవనదేవతాభిః॥ ... ❀ }

౧౨వ్యా॥ సఇతి॥ సదిలీపః-మారుతేన వాయునా-పూర్ణాని పూరితాని రం
ధ్రాణియేషాంతైస్తథోక్తైః-అతఏవ-కూజద్భిః-కీచకైః-వేణువిశేషైః॥ని॥
వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనంత్యనిలోద్ధతా ఇత్యమరః- వంశః సుషిరవా
ద్యవిశేషః॥ని॥ వంశాదికంతు సుషిరమిత్యమరః- ఉచ్చైః ఆపాదితం సంపాది
తం-వంశస్య కృత్యం కార్యం యస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతి తథా-కుంజేషు
లతాగృహేషు॥ని॥ నికుంజకుంజౌవాక్లీబే లతాదిపిహితోదర ఇత్యమరః-వనదే
వతాభిః-ఉద్గీయమానం ఉచ్చైర్గీయమానం-స్వం స్వకీయం- యశః కీర్తిం
శుశ్రావ శ్రుతవాన్॥ ... ... ❀

మూ ౧౩ { పృక్తస్తుషారైర్గిరినిర్ఝరాణామనోకహాకం
పితపుష్పగంధీ। తమాతపక్లాంతమనాతపత్రమా
చారపూతంపవనస్సిషేవే॥ ... ... ❀ }

౧౩వ్యా॥ పృక్తఇతి॥ గిరిషు నిర్ఝరాణాం శైలనదీప్రవాహాణాం॥ని॥ ప్రవా
హో నిర్ఝరో ఝర ఇత్యమరః॥ తుషారైః శీకరైః॥ని॥ తుషారాహిమశీకరా
విత్యశాశ్వతః-పృక్తః సంపృక్తః-అనోకహానాం వృక్షాణాం-కంపితాని ఈష
త్కంపితాని-యానిపుష్పాణి తేషాం యోగంధః-సోస్యాస్తీతి తథోక్తః ఈష
త్కంపితపుష్పగంధవాన్- ఏవం శీతమందసురభిః పవనః వాయుః అనాతప
త్రం-ఛత్రధారణరహితచ్ఛత్రం అతఏవ ఆతపక్లాంతం-అనేన సూర్యతేజ
సా-క్లాంతం ఖిన్నం-ఆచారపూతం ఆచారశుద్ధం-తం దిలీపం సిషేవే- ఆ
చారపూతత్వాత్స రాజా జగత్పావనస్యాపి పవనస్య సేవ్య ఆసీదితి భావః॥ ❀

మూ౧౪ { శశామవృష్ట్యాపివినాదవాగ్నిరాసీద్విశేషాఫలపుష్పవృ
ద్ధిః। ఊనంనసత్త్వేష్వధికోబబాధే తస్మిన్వనంగోప్త
రిగాహమానే॥ ... ... ❀ }

౧౪వ్యా॥ శశామేతి॥ గోప్తరి రక్షకే-తస్మిన్రాజ్ఞి-వనం-గాహమానే ప్రవిశతి

కరిణి-వృష్ట్యావినాపి-దవాగ్నిః శశామ శాన్తిం ప్రాప- ఫలానాం పుష్పాణాం చ-వృద్ధిః-విశిష్యత ఇతి విశేషా అతిశయితా - ఆసీత్ ॥ కమాగార్థేషు ష్ట్ర త్యయః - సత్త్వమజంతుషు - మర్త్యేతి యతశ్చ నిర్ధారణమితి సప్తమీ-అధి ప్రబలో వ్యాఘ్రాదిః-ఊనం దుర్బలం హరిణాదికం-నబబాధే న హినస్తి స్మ

మూ॥౧౫

సంచారపూతాని దిగంతరాణి కృత్వా దినాంతే నిల

యాయ గంతుమ్। ప్రచక్రమే పల్లవరాగతామ్రా

ప్రభా పతంగస్య మునేశ్చ ధేనుః॥ ... ... ॥

వ్యా॥౧౫ సంచారేతి॥ పల్లవస్య-రాగో వర్ణః-పల్లవరాగః॥ని॥ రాగోస్త్రీ మాత్సర్యే క్లేశాదౌ లోహితాదిష్వితి శాశ్వతః స ఇవ తామ్రా పల్లవరాగతామ్రా-పతంగస్య సూర్యస్య- ప్రభా కాంతిః॥ని॥ పతంగః పక్షి సూర్యయోరితి శాశ్వతః- మునేః ధేనుశ్చ-దిగంతరాణి దిశామవకాశాన్॥ని॥ అంతరమవకాశావధి పరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్థ్య ఇత్యమరః-సంచారేణ పూతాని శుద్ధాని కృత్వా-దినాంతే సాయంకాలే-నిలయాయ అస్తమయాయ- ధేనుపక్షే.. లయాయ చ-గంతుం-ప్రచక్రమే॥ ... ...

మూ॥౧౬

తాం దేవతాపిత్రతిథిక్రియార్థా మన్వగ్యయౌ

మధ్యమలోకపాలః। బభౌ చ సా తేన సతాం మతేన

శ్రద్ధేవ సాక్షాద్విధినోపపన్నా॥ ... ... ॥

౧౬ వ్యా॥ తామితి॥ మధ్యమలోకపాలః భూపాలో దిలీపః-దేవతాపిత్రతిథీనాం-క్రియాః యాగశ్రాద్ధదానాని-స తాపవ-అర్థః ప్రయోజనం యస్యాస్తాం ధేనుం-అన్వక్ అనుపదం- యయౌ-సతాం మతేన సద్భిః సమాన్యమానేన గతిబుద్ధ్యాదినా వర్తమానే క్తః- క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ- తేన రాజ్ఞా ఉపపన్నా యుక్తా-సా ధేనుః-సతాం మతేన-విధినా అనుష్ఠానేన శ్రద్ధా ఆస్తిక్య బుద్ధిరివ-బభౌ॥ ... ... ॥

మూ॥౧౭

స పల్వలోత్తీర్ణవరాహయూథాన్యావాసవృక్షో

న్ముఖబర్హిణాని। యయౌ మృగాధ్యాసితశాద్వలాని

శ్యామాయమానాని వనాని పశ్యన్॥ ... ॥

౧౭ వ్యా॥ స ఇతి॥ స రాజా-పల్వలేభ్యః అల్పజలాశయేభ్యః-ఉత్తీర్ణాని నిర్గతాని-వరాహాణాం-యూథాని కులాని-యేషాం తాని-బర్హాణి యేషాం సంతీతి బర్హిణాః మయూరాః॥ని॥ మయూరో బర్హిణో బర్హీత్యమరః-ఫల బర్హాభ్యామినచ్ ప్రత్యయః-ఆవాసవృక్షోన్ముఖాః బర్హిణాః యేషు తాని-

.శాదాః బాలతృణాని యేషు సంతీతి శాద్వలాః-శష్పశ్యామా దేశాః॥ని॥ శాద్వ
లశ్శాదహరిత ఇత్యమరః॥ శాదః కర్దమశష్పయోరితి విశ్వః॥ నడశాదాభ్యాం డ్వ
లజితి వలచ్ ప్రత్యయః-మృగైరధ్యాసితా అధిష్ఠితాః-శాద్వలా యేషు తా
ని-శ్యామాయమానాని-వరాహబర్హిణాధిక్యమహిమ్నా శ్యామాని భవన్తి
లోహితాదిభ్యః క్యష్ ఇతి క్యష్ ప్రత్యయః-వాక్యషఇత్యాత్మనేపదే శానచ్-
తాని వనాని-పశ్యన్ యయౌ॥ ... ... ⁂

మూ-౧౮ {అపీనభారోద్వహనప్రయత్నాద్గృష్టిర్గురుత్వాద్వపు
షో నరేంద్రః ఉభావలంచక్రతురంచితాభ్యాం త
పోవనావృత్తిపథం గతాభ్యామ్॥ .... ⁂}

౧౮ వ్యా॥ అపీనేతి॥ గృష్టిః సకృత్ ప్రసూతా గౌః॥ని॥ సకృత్ ప్రసూతా గౌః
గృష్టిరితి హలాయుధః నరేంద్రశ్చ-ఉభౌ యథాక్రమం-అపీనమూధః॥ని॥
ఊధస్తు క్లీబమాపీనమిత్యమరః-తద్భారోద్వహనే - ప్రయత్నాత్ ప్రయా
సాత్ -వపుషో గురుత్వాచ్చ-అంచితాభ్యాం చారుభ్యాం- గతాభ్యాం గమ
నాభ్యాం తపోవనావృత్తేః- పంథాః తపోవనావృత్తిపథః తం వనాదాగమన
మార్గం ఋక్పూరబ్ధూరిత్యాదినా అకారప్రత్యయస్సమాసాంతః-అలంచ
క్రతుః భూషితవంతౌ॥ ... ... ⁂

మూ-౧౯ {వసిష్ఠధేనోరనుయాయినం తమావర్తమానం వనితా
వనాంతాత్ । పపౌ నిమేషాలసపక్ష్మపఙ్క్తిరుపోషితా
భ్యామివ లోచనాభ్యామ్॥ ... ... ⁂}

౧౯ వ్యా॥ వసిష్ఠేతి॥ వసిష్ఠధేనోః నందిన్యాః-అనుయాయినమనుచరం వనాం
తాత్ -ఆవర్తమానం ప్రత్యాగచ్ఛంతం-తం దిలీపం వనితా జనితాత్యంతా
నురాగా సుదక్షిణా॥ ని॥ వనితా జనితాత్యర్థానురాగాయాం చ యోషితీ
త్యమరః-నిమేషేణ-అలసా మందా పక్ష్మణాం పఙ్క్తిర్యస్యాస్సా-నిమేషర
హితా నతీత్యర్థః-లోచనాభ్యాం కరణాభ్యాం ఉపోషితాభ్యామివ-ఉప
వాసో భోజననివృత్తిః-తం కృతవద్భ్యామివ-వసతేః కర్తరి క్తః ఇహ-యథా
ఉపోషితోతితృష్ణయా జలాదికమధికం పిబతి - తద్వదతితృష్ణయా సా సుదక్షి
ణా దిలీపమధికం వ్యలోకయదిత్యర్థః॥ ... ...

మూ-౨౦ {పురస్కృతా వర్త్మని పార్థివేన ప్రత్యుద్గతా పార్థివ
ధర్మపత్న్యా । తదంతరే సా విరరాజ ధేనుర్దినక్షపామ
ధ్యగతేవ సంధ్యా॥ ... ... ⁂}

౨౦ వ్యా॥ పురస్కృతేతి॥ వర్త్మని మార్గే- పార్థివేన పృథివ్యా ఈశ్వరేణ
తస్యేశ్వర ఇత్యణ్ ప్రత్యయః- పురస్కృతా- అగ్రతఃకృతా ధర్మ
స్య పత్నీ ధర్మపత్నీ ధర్మార్థపత్నీత్యర్థః - అశ్వఘాసాదివత్తా
దర్థ్యే షష్ఠీసమాసః - తయా - పార్థివస్య ధర్మపత్న్యా- ప్రత్యుద్గతా
అభిముఖీకృతా - సా ధేనుః - తదంతరే తయోర్దంపత్యోర్మధ్యే-
దినక్షపయోః దినరాత్ర్యోః - మధ్యగతా - సంధ్యేవ - విరరాజ
పూర్వార్థే నైవ తదంతరవర్తిత్వే సిద్ధే పునస్తదంతర ఇతి గ్రహణముభయో
రపి తేజసా విమానయోః క్రమావస్థానమాత్రసాదృశ్యమివ ద్యోతనార్థమితి మం
తవ్యమ్॥ ... ...

మూ ౨౧ { ప్రదక్షిణీకృత్య పయస్వినీం తాం సుదక్షిణా సాక్షత
పాత్రహస్తా। ప్రణమ్య చానర్చ విశాలమస్యాః శృం
గాంతరం ద్వారమివార్థసిద్ధేః॥ ... ... * }

౨౧ వ్యా॥ ప్రదక్షిణీకృత్యేతి॥ అక్షతానాం పాత్రేణ సహ వర్తత ఇతి
సాక్షతపాత్రం సాక్షతపాత్రం హస్తే యస్యాస్సా- సుదక్షిణా- పయస్వినీం ప్రశ
స్తక్షీరాం - తాం ధేనుం- ప్రదక్షిణీకృత్య- ప్రణమ్య చ- అస్యాః ధేనోః-
విశాలం- శృంగాంతరం శృంగమధ్యం- అర్థసిద్ధేః కార్యసిద్ధేః- ద్వారం ప్రవే
శమార్గమివ- ఆనర్చ- అర్చయామాస * అర్చపూజాయాం అర్చ
ర్భ్వాదికాల్లిట్ - ఆకారాత్తు ద్వితీయస్య లిట్ వర్ణాభావః- తస్మాన్నుడితి న
డాగమః ... ... *

మూ-౨౨ { వత్సోత్సుకాపి స్తిమితా సపర్యాం ప్రత్యగ్రహీత్సేతి
ననందతుస్తౌ। భక్త్యోపపన్నేషు హి తద్విధానాం ప్ర
సాదచిహ్నాని పురఃఫలాని॥ * }

౨౨ వ్యా॥ వత్సేతి॥ సా ధేనుః- వత్సోత్సుకాపి వత్సే- ఉత్కంఠితాపి- స్తిమి
తా నిశ్చలాంగీ సతీ - సపర్యాం పూజాం॥ సో॥ పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యా
ర్చార్హణాః సమా ఇత్యమరః- ప్రత్యగ్రహీత్ -ఇతి హేతోః- తౌ దంపతీ
ననందతుః- పూజాస్వీకరణస్యానందహేతుత్వమాహ॥ భక్త్యేతి॥ పూజ్యే
ష్వనురాగో భక్తిః - తయా- ఉపపన్నేషు యుక్తేషు - విషయే- తద్విధా
నాం- తస్యేవ విధా విధా ప్రకారో యేషాం తేషాం- మహాత్మనామిత్య
ర్థః- ప్రసాదస్య చిహ్నాని లింగాని- పూజాస్వీకారాదీని- పురః - ఫలాని
పురోగతాని ప్రత్యాసన్నాని- ఫలాని యేషాం తాని - హి- అవిలంబితఫ

సూచకలింగదర్శనాదానందోయుజ్యత ఇతిభావః॥ ... ✻

మూ-౨౩ { గురోస్సదారస్య నిపీడ్య పాదౌ సమాప్య సాంధ్యం చ విధిం
దిలీపః। దోహావసానే పునరేవ దోగ్ధ్రీం భేజే భుజోచ్ఛిన్న
రిపుర్నిషణ్ణామ్॥ ... ... ✻ }

౨౩ వ్యా॥ గురోరితి॥ భుజోచ్ఛిన్నరిపుః-భుజాభ్యాం నాన్యేన సహాయేన-ఉచ్ఛిన్నాః ఉత్కర్షేణ భిన్నాః నిశ్శేషితాః రిపవశ్శత్రవః యేన సతథోక్తః దిలీపః-సదారస్య దారైరరుంధత్యా సహవర్తమానస్య గురోః-ఉభయోరపీత్యర్థః-పాదౌ-నిపీడ్య-అభివాద్య-సాంధ్యం సంధ్యాయాం విహితం విధిమనుష్ఠానం చ-సమాప్య-దోహావసానే - నిషణ్ణాం ఆసీనాం దోగ్ధ్రీం దోహనశీలాం ధేనుమేవ ✻ తృన్నితి తృన్ప్రత్యయః పునః- భేజే సేవితవాన్-భజసేవాయామిత్యస్మాల్లిట్ - భుజోచ్ఛిన్నరిపురిత్యనేనాస్యానాభీకత్వం సూచితం దోగ్ధ్రీమితి నిరుపపదప్రయోగాదస్యాః కామధుక్త్వం గమ్యతే-అవధారణార్థకోయమేవ కారోస్యైకమార్గం తత్ప్రవృత్త్యభావం బంధయతి॥ ... ... ✻

మూ-౨౪ { తామంతికన్యస్తబలిప్రదీపామన్వాస్య గోప్తా గృహిణీ
సహాయః। క్రమేణ సుప్తామనుసంవివేశ సుప్తోత్థితాం ప్రా
తరనూదతిష్ఠత్॥ ... ... ✻ }

౨౪ వ్యా॥ తామితి॥ గోప్తా రక్షకః- సః-గృహిణీసహాయః పత్నీద్వితీయస్సన్ ఉభావపీత్యర్థః-అంతికే-న్యస్తాః బలయః ఉపహారాః ప్రదీపాశ్చ యస్యాస్తాం తథోక్తాం ॥ని॥ కరోపహారయోః పుంసి బలిః ప్రాణ్యంగజే స్త్రియామిత్యమరః-తాం పూర్వోక్తాం-నిషణ్ణాం ధేనుం-అన్వాస్య-అనూపవిశ్య-క్రమేణ- సుప్తాం-అన్వనంతరం సంవివేశ సుష్వాప - ప్రాతః సుప్తోత్థితాం-సుప్తా చ సా ఉత్థితా చ-తాం అనూదతిష్ఠత్-ఉత్థితవాన్-అత్ర-అనుశబ్దేన ధేనురాజవ్యాపారయోః పౌర్వాపర్యముచ్యతే - క్రమశబ్దేన తు ధేనువ్యాపారాణామితి న పౌనరుక్త్యం ✻ కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా॥ ... ... ✻

మూ-౨౫ { ఇత్థం వ్రతం ధారయతః ప్రజార్థం సమం మహిష్యా మహ
నీయకీర్తేః। సప్త వ్యతీయుస్త్రిగుణాని తస్య దినాని దీనో
ద్ధరణోచితస్య॥ ... ... ✻ }

౨౫ వ్యా॥ ఇత్థమితి॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ-ప్రజార్థం సంతానాయ మహిష్యా

సమంఅభిషిక్తయాపత్న్యాసహ॥ సి॥ కృతాభిషేకామహిషీత్యమరః-వ్రతం ధారయతః-మహనీయాపూజ్యాకీర్తిర్యస్యతస్య-దీనానాముద్ధరణేదైన్య విమోచనే-ఉచితస్యపరిచితస్య-తస్యనృపస్య - త్రయోగుణాః-ఆవృత్తయోయేషాంతానిత్రిగుణాని-త్రిరావృత్తాని-త్రిగుణితాని-సప్తదినాని ఏకవింశతిదినానీత్యర్థః-వ్యతీయుః॥ ... ...

మూ. ౨౬

అన్యేద్యురాత్మానుచరస్యభావంజిజ్ఞాసమానాముని
హోమధేనుః। గంగాప్రపాతాన్తవిరూఢశష్పం
గౌరీగురోర్గహ్వరమావివేశ॥ ... ❀

౨౬ వ్యా॥ అన్యేద్యురితి॥ అన్యేద్యుఃఅన్యస్మిన్దినే-ద్వావింశదినఇత్యర్థః॥ అన్యేద్యుః పరుత్పరేద్యవ్యాదీనానిపాతనాదవ్యయత్వం॥ సి॥ అద్యాత్రాహ్న్యథపూర్వేహ్నీత్యాదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్ - తథాధరాన్యాన్యతరేతరాత్పూర్వేద్యురాదయఇత్యమరః-మునిహోమధేనుః- ఆత్మానుచరస్యనృపస్య భావమభిప్రాయం దృఢభక్తిమత్త్వం॥ సి॥ ఆకూతమర్థమాకూతంభావోఽభిప్రాయఆశయఇతియాదవః॥ జిజ్ఞాసమానాజ్ఞాతుమిచ్ఛన్తీ॥ జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాంసనఇత్యాత్మనేపదంతత్రేచ్ఛాసన్ప్రత్యయః- ప్రపతత్యస్మిన్నితిప్రపాతః-పతనప్రదేశః-గంగాయాఃప్రపాతః-తస్య-అంతేసమీపే- నిరూఢాఃజాతాఃశష్పాఃబాలతృణాని-యస్మిన్తత్॥సి॥శష్పంబాలతృణంఘాసఇత్యమరః-గౌరీగురోఃపార్వతీపితుహిమవతః- గహ్వరంగుహాం - వివేశ॥ ... ...

మూ. ౨౭

సాదుష్ప్రధర్షామనసాపిహింస్రైరిత్యద్రిశోభా
ప్రహితేక్షణేన। అలక్షితాభ్యుత్పతనోనృపేణప్ర
సహ్యసింహఃకిలతాంచకర్ష॥ ... ❀

౨౭ వ్యా॥ సేతి॥ సాధేనుః-హింస్రైఃవ్యాఘ్రాదిభిర్ఘాతుకజన్తుభిః మనసాపి-దుష్ప్రధర్షాదుర్ధర్షేతిహేతోఃఅద్రిశోభాయాం- ప్రహితేక్షణేనదత్తదృష్టినా-నృపేణ-అలక్షితం-అభ్యుత్పతనం- అభిముఖ్యేనోత్పతనంయస్యసః-సింహః-తాంధేనుం-ప్రసహ్యబలాత్॥ సి॥ ప్రసహ్యతుహఠార్థకమిత్యమరః-చకర్షకిల-కిలేత్యలీకే॥ ... ...

మూ. ౨౮

తదీయమాక్రన్దితమార్తసాధోర్గుహానిబద్ధప్రతిశబ్ద
దీర్ఘమ్। రశ్మిష్వివాదాయనగేన్ద్రసక్తాంనివర్త
యామాసనృపస్యదృష్టిమ్॥ ... ... ❀

౨౮ వ్యా॥ తదీయమితి॥ గుహానిబద్ధేన-ప్రతిశబ్దేన ప్రతిధ్వనినా- దీర్ఘేణ-తస్యేదం తదీయం-ఆక్రందితమార్తఘోషః-ఆర్తేష్వాపన్నేషు సాహాయ్య తకారిణః-నృపస్య దిలీపస్య-నగేంద్రసక్తాం-దృష్టిం-రశ్మిషు ప్రగ్రహేషు॥ ని॥ కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ ఇత్యమరః - ఆదాయేవ గృహీత్వేవ - నివర్తయామాస॥ ... ... ❀

మూ-౨౯ { సపాటలాయాంగవితస్థివాంసంధనుర్ధరఃకేసరిణం
దదర్శ। అధిత్యకాయామివధాతుమయ్యాంలోధ్ర
ద్రుమంసానుమతఃప్రఫుల్లమ్॥ .. ❀ }

౨౯॥ సఇతి॥ ధనుర్ధరః ధన్వీ-స నృపః పాటలాయాం రక్తవర్ణాయాం గవి ధేన్వాం-తస్థివాంసం-స్థితం-క్వసుశ్చేతి క్వసుప్రత్యయః - కేసరాః అస్య సంతీతి కేసరీ-తస్థివాంసం స్థితం॥ క్వసుశ్చేతి క్వసుప్రత్యయః-కేసరాః అస్య సంతీతి కేసరీ-తం-సింహం-సానుమతః అద్రేః ధాతవః గైరికాదయః-తేషాం వికారో ధాతుమయీ-తస్యాం-అధిత్యకాయాం ఊర్ధ్వభూమౌ॥ ని॥ ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భూమిరూర్ధ్వమధిత్యకేత్యమరః॥ ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయోరితి త్యకన్ ప్రత్యయః తస్థివాంసం- ప్రఫుల్లం వికసితం ఫుల్లవికసన ఇతి ధాతోః పచాద్యచ్-లోధ్రాఖ్యం ద్రుమమివ దదర్శ. ప్రఫుల్లమితి తకారపాఠే-ఞిఫలా విశరణ ఇతి ధాతోః కర్తరి క్తః- అతిచేత్యకారస్య ఉకారాదేశః-ధవళకేసరత్వాత్సింహలోధ్రద్రుమయోస్సాదృశ్యమ్॥ ❀

మూ ౩౦ { తతోమృగేంద్రస్యమృగేంద్రగామీవధాయవధ్య
స్యశరంశరణ్యః। జాతాభిషంగోనృపతిర్నిషంగా
దుద్ధర్తుమైచ్ఛత్ప్రసభోద్ధృతారిః॥ ❀ }

౩౦ వ్యా॥ తతఇతి॥ తతః సింహదర్శనానంతరం-మృగేంద్రగామీ సింహగామీ-శరణం రక్షణం॥ ని॥ శరణం గృహరక్షిత్రోరిత్యమరః॥ శరణం రక్షణే గృహ ఇతి యాదవశ్చ-శరణే సాధుః శరణ్యః తత్ర సాధురితి యత్ ప్రత్యయః-ప్రసభేన బలాత్కారేణ-ఉద్ధృతాః హతాః అరయో వైరిణో యేన సః నృపతిః దిలీపః-జాతాభిషంగః జాతపరాభవస్సన్॥ ని॥ అభిషంగః పరాభవ ఇత్యమరః॥ వధ్యస్య వధార్హస్య ❀ దండాదిభ్యో య ఇతి యత్ప్రత్యయః-మృగేంద్రస్య సింహస్య-వధాయ హననాయ-నిషంగాత్తూణీరాత్॥ ని॥ తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధిర్ద్వయోరిత్యమరః॥ శరం-ఉద్ధర్తుం-ఐచ్ఛత్ ఇయేష॥

మూ౩౧ { వామేతరస్తస్య కరః ప్రహర్తుర్నఖప్రభాభూషిత } { కంకపత్రే| సక్తాంగులిస్సాయకపుంఖ ఏవ చిత్రా } { ర్పితారంభ ఇవావతస్థే॥ ... ... ❁ }

౩౧ వ్యా॥ వామేతి॥ ప్రహర్తుః ప్రహరణశీలస్య-తస్య-వామేతరః-దక్షిణః కరః-నఖప్రభాభిః -భూషితాని ఛురితాని-కంకస్య పక్షివిశేషస్య-పత్రాణి యస్య తస్మిన్॥ ని॥ కంకస్తు కరాటః స్యాత్-కంకః ప్రకటంకమలచ్ఛదః॥ కంకః పక్షి శేషే స్యాద్గుప్తాకారే యుధిష్ఠిర ఇతి యాదవః॥ సాయకస్య-పుంఖ ఏవ కర్తర్యాఖ్యే మూలప్రదేశే॥ ని॥ కర్తరీ పుంఖ ఇతి యాదవః-సక్తాంగులిస్సన్ చిత్రార్పితారంభ ఇవ చిత్రలిఖిత శరోద్ధరణోద్యోగ ఇవ-అవతస్థే స్థితః॥

మూ౩౨ { బాహుప్రతిష్టంభవివృద్ధమన్యురభ్యర్ణమాగస్కృ } { తమస్పృశద్భిః| రాజా స్వతేజోభిరదహ్యతాంత } { ర్భోగీవ మంత్రౌషధిరుద్ధవీర్యః॥ ❁ }

౩౨ వ్యా॥ బాహ్వితి॥ బాహ్వోః-ప్రతిష్టంభేన ప్రతిబంధేన-వివృద్ధమన్యుః ప్రవృద్ధకోపః రాజా-మంత్రౌషధాభ్యాం రుద్ధవీర్యః ప్రతిబద్ధవీర్యః ప్రతిబద్ధశక్తిః భోగీవ సర్ప ఇవ॥ ని॥ భోగీ రాజభుజంగయోరితి శాశ్వతః-అభ్యర్ణం సన్నం-ఆగస్కృతమపరాధకారిణం-అస్పృశద్భిః స్వతేజోభిః-అంతః-అదహ్యత॥ ని॥ అధిక్షేపాద్యసహనం తేజః ప్రాణాత్యయేష్వపీతి యాదవః॥

మూ౩౩ { తమార్యగృహ్యం నిగృహీతధేనుర్మనుష్యవాచా } { మనువంశకేతుమ్| విస్మాయయన్విస్మితమాత్మవృత్తౌ } { సింహోరుసత్త్వం నిజగాద సింహః॥ ... ❁ }

౩౩ వ్యా॥ తమితి॥ నిగృహీతా పీడితా-ధేనుర్యేన సః. సింహః-ఆర్యైః-సాధుభిః గృహ్యం పక్ష్యం ❁ పదాస్వైరి బాహ్యాపక్ష్యేషు చేతి క్యప్॥ మనువంశస్య-కేతుం చిహ్నం-కేతువద్వ్యావర్తకం-సింహ ఇవ ఉరుసత్త్వః మహాబలం-ఆత్మనో వృత్తౌ-బాహుస్తంభనరూపవ్యాపారే-అభూతపూర్వత్వాత్ తస్మిన్ కర్తరి క్తః-తం దిలీపం-మనుష్యవాచా-కరణేన పునర్విస్మాయయన్ విస్మయమాశ్చర్యం ప్రాపయన్-జగాద ❁ ష్మిఙ్ ఈషద్ధసన ఇతి ధాతోః ణిజ్ ఆని-యాదేశశ్చ ప్రత్యయేన తిష్ఠ విస్మాయయన్నితి రూపం సిద్ధం-వి స్మయన్నితిపాఠే తు పుగాగమాభావమాత్రం వక్తవ్యం తచ్చ ❁ నిత్యం స్మయతేరితి తుస్మ ❁ ఏవ ఆత్వే ❁ తి భీస్మ్యోర్హేతుభయ ఇత్యాత్మనేపదే విస్మాపయమ తిస్యాత్-యద్వా-మనుష్యవాక్ప్రయోజ్యకర్త్రీ ఇతి విస్మాపయతే

తూసిం హ్యాలాదిస్మాదయస్మిన్నితిణ్యం తాదాద్వారూపమత్రేతి వ్యాఖ్యేయమ్

మూ ౩౪ { అలంమహీపాల తవశ్రమేణ ప్రయుక్తమప్యస్త్ర
మితోవృథాస్యాత్ | నపాదపోన్మూలనశక్తి రంహః
శిలోచ్చయేమూర్ఛతిమారుతస్య॥......... }

౩౪ వ్యా॥అలమితి॥ హేమహీపాల- తవ- శ్రమేణ-అలంసాధ్యాభావా
చ్ఛ్రమోనకర్తవ్యఇత్యర్థః॥ని॥ అలంభూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవా
చకమిత్యమరః- అత్రగమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయా శ్రమస్యకరణ
త్వాత్తృతీయా-ఇతోస్మిన్మయి ॥ సార్వవిభక్తికస్తసిః ప్రయుక్తమపి అ
స్త్రంవృథాస్యాత్ -తథాహిపాదపోన్మూలనేశక్తిర్యస్యతత్తథోక్తం-మా
రుతస్య-రంహఃవేగః-శిలోచ్చయేపర్వతే-నమూర్ఛతినప్రసరతి॥.........

మూ ౩౫ { కైలాసగౌరంవృషమారురుక్షోః పాదార్పణాను
గ్రహపూతపృష్ఠమ్|అవేహిమాంకింకరమష్టమూ
ర్తేఃకుంభోదరంనామనికుంభతుల్యమ్॥ .... }

౩౫ వ్యా॥కైలాసేతి॥కైలాసఇవగౌరంశుభ్రంవృషంఆరురుక్షోః ఆరోఢుమి
చ్ఛోః॥ని॥ నామాకరంచశుభ్రంచగౌరమాహుర్మనీషిణ ఇతి శాశ్వతః
అష్టామూర్తయోయస్యతస్యఅష్టమూర్తేఃశివస్యపాదార్పణం పాదన్యా
సః-తదేవ-అనుగ్రహఃప్రసాదఃతేన-పూతంపృష్ఠంయస్యతంతథోక్తం శివ
స్యస్వోపరిపాదంనిక్షిప్యవృషమారోహతీతిభావః-నికుంభతుల్యంనికుంభస
దృశంకుంభోదరంనామకింకరంమాంఅవేహివిద్ధి॥శ్లో॥ పృథివీసలిలంతేజో
వాయురాకాశమేవచ|సూర్యాచంద్రమసౌసోమయాజీచేత్యష్టమూర్తయ
ఇతి॥... ... ... ॥

మూ ౩౬ { అముంపురఃపశ్యసిదేవదారుంపుత్రీకృతోసౌవృష
భధ్వజేన| యోహేమకుంభస్తననిస్సృతానాం
స్కందస్యమాతుఃపయసాంరసజ్ఞః॥........... }

౩౬ వ్యా॥అముమితి॥పురః అగ్రతస్థితంఅముందేవదారుంపశ్యసీతికాకుః- అ
సౌదేవదారుఃవృషభఃధ్వజఃయస్యతేనశివేనపుత్రీకృతఃపుత్రత్వేనస్వీకృతః
అభూతతద్భావేచ్విః యోదేవదారుఃస్కందస్యమాతుగౌర్యాః హే
మ్నఃకుంభఏవస్తనఃతస్మాత్ నిస్సృతానాం పయసామంబూనాం రసజ్ఞః
స్కందపక్షే-హేమకుంభఇవస్తనఇతివిగ్రహఃపయసాంక్షీరాణాం॥ని॥ ప
యఃక్షీరంపయోంబుచేత్యమరఃస్కందసమానప్రేమాస్పదమితిభావః॥

మూ-౩౭ కండూయమానేన కటం కదాచిద్వన్యద్విపేనోన్మథితా త్వగస్య। అథైనమద్రేస్తనయా శుశోచ సేనాన్యమాలీఢమివాసురాస్త్రైః॥ ... ... ❁

౩౭ వ్యా॥ కండూయమానేనేతి॥ కదాచిత్-కటం కపోలం-కండూయమానేన కషతా ❁ కండ్వాదిభ్యోయక్ తతశ్శానచ్-వన్యద్విపేన-అస్యదేవదారోః-త్వక్-ఉన్మథితా-అథ-అద్రేస్తనయా గౌరీ-అసురాస్త్రైః ఆలీఢం క్షతం సేనాం నయతీతి సేనానీః స్కందః॥ని॥ పార్వతీనందనస్స్కందస్సేనానీరగ్నిభూర్గుహ ఇత్యమరః ❁ సత్సూద్విషేత్యాదినాక్విప్-తమివ-ఏనం దేవదారుం-శుశోచ॥ ... ...❁

మూ-౩౮ తదాప్రభృత్యేవ వనద్విపానాం త్రాసార్థమస్మిన్నహమద్రికుక్షౌ। వ్యాపారితశ్శూలభృతా విధాయ సింహత్వమంకాగతసత్త్వవృత్తి॥ ... ❁

౩౮ వ్యా॥ తదేతి॥ తదా తత్కాలః ప్రభృతిరాదిః యస్మిన్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా-తదాప్రభృత్యేవ-వనద్విపానాం-త్రాసార్థం భయార్థం-శూలభృతా శివేన-అంకం సమీపం-ఆగతాః ప్రాప్తాః-సత్త్వాః ప్రాణినః-వృత్తిరాహారః యస్మిన్ తత్॥ని॥ అంకస్సమీప ఉత్సంగచిహ్నస్థానాపరాధయోరితి కేశవః-సింహత్వం-విధాయ-అస్మిన్నద్రికుక్షౌ గుహాయాం-అహం వ్యాపారితో నియుక్తః॥ ... ...❁

మూ-౩౯ తస్యాలమేషా క్షుధితస్య తృప్త్యై ప్రదిష్టకాలా పరమేశ్వరేణ। ఉపస్థితా శోణితపారణా మే సురద్విషశ్చాంద్రమసీ సుధేవ॥ .... ❁

౩౯ వ్యా॥ తస్యేతి॥ పరమేశ్వరేణ-ప్రదిష్టో నిర్దిష్టః-కాలో భోజనవేలా యస్యాస్సా-ఉపస్థితా ప్రాప్తా-ఏషా గోరూపా-శోణితపారణా సురద్విషః రాహోః-చంద్రమస ఇయం చాంద్రమసీ-సుధేవ-క్షుధితస్య బుభుక్షితస్య-తస్య మే-తృప్త్యై-అలం పర్యాప్తా ❁ నమస్స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ॥ ... ❁

మూ-౪౦ స త్వం నివర్తస్వ విహాయ లజ్జాం గురోర్భవాన్దర్శితశిష్యభక్తిః। శస్త్రేణ రక్ష్యం యదశక్యరక్షం న తద్యశశ్శస్త్రభృతాం క్షిణోతి॥ ... ... ❁

౪౦ వ్యా॥ స ఇతి॥ సః ఏవముపాయశూన్యస్త్వం-లజ్జాం విహాయ-నివర్తస్వ

ధవాన్-గురోః-దర్శితా ప్రకాశితా-శిష్యస్య కర్తవ్యా భక్తిర్యేన సతథోక్తః నను గురుధనం వినాశ్య కథం తత్సమీపం గచ్ఛేయమిత్యత ఆహ॥ శస్త్రేణేతి॥ యద్ద్రవ్యం-ధనం-శస్త్రేణ ఆయుధేన॥ సి॥ శస్త్రమాయుధలోహయోరితి విశ్వః-అశక్యా రక్షా యస్య తదశక్యరక్షం-రక్షితుమశక్యమిత్యర్థః - తద్ద్రవ్యం నష్టమపి-శస్త్రభృతాం-యశః-న క్షిణోతి న హినస్తి-అశక్యార్థేష్వప్రతివిధానం న దోషాయేతి భావః॥ ... ... ❁

మూ-౪౧ ఇతి ప్రగల్భం పురుషాధిరాజో మృగాధిరాజస్య వచో
నిశమ్య। ప్రత్యాహతాస్త్రో గిరిశప్రభావాదాత్మ
న్యవజ్ఞాం శిథిలీచకార॥ ... ... ❁

౪౧ వ్యా॥ ఇతీతి॥ పురుషాణామధిరాజో నృపః-ఇతీత్థం - ప్రగల్భం ప్రౌఢం మృగాధిరాజస్య మృగనాయకస్య సింహస్య-వచః-నిశమ్య శ్రుత్వా - గిరిశస్యేశ్వరస్య-ప్రభావాత్ - ప్రత్యాహతాస్త్రః కుంఠితాస్త్రస్సన్-ఆత్మని విషయే-అవజ్ఞామవమానం॥ సి॥ రీఢావమాననాఽవజ్ఞావహేళనమసూర్క్షణమిత్యమరః శిథిలీచకార తత్యాజేత్యర్థః - అవజ్ఞాత్రహాయమితి నిర్వేదం న ప్రాపేత్యర్థః-సమానేషు హి క్షత్రియాణామభిమానః - న సర్వేశ్వరం ప్రతీతి భావః॥ ... ...❁

మూ-౪౨ ప్రత్యబ్రవీచ్చైనమిషుప్రయోగే తత్పూర్వసంగే విత
థప్రయత్నః। జడీకృతస్త్ర్యంబకవీక్షణేన వజ్రం ము
ముక్షన్నివ వజ్రపాణిః॥ ... . ❁

౪౨ వ్యా॥ ప్రత్యబ్రవీదితి॥ సఏవ పూర్వః ప్రథమః - సంగః ప్రతిబంధః-యస్య స తత్పూర్వసంగః - తస్మిన్ - ఇషుప్రయోగే బాణప్రయోగే॥ సి॥ పత్రీ రోపణ ఇషుర్ద్వయోరిత్యమరః - వితథప్రయత్నః వ్యర్థప్రయాసః - అతఏవ వజ్రం - ముముక్షన్ మోక్తుమిచ్ఛన్ - త్ర్యంబకవీక్షణేన-త్రీణి అంబకాని లోచనాని యస్య స త్ర్యంబకో హరః॥ సి॥ దృగ్దృష్టీ నేత్రలోచనచక్షుర్నయనాంబకేక్షణాక్షీణీతి హలాయుధః - తస్య - వీక్షణేన - జడీకృతః నిష్పందీకృతః - స్తంభిత ఇతి యావత్ వజ్రపాణిరింద్రః - వజ్రం పాణౌ యస్యేతి విగ్రహః ❁ ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి పాణిశబ్దస్య ఉత్తరనిపాతః - సఇవ స్థితః - నృపః ఏనం సింహం - ప్రత్యబ్రవీత్॥ శ్లో॥ బాహుం సవజ్రం శక్రస్య క్రుద్ధస్యాస్తంభయత్ప్రభురితి మహాభారతే॥ . ... ❁

మూ-౪౩ {సంరుద్ధచేష్టస్య మృగేంద్ర కామం హాస్యం వచస్తద్యదహం వివక్షుః। అంతర్గతం ప్రాణభృతాం హి వేద సర్వం భవాన్భావమతోఽభిధాస్యే॥ ... ... ❁}

౪౩ వ్యా॥ సంరుద్ధేతి॥ హే మృగేంద్ర - సంరుద్ధచేష్టస్య ప్రతిబద్ధవ్యాపారస్య-మమ-తద్వచః-కామం - హాస్యం పరిహసనీయం - యద్వచః-స త్వం మదీయేన శరీరవృత్తిమిత్యాదికం - అహం - వివక్షుః వక్తుమిచ్ఛుః-అస్మి తర్హి తూష్ణీం స్థీయతామిత్యాశంక్య ఈశ్వరకింకరత్వాత్సర్వజ్ఞత్వాత్త్వన హాస్యమిత్యాహ॥ అంతరితి॥ హి యస్మాత్కారణాత్ - భవాన్ ప్రాణభృతాం - అంతర్గతం హృద్గతం వాగ్వృత్త్యా బహిరప్రకాశితమేవ-సర్వం భావం - వేద వేత్తి ॥ విదో లటో వేతి ణలాదేశః - భవచ్ఛబ్దప్రయోగే న మధ్యమపురుషప్రయోగః-అతః - అభిధాస్యే - వక్ష్యామి వచ ఇతి ప్రకృతం కర్మ సంబధ్యతే-అన్యే తు ఈదృగ్వచనమాకర్ణ్య అసంభావితార్థమేతదిత్యుపహసంతి-అతస్తత్ర హాస్యమేవ ప్రమాణం- త్వం తు వాఙ్మనసయోరైక్యకదర్శ ఏవాయమితి జానాసి-అతోఽభిధాస్యే - యద్వచోఽహం వివక్షురస్మీత్యర్థః॥ ... ... ❁

మూ-౪౪ {మాన్యస్స మే స్థావరజంగమానాం సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః। గురోరపీదం ధనమాహితాగ్నేర్నశ్యత్పురస్తాదనుపేక్షణీయమ్॥ ❁}

౪౪ వ్యా॥ మాన్య ఇతి॥ స్థావరాణాం తరుశైలాదీనాం - జంగమానాం మనుష్యాదీనాం చ సర్గస్థితిప్రత్యవహారహేతుః సర్గః సృష్టిః - స్థితిః పాలనం ప్రత్యవహారః ప్రళయః- తేషాం హేతుః - స ఈశ్వరః మమ మాన్యః పూజ్యః అలంఘ్యశాసన ఇత్యర్థః - శాసనం చ - సింహత్వమంకాగతసత్త్వవృత్తీత్యాద్యుక్తరూపం॥ తర్హి విసృజ్య గమ్యతామిత్యత ఆహ ॥ గురోరితి ॥ పురస్తాదగ్రే - నశ్యదిదం - ఆహితాగ్నేః గురోః - ధనం గోరూపం - అనుపేక్షణీయం - ఆహితాగ్నేరితి విశేషణేన-అనుపేక్షాకారణం హవిస్సాధనత్వం చ సూచయతి॥ ... ... ❁

మూ-౪౫ {స త్వం మదీయేన శరీరవృత్తిం దేహేన నిర్వర్తయితుం ప్రసీద । దినావసానోత్సుకబాలవత్సా విసృజ్యతాం ధేనురియం మహర్షేః॥ ... ... ❁}

౪౫ వ్యా॥ స ఇతి॥ సః అంకాగతసత్త్వవృత్తిః త్వం-మదీయేన-దేహేన- శరీర

వృత్తింజీవనం-నిర్వర్తయిష్యం-ప్రసీద-దినావసానే సాయంకాలే-ఉత్సుకా మమమాతాఆగమిష్యతీత్యుత్కంఠితః-బాలవత్సోయస్యాస్సా-మహర్షేరియంధేనుః-విసృజ్యతామ్॥ ....

మూ ౪౬ { అథాన్ధకారంగిరిగహ్వరాణాం దంష్ట్రామయూఖైశ్శకలానికుర్వన్ భూయస్సభూతేశ్వరపార్శ్వవర్తీ కించిద్విహస్యార్థపతింబభాషే॥ ..... }

౪౬ వ్యా॥ అథేతి॥ అథ-భూతేశ్వరస్యపార్శ్వవర్తీ కింకరస్సింహః-గిరేః-గహ్వరాణాం గుహానాం॥ని॥ దేవఖాతబిలే గుహా। గహ్వరమిత్యమరః-అన్ధకారం ధ్వాన్తం-దంష్ట్రయోర్మయూఖైః కాన్తిభిః- శకలాని-ఖణ్డాని కుర్వన్నిరస్యన్నిత్యర్థః-కించిత్-విహస్య-అర్థపతిం నృపం-భూయః-బభాషే-హాసకారణం - అల్పస్య హేతోర్బహుహాతుమిచ్ఛన్నిత్యాదికం వక్ష్యమాణం ద్రష్టవ్యమ్ ॥ .. ..

మూ ౪౭ { ఏకాతపత్రంజగతఃప్రభుత్వంనవంవయఃకాన్తమిదంవపుశ్చ। అల్పస్య హేతోర్బహుహాతుమిచ్ఛన్ విచారమూఢఃప్రతిభాసిమేత్వమ్॥.............. }

౪౭ వ్యా॥ ఏకాతపత్రమితి॥ ఏకాతపత్రమేకచ్ఛత్రంజగతః-ప్రభుత్వంస్వామిత్వం-నవంవయఃయౌవనం-ఇదంకాన్తంరమణీయం- వపుశ్శరీరంచబహు-అల్పస్యహేతోః- అల్పకారణేనఅల్పఫలాయేత్యర్థః॥ షష్ఠీహేతుప్రయోగఇతిషష్ఠీ-హాతుంత్యక్తుం-ఇచ్ఛన్-త్వం-మే-విచారేకార్యాకార్యపరామర్శే-మూఢఃమన్దః-ప్రతిభాసి॥ ... ...

మూ ౪౮ { భూతానుకంపాతవచేదియంగౌరేకాభవేత్స్వస్తిమతీత్వదన్తే జీవన్పునశ్శశ్వదుపప్లవేభ్యఃప్రజాః ప్రజానాథపితేవపాసి॥ ... ... }

౪౮ వ్యా॥ భూతేతి ॥ తవ- భూతేషు-అనుకంపాకృపాచేత్ ॥ ని॥ కృపాదయానుకంపాస్యాదిత్యమరః॥ ప్రాణిషుకృపావతశ్చేదిత్యర్థః-త్వదన్తే తవనాశేసతి-ఇయమేకాగౌః-స్వస్తిక్షేమమస్యాఅస్తీతిస్వస్తిమతీభవేత్-జీవేదిత్యర్థః॥ని॥స్వస్త్యాశీఃక్షేమపుణ్యాదావిత్యమరః॥ హేప్రజానాథ-జీవన్పునఃపితేవ-ప్రజాః-ఉపప్లవేభ్యోవిపద్భ్యః-శశ్వత్సదా॥ని॥ పునస్సదార్థయోశ్శశ్వదిత్యమరః-పాసిరక్షసి- స్వప్రాణవ్యయేనఏకధేనురక్షణాద్వరంజీవితేనైవశశ్వదఖిలజగత్త్రాణకార్యమిత్యర్థః॥..............

మూ. ౪౯ { అథైకధేనోరపరాధచండాద్గురోః కృశానుప్రతిమా
ద్బిభేషి। శక్యోఽస్య మన్యుర్భవతా వినేతుం గాః కోటిశ
స్స్పర్శయతా ఘటోధ్నీః॥ ... ... ❀ }

౪౯ వ్యా॥ నధర్మలోపాదేవం ప్రవృత్తిః కింతు గురుభయాదిత్యాశఙ్క్యాహ॥ అథేతి॥ అథవా పక్షాంతరే - ఏకా ధేనుర్యస్యేత్యస్య తస్మాత్ - అయం కోపకారణావన్యాస ఇతి విజ్ఞేయం అత ఏవ అపరాధే గవాం నాశే పాలకస్య సతి. చండాదతికోపనాత్॥ ని చండస్త్వత్యంతకోపనః ఇత్యమరః - అత ఏవ - కృశానుః ప్రతిమా ఉపమానం యస్యేతస్మాదగ్నికల్పాత్ - గురోః - బిభేషి భీతో భవసి॥ భీత్రార్థానాం భయహేతురిత్యపాదానాత్పంచమీ - అల్పవిత్తస్య ధనహానిర్దుస్సహేతి భావః - అస్య గురోః - మన్యుః క్రోధః॥ ని॥ మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః॥ ఘటా ఇవ ఊధాంసి యాసాం తా ఘటోధ్నీః॥ ఊధసోఽనఙిత్యనఙాదేశః బహువ్రీహౌ రూధసో ఙీష్॥ ని॥ ఊధస్తు క్లీబమాపీనమిత్యమరః - కోటిశః - గాః. స్పర్శయతా ప్రతిపాదయతా॥ ని॥ విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదనమిత్యమరః - భవతా - వినేతుం పరిహర్తుం శక్యః॥ ... ...❀

మూ. ౫౦ { తద్రక్ష కల్యాణపరంపరాణాం భోక్తారమూర్జస్వ
లమాత్మదేహమ్। మహీతలస్పర్శనమాత్రభిన్నమృ
ద్ధం హి రాజ్యం పదమైంద్రమాహుః॥ ....❀ }

౫౦ వ్యా॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాత్ - కల్యాణపరంపరాణాం భోక్తారం - కర్మణి షష్ఠీ - ఊర్జో బలమస్యాస్తీత్యూర్జస్వలం ❀ జ్యోత్స్నాతమిస్రేత్యాదినా వలచ్ప్రత్యయాంతో నిపాతః - ఆత్మదేహం రక్ష॥ నను గాముపేక్ష్య ఆత్మదేహరక్షణే స్వర్గహానిః స్యాదిత్యత్రాహ॥ మహీతలేతి॥ ఋద్ధం సమృద్ధం - రాజ్యం - మహీతలస్పర్శనమాత్రేణ భూతలసంబంధమాత్రేణ - భిన్నం - ఐంద్రం ఇంద్రసంబన్ధి - పదం స్థానం - ఆహుః స్వర్గాన్న భిద్యత ఇత్యర్థః ... ...

మూ. ౫౧ { ఏతావదుక్త్వా విరతే మృగేంద్రే ప్రతిస్వనేనాస్య గు
హాగతేన। శిలోచ్చయోఽపి క్షితిపాలముచ్చైః ప్రీత్యా
తమేవార్థమభాషతేవ॥........ .... }

౫౧ వ్యా॥ ఏతావదితి॥ మృగేంద్రే సింహే - ఏతావదుక్త్వా - విరతే సతి - గుహాగతేన. అస్య సింహస్య ప్రతిస్వనేన - శిలోచ్చయః శైలోఽపి ప్రీత్యా క్షితిపాలం

తమేవార్థం-ఉచ్చైః-అథావతేవేత్యత్ర ఇషు భాషిరిత్యయం బ్రూ
ఞ్ధాతోస్సమానార్థకత్వాద్ద్వికర్మకః-బ్రూఞ్ధాతుస్తు ద్వికర్మ
కేషు పఠితః॥ తదుక్తం॥ దుహ్యాచ్పచ్దండ్రుధిప్రచ్ఛిచిఞ్బ్రూఞ్శాసుజి
మథ్ముషాం కర్మయుక్స్యాదకథితం తథా స్యాన్నీహృకృష్వహామితి॥ ... ✻

మూ-౫౨ { నిశమ్య దేవానుచరస్య వాచం మనుష్యదేవః పునర
ప్యువాచ। ధేన్వా తదధ్యాసితకాతరాక్ష్యా నిరీక్ష్య
మాణస్సుతరాం దయాళుః॥ ... ✻ ... ✻ }

౫౨ వ్యా॥ నిశమ్యేతి॥ దేవానుచరస్య ఈశ్వరకింకరస్య సింహస్య-వాచం-నిశ
మ్య-మనుష్యదేవో రాజా-పునరప్యువాచ. కింభూతస్సన్ తేన సింహేన-య
దధ్యాసితం ఆక్రమణం ✻ నపుంసకే భావే క్తః తేన కాతరే అక్షిణీ యస్యాస్తయా
బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాఙ్గాత్షచ్ । షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతి ఙీష్-కిం వావ
క్ష్యతీతి భీతయేవస్థితయేత్యర్థః - ధేన్వా నిరీక్ష్యమాణః అతఏవ సుతరాం ద
యాళుస్సన్ సుతరామిత్యత్ర ✻ ద్వివచనవిభజ్యేత్యాదినా సుశబ్దాత్తరప్-కి
మేత్తిఙవ్యయేత్యాదినా ఆమ్ప్రత్యయః-తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిరిత్యవ్యయ
సంజ్ఞా॥ ... ... ✻

మూ-౫౩ { క్షతాత్కిల త్రాయత ఇత్యుదగ్రః క్షత్రస్య శ
బ్దో భువనేషు రూఢః। రాజ్యేన కిం తద్విపరీతవృ
త్తేః ప్రాణైరుపక్రోశమలీమసైర్వా॥ }

౫౩ వ్యా॥ కిమువాచేత్యత్రాహ॥ క్షతాదితి ✻ క్షణు హింసాయామితి ధాతో
స్సంపదాదిత్వాత్క్విప్ ✻ గమాదీనామితి వక్తవ్యాదనునాసికలోపే తుగాగ
మే చ నిత్తి క్షతమితి రూపం సిద్ధం-క్షతో నాశాత్త్రాయత ఇతి క్షత్త్రం-సుపితి యోగ
విభాగాత్ప్రత్యయః తామేతాం వ్యుత్పత్తిం కవిరర్థతోనుక్రామతి క్ష
తాదిత్యాదినా-ఉదగ్రః ఉన్నతః క్షత్రస్య క్షత్రవర్ణస్య శబ్దో వాచకః
క్షత్రశబ్ద ఇత్యర్థః-సోయం-క్షతాత్-త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా-భువనే
షు రూఢః కిల ప్రసిద్ధః ఖలు- నాశ్వకర్ణాదివత్కేవలరూఢః-కింతు పంకజా
దివద్యోగరూఢ ఇత్యర్థః-అతః కిమిత్యత ఆహ॥ తస్య క్షత్రశబ్దస్య విపరీతవృత్తే
ర్విరుద్ధవ్యాపారస్య-క్షతాత్త్రాణమకుర్వతః-పుంసః రాజ్యేన కిం-ఉపక్రోశ
మలీమసైః నిందామలినైః॥ ని॥ ఉపక్రోశో జుగుప్సా చ కుత్సా నిందా చ గర్హ
ణమిత్యమరః ✻ జ్యోత్స్నాతమిస్రేత్యాదినా మలీమసశబ్దో నిపాతితః-ప్రాణైః
ప్రాణైర్వా-కిం-నిందితస్య సర్వం వ్యర్థమిత్యర్థః-ఏతేన ప్రాణత్రాణమిత్యా

దిశ్లోకద్వయోక్తలదత్తోత్తరమితి వేదితవ్యమ్॥ ... ...

మూ-౫౪
{కథం ను శక్యోఽనునయో మహర్షేర్విశ్రాణనా
దన్యపయస్వినీనామ్ । ఇమామనూనాం సురభేర
వేహి రుద్రౌజసా తు ప్రహృతం త్వయాస్యామ్॥}

౫౪ వ్యా॥ అథైకధేనోరిత్యత్రోత్తరమాహ॥ కథమితి॥ అనునయః ప్రార్థన
యః-ను కాగో వా కారార్థః-మహర్షేః సునయో వా-అన్యాసాం పయ
స్వినీనాం దోగ్ధ్రీణాం-గవాం-విశ్రాణనాద్దానాత్॥ని॥ విశ్రాణనం వితర
ణం స్పర్శనం ప్రతిపాదనమిత్యమరః. కథం శక్యః నశక్య ఇత్యర్థః అత్ర హే
తుమాహ-ఇమాం గాం సురభేః కామధేనోః అవంచమిపిథ క్తఇతి వంచమి అ
నూనామన్యూనాం అవేహి॥ తర్హి కథమయం పరిభవోఽస్యా ఇత్యత్రాహ॥ రు
ద్రేతి॥ అస్యాం గవి త్వయా కర్తా ప్రహృతం తు ప్రహారస్తు నవుంసకే
భావే క్తః రుద్రౌజసా ఈశ్వరసామర్థ్యేన-నతు తవేత్యర్థః సప్తమ్యైకర
ణాదెలినక్తమిా॥ ... ...

మూ-౫౫
{సేయం స్వదేహార్పణనిష్క్రయేణ న్యాయ్యా మ
యా మోచయితుం భవత్తః । న పారణా స్యాద్విహ
తా తవైవం భవేదలుప్తశ్చ మునేః క్రియార్థః॥}

౫౫ వ్యా॥ తహికిం చికీర్షితమత ఆహ॥ సేయమితి॥ సేయం గౌః మయా ని
ష్క్రియతే-క్రయాత్ప్రత్యాయతే అనేనేతి గృహీతమితి నిష్క్రయః- ప్రతిదికీ
ర్షితం॥ ఏరజిత్యచ్ ప్రత్యయః- స్వదేహార్పణమేవ నిష్క్రయః తేన-భవ
త్తః త్వత్తః॥ పంచమ్యాస్తసిః-మోచయితుం. న్యాయ్యా న్యాయాదనపేతా
యుక్తేత్యర్థః॥ ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత ఇత్యయః ప్రత్యయః ఏవం సతి-తవ పార
ణా భోజనం విహతా-న స్యాత్ .మునేః-క్రియా హోమాదిః సైనార్థః-ప్ర
యోజనం-న చాలుప్తో భవేత్-స్వప్రాణత్యాగేనాపి స్వామిగురుధనం సంర
క్ష్యమితి భావః ॥ ... ...

మూ-౫౬
{భవానపీదం పరవానవైతి మహాన్హి యత్నస్తవ
దేవదారౌ। స్థాతుం నియోక్తుర్న హి శక్యమగ్రే వి
నాశ్య రక్ష్యం స్వయమక్షతేన॥}

౫౬ వ్యా॥ అత్ర భవానేవ ప్రమాణమిత్యాహ॥ భవానితి॥ పరవాన్ స్వామి
పరతంత్రః-భవానపి-ఇదం వక్ష్యమాణం-అవైతి వేత్తి॥ శేషే ప్రథమ ఇతి ప్ర
థమపురుషః-భవతా అనుభూయత ఏవేత్యర్థః॥ కథమిత్యత్రాహ॥ హియ

స్వాత్తారణాత్ ॥ని॥ హాహేత్యావధారణ ఇత్యమరః-తవదేవదారావిషయే
మహాన్ అధికః-యత్నః మహత్వాత్ప్రయత్నేన రక్ష్యత ఇత్యర్థః-ఇదంశబ్దోక్త
మర్థం దర్శయతి- స్థాతుమితి - రక్ష్యం వస్తు వినాశ్య స్వాశంగమయిత్వా
స్వయమక్షతేన అవ్రణేన నియుక్తేనేతి శేషః-నియోక్తుః స్వామినః-అగ్రే స్థా
తుం న శక్యం-సర్వథా రక్ష్యం వస్తు ధేనురూపమవినాశ్యమేవేతి భావః ॥ ❁

మూ-౫౭
{కిమప్యహింస్యస్తవ చేన్మతోఽహం యశశ్శరీరే భవ మే}
{దయాళుః । ఏకాంతవిధ్వంసిషు మద్విధానాం పిం}
{డేష్వనాస్థా ఖలు భౌతికేషు ॥ ... ... ❁}

౫౭॥ సర్వథా చైతదపరిహార్యమేవేత్యాహ॥ కిమితి॥ కిమపి కిం వా-అహం-
తవ-అహింస్యః అవధ్యో మతశ్చేత్ -తర్హి- మే-యశ ఏవ శరీరం తస్మిన్.ద
యాళుర్భవ-నను ముఖ్యముపేక్ష్య అముఖ్యశరీరే కోఽభినివేశ ఇత్యత్రాహ.ఏ
కాంతేతి-మద్విధానాం మాదృశానాం వివేకినాం-ఏకాంతవిధ్వంసిషు అవశ్య
వినాశిషు భౌతికేషు-పృథివ్యాది-భూతవికారేషు- పిండేషు - శరీరేషు-అ
నాస్థా అనపేక్షా ఖలు॥ని॥ఆస్థా త్వాలంబనాస్థానయత్నాపేక్షాసు కథ్యత ఇ
తి విశ్వః॥ ... ... ❁

మూ-౫౮
{సంబంధమాభాషణపూర్వమాహుర్వృత్తస్సనౌ}
{సంగతయోర్వనాంతే । తద్భూతనాథానుగనా}
{ర్హసి త్వం సంబంధినో మే ప్రణయం విహంతుమ్॥}

౫౮ వ్యా॥ సౌహార్దాదహమనుసరణీయోఽస్మీత్యాహ॥ సంబంధమితి॥ సం
బంధం సఖ్యం ఆభాషణం ఆలాపః పూర్వం కారణం యస్య తం. ఆహుః॥ని॥ సా
దాభాషణమాలాప ఇత్యమరః. సః తాదృక్సంబంధః వనాంతే. సంగతయోః
మిళితయోః-నౌ ఆవయోః వృత్తః జాతః తత్ తస్మాత్- హే భూతనాథానుగ-శివా
నుచర-ఏతేన తస్య మహత్త్వం సూచయతి-అతఏవ సంబంధినః మిత్రస్య-మే-
ప్రణయం యాచ్ఞాం॥ని॥ ప్రణయస్స్యాత్పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌహృదేఽపి
చేతి యాదవః॥ ప్రణయాస్త్వమీ విస్రంభయాచ్ఞాప్రేమాణ ఇత్యమరశ్చ
విహంతుం నార్హసి॥ ... ... ❁

మూ-౫౯
{తథేతి గాముక్తవతే దిలీపస్సద్యః ప్రతిష్టంభవిము}
{క్తబాహుః । సన్యస్తశస్త్రో హరయే స్వదేహముపా}
{నయత్పిండమివామిషస్య॥ ... ...}

౫౯ వ్యా॥ తథేతి॥ తథేతి-గాముక్తవతే ఉక్తవతే హరయే సింహాయ॥ని॥ కపౌ

సింహశ్చ! సావర్ణ్యేవ దైవిష్ఠాహరిం విదురితి శాశ్వతః-సద్యః తత్క్షణేవ ప్రతిష్టంభా న్నిర్బన్ధాత్ విముక్తబాహుః ముక్తహస్తః-దిలీపః- సిన్హ్యస్తశస్త్రః త్యక్తాయుధస్సన్ స్వదేహం-ఆమిషస్యమాంసస్య॥ని॥ పలలం క్రవ్యమామిషమిత్యమరః-పిండం కబళమివ-ఉపానయత్ సమర్పితవాన్ అపతేన నిగ్రహత్వముక్తమ్॥

మూ-౬౦ {తస్మిన్క్షణే పాలయితుః ప్రజానాముత్పశ్యతస్సింహనిపాతముగ్రమ్। అవాఙ్ముఖస్యోపరి పుష్పవృష్టిః పపాత విద్యాధరహస్తముక్తా॥ ... ❀}

౬౦ వ్యా॥తస్మిన్నితి॥తస్మిన్ క్షణే ఉగ్రం సింహనిపాతం ఉత్పశ్యతః ఉత్ప్రేక్షమాణస్య తర్కయత ఇత్యర్థః-అవాఙ్ముఖస్య అధోముఖస్య-ప్రజానాం పాలయితుః రాజ్ఞః-ఉపరి ఉపరిష్టాత్ ❀ ఉపర్యుపరిష్టాదితి నిపాతః- విద్యాధరాణాం దేవవిశేషాణాం-హస్తైః ముక్తా పుష్పవృష్టిః-పపాత అపతత్ ॥ ❀

మూ-౬౧ {ఉత్తిష్ఠ వత్సేత్యమృతాయమానం వచో నిశమ్యోత్థితముత్థితస్సన్। దదర్శ రాజా జననీమివ స్వాం గామగ్రతః ప్రస్రవిణీం న సింహమ్॥ ... ... ❀}

౬౧ వ్యా॥ఉత్తిష్ఠేతి॥రాజా దిలీపః-అమృతవదాచరతీత్యమృతాయమానం కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చేతి ఉపమానాదాచారార్థే క్యఙ్ - తతశ్శానచ్-ఉత్థితముత్పన్నం హే వత్స-ఉత్తిష్ఠేతి-వచో నిశమ్య శ్రుత్వా-ఉత్థితస్సన్-అగ్రతః అగ్రే-ప్రస్రవిణీం క్షీరస్రావిణీం ప్రస్నుతస్తనీమిత్యర్థః స్తస్రవణో-దాం-గాం స్వాం జననీమివ-దదర్శ-సింహం తు న దదర్శ॥... ... ... ❀

మూ-౬౨ {తం విస్మితం ధేనురువాచ సాధో మాయాం మయోద్భావ్య పరీక్షితోఽసి। ఋషిప్రభావాన్మయి నాంతకోఽపి ప్రభుః ప్రహర్తుం కిముతాన్యహింస్రాః॥}

౬౨ వ్యా॥తమితి॥విస్మితం ఆశ్చర్యగతం ❀ కర్తరి క్తః తం దిలీపం-ధేనురువాచ-కిమిత్యత్రాహ-హే సాధో-మయా - మాయాం-ఉద్భావ్య కల్పయిత్వా-పరీక్షితోఽసి-ఋషిప్రభావాత్ -అంతకోఽపి మయి- ప్రహర్తుం-న ప్రభుః న సమర్థః-అన్యే హింస్రాః ఘాతుకాః॥ని॥ శరారుర్ఘాతుకో హింస్ర ఇత్యమరః ❀ నమికంపీత్యాదినా రప్రత్యయః- కిముత సుతరాం న ప్రభవంతీతి వియోజ్యం॥ని॥బలవత్సుష్ఠుకిముత స్వత్యతీవ చ నిర్భర ఇత్యమరః ॥ ❀

మూ-౬౩ {భక్త్యా గురౌ మయ్యనుకంపయా చ ప్రీతాస్మి తే పుత్ర వరం వృణీష్వ। న కేవలానాం పయసాం ప్రసూతిమవేహి మాం కామదుఘాం ప్రసన్నామ్॥}

౬౩ వ్యా॥ భక్త్యేతి॥ హేపుత్ర-గురౌ-భక్త్యామయి-అనుకంపయాచ తేతుభ్యం ప్రీతాస్మి క్రియాగ్రహణమవివక్షితవ్యమితిచతుర్థీ- వరం దేవేభ్యో వరణీయమర్థం॥ ని॥ దేవాద్వృతేవరః శ్రేష్ఠత్రిషుక్లీబేమనాక్ప్రియఇత్యమరః-వృణీష్వస్వీకురు-తథాహి-మాం-కేవలానాం పయసాం-ప్రసూతిం కారణం-నావేహి నవిద్ధి-కింతుప్రసన్నాం మాం- కామాన్దోగ్ధీతి కామదుఘాం తాం అవేహి విద్ధి॥ ... ...

మూ. ౬౪
తతస్సమానీయ సమానితార్థీ హస్తౌస్వహస్తార్జితవీరశబ్దః। వంశస్యకర్తారమనంతకీర్తిం సుదక్షిణాయాంతనయం యయాచే॥ ....

౬౪ వ్యా॥ తతఇతి॥ మానితార్థీ పూజితార్థీ స్వహస్తార్జితోవీర ఇతిశబ్దో యేనసః-ఏతేనదాతృత్వం దైన్యరాహిత్యంచోక్తం-సరాజా హస్తౌ సమానీయ సంధాయ-అంజలింబద్ధ్వేత్యర్థః-వంశస్యకర్తారం ప్రవర్తయితారం-అతఏవరఘుకులమితి ప్రసిద్ధిః-అనంతకీర్తిం స్థిరయశసం తనయం సుదక్షిణాయాం యయాచే॥ ... ...

మూ. ౬౫
సంతానకామాయతథేతికామం రాజ్ఞే ప్రతిశ్రుత్య పయస్వినీ సా। దుగ్ధ్వాపయః పత్రపుటే మదీయం పుత్రో పభుంక్ష్వేతి తమాదిదేశ॥ ....

౬౫ వ్యా॥ సంతానేతి॥ సాపయస్వినీగౌః-సంతానం కామయతీతి సంతానకామః తస్మై రాజ్ఞే - తథేతి - కామ్యత ఇతి కామో వరః - తం - ప్రతిశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాయ హేపుత్ర-మదీయం పయః- పత్రపుటే పత్రనిర్మితే పాత్రే దుగ్ధ్వా ఉపభుంక్ష్వ పిబేతి. తం నృపం. ఆదిదేశ ఆజ్ఞాపితవతీ॥ ... ...

మూ. ౬౬
వత్సస్య హోమార్థవిధేశ్చ శేషం గురోరనుజ్ఞామధిగమ్యమాతః। ఊధస్యమిచ్ఛామితవోపభోక్తుం షష్ఠాంశముర్వ్యా ఇవరక్షితాయాః॥ ....

౬౬॥ వ్యా॥ వత్సస్యేతి॥ హేమాతః వత్సస్య వత్సపీతస్య- శేషం వత్సపీతావశిష్టమిత్యర్థః- హోమాద్యపవార్థస్తస్యవిధిరనుష్ఠానం తస్యచ- శేషం హుతావశిష్టమిత్యర్థః-తవ-ఊధసిభవం ఊధస్యం క్షీరం శరీరావయవాచ్చేతి యత్ ప్రత్యయః రక్షితాయాః-ఉర్వ్యాః వసుధాయాః॥ ని॥ వసుధోర్వీవసుంధరేత్యమరః-షష్ఠాంశం షష్ఠభాగమివ - గురోః ఋషేరనుజ్ఞాం అధిగమ్య ప్రాప్య- ఉపభోక్తుమిచ్ఛామి॥ ... ...

మూ. ౬౭ { ఇత్థం క్షితీశేన వసిష్ఠధేనుర్విజ్ఞాపితా ప్రీతతరా బభూవ। తదన్వితా హైమవతాచ్చ కుక్షేః ప్రత్యాయయావాశ్రమమశ్రమేణ॥ ...... }

౬౭ వ్యా॥ ఇత్థమితి॥ ఇత్థం- క్షితీశేన దిలీపేన- విజ్ఞాపితా వసిష్ఠధేనుః నందినీ ప్రీతతరా- పూర్వం శుశ్రూషయా ప్రీతా- సంప్రత్యనయా విజ్ఞాపనయా ప్రీతతరా అతిసంతుష్టా బభూవ- తదన్వితా తేన దిలీపేన యుక్తా హైమవతాత్ హిమవత్సంబంధినః- కుక్షేః గుహాయాః- సకాశాత్ - అశ్రమేణ అనాయాసేన- ఆశ్రమం ప్రత్యాయయౌ ఆగతా॥ ... ...

మూ ౬౮ { తస్యాః ప్రసన్నేందుముఖః ప్రసాదం గురుర్నృపాణాం గురవే నివేద్య। ప్రహర్షచిహ్నానుమితం ప్రియాయై శశంస వాచా పునరుక్తయేవ॥ ...... }

౬౮ వ్యా॥ తస్యా ఇతి॥ ప్రసన్న ఇందురివ ముఖం యస్యాసః - నృపాణాం గురుః దిలీపః - ప్రహర్షచిహ్నైః ముఖరాగాదిభిః అనుమితం అభ్యూహితం తస్యాః ధేనోః ప్రసాదమనుగ్రహం - ప్రహర్షచిహ్నైరేవ జ్ఞాతత్వాత్ - పునరుక్తమేవ - వాచా గురవే నివేద్య విజ్ఞాప్య- పశ్చాత్ ప్రియాయై - శశంస కథితవాన్ - కథితస్యైవ కథనం పునరుక్తిః న చేహ తదస్తి - కింతు చిహ్నైః కథితప్రాయత్వాత్పునరుక్తమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా॥ ... ...

మూ-౬౯ { సనందినీస్తన్యమనిందితాత్మా సద్వత్సలో వత్సహుతావశేషమ్। పపౌ వసిష్ఠేన కృతాభ్యనుజ్ఞః శుభ్రం యశో మూర్తమివాతితృష్ణః॥ ...... }

౬౯ వ్యా॥ స ఇతి॥ అనిందితాత్మా అగర్హితస్వభావః సత్సు వత్సలః ప్రేమవాన్ సద్వత్సలః వత్సాం సాధ్వ్యాం కామవల ఇతి లచ్ ప్రత్యయః- స దిలీపః వసిష్ఠేన కృతాభ్యనుజ్ఞః- కృతానుమతిస్సన్- వత్సస్య హుతస్య చ - అవశేషం పీతహుతావశిష్టం- నందిన్యాః స్తన్యం క్షీరం- శుభ్రం- మూర్తం పరిచ్ఛిన్నం- యశ ఇవ అతితృష్ణస్సన్ పపౌ॥ ... ...

మూ॰ ౭౦ { ప్రాతర్యథోక్తవ్రతపారణాంతే ప్రాస్థానికం స్వస్త్యయనం ప్రయుజ్య। తౌ దంపతీ స్వాం ప్రతి రాజధానీం ప్రస్థాపయామాస వశీ వసిష్ఠః॥ .... }

౭౦ వ్యా॥ ప్రాతరితి॥ వశీ జితేంద్రియః- వసిష్ఠః ప్రాతః- యథోక్తస్య పూర్వో

క్తస్యేవ (తస్య గోసేనారూపస్య అంగభూతాయాః పారణాతస్యాం అంతే ప్ర
స్థానికం (స్థానకాలోచితం తత్కాలోచితమిత్యర్థః ॥ కాలాత్తక్షేరిత్యర్థాట్
ఠ (ఇత్యయః ॥ యథా కథంచిత్ గుణవృత్త్యా కాలేవర్తమానాత్ ఠ (ఇత్యయః
వ్యతేఇతివృత్తికారోక్తిః ॥ తయతే పా (వ్యతే అనేనేత్యయనం-స్వస్త్యయనం
శుభావహమాశీర్వాదం-ఇ (యుజ్యతా-దంపతీసుదక్షిణాదిలీపా స్వాం రాజ
ధానీం పురీం ప్ర (తి ప్రస్థాపయామాస॥ ... ... ॥

మూ ౭౧ { ప్రదక్షిణీకృత్య హుతం హుతాశమనంతరం భర్తుర
రుంధతీంచ। ధేనుం సవత్సాంచ నృపః ప్రతస్థే సన్మంగ
లోదగ్రతరప్రభావః॥ ...... ॥ }

౭౧ వ్యా॥ ప్రదక్షిణీకృత్యేతి ॥ నృపః- హుతం హవిషా (జ్వలితం - హు
తమశ్నాతీతి హుతాశః అగ్నిః-తం ॥ కర్మణ్యణ్ -భక్షణాసూ నే- అనంత
రం ప్రదక్షిణానంతరమిత్యర్థః- అరుంధతీంచ - సవత్సాం ధేనుంచ-ప్ర
దక్షిణీకృత్య ప్రగతోదక్షిణాం ప్రదక్షిణాం ॥ తిష్ఠద్గుప్రభృతీని చేత్యవ్యయీభా
వః తతశ్చ్విప్రత్యయః ఇ ప్రదక్షిణాం ఇ (దక్షిణాం సంపద్యమానాం కృత్వా ప్రద
క్షిణీకృత్య- సద్భిః మంగలైః ప్రదక్షిణాదిభిః మంగలాచారైః-ఉదగ్రతర
ఇ (భావస్సన్-ప్రతస్థే॥ ... ... ॥

మూ ౭౨ { శ్రో (త్రాభిరామధ్వనినా రథేన సధర్మపత్నీసహితస్సహి
ష్ణుః । యయావనుద్ఘాతసుఖేన మార్గం స్వేనేవపూ
ర్ణేన మనోరథేన॥ .... }

౭౨ వ్యా॥ శ్రో (త్రాభిరామేతి॥ ధర్మపత్నీసహితః- సహిష్ణుః- ఇ (తాని
దుఃఖసహనశీలః-సనృపః శ్రో (త్రాభిరామధ్వనినా- శ (వణోత్సవస్వనేన
మార్గే అనుద్ఘాతేన పాషాణాద్య ప్రతిహతేన సుఖః స్సుఖకరః తేన రథేన-స్వేన
పూర్ణేన సఫలేన-మనోరథేన-యయౌ- మనోరథపక్షే- ధ్వనిః స్తు (తిః అను
ద్ఘాతః ప్రతిబంధనివృత్తిః॥ ... ... ॥

మూ ౭౩ { తమాహితౌత్సుక్యమదర్శనేన ప్రజాః ప్రజార్థవ్ర
తకర్శితాంగమ్। నేత్రైః పపుస్తృప్తిమనాప్నువద్భి
ర్నవోదయం నాథమివౌషధీనామ్॥ ...... ॥ }

౭౩ వ్యా॥ తమితి॥ అదర్శనేన ప్రవాసనిమిత్తేన- ఆహితౌత్సుక్యం జనితదర్శ
నోత్కంఠం-ఇ (జార్థేన సంతానార్థేన- వ్రతేన నియమేన కర్శితం అం
గం యస్య తం- నవోదయం నవాభ్యుదయం-తం దిలీపం - ఇ (జాః-తృప్తిం అ

నాప్నువద్భిరతిగృధ్నుభిః- నేత్రైః ఓషధీనాంనాథంచన్ద్రమివ-వపుః అ
త్యాశయాదదృశురిత్యర్థః- చన్ద్రపక్షే-అదర్శనంకళాక్షయనిమిత్తంప్ర
జాఫలంలోకహితార్థంవ్రతం దేవతాభ్యఃకళాదాననియమః॥శ్లో॥ తం
చసోమంపురదేవాఃపర్యాయేణానుపూర్వశఇతివ్యాసః ఉదయఃఆవిర్భా
వః అన్యత్సమానమ్॥ ... ... ❁

మూ-౭౪ { పురందరశ్రీః పురముత్పతాకం ప్రవిశ్యపౌరైరభినంద్య
మానః। భుజేభుజంగేంద్రసమానసారేభూయస్సభూ
మేర్ధురమాససఞ్జ॥.................... ❁ }

౭౪ వ్యా॥ పురందరేతి ॥ పురంపురీమసురాణాందారయతీతిపురంద
రశ్శక్రః॥ సి॥పురుహూతఃపురందరఇత్యమరః ❁ పూస్సర్వయోర్దారి
సహోరితిఖచ్-వాచంయమపురందరౌచేతిముమాగమనిపాతఃశతస్యశ్రీ
రివశ్రీర్యస్యసనృపః - పౌరైరభినంద్యమానః ఉత్పతాకముచ్ఛ్రితధ్వ
జం॥సి॥పతాకావైజయంతీస్యాత్కేతనంధ్వజమస్త్రియామిత్యమరః-పురం
ప్రవిశ్య-భుజంగేంద్రేణ - సమానసారేతుల్యబలే॥ సి॥ సారోబలేస్థిరాం
శేచన్యాయ్యేక్లీబంవరేత్రిష్వితమరః-భుజే-భూయఃభూమేర్ధురం-ఆస
సఞ్జఅర్పితవాన్॥ ... ... ❁

మూ-౭౫ { అథనయనసముత్థంజ్యోతిరత్రేరివద్యౌస్సురసరిది
వతేజోవహ్నినిష్ఠ్యూతమైశమ్। నరపతికులభూ
త్యైగర్భమాధత్తరాజ్ఞీ గురుభిరభినివిష్టంలోకపా
లానుభావైః॥ ... ... ❁ }

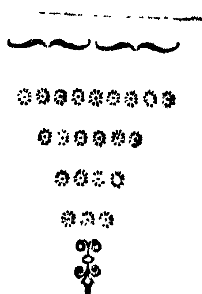
ఇతిశ్రీకాళిదాసకృతౌరఘువంశేమహాకావ్యేద్వితీయస్సర్గః-

---

౭౫ వ్యా॥అథేతి॥అథద్యౌస్సురవర్త్మ॥సి॥ద్యౌస్స్వర్గసురవర్త్మనోరితివిశ్వః
అత్రేర్మహర్షేః-నయనయోః-సముత్థముత్పన్నం ❁ ఆత్మజ్ఞ్యోపవసర్గఇతిక
పిత్యయః-తజ్జ్యోతిరివచంద్రమివ॥సి॥ఋషేశసాన్యకత్రినేత్రప్రసూతో
హిమదీధితిరితిహలాయుధఃచన్ద్రస్యాత్రినేత్రోద్భూతత్వముక్తంహరివం
శే॥శ్లో॥నేత్రాభ్యాంవారిసుస్రావదశధాద్యోతయన్దిశః।తంగర్భంగశధాహ్వా
స్తాదిశోదేవ్యోదధుస్తతఃఇత్యాదికన్త్రద్రష్టవ్యం.సురసరిత్.గఙ్గావహ్ని
నానిష్ఠ్యూతంక్షిప్తం॥సి॥నుత్తనున్నాస్తనిష్ఠ్యూతవిద్ధక్షిప్తేరితాస్సమాఇత్య
మరఃఐశంపుత్రౌపసృష్టమివఅత్రాహామాయణం॥శ్లో॥తేగత్వాపర్వతంరామ

నలంధాతుమంకితమ్॥ అగ్నిం సంయోజయామాసుః పుత్రార్థం సర్వదేవతాః। దేవకార్యమిదం తేన సమర్థస్త్వం హుతాశన। శైలపుత్ర్యాం మహాతేజో గంగాయాం తోయ ఉత్సృజ। దేవతానాం ప్రతిజ్ఞాయ గఙ్గామభ్యేత్య పావకః। గర్భమాధత్స్వ వై దేవి దేవతానామిదం ప్రియమ్॥ ఇత్యేతద్వచనం శ్రుత్వా దివ్యం రూపమధారయత్। స తస్యా మహిమానం దృష్ట్వా సమన్తాదవశీర్యత॥ సమన్తతస్తదా దేవీమభ్యషిఞ్చత పావకః। సర్వస్రోతాంసి పూర్ణాని గఙ్గాయా రఘునన్దనేత్యాది-రాజ్ఞీ సుదక్షిణా. నరపతేర్దిలీపస్య సంభూత్యై తాం తేజస్య లక్షణాయై గురుభిర్మహద్భిః-లోకపాలానామనుభావైస్తేజోభిః అభివిష్టమనుప్రవిష్టం-గర్భం-అథ తదధాదిత్యర్థః అత్ర మనుః॥ శ్లో॥ అష్టాభిర్లోకపాలానాం వపుర్ధారయతే నృప ఇతి॥ అత్ర-అథ తత్త్వస్త్రీకర్తృకధారణముచ్యతే-తథా మన్త్రే చ దృశ్యతే॥ శ్రుతి॥ యథాయం పృథివీ మహీ త్రిమన్త్రగర్భమాదధే ఏవం త్వం గర్భమాధత్స్వ దశమే మాసి సూతవ ఇతి మాలినీవృత్తమేతత్॥ తదుక్తం॥ శ్లో॥ ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైరితి లక్షణాత్॥ ౭౫

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ మహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం ద్వితీయస్సర్గః-

(రఘువంశకావ్యే-సవ్యాఖ్యానే-తృతీయసర్గః ప్రారంభః-)

మూ-౧ అథేప్సితం భర్తురుపస్థితోదయం సఖీజనోద్వీక్షణ
కౌముదీముఖమ్। నిదానమిక్ష్వాకుకులస్య సంతతేస్సు
దక్షిణా దౌహృదలక్షణం దధౌ॥..................

౧ వ్యా॥ రాజ్ఞీగర్భమాధత్తేత్యుక్తం-సంప్రతిగర్భలక్షణానివర్ణయితుం ప్ర
స్తౌతి॥ అథేతి॥ అథగర్భధారణానన్తరం-సుదక్షిణా-ఉపస్థితోదయం ప్రా
ప్తకాలం భర్తురీప్సితం మనోరథం ... సఖీజనస్యోద్వీక్ష
ణానాం దృష్టీనాం-కౌముదీముఖం చంద్రికాప్రాదుర్భావం-యద్వా కౌము
దీ నామ కార్తికోత్సవః-తదుక్తం భవిష్యోత్తరపురాణే॥ శ్లో॥ కౌముదం తిజనా యస్యాం
తేనాసౌ కౌముదీ మతా॥ తస్యా ముఖం ప్రారంభః-తత్ప్రతిమం-కౌతుకా
వహమితి-ఆనందకరం కౌముదీముఖమితి చ పాఠాంతరం-ఇక్ష్వాకుకులస్య సంతతేః
సంతానస్య నిదానం మూలకారణం॥ ని॥ నిదానం త్వాదికారణమిత్యమరః॥ ఏవ
ంవిధం దౌహృదలక్షణం గర్భచిహ్నం వక్ష్యమాణం-దధౌ-గర్భస్థితశిశుహృ
దయేన స్వహృదయేన చ ద్విహృదయా గర్భిణీ-యథాహ వాగ్భటః ॥శ్లో॥ మా
తృజం హ్యస్య హృదయం మాతుశ్చ హృదయేన తత్। సంబద్ధం తేన గర్భిణ్యా నే
ష్టం శ్రద్ధావిమాననమితి॥ తత్సంబంధిత్వాద్గర్భో ద్విహృదిత్యుచ్యతే-సా చ తద్
వతీ దౌహృదినీతి-తదుక్తం సంగ్రహే ద్విహృదయాం నారీం దౌహృదినీమాచ
క్షత ఇతి-అత్ర-దౌహృదలక్షణస్యేప్సితత్వేన కౌముదీముఖత్వేన చ నిరూ
పణాద్రూపకాలంకారః- అస్మిన్సర్గే వంశస్థవృత్తమ్॥ శ్లో॥ జతౌ తు వంశ
ముదీరితం జరావితి లక్షణాత్॥ ....

మూ-౨ శరీరసాదాదసమగ్రభూషణా ముఖేన సాలక్ష్యత
లోధ్రపాండునా। తనుప్రకాశేన విచేయతార
కా ప్రభాతకల్పా శశినేవ శర్వరీ॥ .. ..

౨ వ్యా॥ సంప్రతి షణ్మాసాఖ్యం గర్భలక్షణం వర్ణయతి॥ శరీరేతి॥ శరీరస్య సా
దాత్కార్శ్యాత్ అసమగ్రభూషణా పరిమితభూషణా- లోధ్రపుష్ప
వత్పాండునా-ముఖేన-ఉపలక్షితా-సా సుదక్షిణా విచేయాః మృగ్యాః తా
రకాః యస్యాస్సా తథోక్తా-విరళనక్షత్రేత్యర్థః-తనుప్రకాశేన అల్పకా
ంతినా. శశినోపలక్షితా-ఈషదసమాప్తా ప్రభాతా ప్రభాతకల్పా ఇతసిల

ష్వాక్తృత్వసూచకమితి ప్రాతశబ్దస్యార్థం వద్భావః శర్వరీవ-అలక్ష్యత. శరీరసా
దాదిగర్భలక్షణైర్బాహ్యటః ॥ శ్లో ॥ క్షామతా గరిమా కుక్షేర్ముఖాచ్ఛాయా ఛర్దిర
రోచకమ్। జృంభా ప్రసేకస్సదనం రోమరాజ్యాః ప్రకాశనమితి॥ ....

మూ-3 { తదాననం మృత్సురభి క్షితీశ్వరో రహస్యుపాఘ్రాయ
నతృప్తిమాయయౌ। కరీవసిక్తం పృషతైః పయోముచాం
శుచివ్యపాయే వనరాజిపల్వలమ్ ॥ .... }

3 వ్యా॥ తదాననమితి॥ క్షితీశ్వరో దిలీపః-రహసి- మృత్సురభి మృదా సుగం
ధితస్యాః సుదక్షిణాయా ఆననం ముఖం-ఉపాఘ్రాయ-తృప్తిం-నాయయౌ
కథమివ-శుచివ్యపాయే గ్రీష్మావసానే॥ని॥ శుచిశ్శుద్ధేనుపహతే శృంగారాషాఢ
యోస్సితే గ్రీష్మేహుతవహేపిస్యాదితివిశ్వః॥ పయోముచాం మేఘానాం పృ
షతైః బిందుభిః॥ని॥ పృషంతిబిందుపృషతాఇత్యమరః॥ సిక్తం ఉక్షితం- వనరా
జేః-పల్వలమల్పసరః-ఉపాఘ్రాయకరీవ - అత్రకరివనరాజిపల్వలానాం
కాంతకామినీవదన సమాధిగమనం ధ్వాయః-గర్భిణీనాం మృద్భక్షణం లోక
ప్రసిద్ధమేవ-ఏతేనదోహదాఖ్యం గర్భలక్షణం సూచ్యతే॥ ... ❁

మూ-౪ { దివం మరుత్వానివ భోక్ష్యతే భువం దిగంతవిశ్రాంతరథో
హితత్సుతః। అతోభిలాషే ప్రథమం తథావిధే మనో బబం
ధాన్యరసాన్విలంఘ్యసా॥ ... ❁ }

౪ వ్యా॥ దౌహృదహేతుకే మృద్భక్షణే హేత్వంతరముత్ప్రేక్షతే॥ దివమితి॥
హియస్మాత్కారణాత్ -దిగంతవిశ్రాంతరథః చక్రవర్తీ - తస్యాస్సుతస్త
త్సుతః- మరుత్వానింద్రః॥ని॥ ఇంద్రో మరుత్వాన్మఘవేత్యమరః॥ దివంస్వ
ర్గమివభువం భోక్ష్యతే ❁ భుజోనవనఇత్యాత్మనేపదం-అతః ప్రథమం-సా
సుదక్షిణా-తథావిధే-భూవికారేమృద్రూపే- అభిలష్యతే ఇత్యభిలాషో భో
గ్యవస్తు-తస్మిన్ ❁ కర్మణిఘఞ్ ప్రత్యయః - గన్యంతేస్వాద్యంతఇతిర
సాః భోగ్యార్థాః-అన్యేచతేరసాశ్చ-తాన్ -విలంఘ్యవిహాయ మనః బబం
ధ-దధావిత్యర్థః. దౌహృదహేతుకస్య మృద్భక్షణస్య పుత్రభోగసూచనార్థ
త్వముత్ప్రేక్షితమ్॥ ... ... ❁

మూ-౫ { నమేహ్రియా శంసతికించిదీప్సితం స్పృహావతీవస్తుషు కే
షుమాగధీ। ఇతిస్మపృచ్ఛత్యనువేలమాదృతః ప్రియాసఖీ
రుత్తరకోసలేశ్వరః॥ ... ... ❁ }

౫ వ్యా॥ నేతి॥ మగధస్యరాజ్ఞో ఽపత్యం స్త్రీ మాగధీ సుదక్షిణా ❁ దవృద్ధిఞ్ మ

గధకళింగస్యారమసాదణత్యణ్-హ్రియా లజ్జయా-కించిత్కిమపి-ఈప్సిత
మభీష్టం-మే మహ్యం-నశంసతి-వ్యాచష్టే-కేషువస్తుషు స్పృహావతీతిశశ్వ
దనువేలమనుక్షణం-ఆదృతః ఆదృతవాక్యః కణేఽరిక్తః॥ ని॥ ఆదృతౌ సాదరా
ర్చితావిత్యమరః-ప్రియాయాః ప్రియస్యాః-సఖీస్సహచరీః-ఉత్తరకోస
లేశ్వరో దిలీపః-పృచ్ఛతిస్మ పప్రచ్ఛ॥ లట్స్మఇతి భూతార్థే లట్-సఖీనాం
విస్రంభభూమిత్వాదితి భావః॥ ... ...

మూ-౬ {ఉపేత్యసాదోహదదుఃఖశీలతాం యదేవవవ్రే తదపశ్య
దాహృతమ్। నహీష్టమస్యత్రిదివేపిభూపతేరభూదనా
సాద్యమధిజ్యధన్వనః॥ ... ... *}

౬ వ్యా॥ ఉపేత్యేతి॥ దో॥ వ దంగక్షీణో మనోరథః॥ సి॥ దోహదం దోహలం శ్ర
ద్ధాలాలసంచనిమం మితమితి గాలాయుధః-సాసుదక్షిణా-దోహ దేవదుఃఖ
శీలతాం దుఃఖస్వభావతాం ఉపేత్య ప్రాప్య-యద్వస్తు వవ్రే ఆచకాంక్షే-
తద్వస్తు-ఆహృతమానీతం-భర్త్రేతి శేషః-అపశ్యదేవ- అలభ్యత్వే త్వాగ్రహః-
కుతః-హ్యయస్మాత్కారణాత్-అస్య భూపతేః-ఇష్టం వస్తు- త్రిదివే స్వర్గే
పి-అనాసాద్యమప్రాప్యం-నాభూత్-కిం యాచనయానేత్యాహ- అధిజ్య
ధన్వన ఇతి-నహి వీరపత్నీనామలభ్యం కించిదస్తీతి భావః అత్ర చాహ టః॥ శ్లో॥
పాదశోషో విదాహశ్చ శ్రద్ధావిఘాతిః భ్రాన్తి కేటి ఏతచ్ఛాత్నీ మనోరథపూరణం
అకరణే ప్రవృద్ధో షసంభవాత్-నస రాజ్ఞః-స్త్రీ చాలాల్యాత్ తదుత్తరం॥ శ్లో॥
దేయమప్యహితం తస్యై హితోపహితమల్పకమ్। శ్రద్ధావిఘాతాద్గర్భస్యాపి
కృతిస్స్యాత్ ఇరవ వా॥ అన్యచ్చ॥ శ్లో॥ దోహదస్యాప్రదానేన గర్భో దోషమవా
ప్నుయాదితి॥ ... ...

మూ-౭ {క్రమేణనిస్తీర్యచదోహదవ్యథాం ప్రచీయమానావయ
వారరాజసా। పురాణపత్రాపగమాదనంతరం లతేవసన్న
ద్ధమనోజ్ఞపల్లవా॥ ... ... }

౭ వ్యా॥ క్రమేణేతి॥ సాసుదక్షిణా క్రమేణ-దోహదవ్యథాం చ-నిస్తీర్య-ప్రచీ
యమానావయవా ప్రవృద్ధాంగావయవా సతీ పురాణపత్రాపగమాదనన్తరం స
న్నద్ధా సంజాతాః ప్రత్యగ్రత్వాన్మనోజ్ఞాః పల్లవాః యస్యాస్సాలతేవ రరాజ

మూ-౮ {దినేషుగచ్ఛత్సునితాంతపీవరం తదీయమానీలముఖం స్త
నద్వయమ్। తిరశ్చకారభ్రమరాభిలీనయోస్సుజాత
యోఃపంకజకోశయోశ్శ్రియమ్॥ ... ... *}

౮ వ్యా॥ లక్షణాంతరం వర్ణయతి॥ దినేష్వితి॥ దినేషు దోహదదినేషు-గచ్ఛత్సు సత్సు నితాంతపీవరం - అతిస్థూలం-ఆనీలమంతాన్నీలే ముఖే చూచుకే యస్య తత్ - తదీయం సుదక్షిణాసంబంధి- స్తనద్వయం - భ్రమరైరభిలీనయోః-అభివ్యాప్తయోః-సుజాతయోస్సుందరయోః - పంకజకోశయోః-కుట్మలయోః శ్రియం-తిరశ్చకార-అత్ర బాహటః॥ శ్లో॥ ఆమ్లేషవా స్తనాగ్రౌ నాసుందరాః కృష్ణచూచుకావితి॥ ... ... ❁

మూ-౯
నిధానగర్భామివ సాగరాంబరాం శమీమివాభ్యంతర
లీనపావకామ్ । నదీమివాంతస్సలిలాం సరస్వతీం నృ
పస్ససత్త్వాం మహిషీమమన్యత॥ ... ... ❁

౯ వ్యా॥ నిధానేతి॥ నృపః దిలీపః - ససత్త్వాం - గర్భిణీమిత్యర్థః- మహిషీం కృతాభిషేకాం-ప్రియాం॥ సి॥ కృతాభిషేకా మహిషీత్యమరః-నిధానం గర్భే యస్యాస్తాం నిధానగర్భాం-సాగరః-అంబరం వస్త్రం యస్యాస్తాం సాగరాంబరాం-సముద్రవసనామిత్యర్థః॥ సి॥ అంబరం వ్యోమ్ని వాససీత్యమరః-భువమివ - అభ్యంతరే లీనః పావకో యస్యాస్తాం - శమీమివ - శమీతరౌ వహ్నిః స్త్రీత్యత్ర లింగం ॥ శ్రు॥ శమీగర్భాదగ్నిం మంథతీతి - అంతస్సలిలామంతర్గతసలిలాం - సరస్వతీం-నదీమివ-అమన్యత-ఏతేన గర్భస్థితశిశోః-సార్వభౌమత్వం తేజస్విత్వం పవిత్రత్వం చ వివక్షితమ్॥ ... ... ❁

మూ౧౦
ప్రియానురాగస్య మనస్సమున్నతేర్భుజార్జితానాం చ
దిగంతసంపదామ్। యథాక్రమం పుంసవనాదికాః క్రి
యాః ధృతేశ్చ ధీరస్సదృశీర్వ్యధత్త సః॥ ... ❁

౧౦ వ్యా॥ ప్రియేతి॥ ధీరః స దిలీపః - ప్రియాయాం ప్రియస్యాం-అనురాగస్య మనస్సమున్నతేరౌదార్యస్య భుజేన భుజబలేన అర్జితానాం సంపాదితానాం-న తు వాణిజ్యాదినా-దిగంతేషు సంపదాం-ధృతేశ్చ-పుత్రో మే భవిష్యతీతి సంతోషస్య చ॥ సి॥ ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాకారతుష్టిషు ఇతి విశ్వః-సదృశీః అనురూపాః - పుమాన్ సూయతే అనేనేతి పుంసవనం తదాదిర్యాసాం తాః క్రియాః- యథాక్రమం క్రమమనతిక్రమ్య - వ్యధత్త కృతవాన్- ఆదిశబ్దేన అనవలోభనసీమంతోన్నయనే గృహ్యేతే - అత్ర-మాసి ద్వితీయే తృతీయే వా పుంసవనం - యదా పుంసా నక్షత్రేణ చంద్రమా యుక్తస్స్యాదితి పారస్కరః- చతుర్థమాస్యనవలోభనమిత్యా

శ్వలాయనః- షష్ఠేష్టమే వా సీమంతోన్నయనమితి యాజ్ఞవల్క్యః॥

మూ. ౧౧ { సురేంద్రమాత్రాశ్రితగర్భగౌరవాత్ప్రయత్నము
క్తాసనయా గృహాగతః। తయోపచారాంజలిఖిన్నహ
స్తయా ననంద పారిప్లవనేత్రయా నృపః॥ ... }

౧౧ వ్యా॥ సురేంద్రేతి॥ గృహాగతః గృహం ప్రత్యాగతః- నృపో దిలీపః- సురేంద్రాణాం లోకపాలానాం- మాత్రాభిరంశైః- ఆశ్రితస్య అనుప్రవిష్టస్య- గర్భస్య గౌరవాత్ - భారాత్ - ప్రయత్నేన - ముక్తాసనయా- ఆసనాదుత్థితయేత్యర్థః- ఉపచారస్యాంజలౌ అంజలికరణే - ఖిన్నహస్తయా పారిప్లవనేత్రయా చంచలాక్ష్యా॥ నీ॥ చంచలం తరళం చైవ పారిప్లవపరిప్లవే ఇత్యమరః- తయా సుదక్షిణయా ననంద సంతోషితవాన్- సురేంద్రమాత్రాశ్రితత్వేత్ర మనుః॥ శ్లో॥ అష్టాభిశ్చ సురేంద్రాణాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృప ఇతి॥ ... ...

మూ-౧౨ { కుమారభృత్యాకుశలైరనుష్ఠితే భిషగ్భిరాప్తైరథగర్భ
భర్మణి। పతిః ప్రతీతః ప్రసవోన్ముఖీం ప్రియాం దదర్శ
కాలే దివమభ్రితామివ॥ ... ... }

౧౨ వ్యా॥ కుమారేతి॥ అథ కుమారభృత్యా బాలచికిత్సా సంజ్ఞాయాం సమజనిషదేత్యాదినా క్యప్- తస్యాం కుశలైః- ఆప్తైః హితైః- భిషగ్భిః వైద్యైః- గర్భస్య భర్మణి భరణే॥ నీ॥ పోషణే॥ క్లీబే హేమ్ని భృతౌ భర్మ స్త్రీ శాశ్వతః॥ భృఞో మనిన్ప్రత్యయః- అనుష్ఠితే కృతే సతి- కాలే దశమే మాసి- అన్యత్ర- గ్రీష్మావసానే- ప్రసవస్య గర్భమోచనస్య- ఉన్ముఖీమాసన్నప్రసవామిత్యర్థః॥ నీ॥ స్యాదుత్పాదే ఫలే పుష్పే ప్రసవో గర్భమోచన ఇత్యమరః- ప్రియాం సుదక్షిణాం- అభ్రాణ్యస్యాః సంజాతానీత్యభ్రితాం॥ తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇతచ్ ఇతి ఇతచ్- దివమివ- పతిః భర్తా- ప్రతీతస్తుష్టస్సన్॥ నీ॥ ఖ్యాతే హృష్టే ప్రతీత ఇత్యమరః- దదర్శ- గర్భకర్మణీతి పాఠే గర్భాధానప్రతీతానాం చిత్యర్థంగ॥ ... ...

మూ౧౩ { గ్రహైస్తతః పంచభిరుచ్చసంస్థితైరసూర్యగైస్సూచిత
భాగ్యసంపదమ్। అసూత పుత్రం సమయే శచీసమా త్రి
సాధనా శక్తిరివార్థమక్షయమ్॥ .. }

౧౩ వ్యా॥ గ్రహైరితి॥ తతః- శచ్యా ఇంద్రాణ్యా సమా॥ నీ॥ పులోమజా శచీంద్రాణీత్యమరః- సా సుదక్షిణా- సమయే ప్రసూతికాలే సతి- దశమే మాసీత్యర్థః॥

శు॥దశమేమాసిసూతవఇతిశు) తేః-ఉచ్చసంస్థితైః-అస్తంగతైః- అనూర్యాదిత్యాసంగైః-అనస్తమితైః-యైః తైశ్చైరద్యథాసంభవంపంచభిః గ్రహైః-సదాదిత్యాభాగ్యసంపద్యస్యతం-పుత్రం- త్రీణిప్రభావమంత్రోత్సాహాః సాధనాన్యుత్పాదకానియస్యాస్సాత్రిసాధనాశక్తిః॥ ని॥ శక్తయస్తిస్రః ప్రభావోత్సాహమంత్రజాఇత్యమరః-అక్షయమర్థముఖ - అనుభవజ్ఞానా ప్రాణిగర్భవిమోచనఇత్యస్తాదాత్ ..తలిజ్-అత్రేణమనుసంధేయం॥శ్లో॥ అజవృషభమృగాజ్గ కర్కిమీనాభవణిజౌ చదివాకరాదితుంగాః।దశశిఖిమనుయుక్తిథింద్రియాంశైస్త్రిసవవింశతిభిస్తనస్తనీచాఇతి॥ సూర్యాదీనాం సప్తానాంగ్రహాణాంమేషవృషభాదిరాశయః శ్లోకోక్తక్రమవిశిష్టాః ఉచ్చస్థానాని-స్వస్వోత్తుంగాపేక్షయాసప్తమస్థానానియానితానినీచాని-తత్రోచ్చేష్వపిదశమాదయోదాశింశాంశాః - యథాక్రమముచ్చేషుపరమోచ్చాః-నీచేషుపరమనీచాఇతిజాతకశ్లోకార్థః-అత్రాంశస్త్రింశోభాగః యథాహనారదః॥శ్లో॥త్రింశద్భాగాత్మకంలగ్నమితి-సూర్యాస్యాత్రత్యాసక్తిర్గ్రహాణామస్తమయోనామ-తదుక్తంలఘుజాతకే॥శ్లో॥ రవిణాస్తమయోయోగోవియోగస్తూగయోభవేన్నతి- తేచస్వోచ్చస్థాఃఫలంతి-నాస్తగానాపినీచగాః-తదుక్తంరాజమార్తాండే॥శ్లో॥ స్వోచ్చేప్రాణ్గంస్వక్షగేహకేంద్ర హృద్వేపాదం ద్విజ్ఞేర్ష్వం శుభంఖేచరేంద్రః నీచస్థాయీయాస్తగోనాసకించిత్సాదయత్యానంస్వత్రికోణేదదాతీతి॥ వరాహమిహిరః ఉచ్చసంస్థితైరసూర్యైరితిచ - ఏవంసతియస్యజన్మకాలేపంచగ్రహాఃస్వోచ్చస్థాః - సదేవతుల్యోభవతి-తదుక్తంవృష్టీయే॥శ్లో॥ముఖ్యసద్యతకృష్ణనార్యారాజప్రతిరూపశ్చరాజానఃపంచద్విత్రిచతుర్భిర్జాయంతేతతఃపరందివ్యాఇతి- తదిదమాహపంచభిరితి॥ ... ...

మూ.౧౪ { దిశఃప్రసేదుర్మరుతోవవుస్సుఖాఃప్రదక్షిణార్చిర్హవిరగ్నిరాదదే।బభూవసర్వంశుభశంసితత్క్షణం భవోహిలోకాభ్యుదయాయతాదృశామ్॥ }

౧౪ వ్యా॥దిశఇతి॥తత్క్షణంతస్మిన్ క్షణే అత్యంతసంయోగేద్వితీయా-దిశః-ప్రసేదుఃప్రసన్నాబభూవుః-మరుతోవాతాః-సుఖాః- మనోహరాః-వవుఃవాంతిస్మ-గతిగంధనయోఃలిట్-అగ్నిః-ప్రదక్షిణార్చిస్సన్హవిరాజ్యాతికం-ఆదదేస్వీచకార-ఇత్థం-సర్వం-శుభశంసిశుభసూచకం-బభూవ తథాహితాదృశాంరఘుప్రకారాణాం-భవోజన్మ-లోకాభ్యుదయాయ-

భవతీతి శేషః-తతో దేవా అపి సంతుష్టా ఇత్యర్థః ... ❁

మూ.౧౫ అరిష్టశయ్యాం పరితో విసారిణా సుజన్మనస్తస్య నిజేన తేజ
సా। నిశీథదీపాస్సహసా హతత్విషో బభూవురాలేఖ్యసమ
ర్పితా ఇవ॥ ... ... ❁

౧౫వ్యా॥ అరిష్టేతి॥ అరిష్టం సూతికాగృహం॥ ని॥ అరిష్టం సూతికాగృహమిత్య
మరః-తస్మిన్ యా శయ్యా-తాం-పరితస్సర్వతః॥ అభితఃపరితస్సమయానిక
షాహా ప్రతి యోగేపి దృశ్యత ఇతి ద్వితీయా-విసారిణా వ్యాపినా - సుజన్మనస్త
స్యశిశోః-నిజేన నైసర్గికేణ- తేజసా - సహసా -హతత్విషః-నిశీథదీపా
అర్ధరాత్రదీపాః॥ని॥ అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వావిత్యమరః- ఆలేఖ్యచిత్రే-స
మర్పితా ఇవ-బభూవుః - నిశీథశబ్దో దీపానాం ప్రభాధిక్యసంభావనార్థః॥

మూ.౧౬ జనాయ శుద్ధాంతచరాయ శంసతే కుమారజన్మామృతస
మ్మితాక్షరమ్। అదేయమాసీత్త్రయమేవ భూపతేశ్శశి
ప్రభం ఛత్రముభే చ చామరే॥ ... ❁

౧౬వ్యా॥ జనాయేతి॥ భూపతేర్దిలీపస్య-అమృతసమ్మితాక్షరం అమృతస
మానాక్షరం॥ ని॥ సదృశసమసమ్మితా ఇత్యాహ దండీ-కుమారజన్మ పుత్రోత్ప
త్తిం శంసతే కథయతే-శుద్ధాంతచరాయ అంతఃపురచారిణే-జనాయ - త్ర
యమేవ-అదేయమాసీత్-కింతత్త్రయం-శశిప్రభం ఛత్రం - ఉభే చామ
రే చ-ఛత్రాదీనాం రాజ్ఞః ప్రధానాంగత్వాదితి భావః॥ ... ❁

మూ.౧౭ నివాతపద్మస్తిమితేన చక్షుషా నృపస్య కాంతం పిబతస్సు
తాననమ్। మహోదధేః పూర ఇవేందుదర్శనాద్గు
రుః ప్రహర్షః ప్రబభూవ నాత్మని॥ ... ... ❁

౧౭వ్యా॥ నివాతేతి॥ నివాతో వాతరహితప్రదేశః॥ని॥ నివాతావాశ్రయావా
తావిత్యమరః-తత్ర యత్పద్మం-తద్వత్ - స్తిమితేన నిష్పందేన నిశ్చలేనేతి
యావత్ -చక్షుషా-కాంతం మనోహరం॥ని॥ కాంతం మనోహరం రుచ్యమి
త్యమరః-సుతాననం పిబతః తృష్ణయా పశ్యతః-నృపస్య దిలీపస్య-గురురుత్కృ
ష్టః ప్రహర్షః-కర్తా-ఇందుదర్శనాత్-గురుః- మహోదధేః-పూరో జ
లౌఘ ఇవ-ఆత్మని శరీరే - న ప్రబభూవ - స్థాతుం న శశాక - అంతర్న మాతి
స్మేతి యావత్ -న హ్యల్పాధారేఽధికం మీయత ఇతి భావః-యద్వా- ఆత్మని
స్వస్మిన్ విషయే-న ప్రబభూవ-ఆత్మానం నియంతుం న శశాక కింతు బహిర్ని
ర్జగామేత్యర్థః॥ ... ... ❁

మూ- ౧౮ {సజాతకర్మణ్యఖిలే తపస్వినా తపోవనాదేత్య పురో
ధసా కృతే। దిలీపసూనుర్మణిరాకరోద్భవః ప్రయు
క్తసంస్కార ఇవాధికం బభౌ॥ ... ...}

౧౮ వ్యా॥ స ఇతి॥ స దిలీపసూనుః-తపస్వినా పురోధసా వసిష్ఠేన-తపస్విత్వా దనుష్ఠితం కర్మ సవీర్యం స్యాదితి భావః-తపోవనాత్-ఏత్య-ఆగత్య-అఖిలే జాతక ర్మణి-జాతస్య కర్తవ్యే సంస్కారవిశేషే-కృతే సతి-ప్రయుక్తః సంస్కారః శాణోల్లేఖనాదిర్యస్య స తథోక్తః-ఆకరోద్భవః ఖనిభవః॥ ని॥ ఖనిః స్త్రియామాకరః స్యాదిత్యమరః-మణిరివ-అధికం-బభౌ-వసిష్ఠమంత్రప్రభా వాత్తేజిష్ఠో భూదిత్యర్థః-అత్ర మనుః॥ శ్లో॥ ప్రాఙ్నాభివర్ధనాత్పుంసో జాతక ర్మ విధీయతే॥ ... ...

మూ- ౧౯ {సుఖశ్రవా మంగళతూర్యనిస్స్వనాః ప్రమోదనృ
త్తైస్సహ వారయోషితామ్। న కేవలం సద్మని మాగ
ధీపతేః పథివ్యజృంభంత దివౌకసామపి॥ ...}

౧౯ వ్యా॥ సుఖేతి॥ సుఖం శ్రవణం యేషాం తే సుఖశ్రవాః శ్రుతిసుఖా ఇత్యర్థః-మంగళతూర్యనిస్స్వనాః- మంగళవాద్యధ్వనయః-వారయోషి తాం వేశ్యానాం॥ ని॥ వారస్త్రీగణికా వేశ్యేత్యమరః-ప్రమోదనృత్తైస్సహ- మాగధీపతేర్దిలీపస్య-సద్మని కేవలం గృహ ఏవ-నవ్యజృంభంత-కింతు-ద్యౌః-ఓ కో యేషాం తే దివౌకసో దేవాః-పృషోదరాదిత్వాచ్చ దేవదుందుభయో పి నేదురితి భావః॥ ... ...

మూ- ౨౦ {నసంయతస్తస్య బభూవ రక్షితుర్విసర్జయేద్యం సుత
జన్మహర్షితః। ఋణాభిధానాత్స్వయమేవ కేవ
లం తదా పితౄణాం ముముచే స బంధనాత్॥}

౨౦ వ్యా॥ నేతి॥ రక్షితుః సమ్యక్పాలనశీలస్య - అత ఏవ-చోరాద్యభావాత్- సంయతో బంధః-న బభూవ నాస్తి స్మ-కిం తేనేత్యత ఆహ-విసర్జయేదితి- సు తజన్మహర్షితస్సన్-సుతజన్మనా సంతోషితస్సన్-యం బంధం విసర్జయేత్ విమోచయేత్ -కింతు తదానీం రాజా పితౄణాం - ఋణాభిధానాత్ బంధ నాత్ -కేవలం ఏకం యథా తథా స్వయమేక ఏవేత్యర్థః॥ ని॥ కేవలం కృత్స్న ఏకశ్చ కేవలశ్చావధారణ ఇతి శాశ్వతః-ముముచే-ముచ్ఌ్ కర్మకర్తరి లిట్ స్వయ మేవ ముక్త ఇత్యర్థః-అస్మిన్నర్థే॥ శ్రు॥ ఏష వా అనృణో యః పుత్రీతి శ్రుతిః ప్రమాణమ్॥ ... ...

మూ ౨౧ { శ్రుతస్య యాయాదయమంతమర్భకస్తథాపరేషాం
యుధిచేతిపార్థివః। అవేక్ష్యధాతోర్గమనార్థ
మర్థవిచ్చకారనామ్నారఘుమాత్మసంభవమ్॥ }

౨౧ వ్యా॥ శ్రుతస్యేతి॥ అర్థవిచ్ఛబ్దార్థజ్ఞః పార్థివో దిలీపః-అయమర్భకః శ్రుతస్యశాస్త్రస్య-అంతంపారంయాయాత్ - తథాయుధిసంగ్రామే పరేషాంశత్రూణాంచ-అంతంపారంయాయాత్ - యాతుంశక్నుయాదిత్యర్థః-శకిలిఙ్చేతిశక్యార్థేలిఙ్ ఇతిహేతోః ధాతోః లఘిరఘిలఘిగత్యర్థా ఇతిలఘిధాతోః-గమనార్థంగమనాఖ్యమర్థం-అర్థవిత్త్వాత్ అవేక్ష్యఆలోచ్య-ఆత్మసంభవంపుత్రం-నామ్నా-రఘుంచకార-లంఘిబంహ్యోర్నలోపశ్చేత్యుప్రత్యయే - వాలమూలలఘ్వలమంగులీనాం వాలోగత్వమాపద్యతఇతివైకల్పికేరేఫాదేశేరఘురితిసిద్ధం-అత్రశంఖః॥ శ్లో॥ ఆశౌచేతువ్యతిక్రాంతేనామకర్మవిధీయతఇతి॥ ... ...

మూ ౨౨ { పితుఃప్రయత్నాత్సస[illegible]దశ్శుభైశ్శరీరా
వయవైర్దినేదినే। పుపోషవృద్ధింహరిదశ్వదీధితేర
నుప్రవేశాదివబాలచంద్రమాః॥.............. }

౨౨ వ్యా॥ పితురితి॥ సరఘుః-సమగ్రసంపదఃపితుః-ప్రయత్నాత్-శు[భైః] మనోహరైః-శరావయవైః-హరిదశ్వదీధితేసూర్యరశ్మేః॥ ని॥ సప్తాశ్వహరిదశ్వోష్ణరశ్మయః- భానుఃకరోమరీచిస్త్రీపుంసయోర్దీధితిస్త్రియామి[త్య]మరఃజాతావేకవచనం-అనుప్రవేశాత్-బాలచంద్రమాఇవ- దినేది[నే] ప్రతిదినం॥ నిత్యవీప్సయోరితిద్వివచనం-వృద్ధింపుపోష-అత్రసంహితా[వ]చనం॥ శ్లో॥ సలిలమయేశశినిరవేర్దీధితయోమూర్ఛితాస్తమోనైశమ్। క్ష[ప]యంతిదర్పణోదరనిహితాఇవదర్పణస్యాంతరితి॥......................

మూ ౨౩ { ఉమావృషాంకౌశరజన్మనాయథాయథాజయంతేన
శచీపురందరౌ। తథానృపస్సాచసుతేనమాగధీననం
దతుస్తత్సదృశేనతత్సమౌ॥ .... }

౨౩ వ్యా॥ ఉమేతి॥ ఉమావృషాంకౌపార్వతీవృషభధ్వజౌశరజన్మనాకుమా[రే]ణ॥ ని॥ కార్తికేయోమహాసేనశ్శరజన్మాషడాననఇత్యమరః. యథాననంద[తుః]-శచీపురన్దరౌజయంతేనజయంతాఖ్యేనసుతేన॥ ని॥ జయంతఃపాకశాసని[రి]త్యమరః-యథాననన్దతుఃతథాతత్సమౌ-తాభ్యాంఉమావృషాంకాభ్యాంశ[చీ]పురందరాభ్యాంచసమౌసామాగధీనృపశ్చతత్సదృశేనతాభ్యాంకుమా[ర]

యంతాభ్యాంసదృశేనసుతేన-ననందతుః-మాగధీవ్యాఖ్యాతా॥ ......

శ్లో-౨౪ { రథాంగనామ్నోరివభావబంధనం బభూవయత్ప్రేమ
పరస్పరాశ్రయమ్। విభక్తమప్యేకసుతేనతత్తయోః ప
రస్పరస్యోపరిపర్యచీయత॥ ... ... ❁ }

౨౪ వ్యా॥రథాంగేతి॥ రథాంగనామ్నాచరథాంగనామాచరథాంగనామా
-చక్రవాకాః పుమాన్స్త్రియేత్యేకశేషః - తయోరివ-తయోర్దంప
త్యోః-భావబంధనంహృదయాకర్షకం-పరస్పరాశ్రయం అన్యోన్యవిష
యకం.యత్ప్రేమబభూవ-తదేకేనకేవలేనతాభ్యామన్యేనవా॥ని॥ఏకేము
ఖ్యాన్యకేవలాఇత్యమరః-ఏకోన్యార్థేప్రధానేచప్రథమేకేవలేతథా- సా
ధారణేసమానేల్పేసంఖ్యాయాంచప్రయుజ్యతఇతివిశ్వః-సుతేనవిభక్తమ
కృతవిభాగమపి-పరస్పరస్యఉపరిపర్యచీయతవవృధేకర్మకర్తరిలఙ్-
ప్రకృతిప్రమత్వాత్స్వయమేవోపచీయతేత్యర్థః - యదేకాధారంవస్తు
దాధారద్వయేవిభజ్యమానంతత్ హీయతే - అత్రతయోరేకవిషయం
ప్రేమసంప్రతిద్వితీయవిషయలాభేపినాహీయతతత్-ప్రత్యుతఉపచితమే
వాభూదితిభావః॥ ... ...

శ్లో-౨౫ { ఉవాచధాత్ర్యాప్రథమోదితానియద్యయౌతదీ
యామవలంబ్యచాంగుళిమ్।అభూచ్చనమ్రఃప్రణి
పాతశిక్షయాపితుర్ముదంతేనతతానసోర్భకః॥ }

౨౫ వ్యా॥ఉవాచేతిసోర్భకఃశిశుః ॥ ని ॥ పోతఃపాకోర్భకోడింభఃపృ
థుకశ్శాబకశ్శిశురిత్యమరః-ధాత్ర్యాఉపమాత్రా॥ని॥ ధాత్రీజనన్యా
మలకీవసుమత్యుపమాతృష్విత్యమరః-ప్రథమం-ఉదితానిఉపదిష్టానిఉవా
చ-తదీయామంగులిమవలంబ్యయయౌచ- ప్రణిపాతస్యశిక్షయాఉపదే
శేననమ్రోభూదితిచయత్ -తేనపితుః-ముదంతతాన॥ ... ❁

శ్లో-౨౬ { తమంకమారోప్యశరీరయోగజైస్సుఖైర్నిషించం
తమివామృతంత్వచి।ఉపాంతసంమీలితలోచనో
నృపశ్చిరాత్సుతస్పర్శరసజ్ఞతాంయయౌ ❁ }

౨౬ వ్యా॥తమితి॥శరీరయోగజైస్సుఖైః-త్వచిత్వగింద్రియేఅమృతం - ని
షించంతంవర్షంతమివస్థితంతంపుత్రం-అంకమారోప్య-ఆనందావిర్భా
వాత్ .ఉపాంతయోఃప్రాంతయోఃసంమీలితలోచనస్సన్-నృపఃచిరాత్
సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం-యయౌ॥ ... ... ❁

మూ-౨౭ {అమంస్తచానేన పరార్ధ్యజన్మనా స్థితేరభేత్తా స్థితి
మంతమన్వయమ్। స్వమూర్తిభేదేన గుణాగ్ర్యవ
ర్తినా పతిః ప్రజానామివ సర్గమాత్మనః॥ .. *}

౨౭ వ్యా॥ అమంస్తేతి॥ స్థితేరభేత్తా మర్యాదాపాలకః - సనృపః - పరార్ధ్యజ
న్మనా ఉత్కృష్టజన్మనా - అనేన రఘుణా - అన్వయం వంశం - ప్రజానాం పతిః
బ్రహ్మా - గుణాస్సత్త్వాదయః - తేష్వగ్రే వర్తతే తేవ్యాప్రియత ఇతి గుణాగ్రవ
ర్తీ - తేన స్వస్యమూర్తిభేదేన అవతారవిశేషేణ విష్ణునా - ఆత్మనః - సర్గం
సృష్టిమివ - స్థితిమంతం ప్రతిష్ఠావంతం - అమంస్త మన్యతేస్మ * మన్యాతేరను
దాత్తత్వాదిట్ప్రతిషేధః - అత్రోపమానోపమేయయోరితరేతరవిశేష
ణాని - ఇతరేతరయోజ్యాని - తత్ర రఘుపక్షే గుణాః విద్యావినయాదయః॥
ని॥ గుణః ప్రధానే రూపాదౌ మౌర్వ్యాం సూదే వృకోదరే - స్తంభే సత్త్వాది
సంధ్యాదివిద్యాదిహరిదాదిష్వపి విశ్వః - శేషం సుగమమ్॥ ... ...*

మూ-౨౮ {సవృత్తచౌలశ్చలకాకపక్షకైరమాత్యపుత్రైస్సవ
యోభిరన్వితః। లిపేర్యథావద్గ్రహణేన వాఙ్మయం న
దీముఖేనేవ సముద్రమావిశత్॥ ... ... *}

౨౮ వ్యా॥ స ఇతి॥ శ్లో॥ చూడాకార్యాద్విజాతీనాం సర్వేషామేవ ధర్మతః - ప్ర
థమేబ్దే తృతీయే వా కర్తవ్యా శ్రుతిచోదనాదితి మనుస్మరణాత్ - తృతీయేవ
ర్షే - వృత్తచౌలో నిష్పన్నచూడాకర్మా సః - లడయోరభేదః - స రఘుః॥ శ్లో॥
ప్రాప్తేతు పంచమే వర్షే విద్యారంభంచ కారయేదితి వచనాత్ - పంచమే వ
ర్షే - చలకాకపక్షకైశ్చలశిఖండకైః॥ ని॥ బాలానాం తు శిఖా ప్రోక్తా కాకప
క్షశ్శిఖండక ఇతి హలాయుధః - సవయోభిః స్నిగ్ధైః॥ ని॥ స్నిగ్ధో వయస్యస్సవ
యా ఇత్యమరః - అమాత్యపుత్రైరన్వితస్సన్ - లిపేః పంచాశద్వర్ణాత్మికా
యాః - యథావద్గ్రహణేన సమ్యగ్బోధనేనోపాయభూతేన వాఙ్మయం శబ్ద
జాతం - నద్యాః ముఖం ద్వారం॥ ని॥ ముఖం తు వదనే ముఖ్యే ద్వారే తారాభ్యు
పాయయోరితి యాదవః - తేన - కశ్చిన్మకరాదిః సముద్రమివ - ఆవిశత్ ప్రవిష్టః
జ్ఞాతవానిత్యర్థః॥ ... ... *

మూ-౨౯ {అథోపనీతం విధివద్విపశ్చితో వినిన్యురేనం గురవో
గురుప్రియమ్। అవంధ్యయత్నాశ్చ బభూవురత్ర
తే క్రియా హి వస్తూపహితా ప్రసీదతి॥.......}

౨౯ వ్యా॥ అథేతి॥ శ్లో॥ గర్భాష్టమేఽబ్దే కుర్వీత బ్రాహ్మణస్యోపనాయనమ్। గర్భాదేకాదశే రాజ్ఞో గర్భాత్తు ద్వాదశే విశ ఇతి మనుస్మరణాత్ - అథ గర్భైకాదశే వర్షే - విధివదుపనీతం - గురవః ప్రియా యస్య తం గురుప్రియం - ప్రియగురుమిత్యర్థః - వా ప్రియస్యేతి గురుశబ్దస్య పూర్వనిపాతః - గురుప్రియమేనం రఘుం - వినీతం వినయసంపన్నం - గురవః వినినీషవః శిక్షితవంతః - తే గురవః అత్రాస్మిన్ రఘౌ - అవంధ్యయత్నాః సఫలప్రయాసాః బభూవుః తథా హి - క్రియా హి వస్తూపహితా ప్రసీదతి॥ ని॥ క్రియా తు నిష్ఫలా యత్నః శిక్షాశ్రమ ఇత్యమరః - వస్తుని పాత్రభూతే - ఉపహితా ప్రసీదతి ఫలతి - క్రియా హి ద్రవ్యం వినయతి నాద్రవ్యమిత్యుక్తం కౌటిల్యేన॥ ... ...

మూ౩౦ { ధియస్సమగ్రైస్స గుణైరుదారధీః క్రమాచ్చతస్ర
శ్చతురర్ణవోపమాః। తతార విద్యాః పవనాతి
పాతిభిర్దిశో హరిద్భిర్హరితామివేశ్వరః॥ ... }

౩౦॥ ధియ ఇతి॥ అత్ర కామందకః॥ శ్లో॥ శుశ్రూషా శ్రవణం చైవ గ్రహణం ధారణం తథా। ఊహాపోహోఽర్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణా ఇతి అన్వీక్షికీ త్రయీ వార్తా దండనీతిశ్చ శాశ్వతీ- ఏతా విద్యాశ్చతస్రస్తు లోకసంస్థితిహేతవ ఇతి చ - ఉదారధీః స రఘుః సమగ్రైః ధియో గుణైః - చతస్రః సంఖ్యాః అర్ణవాః ఉపమా యాసాం తాః చతురర్ణవోపమాః విద్యాః క్రమాత్ తతార - చతురర్ణవోపమా ఇత్యత్ర తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చేతి సమాసః - పవనాతిపాతిభిః - హరిద్భిః హరిద్వర్ణైః అశ్వైః - హరితాం దిశామీశ్వరః సూర్యః - పవనాతిపాతిభిః - వాయువేగాతిశాయిభిః - హరిద్భిః సంజ్ఞాశ్వైః॥ ని॥ హరిత్ ॥ కకుభి వర్ణే చ తృణవాజివిశేషయోరిత్యుభయత్రాపి విశ్వః - పతంగో విశతి క్రమాత్ తారా చతురర్ణవోపమాస్త్వం దిశా ఇవ ద్రష్టవ్యమ్॥ ... ...

మూ ౩౧ { త్వచం చ మేధ్యాం పరిధాయ రౌరవీమశిక్షతాస్త్రం
పితురేవ మంత్రవత్। న కేవలం తద్గురురేకపార్థివః క్షి
తావభూదేకధనుర్ధరోఽపి సః... ... ... }

౩౧ వ్యా॥ త్వచమితి॥ శ్లో॥ కార్ష్ణరౌరవబాస్తాని చర్మాణి బ్రహ్మచారిణః। వసీరన్నానుపూర్వ్యేణ శాణక్షౌమావికాని చేతి మనుస్మరణాత్ - మేధ్యాం శుద్ధాం రౌరవీం రురుసంబంధినీం॥ ని॥ రురుర్మహాకృష్ణసార ఇత్యమరః - త్వచం చ పరిధాయ వసిత్వా - మంత్రవత్ సమంత్రకం అస్త్రమాగ్నేయాదికం పితురేవోపాధ్యాయాత్ - అశిక్షత లబ్ధవాన్ ఆఖ్యాతోపయోగ ఇత్యపాదానసం

జ్ఞాపితు రేవేత్యవధారణముపపాదయతి- నేతి- తద్గురుః- ఏకః అద్వితీయః- పార్థివః కేవలం పృథివీశ్వర ఏవ నాభూత్ కింతు క్షితౌ ఏకధనుర్ధరోఽప్యభూత్ ||

మూ-౩౨
మహోక్షతాం వత్సతరః స్పృశన్నివ ద్విపేంద్ర
భావం కలభః శ్రయన్నివ। రఘుః క్రమాద్యౌవన
భిన్నశైశవః పుపోష గాంభీర్యమనోహరం వపుః ||

౩౨ వ్యా || మహోక్షతామితి || రఘుః క్రమాత్- యౌవనేన భిన్నశైశవః నిరస్తశిశుభావస్సన్ మహాన్ ఉక్షా మహోక్షః మహావృషభః ॥ అచతుర ఇత్యాదిసూత్రేణ నిపాతనాదకారాంతత్వం- తస్య భావస్తత్తా తాం- స్పృశన్ గచ్ఛన్- వత్సతరో దమ్య ఇవ ॥ ని ॥ దమ్యవత్సతరౌ సమావిత్యమరః- ద్విపేంద్రభావం మహాగజత్వం- శ్రయన్ భజన్- కలభః కరిపోత ఇవ గాంభీర్యేణ అచాపలేన మనోహరం వపుః- పుపోష ॥ ... ...

మూ-౩౩
అథాస్య గోదానవిధేరనంతరం వివాహదీక్షాం ని
రవర్తయద్గురుః। నరేంద్రకన్యాస్తమవాప్య స
త్పతిం తమోనుదం దక్షసుతా ఇవాబభుః॥......

వ్యా ౩౩ || అథేతి ॥ ని ॥ గౌర్నాదిత్యే బలీవర్దే క్రతుభేదర్షిభేదయోః। స్త్రీతు స్యాద్దిశి భారత్యాం భూమౌ చ సురభావపి। పుంస్త్రియోస్స్వర్గవజ్రాంబురశ్మిదృగ్బాణలోమసు ఇతి కేశవః- గావో లోమాని దీయంతే ఖండ్యంతే అస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా- గోదానం నామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషు కర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం కర్మోచ్యతే- తదుక్తం మనునా ॥ శ్లో ॥ కేశాంతః షోడశే వర్షే బ్రాహ్మణస్య విధీయతే। రాజన్యబంధోర్ద్వావింశే వైశ్యస్య ద్వ్యధికే తతః ఇతి ॥ అథ గురుః పితా ॥ ని ॥ గురూ గీష్పతిపిత్రాద్యా ఇత్యమరః.. అస్య రఘోః- గోదానవిధేరనంతరం వివాహదీక్షాం నిరవర్తయత్ కృతవానిత్యర్థః- అథ నరేంద్రకన్యాః- తం రఘుం- దక్షస్య సుతాః రోహిణ్యాదయః తమోనుదం చంద్రమివ ॥ ని ॥ తమోనుదోఽగ్నిచంద్రార్కా ఇతి విశ్వః- సత్పతిం- అవాప్య- ఆబభుః- రఘురపి తమోనుత్- అత్ర మనుః ॥ శ్లో ॥ వేదానధీత్య వేదౌ వా వేదం వాపి యథాక్రమమ్। అవిప్లుతబ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమమావిశేదితి ॥... ... ...

మూ-౩౪
యువా యుగవ్యాయతబాహురంసలః కపాటవ
క్షాః పరిణద్ధకంధరః। వపుఃప్రకర్షాదజయద్గురుం
రఘుస్తథాపి నీచైర్వినయాదదృశ్యత॥.........

౩౪ వ్యా॥ సంప్రతి తస్య యౌవరాజ్యయోగ్యతామాహ॥ యువేతి॥ యువా
యుగో నామ ధుర్యస్కంధగతః సచ్ఛిద్రప్రాంతో యానాంగభూతో దారు
విశేషః॥ ని॥ యానాద్యంగే యుగః పుంసి యుగం యుగ్మే కృతాదిష్విత్యమరః॥
యుగవత్ వ్యాయతౌ దీర్ఘౌ బాహూ యస్య సః - అంసావస్య స్త ఇత్యంసలః -
బలవానంసలస్త్వితి వృత్తికారః॥ ని॥ బలవాన్ మాంసలోంసల ఇత్యమరః॥ క
పాటం సాదృశ్యాత్ కపాటబలమితి లక్ష్యతే యస్య సః - కపాటవక్షాః - పరిణద్ధకంధరః
విశాలగ్రీవః॥ ని॥ పరిణాహో విశాలతేత్యమరః - రఘుః వపుషః ప్రకర్షా
దాధిక్యాత్ మహత్త్వాత్ - గురుం పితరం - అజయత్ - తథాపి వినయాత్
నమ్రత్వేన - నీచైః అల్పకః - అదృశ్యత అప్రకటితాధిక్యం ఏవ దృష్ట ఇత్యర్థః॥...... ❁

మూ-౩౫ {తతః ప్రజానాం చిరమాత్మనా ధృతాం నితాంతగు
ర్వీం లఘయిష్యతా ధురమ్। నిసర్గసంస్కారవినీత ఇ
త్యసౌ నృపేణ చక్రే యువరాజశబ్దభాక్॥...... ❁}

౩౫ వ్యా॥ సంప్రతి అస్య యౌవరాజ్యమాహ॥ తత ఇతి॥ తతః ఆత్మనా - చిరం ధృ
తాం - నితాంతగుర్వీం అత్యంతగురుం వహనాదితి శేషః - ప్రజానాం ధురం ప్రజా
పాలనప్రయాసం - లఘయిష్యతా లఘూకరిష్యతా - తత్కారోతి తదాచష్ట
ఇతి లఘుశబ్దాణ్ణిచ్ - తతో లృట్ లృటస్సద్వేతి శతృప్రత్యయః - నృపేణ దిలీపే
న - అసౌ రఘుః - నిసర్గేణ స్వభావేన సంస్కారేణ శాస్త్రాభ్యాసజనితవాస
నయా చ వినీతో నమ్రః - ఇతి హేతోః యువరాజ ఇతి శబ్దం భజతీతి తథోక్తః భ
జో ణ్విరితి ణ్విప్రత్యయః - చక్రే కృతః - ద్వివిధో వినయః స్వాభావికః కృతి
మశ్చేతి - తదుభయసంపన్నత్వాత్ పుత్రం యువరాజం చకారేత్యర్థః - ఉ
క్తం కామందకేన॥ శ్లో॥ వినయోపగ్రహార్థం - భూత్యై వరో ద్వితన్నృపతిస్సుతాన్। అ
వినీతకుమారం హి కులమాశు విశీర్యతే। వినీతమౌరసం పుత్రం యౌవరాజ్యే
ఽభిషేచయేదితి॥ ... ... ❁

మూ-౩౬ {నరేంద్రమూలాయతనాదనంతరం తదాస్పదం శ్రీ
ర్యువరాజసంజ్ఞితమ్। అగచ్ఛదంశేన గుణాభిలాషిణీ
నవావతారం కమలాదివోత్పలమ్॥............ ❁}

౩౬ వ్యా॥ నరేంద్రేతి॥ గుణాన్ వినయాదీన్ సౌరభాదీంశ్చ అభిలష్యతీతి గు
ణాభిలాషిణీ - శ్రీః రాజ్యలక్ష్మీః - పద్మాశ్రయా చ - నరేంద్రో దిలీప ఏవ మూ
లాయతనం ప్రధానస్థానం తస్మాత్ - అనంతరం సన్నిహితం - యువరాజ ఇతి
సంజ్ఞా అస్య సంజాతా యువరాజసంజ్ఞితం ❁ తారకాదిత్వాదితచ్ప్రత్య

యశః-ఆత్మనః విదం స్థానం ॥ ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామితి నిపాతః-స రఘురేవా
స్పదం తదాస్పదం-కమలాత్ సరోత్పన్నాత్ -నవావతారమచిరోత్పన్నం
ఉత్పలమివ-అంశేనాగత్వాత్-స్త్రియోపాయాన్నిరస్యం తత్రైతిభావః ॥ ...

మూ-౩౭
విభావసుస్సారథినేవ వాయునా ఘనవ్యపాయేన గ
భస్తిమానివ। బభూవ తేనాతితరాం సుదుస్సహః
కటప్రభేదేన కరీవ పార్థివః॥...............

౩౭ వ్యా॥ విభావసురితి॥ సారథినా వాయునా ఘనాత్యయేన-ఏతద్విశేషణము తేన
వాక్యమన్యత్ర ... తేన వాయునా-విభావసురగ్నిహ్నరివ ॥ సా॥
త్రిధాయుక్త్వా భావసురగ్నిర్యథా-ఘనవ్యపాయేన శరత్సమయేన-సారథినా-గ
భస్తిమాన్ సూర్య ఇవ-కటప్రభేదేన ॥ గండభిత్తిమదోద్భేదేన యథా
తస్యాం ప్రభిన్నేన ... తేన కరీవ-పార్థివః నృపః-తేన
రఘుణా అతితరామత్యంతం-సుదుస్సహః దుస్సహం తాపసహ్యో బభూవ ॥ ❀

మూ-౩౮
నియుజ్య తం హోమతురంగరక్షణే ధనుర్ధరం రా
జసుతైరనుద్రుతమ్। అపూర్ణమేకేన శతక్రతూప
మశ్శతం క్రతూనామపవిఘ్నమాప సః॥....... ❀

౩౮ వ్యా॥ నియుజ్యేతి॥ శతక్రతురింద్రః తదుపమః సదృశః దిలీపః ॥ శ్రు॥ శ
తం రైతత్పుత్రరాజపుత్రైః దేవా అశ్వపాలాదిత్యాదిభిః పుత్రైర్ రాజసుతైః
అనుద్రుతమనుగతం ధనుర్ధరం-తం రఘుం-హోమతురంగరక్షణే
నియుజ్య-ఏకేన క్రతునా అపూర్ణం ఏకోనం-క్రతునా మఖేన అశ్వమేధానాం
శతం-అపవిఘ్నం అపగతవిఘ్నం యథా తథా-ఆప॥ ....

మూ. ౩౯
తతః పరం తేన మఖాయ యజ్వనా తురంగముత్సృష్ట
మనర్గళం పునః। ధనుర్భృతామగ్రత ఏవ రక్షిణాం
జహార శక్రః కిల గూఢవిగ్రహః॥............. ❀

౩౯ వ్యా॥ తత ఇతి॥ తతః పరం ఏకోనశతక్రతుప్రాప్త్యనంతరం-యజ్వనా విధి
నేష్టవతా-తేన దిలీపేన-పునరపి-మఖాయ మఖం కర్తుం ॥ క్రియార్థోపపద
సదే తుమున్నిమిత్తే చతుర్థీ-ఉత్సృష్టం ముక్తం-అనర్గళం అప్రతిబంధం-
వ్యాహతం సైవ గతమిత్యర్థః ॥ అవిర్యాప్తతయా తాశ్వమనుసరంతీత్యా
... తురంగం-ధనుర్భృతాం ధనుష్మతాం రక్షిణాం అగ్రతః
ఏవ-శక్రః గూఢవిగ్రహస్సన్-జహార కిలేతి శ్రుతిః ॥ ....

మూ॥౪౦ { విషాదలుప్తప్రతిపత్తివిస్మితం కుమారసైన్యం సపది స్థితం
చ తత్ । వసిష్ఠధేనుశ్చ యదృచ్ఛయాగతా శ్రుతప్రభా
వా దదృశేఽథ నందినీ॥ ... ... }

౪౦ వ్యా॥ విషాదేతి॥ తత్ కుమారస్య రఘోః-సైన్యం సేనా-సపది-విషాదః ఇ
ష్టనాశకృతో మనోభంగః-తదుక్తం॥ శ్లో॥ విషాదశ్చేతసో భంగఉపాయాభావ
చింతనైరితి॥ తేనలుప్తా ప్రతిపత్తిః కర్తవ్యజ్ఞానం యస్య తత్తథోక్తం-విస్మితం
అశ్వనాశస్యాకస్మికత్వాదాశ్చర్యావిష్టం సత్-స్థితం తస్థౌ అథ-శ్రుతప్రభా
వా-యదృచ్ఛయా ఆగతా నందినీ నామ వసిష్ఠధేనుశ్చ- దదృశే-రఘోః స్వ
ప్రసాదలబ్ధత్వాత్తదనుజిఘృక్షయేతి భావః-ద్వౌ చకారావవిలంబసూచకౌ

మూ॥౪౧ { తదంగనిష్యందజలేన లోచనే ప్రమృజ్య పుణ్యేన పురస్కృ
తస్సతామ్ । అతీంద్రియేష్వప్యుపపన్నదర్శనో బభూవ
భావేషు దిలీపనందనః॥ ... }

౪౧ వ్యా॥ తదంగేతి॥ సతాం పురస్కృతః పూజితః-దిలీపస్య నందనో రఘుః-పు
ణ్యేన పవిత్రేణ-తస్యాః నందిన్యాః యదంగం తస్య నిష్యందో ద్రవః స ఏవ జలం
మూత్రమిత్యర్థః- తేన లోచనే ప్రమృజ్య శోధయిత్వా-అతీంద్రియేషు ఇంద్రి
యమతిక్రాంతేషు॥ అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయేతి సమాసః- ద్వి
గుప్రాప్తాపన్నాలంపూర్వగతిసమాసేషు పరవల్లింగతాప్రతిషేధాద్విశేష్య
నిఘ్నత్వం-భావేషు వస్తుభూతేషు-ఉపపన్నదర్శనస్సంజాతసాక్షాత్కా
రశక్తిః బభూవ॥ ... ...

మూ॥౪౨ { స పూర్వతః పర్వతపక్షశాతనం దదర్శ దేవం నరదేవ
సంభవః । పునః పునస్సూతనిషిద్ధచాపలం హరంతమ
శ్వం రథరశ్మిసంయతమ్॥ ... ... }

౪౨ వ్యా॥ స ఇతి॥ నరదేవసంభవస్సరఘుః-పునః పునస్సూతేన మాతలినా ని
షిద్ధచాపలం నివారితౌద్ధత్యం రథస్య రశ్మిభిః ప్రగ్రహైః॥ ని॥ కిరణప్రగ్రహౌ
రశ్మీ ఇత్యమరః-సంయతం బద్ధం అశ్వం హరంతం - పర్వతపక్షాణాం శాతనం
ఛేదకం దేవమింద్రం-పూర్వతః పూర్వస్యాం దిశి-దదర్శ॥ ...

మూ-౪౩ { శతైస్తమక్ష్ణామనిమేషవృత్తిభిర్హరిం విదిత్వా హ
రిభిశ్చ వాజిభిః । అవోచదేనం గగనస్పృశా రఘుస్స్వ
రేణ ధీరేణ నివర్తయన్నివ॥ }

౪౩ వ్యా॥ శతైరితి ॥ రఘుః తమశ్వహర్తారం- అనిమేషవృత్తిభిర్నిమేషవ్యాపారశూన్యైః అక్ష్ణాంశతైః- హరిభిః హరిద్వర్ణైః వాజిభిరశ్వైశ్చ॥ ని ॥ హరిర్గర్వాణి విఖ్యాతో హరిత్కపిలవర్ణయో రితి కేశవః ఏనం హరిమింద్రం విదిత్వా॥ ని॥ హరిర్వాతార్కచంద్రేంద్రయమోపేంద్రమరీచిష్వితి విశ్వః- గగనస్పృశా వ్యోమవ్యాపినా- ధీరేణ గంభీరేణ స్వరేణ ధ్వనినా నివర్తయన్నివ- అవోచత్ ॥ ... ... ॥

మూ-౪౪ { మఖాంశభాజాం ప్రథమో మనీషిభిస్త్వమేవ దేవేంద్ర
సదా నిగద్యసే। అజస్రదీక్షాప్రయతస్య మద్గురోః క్రియా
విఘాతాయ కథం ప్రవర్తసే॥ ... ॥ }

౪౪ వ్యా॥ మఖేతి॥ హే దేవేంద్ర- మనీషిభిః త్వమేవ మఖాంశభాజాం యజ్ఞభాగభుజాం దేవానాం మధ్యే ప్రథమః సదా నిగద్యసే కథ్యసే - తథాపి అజస్రదీక్షాయాం నిత్యదీక్షాయాం ప్రయతస్య నియతస్య - మద్గురోః మమ పితుః- క్రియావిఘాతాయ క్రియాం విహంతుమిత్యర్థః ॥ తుమర్థాచ్చ భావవచనాదితి చతుర్థీ- కథం- ప్రవర్తసే॥ ... ...

మూ-౪౫ { త్రిలోకనాథేన సదా మఖద్విషస్త్వయా నియమ్యా న
ను దివ్యచక్షుషా। స చేత్స్వయం కర్మసు ధర్మచారిణాం
త్వమంతరాయో భవసి చ్యుతో విధిః॥ ... }

౪౫ వ్యా॥ త్రిలోకనాథేనేతి ॥ త్రయాణాం లోకానాం నాథః త్రిలోకనాథః ॥ తద్ధితార్థేత్యాదినా ఉత్తరపదసమాసః - తేన త్రిలోకనియామకేన - దివ్యచక్షుషా అతీంద్రియార్థదర్శినా త్వయా- మఖద్విషః క్రతువిఘ్నకారిణః - సదా నియమ్యా ననుశిక్షణీయాః ఖలు- సః త్వం ధర్మచారిణాం కర్మసు క్రతుషు - స్వయమంతరాయః విఘ్నః- భవసి చేత్ - విధిః అనుష్ఠానం- చ్యుతః క్షతః - లోకే సత్కర్మకథైవాస్తమియాదితి భావః॥ ... ... ॥

మూ-౪౬ { తదంగమగ్ర్యం మఘవన్మహాక్రతోరముం తురంగం
ప్రతిమోక్తుమర్హసి। పథశ్శ్రుతేర్దర్శయితార ఈ
శ్వరా మలీమసామాదదతే న పద్ధతిమ్॥ ... ॥ }

౪౬ వ్యా॥ తదితి ॥ హే మఘవన్- తత్తస్మాత్కారణాత్ - మహాక్రతోరశ్వమేధస్య- అంగం సాధనం - అగ్ర్యం శ్రేష్ఠం అముం తురంగం- ప్రతిమోక్తుం ప్రతిపదాతుం- అర్హసి- తథాహి- శ్రుతేః వేదస్య పథః దర్శయితారః సన్మార్గప్రద

శక్తాః ఈశ్వరాః మహాంతః - మలీమసానాం మలినానాం - పద్ధతిం - నాదదతే నస్వీ కుర్వతే - అసన్మార్గం నావలంబంత ఇత్యర్థః॥ సి॥ మలీమసం తు మలినం క చ్చరం మలదూషితమిత్యమరః॥ ... ... ❀

మూ. ౪౭ {ఇతి ప్రగల్భం రఘుణా సమీరితం వచో నిశమ్యాధిపతిర్ది
వౌకసామ్। నివర్తయామాస రథం సవిస్మయః ప్రచ
క్రమే చ ప్రతివక్తుముత్తరమ్॥ ... . ❀}

౪౭ వ్యా॥ ఇతీతి॥ ఇతి రఘుణా - సమీరితం ప్రగల్భం వచః నిశమ్య ఆకర్ణ్య దివౌకసః స్వర్గౌకసః॥ సి॥ దివం స్వర్గంతరిక్షే చేతి విశ్వః. తేషామధిపతిః దేవేంద్రః - రఘుప్రభావాత్ - సవిస్మయస్సన్ రథం నివర్తయామాస - ఉత్తరం ప్రతివక్తుం ప్రచక్రమే చ॥... ... ... ❀

మూ. ౪౮ {యదాత్థ రాజన్య కుమార తత్తథా యశస్తు రక్ష్యం పరతో
యశోధనైః। జగత్ప్రకాశం తదశేషమిజ్యయా భవద్గు
రుర్లంఘయితుం మమోద్యతః॥ .. ❀}

౪౮ వ్యా॥ యదితి॥ హే రాజన్యకుమార క్షత్రియకుమార॥ సి॥ మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియో విరాడిత్యమరః - యదాత్థ వాక్యం అత్థ బ్రవీషి బ్రువః పంచానామిత్యాదినా ఆహాదేశః - తత్తథా సత్యం - కింతు యశోధనైరస్మాదృశైః - పరతశ్శత్రుతః - యశో రక్ష్యం - తతః కిమిత్యత ఆహ - భవద్గురుః త్వత్పితా - జగత్ప్రకాశం లోకప్రసిద్ధం - అశేషం సర్వం - మమ తద్యశః - ఇజ్యయా యాగేన లంఘయితుం తిరస్కర్తుం - ఉద్యతః ఉద్యుక్తః॥ ... ... ❀

మూ. ౪౯ {హరిర్యథైకః పురుషోత్తమస్స్మృతో మహేశ్వరస్త్ర్యం
బక ఏవ నాపరః। తథా విదుర్మాం మునయశ్శతక్రతుం
ద్వితీయగామీ న హి శబ్ద ఏష నః॥ ... §}

౪౯ వ్యా॥ కిం తద్యశ ఇత్యత్రాహ॥ హరిరితి॥ పురుషేషూత్తమ ఇతి సప్తమీసమాసః ❀ న నిర్ధారణ ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధాత్ - కర్మధారయే తు ❀ సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైరిత్యుత్తమపురుష ఇతి స్యాత్ - యథా హరిర్విష్ణుః ఏక ఏవ పురుషోత్తమః స్మృతః - యథా త్ర్యంబక ఏవ మహేశ్వరః స్మృతః - నాపరః పుమాన్ తథా స్మృతః - తథా మునయః - మాం శతక్రతుం - విదుః విదంతి ❀ విదో లటో వేతి ఝేరుసాదేశః - నోస్మాకం - హరిహరయోర్మమ చేత్యర్థః - ఏష త్రితయోపి శబ్దః - ద్వితీయంగ

చ్ఛతీతి ద్వితీయగామినా సహ ద్వితీయా ప్రకరణే గత్యాది సామ్యవసంఖ్యానాత్సమాసః॥ ... ...

మూ- ౫౦ { అతోఽయమశ్వః కపిలానుసారిణా పితుస్త్వదీయస్య మయాపహారితః। అలం ప్రయత్నేన తవాత్ర మా నిధాః పదం పదవ్యాం సగరస్య సంతతేః॥ }

౫౦ వ్యా॥ అత ఇతి॥ యతః - అహమేవ శతక్రతుః - అతః త్వదీయస్య పితుః - అయం శతతమోఽశ్వః - కపిలానుసారిణా కపిలమునితుల్యేన మయా - అపహారితః అపహృతః। స్వార్థే ణిచ్ - తవ అత్ర అశ్వే ప్రయత్నేన అలం ప్రయత్నం మా కార్షీరిత్యర్థః - నిషేధస్య నిషేధం ప్రతి కరణత్వాత్తృతీయా। సగరస్య రాజ్ఞః - సంతతేః సంతానస్య పదవ్యాం పదం మా నిధాః మా నిధేహి। నిపూర్వాద్దధాతేర్లుఙ్। న మాఙ్యోగ ఇత్యడాగమప్రతిషేధః మదాస్కందనం తే వినాశమూలం భవిష్యతీతి భావః॥ ... ...

మూ- ౫౧ { తతః ప్రహస్యాపభయః పురందరం పునర్బభాషే తురగస్య రక్షితా। గృహాణ శస్త్రం యది సర్గ ఏష తే న ఖల్వనిర్జిత్య రఘుం కృతీ భవాన్॥ ... }

౫౧ వ్యా॥ తత ఇతి॥ తతస్తురగస్య రక్షితా రఘుః ప్రహస్య ప్రహాసం కృత్వా అపభయః నిర్భీకస్సన్ - పునః పురందరం బభాషే - కిమితి - హే దేవేంద్ర ఏష అశ్వమోచనాభావరూపః - తే తవ సర్గః నిశ్చయో యది॥ ని॥ సర్గస్స్వభావనిర్మోక్షనిశ్చయాధ్యాయసృష్టిష్విత్యమరః। శస్త్రం గృహాణ భవాన్ రఘుం మాం అనిర్జిత్య. కృతమనేనేతి కృతీ కృతకృత్యో న ఖలు। ఇష్టాదిభ్యశ్చేతి ఇనిప్రత్యయః - రఘుగ్రహణాదాత్మనో దుర్జయత్వం సూచితమ్॥ ...

మూ- ౫౨ { స ఏవముక్త్వా మఘవంతమున్ముఖః కరిష్యమాణస్సశరం శరాసనమ్। అతిష్ఠదాలీఢవిశేషశోభినా వపుఃప్రకర్షేణ విడంబితేశ్వరః॥ ... }

౫౨ వ్యా॥ స ఇతి॥ స రఘుః ఉన్ముఖస్సన్ మఘవంతమింద్రం ఏవముక్త్వా శరాసనం చాపం సశరం కరిష్యమాణః కరిష్యన్ ఆలీఢేన ఆలీఢాఖ్యేన స్థానభేదేన విశేషశోభినా అతిశయశోభినా వపుఃప్రకర్షేణ దేహౌన్నత్యేన - విడంబితేశ్వరః అనుకృతపినాకీ సన్ - అతిష్ఠత్ - ఆలీఢలక్షణం యాదవః॥ ని॥ స్థానాని ధన్వినాం పంచ తత్ర వైశాఖమస్త్రియామ్। త్రివితస్త్యంతరా పాదౌ మండలం తోరణాకృతీ। అన్వర్థం స్యాత్సమపదం ఆలీఢం తు తతోఽగ్రతః। దక్షిణే వామమాకుంచ్య

ప్రత్యాలీఢం విశిష్యతే ఇతి॥ వితస్త్యంతరేణ స్థితే పాదద్వయే విశాఖం - తోర ణాకృతిత్వేన స్థితే పాదద్వయే మండలం తుల్య పాదయుగం సమపదం దక్షిణ జంఘాప్రసారే వామపాదసంకోచే చాలీఢం వామపాదప్రసారే దక్షిణసంకో చే తు ప్రత్యాలీఢమ్॥ ... ... §

మూ౫౩ { రఘోరవష్టంభమయేన పత్రిణా హృది క్షతో గోత్రభి దప్యమర్షణః । నవాంబుదానీకముహూర్తలాం ఛనే ధనుష్యమోఘం సమధత్త సాయకమ్॥ ❁ }

౫౩ వ్యా॥ రఘోరితి॥ రఘోరవష్టంభమయేన స్తంభరూపేణ నఖలు వనిర్జిత్య ర ఘుం కృతీ భవానిత్యాద్యభిభవరూపేణేత్యర్థః॥ ని॥ అవష్టంభస్సువర్ణే చ స్తం భ ప్రారంభయోరపీతి విశ్వః - పత్రిణా బాణేన - హృది హృదయే - క్షతో విద్ధః - అత ఏవ అమర్షణః అసహనః పత్రిద్ధ ఇత్యర్థః - గోత్రభిదింద్రోపి॥ ని॥ గోత్రః క్షోణీధరే మత ఇతి విశ్వః॥ నవాంబుదానామనీకస్య బృందస్య ముహూర్తం క్షణమాత్రం - లాంఛనే చిహ్నభూతే ధనుషి దివ్యే ధనుషీత్యర్థః - అమోఘమ వంధ్యం - సాయకం బాణం - సమధత్త సంహితవాన్॥ ... ❁

మూ౫౪ { దిలీపసూనోస్స బృహద్భుజాంతరం ప్రవిశ్య భీమాసుర శోణితోచితః । పపావనాస్వాదితపూర్వమాశుగః కు తూహలేనేవ మనుష్యశోణితమ్॥ ... }

౫౪ వ్యా॥ దిలీపేతి॥ భీమానాం భయంకరాణాం - అసురాణాం శోణి తే రుధిరే ఉచితః పరిచితః - సః ఇంద్రముక్తః - ఆశుగస్సాయకః - దిలీ పసూనోః - రఘోః - బృహద్భుజాంతరం వక్షః - ప్రవిశ్య - అనాస్వాదితపూ ర్వం - పూర్వమనాస్వాదితం సుప్సుపేతి సమాసః - మనుష్యశోణితం - కు తూహలేనేవ పపౌ॥ ... ❁

మూ౫౫ { హరేః కుమారోఽపి కుమారవిక్రమస్సురద్విపాస్ఫాలనక ర్కశాంగులౌ । భుజే శచీపత్రవిశేషకాంకితే స్వనా మచిహ్నం నిచఖాన సాయకమ్॥ ❁ }

౫౫ వ్యా॥ హరేరితి॥ కుమారస్య స్కందస్య విక్రమ ఇవ విక్రమో యస్యాసౌ తథో క్తః తిష్ఠన్ ప్రత్యుత్పన్నమానేత్యాదినా ఉత్తరపదలోపసమాసః కుమారోఽపి రఘురపి - సురద్విపస్యైరావతస్య ఆస్ఫాలనేన కర్కశాః అంగుళయో యస్య తస్మిన్ - శ చ్యాః పత్రవిశేషకైః అంకితే శచీపత్రవిశేషకాంకితే - శచీపత్రలతాంకితే యో చిత ఇతి పాఠే శచ్యాః పత్రలతా క్రియాయాం పత్రవిశేషరచనాయాం ఉచి

తే-అక్ష్యస్త్ర ఇత్యర్థః-హరేరింద్రస్య-భుజే- స్వనామచిహ్నం స్వనామాంకి తం సాయకం-నిచఖాన నిఖాతవాన్॥ని॥యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసిం హాంశువాజిషు। శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్విత్యమరః-నిష్కం టకస్వారాజ్యస్యాయం మహాన్పరిభవ ఇతి భావః॥ ... ... ❁

మూ౫౬ { జహార చాన్యేన మయూరపత్త్రిణా శరేణ శక్రస్య మహా
శనిధ్వజమ్। చుకోప తస్మై స భృశం సురశ్రియః ప్రసహ్య
కేశవ్యపరోపణాదివ॥ ... ❁ }

౫౬ వ్యా॥ జహారేతి॥ అన్యేన మయూరపత్త్రిణా మయూరపక్షవతా శరేణ శక్రస్యేంద్రస్య-మహాశనిధ్వజం మహాంతమశనిరూపం ధ్వజం. జహార చిచ్ఛేద-స శక్రః సురశ్రియః ప్రసహ్య బలాత్కృత్య- కేశానాం వ్యపరోపణాత్ అవతారణాదివ - ఛేదనాదివేత్యర్థః - తస్మై రఘవే భృశమత్యర్థం చుకోప - తం హంతుమియేషేత్యర్థః ❁ క్రుధద్రుహేత్యాదినా సంప్రదానాచ్చతుర్థీ॥ ... ... ❁

మూ౫౭ { తయోరుపాంతస్థితసిద్ధసైనికం గరుత్మదాశీవిషభీమదర్శ
నైః। బభూవ యుద్ధం తుములం జయైషిణోరధోముఖై
రూర్ధ్వముఖైశ్చ పత్త్రిభిః॥ ... ...❁ }

౫౭ వ్యా॥ తయోరితి॥ జయైషిణోరన్యోన్యజయకాంక్షిణోః-తయోరింద్రరఘ్వోః. గరుత్మంతః పక్షవంతః॥ని॥ గరుత్పక్షశ్ఛదః పత్త్రమిత్యమరః ఆశీవిషాః ఆశిషి దంష్ట్రాయాం విషం యేషాం తే ఆశీవిషాస్సర్పాః ❁ పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః॥ని॥ ఆశీరురగదంష్ట్రాయామితి విశ్వః-త ఇవ- భీమదర్శనాః సపక్షాస్సర్పా ఇవ-ద్రష్టౄణాం భయావహా ఇత్యర్థః. అథవా-గరుత్మంతః గరుడాః ఆశీవిషాస్సర్పాః-త ఇవ భీమదర్శనాః - పరస్పరవిరుద్ధప్రయోగైరితి భావః-తైః-అధోముఖైరూర్ధ్వముఖైశ్చ- ఇంద్రముక్తా అధోముఖాః-రఘుముక్తా ఊర్ధ్వముఖాశ్చ-తయోర్ధన్వినోరుపర్యధోదేశావస్థితత్వాదితి భావః-పత్త్రిభిర్బాణైః-ఉపాంతే స్థితాః తటస్థాస్సిద్ధా దేవాః ఇంద్రస్య రఘోశ్చ సైనికా యస్మిన్ తత్తథోక్తం-తుములం సంకులం యుద్ధం బభూవ॥ ... ❁

మూ౫౮ { అతిప్రబంధప్రహితాస్త్రవృష్టిభిస్తమాశ్రయం
దుష్ప్రసహస్య తేజసః। శశాక నిర్వాపయితుం న
వాసవస్స్వతశ్చ్యుతం వహ్నిమివాద్భిరంబుదః॥ }

౫౮ వ్యా॥ అతీతి॥ వాసవః ఇంద్రః-అతిప్రబంధేన అతిసాంతత్యేన ప్రహితా

భిఃప్రయుక్తాభిః - అస్త్రవృష్టిభిఃదుష్ప్రసహఇతిదుష్ప్రసహం-త
స్యతేజసః ప్రతాపస్య - ఆశ్రయంతంరఘుం - అంబుదోమే
ఘః- అద్భిరుదకైః-స్వతశ్చ్యుతంనిర్గతం-వహ్నిమివ-నిర్వాపయితుంశ
మయితుం-నశశాక-రఘోరపిలోకపాలాత్మకస్యేంద్రస్యాంశసంభవత్వా
దితిభావః॥ ... ... ✿

మూ౫౯ {తతః ప్రకోష్ఠే హరిచందనాంకితే ప్రమథ్యమానార్ణవ
ధీరనాదినీమ్।రఘుశ్శశాంకార్ధముఖేన పత్రిణా శరా
సనజ్యామలునాద్బిడౌజసః॥ ... ...}

౫౯ వ్యా॥తతఇతి॥తతోరఘుః-హరిచందనాంకితే ప్రకోష్ఠే మణిబంధ- కూ
ర్పరయోర్మధ్యే-ప్రమథ్యమానార్ణవఇవధీరంగంభీరంనదతీతి ధీరనాదినీ
తాంతథోక్తాం-వివేష్టివ్యాప్నోతీతివిడం వ్యాపకంఓజస్తేజో యస్యతస్యబి
డౌజసఃఇంద్రస్య॥పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః-అత్రవబయోరభేదః-శరా
సనజ్యాంధనుర్మౌర్వీం-శశాంకస్యార్ధః చంద్రఖండఇవముఖంఫలంయ
స్యతేన-పత్రిణాఅలునాత్ అచ్ఛినత్॥ ... ... ✿

మూ౬౦ {సచాపముత్సృజ్యవివృద్ధమత్సరః ప్రణాశనాయప్ర
బలస్యవిద్విషః। మహీధ్రపక్షవ్యపరోపణోచితం
స్ఫురత్ప్రభామండలమస్త్రమాదదే॥}

౬౦ వ్యా॥సఇతి॥వివృద్ధమత్సరఃప్రవృద్ధవైరః-సఇంద్రఃచాపముత్సృజ్య ప్ర
బలస్య-విద్విషశ్శత్రోః-ప్రణాశనాయవధాయ- మహీంధరంతీతి మహీ
ధ్రాఃపర్వతాః॥మూలవిభుజాదిత్వాత్కః-ప్రత్యయః- తేషాంపక్షవ్యప
రోపణేపక్షచ్ఛేదే-ఉచితం-స్ఫురత్ప్రభామండలం-అస్త్రంవజ్రాయు
ధం-ఆదదేజగ్రాహ॥ ... ... ✿

మూ౬౧ {రఘుర్భృశంవక్షసితేనతాడితఃపపాతభూమౌసహ
సైనికాశ్రుభిః। నిమేషమాత్రాదవధూయచవ్య
థాంసహోత్థితస్సైనికహర్షనిస్వనైః॥......}

౬౧ వ్యా॥రఘురితి॥రఘుఃతేనవజ్రేణ-భృశమత్యర్థం - వక్షసితాడితో
ఘాతితస్సన్-సైనికానామశ్రుభిస్సహభూమౌపపాత తస్మిన్పతితేసతిసైని
కారురుదురిత్యర్థః-నిమేషమాత్రాత్-వ్యథాందుఃఖం-అవధూయతిర
స్కృత్యసైనికానాంహర్షేణయేనిస్వనాఃధ్వనాస్తైస్సహఉత్థితశ్చతస్మి
నుత్థితేసతిహర్షాత్సింహనాదాంశ్చక్రురిత్యర్థః॥ ✿ ✿ ✿

మూ-౬౨ { తథాపిశస్త్రవ్యవహారనిష్ఠురేవిపక్షభావేచిరమస్యత
స్థుషః। తుతోషవీర్యాతిశయేన వృత్రహాపదంహిస
ర్వత్రగుణైర్నిధీయతే॥ ... }

౬౨ వ్యా॥ తథాపీతి॥ తథాపివజ్రఘాతేపి-శస్త్రవ్యవహారేణాయుధవ్యాపా
రేణనిష్ఠురేక్రూరేవిపక్షభావేశత్రుభావే-స్థిరంతస్థుషఃస్థితవతః - అస్యర
ఘోః-వీర్యాతిశయేన-వృత్రంహతవాన్వృత్రహా॥ని॥ వాసవోవృత్రహా
తృష్టిత్యమరః॥ బ్రహ్మభ్రూణవృత్రేషుక్విప్ -తుతోష. స్వయంవీరఃపరవీరం
జానాతీతిభావః-కథంశత్రౌసంతోషఇత్యతఆహ-గుణైః-సర్వత్రశత్రుమి
త్రోదాసీనేషు-పదమంఘ్రిః- నిధీయతేగుణైస్సర్వత్రసంక్రమ్యతఇత్య
ర్థః-గుణాశ్శత్రూనప్యావర్జయంతీతిభావః॥

మూ-౬౩ { అసంగమద్రిష్వపిసారవత్తయానమేత్వదన్యేనవిసో
ఢమాయుధమ్। అవేహిమాంప్రీతమృతేతురంగమా
త్కిమిచ్ఛసీతిస్ఫుటమాహవాసవః॥ ... }

౬౩ వ్యా॥ అసంగమితి॥ సారవత్తయాబలవత్తయా - అద్రిష్వపి-అసంగంఅ
ప్రతిబంధం-మేఆయుధంవజ్రం-త్వదన్యేన-విసోఢంసోఢుమశక్యం- అతో
మాంప్రీతంసంతుష్టంఅవేహితురంగంవర్జయిత్వా అన్యాదాదితరరే
త్యాదినాపంచమీ-కిమిచ్ఛసీతిస్ఫుటం-వాసవఃఆహ-తురంగమాదన్యదదే
యంనాస్తీతిభావః॥ ... ...

మూ-౬౪ { తతోనిషంగాదసమగ్రముద్ధృతంసువర్ణపుంఖ
ద్యుతిరంజితాంగులిమ్। నరేంద్రసూనుఃప్రతిసం
హరన్నిషుంప్రియంవదఃప్రత్యవదత్సురేశ్వరమ్॥ }

౬౪ వ్యా॥ తతఇతి॥ తతఃనరేంద్రసూనుఃరఘుః - నిషంగాత్తూణీరాత్ -అస
మగ్రంయథాతథాఉద్ధృతంఈషదుద్ధృతమిత్యర్థః- సువర్ణపుంఖద్యు
తిభిఃరంజితాఅంగులయోయస్యతం - ఇషుంప్రతిసంహరన్నివర్తయన్-
నాపిహరంతంప్రహరేదితినిషేధాదితిభావః - ప్రియంవదతీతిప్రియం
వదఃప్రియశబ్దాత్ ఖచ్ప్రత్యయఃఅరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమాగమఃతం
సురేశ్వరమింద్రం-ప్రత్యవదత్ -నతువిహరంతమితిభావః॥ ...

మూ-౬౫ { అమోచ్యమశ్వంయదిమన్యసేప్రభోతతస్సమాప్తే
విధినైవకర్మణి।అజస్రదీక్షాప్రయతస్సమద్గురుః
క్రతోరశేషేణఫలేనయుజ్యతామ్॥ }

౬౫ వ్యా॥ అమోచ్యమితి॥ హే ప్రభో ఇంద్ర-అశ్వమమోచ్యం-మన్యసే యది తర్హి-అజస్రదీక్షాప్రయతః సః మద్గురుః మమపి తావిధినైవక ర్మణా సమాప్స్యేనతి-క్రతోర్యజ్ఞస్య యత్ఫలం తేన ఫలేన అశేషేణ కృత్స్నేన యుజ్యతాం యుక్తోస్తు-అశ్వమేధఫలలాభేకమశ్వేనేతి భావః॥ ... ❁

మూ-౬౬ { యథాచవృత్తాంతమిమం సదోగతస్త్రిలోచనైకాం
శతయా దురాసదః । తవైవ సందేశహరాద్విశాంపతి
శ్శృణోతి లోకేశ తథా విధీయతామ్ ॥ ❁ }

౬౬ వ్యా॥ యథేతి॥ సదోగతః గృహంగతః-త్రిలోచనస్యేశ్వరస్యైకాంశత యా-యజమానస్యాపి అష్టానాంమూర్తీనామన్యతమమూర్తిత్వాత్-దు రాసదః మాదృశైః దుష్ప్రాపః విశాంపతిః నృపతిః - యథా ఇమం వృత్తాం తం తవ సందేశహరాద్వార్తాహరాదేవ శృణోతి-హే లోకేశ-తథా విధీ యతామ్॥ ... ... ❁

మూ-౬౭ { తథేతి కామం ప్రతిశుశ్రువాన్ రఘోర్యథాగతం
మాతలిసారథిర్యయౌ । నృపస్య నాతిప్రమనా
స్సదోగృహం సుదక్షిణాసూనురపి న్యవర్తత ॥ ❁ }

౬౭ వ్యా॥ తథేతి॥ మాతలిసారథిరింద్రః-రఘోస్సంబంధినం-కామం మనో రథం-తథేతి॥ తథాస్త్వితి-ప్రతిశుశ్రువాన్ ❁ భాషాయాం సదవనశ్చ ప్ర వణితిశ్వప్రపత్త్యయః-యథాగతం-యయౌ-సుదక్షిణాసూనుః రఘురపి-నాతిప్రమనాః-విజయలాభేప్యశ్వనాశాన్నాతిహృష్టస్సన్ ❁ నఞాఞర్థస్య న శబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః-నృపస్య సదోగృహం ప్రతి న్యవర్తత॥ ❁

మూ-౬౮ { తమభ్యనందత్ప్రథమం ప్రబోధితః ప్రజేశ్వర
శ్శాసనహారిణా హరేః । పరామృశన్ హర్షజడేన పాణి
నా తదీయమంగం కులిశవ్రణాంకితమ్ ॥ ❁ }

౬౮ వ్యా॥ తమితి॥ హరేరింద్రస్య-శాసనహారిణా పురుషేణ-ప్రథమం ప్ర బోధితో జ్ఞాపితః-వృత్తాంతమితి శేషః-ప్రజేశ్వరో దిలీపః-హర్షజడేన హ ర్షశిశిరేణ పాణినా కులిశవ్రణాంకితం-తస్య రఘోరిదం తదీయం-అంగం శ రీరం పరామృశన్స్పృశన్-తం రఘుం-అభ్యనందత్॥ ... ❁

మూ-౬౯ { ఇతి క్షితీశో నవతిం నవాధికాం మహాక్రతూనాం మ
హనీయశాసనః । సమారురుక్షుర్దివమాయుషః క్షయే
తతాన సోపానపరంపరామివ ॥ ... }

౬౯ వ్యా॥ ఇతీతి॥ ఇత్యనేనప్రకారేణ - మహనీయశాసనః పూజనీయాజ్ఞః - క్షితీశో దిలీపః - మహాక్రతూనామశ్వమేధానాం - నవభిరధికాం నవతిం ఏకోన శతం - ఆయుషః క్షయే సతి - దివం స్వర్గం - సమారురుక్షుః ఆరోఢుమిచ్ఛుస్సన్ - సోపానానాం పరంపరాం పఙ్క్తిమివ - తతాన॥ ... ❁

మూ-౭౦
అథసవిషయవ్యావృత్తాత్మా యథావిధిసూనవేనృ
పతికకుదం దత్వా యూనే సితాతపవారణమ్। ముని
వనతరుచ్ఛాయాం దేవ్యా తయా సహ శిశ్రియేగ
లితవయసామిక్ష్వాకూణామిదం హి కులవ్రతమ్॥ ❁

ఇతి శ్రీ కాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే -
తృతీయస్సర్గః -

---

౭౦ వ్యా॥ అథేతి॥ అథవిషయేభ్యో వ్యావృత్తాత్మా నివృత్తచిత్తః - స దిలీపః యథావిధి యథాశాస్త్రం - యూనే సూనవే పుత్రాయ - నృపతికకుదం రాజచిహ్నం॥ ని॥ కకుత్ కకుదం శ్రేష్ఠే వృషాంగే రాజలక్ష్మణీతి విశ్వః॥ సితాతపవారణం శ్వేతచ్ఛత్రం - దత్వా - తయా దేవ్యా సుదక్షిణయా సహ - మునివనతరోశ్ఛాయాం - శిశ్రియే శ్రితవాన్ - వానప్రస్థాశ్రమం స్వీకృతవానిత్యర్థః - తథాహి - గలితవయసాం వృద్ధానాం - ఇక్ష్వాకూణాం ఇక్ష్వాకుగోత్రాపత్యానాం ❁ తద్రాజసంజ్ఞకత్వాదణో లుక్ - ఇదం వనగమనం - కులవ్రతం హి - దేవ్యా సహేత్యనేన సపత్నీకవానప్రస్థాశ్రమ ఉక్తః. తథా చ యాజ్ఞవల్క్యః॥ శ్లో॥ సుతవిన్యస్తపత్నీకస్తయా వానుగతో వనమ్। వానప్రస్థో బ్రహ్మచారీ సాగ్నిస్సోపాసనో వ్రజేదితి॥ హరిణీవృత్తమేతత్ ❁ రసయుగహయైర్న్సౌ మ్రౌ స్లౌ గో యదా హరిణీ తదేతి లక్షణాత్॥ ... ... ❁

ఇతి శ్రీ వేదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీ మహామహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం
సంజీవినీసమాఖ్యాయాం తృతీయస్సర్గః-

రఘువంశకావ్యే-సవ్యాఖ్యానే-చతుర్థసర్గప్రారంభః.

మూ-౧ {సరాజ్యంగురుణాదత్తంప్రతిపద్యాధికంబభౌ।
దినాంతేనిహితంతేజస్సవిత్రేవహుతాశనః॥}

౧వ్యా॥సఇతి॥సరఘుః-గురుణాపిత్రాదత్తంరాజ్యంరాజ్ఞఃకర్మప్రజాపాలనాత్మకం పురోహితాదిత్వాద్యక్ప్రత్యయః - ప్రతిపద్యప్రాప్య-దినాంతేసాయంకాలే-సవిత్రాసూర్యేణనిహితంతేజః - ప్రతిపద్యహుతాశనోగ్నిరివఅధికంబభౌ-సౌరతేజస్సాయమగ్నిసంక్రామే॥శ్రుతి॥ ఆదిత్యోవాస్తమయన్నగ్నిమనుప్రవిశతి॥అగ్నింవావాదిత్యస్సాయంప్రవిశతీత్యాదిశ్రుతిఃప్రమాణమ్॥ ... .

మూ-౨ {దిలీపానంతరంరాజ్యేతంనిశమ్యప్రతిష్ఠితమ్। పూర్వంప్రధూమితోరాజ్ఞాంహృదయేగ్నిరివోత్థితః॥}

౨వ్యా॥దిలీపేతి॥ దిలీపానంతరంరాజ్యేప్రతిష్ఠితంవ్యవస్థితం-తంరఘుంనిశమ్యాకర్ణ్య-పూర్వందిలీపకాలేరాజ్ఞాంహృదయే - ప్రకర్షేణధూమోస్యసంజాతఃప్రధూమితః-అగ్నిస్సంతాపాగ్నిఃఉత్థితఇవప్రజ్వలితఇవ-పూర్వాదప్యధికస్సంతాపోభూదిత్యర్థః - రాజకర్తృకస్యాపినిశమనస్యాగ్నావుపచారాన్నసమానకర్తృకత్వవిరోధః॥ ... ...

మూ-3 {పురుహూతధ్వజస్యేవతస్యోన్నయనపంక్తయః।నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యోననందుస్సప్రజాఃప్రజాః॥}

3వ్యా॥పురుహూతేతి॥పురుహూతధ్వజఃఇంద్రధ్వజః-సకలవృష్ట్యర్థంరాజభిఃపూజ్యతఇత్యుక్తంభవిష్యోత్తరపురాణే॥ శ్లో॥ఏవంయఃకురుతేయాత్రామింద్రకేతోర్యుధిష్ఠిర।పర్జన్యఃకామవర్షీస్యాత్తస్యరాజ్యేనసంశయఇతి॥పురుహూతధ్వజస్యేవతస్యరఘోః - నవమభ్యుత్థానమభ్యున్నతింఅభ్యుదయంచపశ్యంతీతినవాభ్యుత్థానదర్శిన్యఃఊర్ధ్వంప్రసృతాఉల్లసితాశ్చనయనపంక్తయోయాసాంతాఉన్నయనపంక్తయఃసప్రజాఃససంతానాః-ప్రజాఃజనాః॥ సి॥ ప్రజాస్స్యాత్సంతతౌజనఇత్యమరః ననందుఃతుతుషుః॥ ....

మూ-౪ {సమమేవసమాక్రాంతంద్వయంద్విరదగామినా।
తేనసింహాసనంపిత్ర్యమఖిలంచారిమండలమ్॥...}

౪వ్యా॥సమమితి॥ ద్విరదఇవద్విపఇవద్విరదైశ్చగచ్ఛతీతిద్విరదగామినాక

తదారభ్య తమానే సుత్యజాతాపితిచాశినిః - తేనరఘుణానమంయోగత్వదేవద్వ
యం సమాక్రాంతం అధిష్ఠితం - కింతద్ద్వయమిత్యత ఆహ - పితుర్భాగతం పి
త్ర్యం పితుర్యచ్ఛ్వతియత్ప్రిత్ర్యయః- సింహాసనం - అఖిలం - అరీణాం మం
డలంరాష్ట్రంచ॥ ... ... ❀

మూ-౫ { ఛాయామండలలక్ష్యేణతమదృశ్యాకిలస్వయమ్।
పద్మాపద్మాతపత్రేణభేజేసామ్రాజ్యదీక్షితమ్॥ ❀ }

౫ వ్యా॥ సింహాసనారోహణానంతరం తస్యరాజ్యలక్ష్మీసాన్నిధ్యమాహ ॥
ఛాయేతి ॥ అత్ర రఘోస్తేజోవిశేషేణస్వయమేవసన్నిహితయాలక్ష్మ్యా
అస్యఛత్రభారోలంకృతమిత్యుత్ప్రేక్ష్యతే పద్మాలక్ష్మీః॥ ని ॥ లక్ష్మీః పద్మాల
యా పద్మేత్యమరః-స్వయం- అదృశ్యాకిల-కిలేతి సంభావనాయాం అలక్ష్యా
సతీ-ఛాయామండలలక్ష్యేణ కాంతిపుంజానుమేయేన-నతుస్వరూపతోదృ
శ్యేన-ఛాయామండలమిత్యనేన అతః ఛత్రప్రతిబింబం చ గమ్యతే॥ ని ॥ ఛా
యాసూర్యప్రియాకాంతిః ప్రతిబింబమనాతపమిత్యమరః - తేనపద్మాతప
త్రేణపద్మమేవాతపత్రం తేనకరణభూతేన - సామ్రాజ్యదీక్షితం సామ్రా
జ్యేనసామ్రాజ్యకర్మణి మండలాధిపత్యే దీక్షితం రఘుం భేజే- అన్యథాకథమే
తాదృశీకాంతిరస్యేతి భావః॥ ... ... ❀

మూ-౬ { పరికల్పితసాన్నిధ్యాకాలేకాలేచబందిషు స్తుత్యం
స్తుతిభిరర్థ్యాభిరుపతస్థేసరస్వతీ॥ ... ... }

౬ వ్యా॥ సంప్రతితస్యసరస్వతీసాన్నిధ్యమాహ॥ పరికల్పితేతి॥ సరస్వతీవా
ణీకాలేకాలే సర్వేష్వపియోగ్యకాలేష్విత్యర్థః- నిత్యమిత్యర్థ యోగివిపస్యాయాం
స్వరుక్తిః-బందిషు-పరికల్పితసాన్నిధ్యాకృతసాన్నిధ్యాసతీ - స్తుత్యంస్తో
త్రార్హం-తంరఘుం-అర్థ్యాభిః అర్థాదనపేతాభిః స్తుతిభిః ధర్మాదపేత్యర్థే
త్యాదినాయత్ప్రత్యయః-స్తుతిభిః స్తోత్రైః- ఉపతస్థే దేవతాబుద్ధ్యాపూ
జితవతీత్యర్థః-దేవతాత్వంచ॥ శ్లో॥ నావిష్ణుః పృథివీపతిరితినా- లోకపాలా
త్మకత్వాద్వేత్యనుసంధేయమ్- ఏవంసతి ఉపాద్దేవపూజాసంగతికరణేతి
వక్తవ్యాదాత్మనేపదమిత్యనుసంధేయమ్॥ ... ... ❀

మూ-౭ { మనుప్రభృతిభిర్మాన్యైర్భుక్తాయద్యపిరాజభిః।
తథాప్యనన్యపూర్వేవతస్మిన్నాసీద్వసుంధరా॥ .. }

౭ వ్యా॥ మన్వితి॥ వసుంధరా భూమిః॥ మనుప్రభృతిభిః మాన్యైః పూజ్యైరపి
రాజభిః భుక్తా యద్యపిభుక్తైవేత్యర్థః॥ ని॥ యద్యపీత్యవధారణే। అవశ్యార్థయోః

వార్థేస్యాదితి కేశవః- తథాపి-తస్మిన్ రాజ్ఞివిషయే అన్యాఃపూర్వోయస్యాస్సా అన్యపూర్వా సానభవతీత్యనన్యపూర్వా అనన్యోపభుక్తైవాసీత్ ప్రథమ పతికీవ అనురక్తవతీత్యర్థః॥　…　…　❁

మూ-౮ { నహిసర్వస్యలోకస్యయుక్తదండతయామనః। ఆద
దేనాతిశీతోష్ణోనభస్వానివదాక్షిణః॥　…　❁ }

౮ వ్యా॥ తత్ర కారణమాహ॥ నహీతి॥ హియస్మాత్కారణాత్-సరఘుః యుక్తదండతయా ప్రాప్తదండకారిత్వేన-సర్వస్యలోకస్యసర్వజనస్యమనః-ఆద దేజహార-కథమివ-అతిశీతోత్యుష్ణోవానభవతీతినాతిశీతోష్ణః ❁ నఞర్థస్య నశబ్దస్యసుప్సుపేతిసమాసః- దాక్షిణః దక్షిణదిగ్భవః - నభస్వాన్వాయురివ-మలయానిల ఇవేత్యర్థః- యుక్తదండతయేత్యత్ర కామందకః॥ శ్లో॥ ఉ ద్వేజయతితీక్ష్ణేన మృదునా పరిభూయతే । దండేననృపతిస్తస్మాద్యుక్తదండః ప్రశస్యత ఇతి॥　…　…　…　❁

మూ-౯ { మందోత్కంఠాః కృతాస్తేనగుణాధికతయాగురౌ। ఫ
లేనసహకారస్యపుష్పోద్గమఇవప్రజాః॥　…　❁ }

౯ వ్యా॥ మందోత్కంఠా ఇతి॥ తేనరఘుణాప్రజాః జనాః-గురౌపితరిదిలీపవిషయే సహకారోతిసౌరభశ్చూతః॥ సి॥ ఆమ్రశ్చూతో రసాలోసౌ సహకారోతిసౌర భ ఇత్యమరః- తస్యఫలేనపుష్పోద్గమః ప్రసూనోదయ ఇవ-తతోపిగుణాధికతయా గుణాధికభావేనహేతునా-మందోత్కంఠాః-అల్పోత్సుక్యాః కృతాః- గు ణోత్తరశ్చేదుత్తరో విషయః పూర్వం విస్మారయతీతి భావః॥　…　…　❁

మూ-౧౦ { నయవిద్భిర్నవేరాజ్ఞిసదసచ్చోపదర్శితమ్। పూర్వఏవా
భవత్పక్షస్తస్మిన్నాభవదుత్తరః॥　…　…　…　❁ }

౧౦॥ నయేతి॥ నయవిద్భిర్నీతిశాస్త్రజ్ఞైః-నవేనూతనే-తస్మిన్రాజ్ఞివిషయే-తసుధికృత్యేత్యర్థః-సత్-ధర్మయుద్ధాదికంఅసత్-కూటయుద్ధాదికంచ ఉపదర్శితంతస్మిన్రాజ్ఞిపూర్వఃపక్షఏవాభవత్-సంక్రాంతఇత్యర్థః- ఉ త్తరోనాభవత్ నసంక్రాంతఇత్యర్థః- సదసతోర్మధ్యేసదేవాభిమతంనా సత్-తద్జ్ఞానంతుమహాన్ అర్థఏవేత్యర్థః॥ సి॥ విషుః పాశ్వేగరుత్పక్షౌ సహాయబలభిత్తిష్వితికేశవః॥　…　…　❁

మూ-౧౧ { పంచానామపిభూతానాముత్కర్షంపుపుషుర్గుణాః।
నవేతస్మిన్మహీపాలేసర్వంనవమివాభవత్॥　…　❁ }

౧౧॥ పంచానామితి॥ పంచానామపిపృథివ్యాదీనాంభూతానాం-గుణాఃగం

భావయః - ఉత్కర్షం అతిశయం పుపుషుః అత్రోత్ప్రేక్షతే - తస్మి
న్ప్రభౌ - నవే మహీపాలే సతి - సర్వం వస్తుజాతం నవమివ అభవత్ -
తదేవ భూతజాతం తదానీమపూర్వగుణయోగాదపూర్వమివాభవదితి
భావః॥ ... ... ❁

మూ-౧౨ { యథా ప్రహ్లాదనాచ్చంద్రః ప్రతాపాత్తపనో యథా। త
థైవ సోఽభూదన్వర్థో రాజా ప్రకృతిరంజనాత్॥ ... ❁ }

౧౨ వ్యా॥ యథేతి॥ యథా చందయత్యాహ్లాదయతీతి చంద్రః ఇందుః ❁ చదిధాతో
ర్ణాదికో రక్ప్రత్యయః - ప్రహ్లాదనాత్ ఆహ్లాదకరణాత్ అన్వర్థః - అనుగ
తార్థనామకః అభూత్ - యథా - తపతీతి తపనస్సూర్యః ❁ నంద్యాదిత్వా
ల్ల్యుప్రత్యయః - ప్రతాపాత్ సంతాపజననాత్ అన్వర్థః - తథైవ - స రాజా ర
ఘుః - ప్రకృతిరంజనాత్ ప్రజానురంజనాత్ అన్వర్థః సార్థకరాజశబ్దోఽభూత్
యద్యపి రాజశబ్దః రాజతేర్దీప్త్యర్థాత్ కనిన్ప్రత్యయాంతః న తు రంజేః
తథాపి - ధాతూనామనేకార్థకత్వాద్రంజనాద్రాజేత్యుక్తం కవినా - అనే
కార్థత్వం తు ధాతూనాం ❁ మృషస్తితి షోయామిత్యాదిసూత్రప్రామా
ణ్యాదేవదనీయమ్॥ ... ... ❁

మూ-౧౩ { కామం కర్ణాంతవిశ్రాంతే విశాలే తస్య లోచనే। చ
క్షుష్మత్తా తు శాస్త్రేణ సూక్ష్మకార్యార్థదర్శినా॥ ❁ }

౧౩ వ్యా॥ కామమితి॥ తస్య రఘోః - విశాలే లోచనే - కామం కర్ణాంతయోః
విశ్రాంతే కర్ణప్రాంతగతే - చక్షుష్మత్తా తు - చక్షుషీ అస్య స్త ఇతి చక్షుష్మాన్ -
తస్య భావః చక్షుష్మత్తా తు - చక్షుఃఫలమిత్యర్థః - సూక్ష్మః కార్యార్థో దర్శ
యతీతి ప్రకాశయతీతి సూక్ష్మకార్యార్థదర్శి తేన శాస్త్రేణైవ - శాస్త్రదృష్టిరే
వ దృష్టిర్వివేకినామితి భావః॥ ... ... ❁

మూ-౧౪ { లబ్ధప్రశమనస్వస్థమథైనం సముపస్థితా। పార్థివశ్రీ
ర్ద్వితీయేవ శరత్పంకజలక్షణా॥ ... ... ❁ }

౧౪ వ్యా॥ లబ్ధేతి॥ అథ లబ్ధస్య రాజ్యస్య ప్రశమనం పరిపంథినామనురంజనప్ర
తీకారాభ్యాం స్థిరీకరణం తథా చోక్తం॥ శ్లో॥ రాజ్యస్యాదిరలబ్ధస్య ప్రశమనం పరి
పంథినామ్। రంజనప్రతీకారాభ్యాం లబ్ధప్రశమనం విదురితి॥ తేన స్వస్థః స్వ
స్మిన్ స్థితః స్వస్థః సమాహితచిత్తః ఏనం రఘుం - పంకజలక్షణా పద్మచి
హ్నా - శ్రీః సూచితపంకజా - శరత్ ద్వితీయా పార్థివశ్రీః రాజ్యలక్ష్మీరి
వ సముపస్థితా॥ ... ... ❁

మూ-౧౫ { నిర్వృష్టలఘుభిర్మేఘైర్ముక్తవర్త్మా సుదుస్సహః।
ప్రతాపస్తస్య భానోశ్చ యుగపద్వ్యానశే దిశః॥ ... }

౧౫ వ్యా॥ నిర్వృష్టేతి॥ నిశ్శేషం వృష్టాః నిర్వృష్టాః కృతవారిరిక్తాః అత ఏవ లఘవః - తైర్మేఘైః - ముక్తవర్త్మా త్యక్తమార్గః- అత ఏవ సుదుస్సహః తస్య రఘోః-భానోస్సూర్యస్య చ - ప్రతాపః పౌరుషం ఆతపశ్చ॥ ని॥ ప్రతాపౌ పౌరుషాతపావిత్యభిధానాత్ ప్రియాదవః- యుగపదేకదా దిశో వ్యానశే వ్యాప్తః॥ ... ...

మూ-౧౬ { వార్షికం సంజహారేన్ద్రో రఘుర్జైత్రం ధనుర్దధౌ।
ప్రజార్థసాధనే తౌ హి పర్యాయోద్యతకార్ముకౌ॥ }

౧౬ వ్యా॥ వార్షికమితి॥ ఇన్ద్రః వర్షాసు భవం వార్షికం వర్షానిమిత్తమిత్యర్థః వర్షాభ్యష్ఠగితి ఠక్ ప్రత్యయః ధనుః సంజహార ఉపసంహృతవాన్- రఘుర్జైత్రం జయశీలం జేతృశబ్దాత్ తృన్నన్తాత్ ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః ధనుర్దధౌ హి యస్మాత్ - తౌ ఇన్ద్రరఘూ ప్రజానామర్థస్య ప్రయోజనస్య వృష్టివిజయలక్షణస్య సాధనే విషయే పర్యాయేణ ఉద్యతే కార్ముకే యాభ్యాం తౌ తథోక్తౌ-పాఠాన్తరేషు- పర్యాయేణోద్యమో విక్రమశ్చ యయోస్తౌ పర్యాయోద్యమవిక్రమౌ ద్వయోః పర్యాయభరణాదితి భావః॥ ... ...

మూ-౧౭ { పుణ్డరీకాతపత్రస్తం వికసత్కాశచామరః। ఋతు
ర్విడంబయామాస న పునః ప్రాప తచ్ఛ్రియమ్॥ }

౧౭ వ్యా॥ పుణ్డరీకేతి॥ పుణ్డరీకం సితామ్భోజమేవ ఆతపత్రం యస్య స తథోక్తః- వికసన్తి కాశాని కాశాఖ్యతృణకుసుమాన్యేవ చామరాణి యస్య స తథోక్తః-ఋతుశ్శరదృతుః - పుణ్డరీకనిభాతపత్రం కాశనిభచామరం - తం రఘుం-విడంబయామాస అనుచకార-తస్య రఘోః శ్రియం పునః శోభాం తు- న ప్రాప॥ ని॥ శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీశ్శ్రీరపి కథ్యత ఇతి శాశ్వతః॥ ...

మూ-౧౮ { ప్రసాదసుముఖే తస్మింశ్చన్ద్రే చ విశదప్రభే। తదా చ
క్షుష్మతాం ప్రీతిరాసీత్సమరసా ద్వయోః॥ ... }

౧౮ వ్యా॥ ప్రసాదేతి॥ ప్రసాదేన సుముఖే తస్మిన్ రఘౌ- విశదప్రభే నిర్మలకాన్తౌ-చన్ద్రే చేతి ద్వయోర్విషయే-ద్వయోర్విశేషణమేతత్ - తదా చక్షుష్మతాం-ప్రీతిరనురాగః-సమరసా సమాస్వాదా-తుల్యభోగ్యేతి యావత్ - ఆసీత్ ॥ని॥ రసో గన్ధే రసే స్వాదే ఇతి విశ్వః॥ ...

మూ-౧౯ { హంసశ్రేణీషు తారాసు కుముద్వత్సు చ వారిషు। వి
భూతయస్తదీయానాం పర్యస్తా యశసామివ॥... }

౧౯ వ్యా॥ హంసేతి॥ హంసానాం శ్రేణీషు పఙ్క్తిషు- తారాసు నక్షత్రేషు కుముదాన్యేషుసన్తీతి కుముద్వన్తి॥ని॥ కుముద్వాన్ కుముదప్రాయ ఇత్యమరః॥ కుముదనడవేతసేభ్యో డ్మతుప్- తేషు వారిషుచ - తదీయానాం రఘుసంబంధి నాం-యశసాం విభూతయఃసంపదః-పర్యస్తా ఇవ ప్రసారితాః ఇత్యుత్ప్రే క్షా-అన్యథా కథమేషామేతాదృగ్ధావళ్యమితిభావః॥ ...

మూ-౨౦ { ఇక్షుచ్ఛాయనిషాదిన్యస్తస్య గోప్తుర్గుణోదయమ్। ఆకు
మారకథోద్ఘాతం శాలిగోప్యోజగుర్యశః॥ ... ... }

౨౦ వ్యా॥ ఇక్షుచ్ఛాయేతి॥ ఇక్షూణాం ఛాయా ఇక్షుచ్ఛాయం ఛాయా బాహుల్యే ఇతి నపుంసకత్వం - తత్ర నిషణ్ణాః ఇక్షుచ్ఛాయ నిషాదిన్యః - స్త్రీలింగపాఠే - ఇక్షోః ఛాయేతి విగ్రహః అన్యథాబ హుత్వే నపుంసకత్వనియమాత్ - శాలీన్ గోపాయన్తి రక్షన్తీతి శాలి గోప్యః శాలిపాలికాః స్త్రియః ॥ కర్మణ్యణ్ - టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ - గోప్తుః రక్షకస్య - తస్య రఘోః - గుణేభ్యః ఉదయో యస్యేతి గుణో త్పన్నం - ఆకుమారం కుమారేభ్య ఆరభ్య కథోద్ఘాతం కథారమ్భం యస్యేతత్ - కుమారైరపి స్తూయమానమిత్యర్థః - యశో జగుః గాయన్తిస్మ - అథవా కుమారస్య సనత్కుమారస్య కథాభిరుద్ఘాతో యస్మిం స్తదారభ్య ఆకుమారకథం - అత్రాభివ్యాప్తావవ్యయీభావః - ఆకు మారకథముద్ఘాతో యస్మిన్ కర్మణీతి గానక్రియావిశేషణమేతత్ ॥ని॥ స్యా దభ్యాదానముద్ఘాత ఆరంభ ఇత్యమరః ఆకుమారకథోద్ఘాతమితి పాఠే-కు మారస్య సనత్కుమారస్య కథాభిస్సహ-ఉద్ఘాతంయద్యశః-తత్ ఆరభ్య యశోజ గురితి వ్యాఖ్యేయమ్॥ ... ...

మూ.౨౧ { ప్రససాదోదయాదంభః కుంభయోనేర్మహౌజసః।
రఘోరభిభవాశంకి చుక్షుభే ద్విషతాం మనః॥ ... }

౨౧ వ్యా॥ ప్రససాదేతి॥ మహౌజసః కుంభయోనేరగస్త్యస్య॥ని॥ అగస్త్యః కుం భసంభవ ఇత్యమరః-ఉదయాత్ అంభః ప్రససాద ప్రసన్నం బభూవ మహౌ జసః రఘోః-ఉదయాదభ్యుదయాన్నిమిత్తాత్ - అభిభవాశంకి అత ఏవ రాజ యమాశంకమానం-ద్విషతాం రిపూణాం మనః చుక్షుభే కాలుష్యం ప్రాప- దండయాత్రాసమయత్వాదితి భావః- అగస్త్యోదయే జలాని ప్రసీదన్తీత్యాగ

మః- ... ...

మూ౨౨ {మదోదగ్రాః కకుద్మన్తస్సరితాం కూలముద్రుజాః|
లీలాఖేలమనుప్రాపుర్మహోక్షాస్తస్య విక్రమమ్॥}

౨౨ వ్యా॥ మదేతి॥ మదోదగ్రాః మదోద్ధతాః-కకుదేషామస్తీతి కకుద్మన్తః-మహాకకుద ఇత్యర్థః॥ యవాదిత్వాన్మకారస్యవత్వాభావః-కూలముద్రుజా ఇత్యేకం పదం-సరితాం కూలాని ఉద్రుజన్తి భఞ్జన్తీతి కూలముద్రుజాః-ఉదికూలే రుజివహోరితి ఖచ్-అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః- మహాన్తః ఉక్షాణో మహోక్షాః॥ అచతురేత్యాదినా నిపాతనాదకారాన్తత్వం-లీలాఖేలం విలాససుభగం-తస్య రఘోః-ఉత్సాహవతో వపుష్మతః ప్రభఞ్జకస్య విక్రమం శౌర్యం-అనుప్రాపుః అనుచక్రుః॥ ...

మూ౨౩ {ప్రసవైస్సప్తపర్ణానాం మదగన్ధిభిరాహతాః|
అసూయయేవ తన్నాగాస్సప్తధైవ ప్రసుస్రువుః॥}

౨౩ వ్యా॥ ప్రసవైరితి॥ మదస్యేవ గన్ధో యేషాం తైః మదగన్ధిభిః॥ ఉపమానాచ్చేతి సమాసాన్త ఇకారః. సప్తపర్ణానాం వృక్షవిశేషాణాం॥ ని॥ సప్తపర్ణో విశాలత్వక్ శారదో విషమచ్ఛద ఇత్యమరః- ప్రసవైః పుష్పైః. ఆహతాః-తస్య రఘోః-నాగాః గజాః॥ ని॥ గజేపి నాగమాతఙ్గావిత్యమరః - అసూయయేవ ఆహతినిమిత్తయా స్పర్ధయేవ॥ ని॥ పరోత్కర్షాసహిష్ణుత్వమసూయా పరికీర్తితేతి యాదవః. సప్తధైవ ప్రసుస్రువుః-మదం వవర్షుః ప్రతిగజగన్ధాభిమానాదితి భావః॥ శ్లో॥ కరాత్కటాభ్యాం మేఢ్రాచ్చ నేత్రాభ్యాం చ మదస్రుతిరితి బాలకావ్యే-కరాత్ నాసారన్ధ్రాభ్యామిత్యర్థః॥

మూ౨౪ {సరితః కుర్వతీ గాధాః పథశ్చాశ్యానకర్దమాన్| యా-
త్రాయై చోదయామాస తం శక్తేః ప్రథమం శరత్॥ ...}

౨౪ వ్యా॥ సరిత ఇతి॥ సరితః గాధాః సుప్రతరాః-కుర్వతీ పథో మార్గాంశ్చ ఆశ్యానకర్దమాన్ శుష్కపఙ్కాన్ కుర్వతీ॥ సంయోగాదేరాతో ధాతోర్యణ్వత ఇతి శ్యాయతేర్నిష్ఠానత్వం-శరత్ శరదృతుః-తం - రఘుం-శక్తేరుత్సాహశక్తేః-ప్రథమం ప్రాక్-యాత్రాయై దణ్డయాత్రాయై- చోదయామాస ప్రేరయామాస ప్రభుమన్త్రసంపన్నస్య శరత్ స్వయముత్సాహముత్పాదయామాసేత్యర్థః॥ ... ...

మూ౨౫ {తస్మై సమ్యగ్ఘుతో వహ్నిర్వాజినీరాజనావిధౌ|
ప్రదక్షిణార్చిర్వ్యాజేన హస్తేనేవ జయం దదౌ॥}

౨౫ వ్యా॥ తస్మా ఇతి॥ వాజినాం అశ్వానాం నీరాజనావిధౌ నీరాజనాఖ్యశాంతికర్మణి-అత్ర వరాహమిహిరః॥ శ్లో॥ భగవతి జలధరపక్ష్మక్షపాకరార్కాక్షకమలనాభే ఉన్మీలయతి తురంగమకరిరథనీరాజనాం కుర్యాదితి॥ సమ్యక్ విధివత్-హుతః ఆహూయమానసమిద్ధః వహ్నిః-ప్రగతదక్షిణం ప్రదక్షిణం శిఖ ద్గుణప్రభృతిత్వాద్వ్యయాభావః-ప్రదక్షిణం అర్చిః జ్వాలా తస్యాః వ్యాజేన హస్తేనైవ తస్మై రఘవే-జయం దదావదత్తవాన్-ఉక్తం మహాయాత్రాయామ్॥ శ్లో॥ ఇత్థం ప్రదక్షిణగతో హుతభుక్ ప్రశస్యధాత్రీం సముద్రరశనాం వశగాం కరోతీతి- వాజిగ్రహణం గజాదీనామప్యుపలక్షణం తేషామపి నీరాజనవిధానాత్॥ ... ...

మూ-౨౬ { స గుప్తమూలప్రత్యంతః శుద్ధపార్ష్ణిరయాన్వితః।
షడ్విధం బలమాదాయ ప్రతస్థే దిగ్జిగీషయా॥... }

౨౬ వ్యా॥ స ఇతి॥ గుప్తం మూలం నివాసస్థానం ప్రత్యంతః ప్రాంతదుర్గం చ తౌ యేన సః-గుప్తమూలప్రత్యంతః-శుద్ధపార్ష్ణిః ఉద్ధృతపృష్ఠశత్రుః సేనయా పరిరక్షితపృష్ఠదేశో వా-అయాన్వితః శుభావహవిధ్యన్వితః ॥ని॥ అయశ్శుభావహో విధిరిత్యమరః-స రఘుః-షడ్విధం మౌలభృత్యాదిరూపం-బలం సైన్యం॥ని॥ మౌలభృత్యసుహృచ్ఛ్రేణిద్విషదాటవికం బలమిత్యమరః ఆదాయ-దిశాం జిగీషయా-ప్రతస్థే-అత్ర కామందకః॥ శ్లో॥ పురస్థితే ప్రవిశ్యన్నపి శుద్ధపృష్ఠః ప్రాప్నోతి తీవ్రం ఖలు పార్ష్ణిదేశే। యాత్యన్యరాష్ట్రమనేకదుర్గమనేన ముఖ్యం చ బలం నిదధ్యాత్॥ దేవానభ్యర్చ్య విప్రాంశ్చ ప్రశస్యగ్రహతారకాః। షడ్విధం తు బలం వ్యూహ్య ద్విషతోభిముఖం వ్రజేదితి॥

మూ-౨౭ { అవాకిరన్వయోవృద్ధాస్తం లాజైః పౌరయోషితః।
పృషతైర్మందరోద్ధూతైః క్షీరోర్మయ ఇవాచ్యుతమ్॥ }

౨౭ వ్యా॥ అవాకిరన్నితి॥ వయసా వృద్ధాః పౌరయోషితః తం రఘుం ప్రయాంతం లాజైః ఆచారలాజైః-మందరోద్ధూతైః పృషతైః బిందుభిః-క్షీరోర్మయః క్షీరసముద్రోర్మయః-అచ్యుతం విష్ణుమివ అవాకిరన్ ప్రాక్షిపన్॥

మూ-౨౮ { స యయౌ ప్రథమం ప్రాచీం తుల్యః ప్రాచీనబర్హిషా।
అహితాననిలోద్ధూతైస్తర్జయన్నివ కేతుభిః॥ }

౨౮ వ్యా॥ స ఇతి॥ ప్రాచీనబర్హిషా ఇంద్రేణ॥ని॥ విజానో మఘవా వృషా హరిహయః ప్రాచీనబర్హిస్తథేతీంద్రపర్యాయేషు హలాయుధః-ప్రాచీనబర్హిర్మహేంద్ర ఇత్యుత్పలమాలా చ- అథవా ప్రాచీనబర్హిర్నామ కశ్చిన్మహారా

ఇః- తేనతుల్యాన్స రఘుఃఅనితేనానుకూలవాయునా ఉద్ధూతైః ప్రసారితైః - కేతుభిఃధ్వజైః-అహితాన్ రిపూన్-తర్జయన్నివభర్త్సయన్నివ- తర్జయతేః పరస్మైపదంకథం ప్రయోగాత్సిద్ధం- తర్జయతేరనుదాత్తేత్త్వాచ్చక్షిఙోఙిత కరణేన అనుదాత్తేత్త్వనిమిత్తస్య ఆత్మనేపదస్య అనిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదమితి వామనః- ప్రథమం ప్రాచీం దిశం ప్రయయౌ॥

మూ-౨౯ { రజోభిస్స్యందనోద్ధూతైర్గజైశ్చ ఘనసన్నిభైః।
భువస్తలమివ వ్యోమకుర్వన్వ్యోమేవ భూతలమ్॥ }

౨౯ వ్యా॥ రజోభిరితి॥ కిం కుర్వన్-స్యందనోద్ధూతైః రజోభిః ఘనసన్నిభైః వర్ణతః క్రియాతః పరిమాణతశ్చ మేఘతుల్యైః గజైశ్చ- యథాక్రమం- వ్యోమ ఆకాశం- భువః స్థలమివ- భూతలం వ్యోమేవ కుర్వన్ యయావితి పూర్వేణాన్వయః॥

... ...

మూ-౩౦ { ప్రతాపోఽగ్రే తతశ్శబ్దః పరాగస్తదనంతరమ్। యయౌ
పశ్చాద్రథాదీతి చతుస్స్కంధేవ సా చమూః॥ }

౩౦ వ్యా॥ ప్రతాప ఇతి॥ అగ్రే ప్రతాపస్తేజో విశేషః॥ ని॥ స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్తేజః కోశదండజమిత్యమరః- తతశ్శబ్దః సైనాకలకలః- తదనంతరం - పరాగో ధూళిః॥ ని॥ పరాగః పుష్పరజసి ధూళిస్నానీయయోరపీతి విశ్వః॥ పశ్చాత్ -రథాదిః రథాశ్వాదికం చతురంగబలం- ఇతీత్థం- చతుస్స్కంధేవ చతుర్వ్యూహేవ॥ ని॥ స్కంధోంసే చ ప్రకాండే చ సేనాసమూద యోరపి చేతి విశ్వః॥ సా చమూః యయౌ- రథానీకమితి పాఠే ఇతి శబ్దాధ్యాహారేణ యోజ్యమ్॥

మూ-౩౧ { మరుపృష్ఠాన్యుదంభాంసి నావ్యాస్సుప్రతరా నదీః।
విపినాని ప్రకాశాని శక్తిమత్త్వాచ్చకార సః॥ }

౩౧ వ్యా॥ మరుపృష్ఠానీతి॥ స రఘుః- శక్తిమత్త్వాత్ సమర్థత్వాత్ - మరుపృష్ఠాని నిర్జలస్థలాని॥ ని॥ సమానౌ మరుధన్వానౌ ఇత్యమరః- ఉదంభాంసి ఉద్భూతజలాని- చకార- నావ్యాః నౌభిస్తార్యాః నదీః॥ ని॥ నావ్యం త్రిలింగం నౌతార్య ఇత్యమరః ॥ నౌవయోధర్మేత్యాదినా యత్ప్రత్యయః- సుప్రతరాః సుఖేన ప్రతరితుం శక్యాః చకార- విపినాని అరణ్యాని॥ ని॥ అటవ్యరణ్యం విపినమిత్యమరః- ప్రకాశాని నిర్వృక్షాణి చకార- తస్యాగమ్యం నాస్తీతి భావః॥

మూ-౩౨ { స సేనాం మహతీం కర్షన్పూర్వసాగరగామినీమ్।
బభౌ హరజటాభ్రష్టాం గంగామివ భగీరథః॥ }

౩౨ వ్యా॥ స ఇతి॥ మహతీం సేనాం - పూర్వసాగరగామినీం - కర్షన్నాకర్షన్-

సరఘుః-హరస్యజటాభ్యోభ్రష్టాంగంగాంవహన్- సాపిపూర్వసాగరగామినీ-భగీరథఇవబభౌ-భగీరథోనామకశ్చిత్కపిలదగ్ధానాం సాగరాణాంసంతప్తత్వావనాయహరకిరీటాద్గంగామానీయప్రవర్తయితా రాజా యత్సంబంధాద్గంగాభాగీరథీతిగీయతే॥ ... ... ❁

మూ-౩౩ { త్యాజితైఃఫలముత్ఖాతైర్భగ్నైశ్చబహుధానృపైః
తస్యాసీదుల్బణోమార్గఃపాదపైరివదంతినః॥ ❁ }

౩౩ వ్యా॥ త్యాజితైరితి॥ ఫలంలాభం-వృక్షపక్షేఫలంసవంచ త్యాజితైః త్యజేఃణిజంతాద్ద్వికర్మకాదప్రధానేకర్మణిక్తః-ఉత్ఖాతైఃస్వపదాచ్చ్యావితైః అన్యత్రోత్పాటితైఃబహుధాభగ్నైఃరణేజితైఃఅన్యత్రచ్ఛిన్నైః నృపైఃపాదపైఃదంతినోగజస్యేవ-తస్యరఘోఃమార్గఃఉల్బణఃప్రకాశఃఆసీత్॥ని॥ప్రకాశంప్రకటంస్పష్టంవిశదంస్ఫుటముల్బణమితియాదవః॥ ... ❁

మూ-౩౪ { పౌరస్త్యానేవమాక్రామంస్తాంస్తాన్జనపదాన్జ
యీ।ప్రాపతాలీవనశ్యామముపకంఠంమహోదధేః॥ }

౩౪ వ్యా॥ పౌరస్త్యానితి॥ జయీజయశీలః ❁ జిదృక్షీత్యాదినాఇనిప్రత్యయఃస రఘుఃఏవంపురోభవాన్పౌరస్త్యాన్ప్రాచ్యాన్ ❁ దక్షిణాపశ్చాత్పురస స్త్యగితిత్యక్ప్రత్యయః-తాంస్తాన్సర్వానిత్యర్థఃవీప్సాయాంద్విరుక్తిః-జనపదాన్దేశాన్ఆక్రామన్తాలీవనైఃశ్యామంమహోదధేఃఉపకంఠంఅంతికంప్రాప॥ ... ... ❁

మూ-౩౫ { అనమ్రాణాంసముద్ధర్తుస్తస్మాత్సింధురయాదివ।ఆ
త్మాసంరక్షితస్సుహ్మైర్వృత్తిమాశ్రిత్యవైతసీమ్॥ }

౩౫ వ్యా॥ అనమ్రాణామితి॥ అనమ్రాణామితికర్మణిషష్ఠీ-సముద్ధర్తురున్మూలయితుఃతస్మాద్రఘోఃసకాశాత్ ❁ భీత్రార్థానాంభయహేతురిత్యపాదానాత్పంచమీ-సింధురయాన్నదీవేగాదివసింహైఃసిహ్మదేశీయైఃరాజభిః-సింహాదయశ్శబ్దాఃజనపదవాచకాఃక్షత్రియవాచకాః తేవైతసీంవేతససంబంధినీంవృత్తింప్రణతత్వమిత్యర్థః-ఆశ్రిత్యఆత్మాసంరక్షితః॥అత్రకౌటిల్యః బలీయసాభియుక్తోదుర్బలస్సర్వత్రానుప్రణతోవైతసంధర్మమాతిష్ఠేదితి॥ ❁

మూ-౩౬ { వంగానుత్ఖాయతరసానేతానౌసాధనోద్యతాన్।
నిచఖానజయస్తంభాన్గంగాస్రోతోంతరేషుసః॥ }

౩౬ వ్యా॥ వంగానితి॥ నేతానాయకఃసరఘుఃనౌభిస్సాధనైఃఉద్యతాన్ సన్నద్ధాన్వంగాన్రాజ్ఞఃతరసాబలేన॥ని॥తరసీబలరంహసీతియాదవః-ఉత్ఖా

యఉన్మూల్యగంగాయాః స్రోతసాం ప్రవాహాణాం అంతరేషు జయస్తం
భాన్ నిచఖాన-స్థాపితవానిత్యర్థః॥ ❁

మూ-౩౭ { ఆపాదపద్మప్రణతాః కలమా ఇవ తే రఘుమ్। ఫలైస్సం
వర్ధయామాసురుత్ఖాతప్రతిరోపితాః॥ ... ❁ }

౩౭ వ్యా॥ ఆపాదేతి॥ ఆపాదపద్మం అంఘ్రిపద్మపర్యంతం ప్రణతాః అతఏవ ఉత్
ఖాతాః పూర్వముద్ధృతా అపి ప్రతిరోపితాః పశ్చాత్స్థాపితాః తే వంగాః కల
మాశ్శాలివిశేషా ఇవ - తేప్యాపాదపద్మం మూలపద్మపర్యంతం॥ ని॥ పాదో బుధ్నే
తురీయాంశ ఇతి విశ్వః - ఉత్ఖాతప్రతిరోపితాశ్చ రఘుం ఫలైః ధనైః అన్యత్ర స
స్యైస్సంవర్ధయామాసుః॥ ని॥ ఫలం ధనే ఫలే బీజే నిష్పత్తౌ భోగలాభయోః - స
స్య ఇతి విశ్వః॥ ... ... ❁

మూ-౩౮ { సతీర్త్వా కపిశాం సైన్యైర్బద్ధద్విరదసేతుభిః। ఉత్క
లాదర్శితపథః కలింగాభిముఖో యయౌ॥ ... ... ❁ }

౩౮ వ్యా ॥ స ఇతి ॥ స రఘుః బద్ధాః ద్విరదా ఏవ సేతవో యైస్తైః సైన్యైః
కపిశాం నామ నదీం - కపిశామిలి కేచిత్పఠంతి - తాం తీర్త్వా ఉత్కలైః
రాజభిః దర్శితపథః సందర్శితమార్గస్సన్ కళింగాభిముఖః కళింగదేశాభిము
ఖః యయౌ॥ ... ... ❁

మూ-౩౯ { సప్రతాపం మహేంద్రస్య మూర్ధ్ని తీక్ష్ణం న్యవేశయ
త్। అంకుశం ద్విరదస్యేవ యంతా గంభీరవేదినః॥ ❁ }

౩౯ వ్యా॥ స ఇతి॥ స రఘుః మహేంద్రస్య కులపర్వతవిశేషస్య - సప్తకులపర్వ
తాః॥ శ్లో॥ మహేంద్రో మలయస్సహ్యశ్శుక్తిమానృక్షపర్వతః। వింధ్యశ్చపా
రియాత్రశ్చ సప్తైతే కులపర్వతా ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణవచనాత్ ॥ మూర్ధ్ని తీ
క్ష్ణం దుస్సహం ప్రతాపం యంతా సారథిః॥ ని॥ నియన్తా ప్రాజితా యంతా సూ
తః క్షత్తా చ సారథిరిత్యమరః - గంభీరవేదినః గజవిశేషస్య మూర్ధ్ని తీక్ష్ణం నిశి
తం అంకుశమివ న్యవేశయత్ నిక్షిప్తవాన్॥ శ్లో॥ త్వగ్భేదాచ్ఛోణితస్రా
వాన్మాంసస్యచ్యవనాదపి। ఆత్మానం యో న జానాతి స స్యాద్గంభీరవేదిక ఇతి
రాజపుత్రీయే॥ శ్లో॥ చిరకాలేన యో వేత్తి శిక్షాం పరిచితామపి। గంభీరవేదీ విజ్ఞే
యస్స గజో గజవేదిభిరితి మృగచర్మీయే॥ ... ❁

మూ-౪౦ { ప్రతిజగ్రాహ కాళింగస్తమస్త్రైర్గజసాధనః। పక్ష
చ్ఛేదోద్యతం శక్రం శిలావర్షీవ పర్వతః॥ ... ❁ }

౪౦ వ్యా॥ ప్రతిజగ్రాహేతి॥ గజసాధనః కాళింగః కళింగానాం రాజా ❁ ద్వ్యఞ్మగ

ధకళింగసూరమసాదయదిత్యన్వయః· అస్త్రైరాయుధైః తంరఘుంత
క్షాణాంచ్ఛేదేచ్ఛేదనేఉద్యతంఉద్యుక్తంశక్రంశిలావర్షీపర్వతఇవప్రతి
జగ్రాహ·అభియుక్తవాన్॥ ... ... ❀

మూ-౪౧ {ద్విషాంవిషహ్యకాకుత్స్థస్తత్రనారాచదుర్దినమ్।స
న్మంగళస్నాతఇవప్రతిపేదేజయశ్రియమ్॥ ... }

౪౧వ్యా॥ద్విషామితి॥కాకుత్స్థోరఘుఃతత్రమహేంద్రాద్రౌద్విషాంనారా
చదుర్దినంనారాచానాంబాణవిశేషాణాందుర్దినంలక్షణయావర్షముచ్య
తే॥ని॥మేఘచ్ఛన్నేఽహ్నిదుర్దినమిత్యమరః- విషహ్యసహిత్వా-సద్యథా
శాస్త్రంమంగళస్నాతఇవవిజయమంగళార్థమభిషిక్తఇవజయశ్రియంప్ర
తిపేదే॥ని॥యత్తుసర్వావధిస్నానంతన్మంగళముదీరితమితియాదవః॥ ... ❀

మూ-౪౨ {తాంబూలీనాందళైస్తత్రరచితాపానభూమయః।నా
రికేళాసవంయోధాశ్శాత్రవంవపపుర్యశః॥ ... ❀}

౪౨వ్యా॥ తాంబూలీనామితి॥ తత్రమహేంద్రాద్రౌయుధ్యంతఇతి
యోధాఃపచాద్యచ్ - రచితాఃకల్పితాఃఆపానభూమయఃపానయోగ్య
ప్రదేశాఃయైస్తేతథోక్తాస్సంతః॥ ని॥ ఆపానంపానగోష్ఠికేత్యమరః - నా
రికేళాసవంనారికేళమద్యం - తాంబూలీనాంనాగవల్లీనాందళైఃపత్రైః
పపుఃకిమువశాత్రవంశత్రుసంబంధియశోవయశఇవవకారఇవార్థే ❀ ఇ
వార్థేవశబ్దోవాశబ్దోవాబోధ్యఇతివచనాత్-తత్రయథేచ్ఛంవిజహ్రు
రిత్యర్థః॥ ... ...❀

మూ-౪౩ {గృహీతప్రతిముక్తస్యసధర్మవిజయీనృపః। శ్రి
యంమహేంద్రనాథస్యజహారనతుమేదినీమ్॥ ❀}

౪౩వ్యా॥గృహీతేతి॥ధర్మవిజయీధర్మార్థంవిజయశీలఃసనృపోరఘుఃగృహీ
తశ్చాసౌప్రతిముక్తశ్చతస్యమహేంద్రనాథస్యకాళింగస్యశ్రియంజహార-
ధర్మార్థమితిభావః-మేదినీంతునజహార-శరణాగతవాత్సల్యాదితిభావః॥

మూ-౪౪ {తతోవేలాతటేనైవఫలవత్పూగమాలినా।అగస్త్యచ
రితామాశామనాశాస్యజయోయయౌ॥ ... ❀}

౪౪వ్యా॥తతఇతి॥తతఃప్రతివిజయానంతరం-సరఘుః-ఫలవత్పూగమాలి
నాఫలితక్రముకశ్రేణీమతా ప్రీహ్యాదిభ్యశ్చేతీనిరిత్యన్వయః-వేలాయా
స్సముద్రకూలస్యతటేనైవఉపాంతేనైవ-అగస్త్యేనచరితాంఆశాందక్షిణా
దిశంఅనాశాస్యజయః అయత్నసిద్ధత్వాదప్రార్థనీయజయస్సన్యయౌ॥

శ్లో॥ అగస్త్యోదక్షిణామాశామాశ్రిత్యనభసిస్థితః। వరుణస్యాత్మజో యోగీవింధ్యవాతాపిమర్దనఇతి బ్రహ్మాండపురాణే॥ ... ... ❁

మూ-౪౫ {ససైన్యపరిభోగేన గజదానసుగంధినా। కావేరీం సరితాం పత్యుశ్శంకనీయామివాకరోత్॥ ... ❁}

౪౫ వ్యా॥ సఇతి॥ సరఘుః గజానాందానేనమదేనసుగంధినాసురభిగంధినా ❁ గంధస్యేత్యాదినాఇకారాదేశస్సమాసాంతః-యద్యపిగంధస్యేత్వేతదేకాంతగ్రహణంకర్తవ్యమితినైసర్గికగంధవివక్షాయామేవఇకారాదేశః-తథాపి నిరంకుశాఃకవయః-తథాచమాఘకావ్యే॥ శ్లో॥ వపురయుక్ఛదగుచ్ఛసుగంధయస్సతతగాస్తతగాసగిరోఽళిభిరితి॥ నైషధేచ॥ శ్లో॥ అపాంహిత్ప్తాయనవారిధారాస్వాదుస్సుగంధిస్స్వదతేతుషారేతి- సకమర్ధారయాస్మత్వగ్ధియఇతిని షేధాదనిత్ప్రత్యయాంతత్వక్షిపిజహన్యేవ- సేనాయాంసమవేతాజనాస్సైన్యాః॥ ని॥ సేనాయాంసమవేతాయేసైన్యాస్తేసైనికాశ్చతఇత్యమరః ❁ సేనాయావేతిణ్యప్రత్యయః- తేషాంపరిభోగేనఉపభోగేన కావేరీంనామసరితంసరితాంపత్యుస్సముద్రస్యశంకనీయామవిశ్వసనీయామివఅకరోత్ - సంభోగలింగదర్శనాద్భర్తురవిశ్వాసోభవతీతిభావః॥ ... ❁

మూ-౪౬ {బలైరధ్యుషితాస్తస్యవిజిగీషోర్గతాధ్వనః। మరీచోద్భ్రాంతహారీతామలయాద్రేరుపత్యకాః॥ ... ❁}

౪౬ వ్యా॥ బలైరితి॥ విజిగీషోర్విజేతుమిచ్ఛోః - గతాధ్వనస్తస్యరఘోఃబలైఃసైన్యైః॥ ని॥ బలంశక్తౌబలేసైన్యఇతియాదవః- మరీచేషుమరిచవనేషుఉద్భ్రాంతాస్సంభ్రాంతాఃహారీతాఃపక్షివిశేషాఃయాసుతాః॥ ని॥ తేషాంవిశేషాహారీతోమద్గుఃకారండవఃప్లవఇత్యమరః - మలయాద్రేరుపత్యకాఃఆసన్నభూమయః॥ ని॥ ఉపత్యకాద్రేరాసన్నాభూమిరూర్ధ్వమధిత్యకేత్యమరః ❁ ఉపాధిభ్యాంత్యకన్నాసన్నారూఢయోరితిత్యకన్ప్రత్యయః-అధ్యుషితాఃఉపత్యకాసుస్థితాఇత్యర్థః ❁ ఉపాన్వధ్యాఙ్వసఇతికర్మత్వమ్॥ ... ... ❁

మూ-౪౭ {ససంజురశ్వక్షుణ్ణానామేలానాముత్పతిష్ణవః। తుల్యగంధిషుమత్తేభకటేషుఫలరేణవః॥ ... ... ❁}

౪౭ వ్యా॥ ససంజురితి॥ అశ్వైఃక్షుణ్ణానాం - అశ్వఖురచూర్ణీకృతానామిత్యర్థః-ఏలానాంఏలాలతానాంఉత్పతిష్ణవఃఉత్పతనశీలాః ❁ అలంకృఞిత్యాదినాఇష్ణుచ్ప్రత్యయః - ఫలరేణవఃఫలరజాం

సితుల్యగంధిషు సమానగంధిషు ॥ తేనసహేత్యాదినా బహువ్రీహిః- మత్తేభానాంకటేషుగండేషుసంజాతాస్సంసక్తాః॥ని॥ గజగండకటౌ కటౌ ఇత్యమరః॥ ... ... ❀

మూ-౪౮ {భోగివేష్టనమార్గేషుచందనానాంసమర్పితమ్। నాస్రసత్కరిణాంగ్రైవంత్రిపదీచ్ఛేదినామపి॥ ... ...❀}

౪౮ వ్యా ॥ భోగీతి ॥ చందనానాంచందనద్రుమాణాంభోగివేష్టనమార్గేషు సర్పవేష్టననిమ్నేషుసమర్పితంసంజాతంత్రిపదీచ్ఛేదినామపిపాదశృంఖలభేదకానామపి॥ని॥త్రిపదీపాదబంధనమితియాదవః-కరిణాంగజానాంగ్రైవాసుభవంగ్రైవంకంఠబంధనమ్॥ గ్రీవాభ్యోణ్ చేత్యణ్ ప్రత్యయః- నాస్రసత్ నస్రస్తమభూత్॥ ద్యుద్భ్యోలుఙితిపరస్మైపదం-పుషాదిత్వాదఙాదేశః- అనిదితామితినకారలోపః॥ ... ... ❀

మూ-౪౯ {దిశిమందాయతేతేజోదక్షిణస్యాంరవేరపి।తస్యామేవరఘోఃపాండ్యాఃప్రతాపంనవిషేహిరే॥ ... ❀}

౪౯ వ్యా॥దిశీతి॥దక్షిణస్యాందిశిరవేరపితేజఃమందాయతేమందంభవతి॥ లోహితాదిత్వాత్క్యష్ప్రత్యయః॥ వాక్యషఇత్యాత్మనేపదం -దక్షిణాయనేఅర్కతేజోమాంద్యాదితిభావః - తస్యామేవదిశిపాండ్యాఃపాండూనాంజనపదానాంరాజానఃపాండ్యాః॥ పాండోర్డ్యణ్వక్తవ్యః-రఘోః ప్రతాపంనవిషేహిరేనసోఢవంతః. సూర్యవిజయినోఽపివిజితవానితినాయకస్య మహోత్కర్షోగమ్యతే॥ ... ... ❀

మూ-౫౦ {తామ్రపర్ణీసమేతస్యముక్తాసారంమహోదధేః।అ నిపత్యదదుస్తస్మైయశస్స్వమివసంచితమ్॥ ...... ❀}

౫౦ వ్యా ॥ తామ్రపర్ణీతి ॥ తేపాండ్యాఃతామ్రపర్ణ్యానద్యాసమేతస్యసంగతస్యమహోదధేర్దక్షిణసముద్రస్యసంబంధి - సంచితంముక్తాసారంమౌక్తికవరం ॥ ని ॥ సారోబలేస్థిరాంశేచన్యాయ్యేక్లీబంవరే త్రిష్విత్యమరః - స్వంస్వకీయంసంచితంయశఇవతస్మైరఘవేనిపత్యదదుః- యశసశ్శుభ్రత్వాదౌపమ్యం-తామ్రపర్ణీసంగమేమౌక్తికోత్పత్తిరితి ప్రసిద్ధమ్॥ ... ... ❀

మూ-౫౧ {సనిర్విశ్యయథాకామంతటేష్వాలీఢచందనౌ। స్తనావి దిశస్తస్యాశ్శైలౌమలయదర్దురౌ॥ ... ❀}

మూ ౫౨॥ అసహ్యవిక్రమస్సహ్యం దూరాన్ముక్తముదన్వతా।
నితంబమివ మేదిన్యాస్స్రస్తాంశుకమలంఘయత్॥

౫౨ వ్యా॥ స ఇతి॥ ౫౨॥ అసహ్యేతి చ శ్లోకద్వయం కులకమేకత్ - అసహ్యవిక్రమః స రఘుః ఇతి శేషః హనుమతి ప్రథ చందనా వ్యాప్త చందనద్రుమా- స్తనవక్షే త్రం తేషు వ్యాప్త చందనవానుళే పా తథా దక్షిణస్యాః దిశః స్తనావివ స్థితౌ మలయదర్దురౌ నామ శైలౌ తాభ్యాం గాఢాశ్లేషం నిర్విశ్య ఉపభుజ్య॥ ని॥ గర్వే శోధృతిభోగయోరిత్యమరః - ఉదకాన్యస్మిన్ సంతీత్యుదన్వాన్- ఉదధిః॥ ని॥ ఉదన్వానుదధిస్సింధురిత్యమరః - ఉదన్వానుదధౌ చేతి నిపాతః - తేన సముద్రేణ దూరాన్ముక్తం దూరతస్త్యక్తం స్రస్తాంశుకం దూరార్థకార్పణాత్తైనేతి సమాసః పంచమ్యాస్తోకాదిభ్య ఇతి పంచమ్యా అలుక్ - స్రస్తాంశుకం మేదిన్యాః నితంబమివ స్థితం సహ్యం సహ్యాద్రిం అలంఘయత్ ప్రాప్తః అతిక్రాంతో వా॥

... ...

మూ ౫౩ తస్యానీకైర్విసర్పద్భిరపరాంతజయోద్యతైః। రా
మాస్త్రోత్సారితోప్యాసీత్సహ్యలగ్న ఇవార్ణవః॥

౫౩ వ్యా॥ సం ప్రతి ప్రతీచీం దిశమభియాయి ఇత్యాహ॥ తస్యేతి॥ అపరాంతానాం పాశ్చాత్యానాం జనపదానాం జయే ఉద్యుక్తైః ఉద్యుక్తైః॥ ని॥ అపరాంతాస్తు పాశ్చాత్యా ఇతి యాదవః॥ విసర్పద్భిః గచ్ఛద్భిః తస్య రఘోః అనీకైః సైన్యైః॥ ని॥ అనీకం తు రణే సైన్యే ఇతి విశ్వః॥ అర్ణవస్సముద్రః॥ ని॥ సరస్వాన్ సాగరోర్ణవ ఇత్యమరః - రామస్య జామదగ్న్యస్య అస్త్రైః ఉత్సారితః అపసారితోపి సహ్యలగ్న ఇవ సహ్యసంసక్త ఇవ ఆసీత్ - అత్ర సైన్యం ద్వితీయోర్ణవ ఇవాదృశ్యతేతి భావః॥ భార్గవరామేణ సహ్యపర్వతవతీం సముద్రః ప్రోత్సారిత ఇతి కథాత్రానుసంధేయా॥

... ...

మూ-౫౪ భయోత్సృష్టవిభూషాణాం తేన కేరళయోషితామ్।
అలకేషు చమూరేణుశ్చూర్ణప్రతినిధీకృతః॥ ౫౪

౫౪ వ్యా॥ భయేతి॥ తేన రఘుణా భయోత్సృష్టవిభూషాణాం భయేన పరిహృతభూషణానాం - కేరళయోషితాం కేరళదేశాంగనానాం అలకేషు చమూరేణుః సేనారజః చూర్ణప్రతినిధీకృతః చూర్ణస్య కుంకుమాదిరజసః ప్రతినిధీకృతః - ఏతేన యోషితాం పలాయనం చమూనాం తదనుధావనం చ ధ్వన్యతే॥

మూ-౫౫ మురలామారుతోద్ధూతమగమత్కైతకం రజః। త
ద్యోధవారవాణానామయత్నపటవాసతామ్॥

౫౫ వ్యా॥ మురళేతి ॥ మురళా నామ కేరళదేశేషు కాచిన్నదీ-మురళీతి కేచి-
త్పఠంతి-తస్యాః మారుతేన ఉద్ధూతం ఉత్థాపితం కైతకం కేతకీసంబంధిరజః
ద్యోధవారణానాం రఘుభటకంచుకానాం॥ ని॥ కంచుకో వారవాణో౽స్త్రీ ఇత్య-
మరః-అయత్నపటవాసతాం అయత్నసిద్ధవస్త్రవాసనాద్రవ్యత్వం అగమ-
త్॥ ని॥ పిష్టాతః పటవాసక ఇత్యమరః॥ ... ...

మూ-౫౬ { అభ్యభూయత వాహానాం చరతాం గాత్రశింజి-
తైః। వర్మభిః పవనోద్ధూతరాజతాళీవనధ్వనిః॥ }

౫౬ వ్యా॥ అభ్యభూయతేతి॥ చరతాం గచ్ఛతాం వాహానాం వాజినాం॥ ని॥ వా-
జివాహార్వగంధర్వహయసైంధవసప్తయ ఇత్యమరః- గాత్రశింజితైః గా-
త్రే శబ్దాయమానైరిత్యర్థః॥ కర్తరి క్తః - వర్మభిః కవచైః పవనోద్ధూ-
తానాం వాతేన కంపితానాం రాజతాళీవనానాం శ్రీతాళవృక్షవనానాం ధ్వ-
నిః అభ్యభూయత తిరస్కృతః- మర్మర ఇతి పాఠే వాహానాం గాత్రశింజై-
ర్గాత్రధ్వనిభిః గాత్రస్థవర్మధ్వనిభిరిత్యర్థః-భావే క్తః-మర్మరః మర్మర-
యమాణధ్వనివిశేషః॥ ని॥ అథ మర్మరః స్వనితే వస్త్రపర్ణానామిత్యమరః

మూ-౫౭ { ఖర్జూరీస్కంధనద్ధానాం మదోద్గారసుగంధిషు।
కటేషు కరిణాం పేతుః పున్నాగేభ్యశ్శిలీముఖాః॥ }

౫౭ వ్యా॥ ఖర్జూరీతి॥ ఖర్జూరీణాం తృణద్రుమవిశేషాణాం॥ ని॥ ఖర్జూరః
కేతకీ తాళీ ఖర్జూరీ చ తృణద్రుమా ఇత్యమరః-స్కంధేషు ప్రకాండేషు॥ ని॥
అస్త్రీ ప్రకాండస్స్కంధస్స్యాన్మూలాచ్ఛాఖావధేస్తరోరిత్యమరః నద్ధానాం
బద్ధానాం కరిణాం గజానాం మదోద్గారేణ మదస్రావేణ సుగంధిషు-గంధస్యే-
త్యాదినా ఇకారాదేశః-కటేషు గండస్థలేషు॥ ని॥ గజగండః కటీకటూ ఇత్యమ-
రః-పున్నాగేభ్యః పున్నాగపుష్పాణి విహాయ॥ ల్యబ్లోపే పంచమీ - శిలీము-
ఖాః అళయః పేతుః॥ ని॥ అళిబాణౌ శిలీముఖౌ ఇత్యమరః-తత్రాపి సౌగంధ్యాతి-
శయాదితి భావః॥ ... ...

మూ-౫౮ { అవకాశం కిలోదన్వాన్ రామాయాభ్యర్థితో ద-
దౌ। అపరాంతమహీపాలవ్యాజేన రఘవే కరమ్ ॥ }

౫౮ వ్యా॥ అవకాశమితి ॥ ఉదన్వాన్ ఉదధిః రామాయ జామదగ్న్యాయ అ-
భ్యర్థితః యాచితస్సన్ అవకాశం స్థానం దదౌ కిల- రఘవే తు అపరాంతమ-
హీపాలవ్యాజేన కరం బలిం దదౌ॥ ని॥ బలిహస్తాంశవః కరా ఇత్యమరః-అప-
రాంతానాం సముద్రమధ్యదేశత్వాత్తైర్దత్తైః కరైస్సముద్ర ఏవ దత్తవా-

కరదానం తు భీత్యా నయాచ్చ యేతి రామాద్రిఘోరుత్కర్షః॥

మూ-౫౯ {మత్తేభరదనోత్కీర్ణవ్యక్తవిక్రమలక్షణమ్। త్రికూ
టమేవ తత్రోచ్చైర్జయస్తంభం చకార సః॥}

౫౯ వ్యా॥ మత్తేభేతి॥ తత్ర దేశే స రఘుః మత్తానామిభానాం రదనోత్కీర్ణాని
దంతక్షతాన్యేవ. భావే క్తః-వ్యక్తాని స్ఫుటాని విక్రమలక్షణాని పరాక్రమ
చిహ్నాని విజయవర్ణావలీస్థానీయాని యస్మిన్ తం తథోక్తం త్రికూటమేవ
ఉచ్చైరున్నతం జయస్తంభం చకార. గాఢప్రహారస్త్రికూటాద్రేవ ఉత్కీ
ర్ణజయస్తంభ ఇవ రఘోర్జయఖ్యాపకోఽభూదిత్యర్థః॥ ❀

మూ-౬౦ {పారశీకాంస్తతో జేతుం ప్రతస్థే స్థలవర్త్మనా। ఇంద్రి
యాఖ్యానివ రిపూంస్తత్త్వజ్ఞానేన సంయమీ}

౬౦॥ పారశీకానితి ॥ తతస్స రఘుః సంయమీ యోగీ తత్త్వజ్ఞానేన ఇంద్రి
యాఖ్యాన్ ఇంద్రియనామకాన్ రిపూనివ పారశీకాన్ రాజ్ఞః జేతుం స్థలవ
ర్త్మనా ప్రతస్థే-న తు నేదిష్ఠేనాపి జలవర్త్మనా-సముద్రయానస్య నిషిద్ధత్వాది
తి భావః॥ ... ...

మూ-౬౧ {యవనీముఖపద్మానాం సేహే మధుమదం న సః।
బాలాతపమివాబ్జానామకాలజలదోదయః ॥}

౬౧ వ్యా॥ యవనీతి॥ స రఘుః యవనీనాం యవనస్త్రీణాం జాతేరస్త్రీవిష
యాదయోపధాదితి ఙీష్ ముఖాని పద్మానీవేత్యుపమితసమాసః- తేషాం మధు
నామద్యేన యో మదః మదరాగః కార్యకారణయోరభేదేన నిర్దేశః- తం న సే
హే-కథమివ అకాలే ప్రావృడ్వ్యతిరిక్తకాలే జలదోదయః ప్రావృషి పద్మవి
కాసస్యాప్రస్తుతత్వాత్ -అబ్జానాం సంబంధినం బాలాతపమివ-అబ్జహిత
త్వాదబ్జసంబంధిత్వం సౌరాతపస్య- ... ...❀

మూ-౬౨ {సంగ్రామస్తుములస్తస్య పాశ్చాత్యైరశ్వసాధనైః।
శార్ఙ్గకూజితవిజ్ఞేయప్రతియోధే రజస్యభూత్॥}

౬౨ వ్యా॥ సంగ్రామ ఇతి ॥ తస్య రఘోః అశ్వసాధనైః అశ్వోద్భవైః పాశ్చా
త్త్యైః యవనైస్సహ-దక్షిణాపశ్చాదుత్తరస్యాక్. న పాశ్చాత్త్యతీయా-శృంగా
ణాం వికారాః శార్ఙ్గాణి ధనూంషి తేషాం కూజితైః జ్యాశబ్దైః అథ శార్ఙ్గైః
శృంగసంబంధిభిః కూజితైః విజ్ఞేయాః అనుమేయాః ప్రతియోధాః ప్రతిభటాః
యస్మిన్ తస్మిన్ రజసి తుములః సంగ్రామః సంకులం యుద్ధం అభూత్ ॥ని॥ తు
ములరణసంకులం ఇత్యమరః॥ ... ... ❀

మూ-౬౩ {భల్లాపవర్జితైస్తేషాం శిరోభిశ్శ్మశ్రులైర్మహీమ్। తస్తార సరఘావ్యాప్తైస్సక్షౌద్రపటలైరివ॥ ❁}

౬౩ వ్యా॥ భల్లేతి॥ సరఘుః భల్లాపవర్జితైః బాణవిశేషకృత్తైః శ్మశ్రులైః ప్రవృద్ధముఖరోమవద్భిః సిధ్మాదిత్వాత్ లచ్ప్రత్యయః తేషాం పాశ్చాత్యానాం శిరోభిః సరఘాభిః మధుమక్షికాభిః వ్యాప్తైః॥ స॥ సరఘా మధుమక్షికేత్యమరః-క్షుద్రాభ్రస్సరఘాః ॥ స॥ క్షుద్రా వ్యంగానటీవేశ్యా సరఘా కంటకారికేత్యమరః క్షుద్రాభిః కృతాని క్షౌద్రాణి మధూని॥ స॥ క్షౌద్రం మధుని పానీయ ఇతి విశ్వః ❁ క్షుద్రాభ్రమరవటరపాదపాదిభ్యోఽఞ్ ప్రత్యయ సంజ్ఞాయాం విషయే - తేషాం పటలైః ఛత్రైరివ మహీం తస్తార ఛాదయామాస॥ ... ...

మూ-౬౪ {అపనీతశిరస్త్రాణాశ్శేషాస్తం శరణం యయుః ప్ర। ణిపాతప్రతీకారస్సంరంభో హి మహాత్మనామ్॥}

౬౪ వ్యా॥ అపనీతేతి॥ శేషాః హతావశిష్టాః అపనీతశిరస్త్రాణాః అపసారితశిరస్త్రాణాస్సంతః-శరణాగతా ఇతి సూచనార్థమేతత్-తం రఘుం శరణం యయుః-తథాహి మహాత్మనాం సంరంభః కోపః ప్రణిపాతప్రతీకారః ప్రణిపాతమాత్రేణ నివర్తనీయ ఇత్యర్థః మహాత్మనాం మనస్యుం నతు జీవితమితి భావః॥ ❁

మూ-౬౫ {వినయంతే స్మ తద్యోధా మధుభిర్విజయశ్రమమ్। ఆస్తీర్ణాజినరత్నాసు ద్రాక్షావలయభూమిషు॥ ❁}

౬౫ వ్యా॥ వినయంత ఇతి ॥ తస్య రఘోః యోధాః భటాః ఆస్తీర్ణాని అజినరత్నాని వరచర్మశ్రేష్ఠాని యాసు తాసు ద్రాక్షావలయానాం ద్రాక్షాకుంజానాం భూమిషు॥ స॥ మృద్వీకా గోస్తనీ ద్రాక్షా స్వాద్వీ మధురసేతి చేత్యమరః-మధుభిః ద్రాక్షాఫలప్రకృతికైర్మద్యైః విజయశ్రమం యుద్ధఖేదం వినయంతే స్మ అపనీతవంతః॥ కర్తృస్థే చాశరీరే కర్మణీత్యాత్మనేపదం - లట్స్మ ఇతి భూతార్థే లట్॥ ... ...❁

మూ-౬౬ {తతః ప్రతస్థే కౌబేరీం భాస్వానివ రఘుర్దిశమ్। శరైరుస్రైరివోదీచ్యానుద్ధరిష్యన్రసానివ॥}

౬౬ వ్యా॥ తత ఇతి॥ తతః రఘుః భాస్వాన్ సూర్య ఇవ శరైః బాణైః ఉస్రైః కిరణైరివ॥ స॥ కిరణోస్రమయూఖాంశుగభస్తిఘృణిఘృష్టయ ఇత్యమరః - ఉదీచ్యాన్ ఉదగ్భవాన్ రసానుదకానివ ఉద్ధరిష్యన్ ఉన్మూలయిష్యన్ కౌబేరీం కుబేరసంబంధినీం దిశం ఉదీచీం ప్రతస్థే-అనేకేవశబ్దేయముపమా-యథాహ

దండీ॥శ్లో॥ప్రకాశనే కేవశబ్దత్వాత్సా వాక్యార్థో[illegible]ర్వ్యాదిభేతి॥ ...

మూ-౬౭ { వినీతాధ్వశ్రమాస్తస్య సింధుతీరవిచేష్టనైః। దుధువు
ర్వాజినస్స్కంధాంల్లగ్నకుంకుమకేసరాన్॥ ... }

౬౭ వ్యా॥ వినీతేతి॥ సింధుర్నామ కాశ్మీరదేశే కశ్చిన్నదవిశేషః॥ ని॥ దేశేనదవిశేషేఽబ్ధౌ సింధుర్నా సరితి స్త్రియామిత్యమరః। తస్య - తీరేషు వేష్టనైః అంగపరివర్తనైః వినీతాధ్వశ్రమాః గతమార్గఖేదా ఇత్యర్థః- తస్య రఘోః వాజినః అశ్వాః లగ్నాః కుంకుమకేసరాః కుంకుమకింజల్కాః యేషాం తాన్ అథవా - లగ్నకుంకుమాః కేసరాః సటాః యేషాం తాన్ స్కంధాన్ దుధువుః కంపయంతి స్మ॥ ... ...

మూ-౬౮ { తత్ర హూణావరోధానాం భర్తృషు వ్యక్తవిక్రమమ్।
కపోలపాటలాదేశి బభూవ రఘుచేష్టితమ్॥ ... }

౬౮ వ్యా॥ తత్రేతి॥ తత్ర ఉదీచ్యాం దిశి భర్తృషు వ్యక్తవిక్రమం భర్తృవధేన స్ఫుటపరాక్రమమిత్యర్థః- రఘుచేష్టితం - రఘువ్యాపారః హూణావరోధానాం హూణస్త్రియాః తేషాం అవరోధాః అంతఃపురస్త్రియః తాసాం కపోలేషు పాటలస్య పాటలిమ్నః తాడనాదికృతారుణ్యస్య ఆదేశి ఉపదేశి బభూవ అథవా పాటలః ఆదేశః ఉపదేష్టా యస్య తద్బభూవ స్వయం తేనాఖ్యాతమిత్యర్థః

మూ-౬౯ { కాంభోజాస్సమరే సోఢుం తస్య వీర్యమనీశ్వరాః। గజా
లానపరిక్లిష్టైరక్షోటైస్సార్ధమానతాః॥ ... }

౬౯ వ్యా॥ కాంభోజా ఇతి॥ కాంభోజా రాజానః కాంభోజాల్లుగితి తద్రాజప్రత్యయస్య లుక్ - దీర్ఘపాఠే కుకంభోజో అభిజనో యేషామితి - అభిజనార్థే సింధుతక్షశిలాదిభ్యోఽణఞావిత్యణ్ సమరే తస్య రఘోః వీర్యం పరాక్రమం సోఢుం అనీశ్వరాః అశక్తాస్సంతః గజానామాలానం బంధనం ఖావేల్యుట్ విధాషాలీయతెరిత్యాత్వం - తేన పరిక్లిష్టైః పరిక్షతైః అక్షోటైః సార్ధం వృక్షవిశేషైస్సహ ఆనతాః నమ్రాః। ... ...

మూ-౭౦ { తేషాం సదశ్వభూయిష్ఠాస్తుంగా ద్రవిణరాశయః। ఉప
దా వివిశుశ్శశ్వన్నోత్సేకాః కోసలేశ్వరమ్॥ ... }

౭౦ వ్యా॥ తేషామితి॥ తేషాం కాంభోజానాం సద్భిశ్శ్రేష్ఠైః అశ్వైః భూయిష్ఠాః తుంగాః ద్రవిణానాం సువర్ణానాం॥ ని॥ హిరణ్యం ద్రవిణం ద్యుమ్నమిత్యమరః- రాశయః ఉపదాః ఉపాయనాని॥ సి॥ ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదేత్యమరః॥ కోసలేశ్వరం రఘుం శశ్వత్ అనిశం వివిశుః॥ ని॥ ముహుః పు

దః పునశ్శశ్వదభీక్ష్ణమసకృత్సమా ఇత్యమరః- తథాపి- ఉత్సేకః గర్వస్తస్య విశుః సత్యపి గర్వకారణే న గర్వితా ఇత్యర్థః॥ ...

మూ-౭౧ {తతో గారీగురుం శైలమారురోహాశ్వసాధనః। వర్ధ
యన్నివ తత్కూటానుద్ధూతైర్ధాతురేణుభిః॥... }

౭౧ వ్యా॥ తత ఇతి॥ తతోఽనంతరం అశ్వసాధనస్స గార్యాః గురుం పితరం శైలం హిమవంతమిత్యర్థః॥ని॥ గురూ గీష్పతి పిత్రాద్యావిత్యమరః- ఉద్ధూతైః అశ్వఖురోద్ధూతైః ధాతూనాం గైరికాదీనాం రేణుభిః॥ని॥ రేణుర్ద్వయోః స్త్రియాం ధూళిరిత్యమరః- తత్కూటాన్ తస్య శృంగాణి॥ని॥ కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగమిత్యమరః- వర్ధయన్నివ ఆరురోహ- ఉత్పతద్ధూళిదర్శనాద్గిరిశిఖరవృద్ధిభ్రమో జాత ఇతి భావః॥ ... ...

మూ-౭౨ {శశంస తుల్యసత్త్వానాం సైన్యఘోషేఽప్యసంభ్రమమ్।
గుహాశయానాం సింహానాం పరివృత్త్యావలోకనమ్॥ }

౭౨ వ్యా॥ శశంసేతి॥ తుల్యసత్త్వానాం సైన్యస్య సమానబలానాం గుహాసు శేరత ఇతి గుహాశయాః అధికరణే శేతేరిత్యచ్ప్రత్యయః - తేషాం సింహానాం సంబంధి పరివృత్త్య పరావృత్త్య అవలోకనం శయితైర్వివగ్రీవాభంగేన- అవలోకనం కర్తృ- సైన్యఘోషే సాకలకలేఽసంభ్రమం కారణే సత్యపి అసంభ్రమం అంతఃక్షోభవిరహం నఞర్థస్య ప్రతిషేధేపి తత్పురుషసమాస ఇష్యతే - శశంస కథయామాస - సైన్యేభ్య ఇత్యర్థాల్లభ్యతే - బాహ్యచేష్టితమేవ మనోవృత్తేరనుమాపకమితి భావః - అసంభ్రాంతత్వే హేతుః- తుల్యసత్త్వానామితి- న హి సమబలః సమబలాద్బిభేతీతి భావః॥ ... ...

మూ-౭౩ {భూర్జేషు మర్మరీభూతాః కీచకధ్వనిహేతవః। గంగా
శీకరిణో మార్గే మరుతస్తం సిషేవిరే॥ ... }

౭౩ వ్యా॥ భూర్జేష్వితి॥ భూర్జేషు భుజపత్రవృక్షేషు॥ని॥ భుజపత్రో భుజో భూర్జో ... మృదుత్వక్చర్మికావపీతి యాదవః- మర్మరః శుష్కపర్ణధ్వనిః॥ని॥ మర్మరస్శుష్కపర్ణానామితి యాదవః. అయం చ శుక్లాదిశబ్దవత్ గుణిన్యపి వర్తతే. ప్రయోక్త్యతే చ. మర్మరైరగరుధూపగంధిభిరితి- తతో మర్మరీభూతాః మర్మరశబ్దవంతో భూతా ఇత్యర్థః- కీచకానాం వేణువిశేషాణాం ధ్వనిహేతవః శ్రోత్రసుఖావహాశ్చేతి భావః- గంగాయాః శీకరాః- యేషాం సంతీతి గంగాశీకరిణః శీతలా ఇత్యర్థః- మరుతః వాతాః మార్గే తం రఘుం సిషేవిరే. అసేవం

ఇత్యర్థః॥ ...

మూ-౭౪ {విశశ్రమున్నమేరూణాంఛాయా
{ద్రుమవోవాసితోత్సంగానివణ్ణాః

౭౪వ్యా॥ విశశ్రమురితి ॥ సైన్యాః ప్రాగ్వహితైష్ఠగిరిక్ప్రత్యయః - నమేరూణాంసునివణ్ణానాంద్రుమత్వాసవిష్టానాం ఉత్సంగాః - సురభితలాఃద్రుమదఃశిలాఃఅశ్రాంతాః॥ ... ...

మూ-౭౫ {సరళానక్తమాతంగగ్రైవేయస్ఫురితత్విషః జేనాగాః
{వధయోనేతునక్తమస్నేహదీపికాః॥

౭౫వ్యా॥సరళేతి॥సరళేషు దేవదారుషు శేషేషు అనగానిమాతంగానాంగజానాం గ్రీవాసుభవానిగ్రైవేయానికంఠాభరణాని ... లాని గ్రైవాభ్యోణ్ చేతిచకారాద్ఢఞ్ప్రత్యయః - తేషుస్ఫురితత్విషఃప్రతిఫలితధామాః ఓషధయః నక్తంజ్వలంత్యోలతావిశేషాః నేతుః నాయకస్యరఘోః అస్నేహదీపికాః తైలనిరపేక్షదీపికా అసన్॥ ... ...

మూ-౭౬ {తస్యోత్సృష్టనివాసేషుకంఠరజ్జుక్షతత్వచః।గజవర్ష్మ
{కిరాతేభ్యశ్శశంసుర్దేవదారవః॥ ...

౭౬వ్యా ॥ తస్యేతి ॥ తస్యరఘోః ఉత్సృష్టేషుఉజ్ఝితేషునివాసేషుసేనానివాసేషుకంఠరజ్జుభిఃగజగ్రైవేయైః - క్షతాఃనిష్పిష్టాః త్వచోయేషాంతే దేవదారవః - కిరాతేభ్యః గజానాంవర్ష్మప్రమాణం ॥ ని ॥ వర్ష్మదేహప్రమాణయోరిత్యమరః - శశంసుఃకథితవంతః - దేవదారుసంబంధత్వక్షతైఃగజానామౌన్నత్యమనుమిమాయతఇత్యర్థః॥ ... ...

మూ-౭౭ {తత్రజన్యంరఘోర్ఘోరంపార్వతీయైర్గణైరభూత్।నారా
{చక్షేపణీయాశ్మనిష్పేషోత్పతితానలమ్॥ ... ...

౭౭వ్యా॥తత్రేతి॥తత్రహిమాద్రౌరఘోఃపర్వతేభవైఃపార్వతీయైఃపర్వతాచ్చ ఇతిచ్ఛప్రత్యయః-గణైరుత్సవసంకేతాఖ్యైర్గణైఃసప్తభిస్సహ జన్యం॥గణానుత్సవసంకేతానజయత్సప్తపాండవ ఇతిమహాభారతే-నారాచానాంబాణవిశేషాణాం-క్షేపణీయానాంభిండిపాలానాంఅశ్మనాంపాషాణానాంచనిష్పేషేణసంఘర్షణేనఉత్పతితఃఅనలఃయస్మింస్తత్తథోక్తం॥ని॥

శివ్యాఖ్యానే-చతుర్థస్సర్గః

మహాఫలఇతియాదవః- ఘోరంశ్రీమతి
రయోధనంజన్యమిత్యమరః॥ ... ౧

-సక్తృత్వాద్రతాస్సారా। జయా }
ఖ్యాగాయామాసకిన్నరాః॥ ౧ }

౧ స్తాన్నైః- ఉత్సవసంకేతా న్నమగణాః
౧౯ థః - కిన్నరాః గంధర్వవిశేషాః - బా
పా రాహుగణః-జయఖ్యాకంశ్రిబంధవిశేషం
గాయ లబ్ధిత్యాదిం కిన్నరాణాంకమణత్వంగణానాంచ
భూతపూ యఇతిధ్వన్యతే॥ ౯

మూ-౧౯ { విజ్ఞాతస్తేషాహాయనహాణిమ। రాజ్ఞాహిమ }
{ రాజ్ఞహ్నోహిమాద్రిణా॥ ... ౧ }

౧౯ వ్యా॥ విజ్ఞాతేమగణేమఉపాయనయుక్తాంపాణయోయేషాం
తేమనత్సరన్నరేణఆన్యోన్యం రాజ్ఞా హిమవతఃసాధనరూపఃవిజ్ఞాతః
హిమాద్రిణారాజ్ఞఃసారఃబలరూపఃవిజ్ఞాతః.ఏతేనతత్రిత్యవస్తూనామ
భూతత్వంగణానాంచఅభూతపూర్వఃరాజా ఇతిధ్వన్యతే॥ ... ..

మూ.౨౦ { తత్రాక్షోభ్యంయశోరాశింనివేశ్యావరురోహసః।పౌల }
{ స్త్యతులితస్యాద్రేరాదధానఇవహ్రియమ్॥ ... ౧ }

౨౦ వ్యా॥ తత్రేతి॥ సరఘుఃతత్రహిమాద్రౌ అక్షోభ్యంఅవిక్షోభ్యంయ
శోరాశిం నివేశ్యనిధాయ పౌలస్త్యేనరావణేనతులితస్యచాలితస్యఅద్రేః కై
లాసస్యహ్రియంఆదధానఃజనయన్నివఅవరురోహ - కైలాసమగతే
వత్రతీనివృత్తిరిత్యర్థః - నహిశూరాఃపరేణపరాజితమభియుంజీరన్ని
త్యాపః॥ ... ... =

మూ-౨౧ { చకంపేతీర్ణలౌహిత్యేతస్మిన్ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః। }
{ తద్గజాలానతాంప్రాప్తైస్సహకాలాగరుద్రుమైః॥ }

౨౧ వ్యా॥ చకంపఇతి॥ తస్మిన్రఘౌతీర్ణాలౌహిత్యానామనదీయేనతస్మిం
ణలౌహిత్యేసతి-ప్రాగ్జ్యోతిషాణాంజనపదానామీశ్వరః-తస్యగజా
ణాంఆలానతాంప్రాప్తైఃకాలాగరుద్రుమైః వృక్షైఃగరువృక్షైస్సహచక
పేకంపితవాన్॥ ... ...

మూ-౨౨ { నప్రసేహేసరుద్ధార్కమధారావర్షదుర్దినమ్।ర }
{ థవర్త్మరజోప్యస్యకుతఏవపతాకినీమ్॥ ... ౧ }

౮౨ వ్యా॥ నేతి॥ సః ప్రాగ్జ్యోతిషేశ్వరః - రుద్ధార్కమావృతసూర్యం అధారావర్షం చ తత్ దుర్దినం చ ధారావృష్టిం వినైవ దుర్దినీభూతం - అస్యరఘోః రథవర్త్మరజోఽపి న ప్రసేహే అతః పతాకినీం తు కుత ఏవ ప్రసేహే - నైవే త్యర్థః - ... ... ❁

మూ-౮౩ { తమీశః కామరూపాణామత్యాఖండలవిక్రమమ్ । భేజే భిన్నకటైర్నాగైరన్యానుపరురోధ యైః ॥ }

౮౩ వ్యా॥ తమితి॥ కామరూపాణాం కామరూపనామ్నాం దేశానాం - ఈశ్వరః - అత్యాఖండలవిక్రమం అతీంద్రపరాక్రమం తం రఘుం భిన్నాః స్రవన్మదాః కటాః గండాః - యేషాం తైః నాగైః గజైః సాధనైః భేజే నాగాన్ దత్వా శరణం గత ఇత్యర్థః - కీదృశైః - యైః నాగైః అన్యాన్ రఘువ్యతిరిక్తాన్ నృపాన్ ఉపరురోధ క్రూరాణామపి క్రూరో రఘురితి భావః॥ ... ❁

మూ-౮౪ { కామరూపేశ్వరస్తస్య హేమపీఠాధిదేవతామ్ । రత్నపుష్పోపహారేణ ఛాయామానర్చ పాదయోః ॥ }

౮౪ వ్యా॥ కామరూపేతి॥ కామరూపేశ్వరః హేమపీఠస్యాధిదేవతాం తస్య రఘోః పాదయోః ఛాయాం కనకమయపాదపీఠవ్యాపినీం కాంతిం రత్నాన్యేవ పుష్పాణి తేషాముపహారేణ సమర్పణేన - ఆనర్చ పూజయామాస॥

మూ-౮౫ { ఇతి జిత్వా దిశో జిష్ణుర్న్యవర్తత రథోద్ధతమ్ । రజో విశ్రామయన్ రాజ్ఞాం ఛత్రశూన్యేషు మౌలిషు ॥ }

౮౫ వ్యా॥ ఇతీతి॥ జిష్ణుః జయశీలః - గ్లాజిస్థశ్చ గ్స్నురితి గ్స్నుప్రత్యయః - స రఘుః ఇతి ఇత్థం - దిశః జిత్వా రథైః ఉద్ధతం రజః ఛత్రశూన్యేషు రఘోరేకచ్ఛత్రత్వాదితి భావః - రాజ్ఞాం మౌలిషు సంయతకేశేషు॥ "చూడా కిరీటం కేశాశ్చ సంయతా మౌలయః" ఇత్యమరః - శిఖాస్విత్యర్థః - విశ్రామయన్ సంక్రామయన్ ఇత్యర్థః న్యవర్తత నివృత్తః॥ ... ... ❁

మూ-౮౬ { స విశ్వజితమాజహ్రే యజ్ఞం సర్వస్వదక్షిణమ్ । ఆదానం హి విసర్గాయ సతాం వారిముచామివ ॥ }

౮౬ వ్యా॥ స ఇతి॥ స రఘుః సర్వస్వం దక్షిణా యస్య తం సర్వస్వదక్షిణం - విశ్వజిత్సర్వస్వదక్షిణ ఇతి శ్రుతేః విశ్వజితం నామ యజ్ఞం - ఆజహ్రే కృతవానిత్యర్థః యుక్తం చైతదిత్యాహ - సతాం సాధూనాం వారిముచాం మేఘానామివ ఆదానం అర్జనం విసర్గాయ త్యాగాయ హి. సత్పాత్రవినియోగాయేత్యర్థః

మూ-౮౭ సత్రాంతే సచివసఖః పురస్క్రియాభిర్గుర్వీభిః శ్శమితపరాజయవ్యలీకాన్। కాకుత్స్థశ్చిరవిరహోత్సుకావరోధాన్ రాజన్యాంత్స్వపురనివృత్తయేఽనుమేనే॥ .... ❁

౮౭ వ్యా॥ సత్రాంత ఇతి॥ కాకుత్స్థః రఘుః సత్రాంతే యజ్ఞాంతే॥ స॥ సత్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞే సదాదానే వనేఽపి చేత్యమరః- సచివానాంసఖా సచివసఖస్సన్- తేషామత్యంతానుసరణద్యోతనార్థం రాజ్ఞస్సఖిత్వవ్యపదేశః॥ రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితి టచ్-గుర్వీభిర్మహతీభిః పురస్క్రియాభిః పూజాభిః శమితం పరాజయేన యద్వ్యలీకం దుఃఖం వైలక్ష్యం వా తద్యేషాం తాన్ శమితపరాజయవ్యలీకాన్॥ స॥ దుఃఖే వైలక్ష్యే వ్యలీకమితి యాదవః- చిరవిరహేణోత్సుకాః ఉత్కంఠితాః అవరోధాః అంతఃపురాంగనాః- యేషాం తాన్ రాజ్ఞోఽపత్యాని రాజన్యాః క్షత్రియాః తాన్ ❁ రాజశ్వశురాద్యదితి యత్ప్రత్యయః॥ స॥ మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియో విరాడిత్యమరః. స్వపురం ప్రతి నివృత్తయే గమనాయ అనుమేనే అనుజ్ఞాతవాన్॥ ❁

మూ-౮౮ తే రేఖాధ్వజకులిశాతపత్రచిహ్నం సమ్రాజశ్చరణయుగం ప్రసాదలభ్యమ్। ప్రస్థానప్రణతిభిరంగులీషు చక్రుర్మౌలిస్రక్చ్యుతమకరందరేణుగౌరమ్॥ ❁

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే-చతుర్థస్సర్గః.

---

౮౮ వ్యా॥ తే ఇతి॥ తే రాజన్యాః రేఖారూపధ్వజాశ్చ కులిశాశ్చ ఆతపత్రాణి చ ధ్వజాద్యాకారరేఖా ఇత్యర్థః- తాని చిహ్నాని యస్య తత్తథోక్తం- ప్రసాదేనైవ లభ్యం ప్రసాదలభ్యం సమ్రాజః సార్వభౌమస్య రఘోః-చరణయుగం ప్రస్థానే ప్రయాణసమయే యాః ప్రణతయః నమస్కారాః తాభిః కరణైః అంగులీషు మౌలిషు కేశబంధేషు యాః స్రజః మాల్యాని తాభ్యః చ్యుతైః మకరందైః పుష్పరసైః రేణుభిః పరాగైశ్చ గౌరం గౌరవర్ణం చక్రుః- ప్రహర్షిణీవృత్తమ్॥ శ్లో॥ మ్నౌ జ్రౌ గస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమితి లక్షణాత్॥ ❁

ఇతి శ్రీ పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీ మహామహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం చతుర్థస్సర్గః-

---

రఘువంశకావ్యే-సవ్యాఖ్యానే-పంచమసర్గః ప్రారంభః-

మూ-౧ { తమధ్వరే విశ్వజితి క్షితీశం నిశ్శేషవిశ్రాణితకోశజాతమ్ |
ఉపాత్తవిద్యో గురుదక్షిణార్థీ కౌత్సః ప్రపేదే వరతంతు
శిష్యః || ... ... ॥ }

౧ వ్యా|| తమితి|| విశ్వజితి విశ్వజిన్నామకే అధ్వరే యజ్ఞే|| ని|| యజ్ఞస్సవోఽధ్వరో యాగస్సప్తతంతుర్మఖః క్రతురిత్యమరః- నిశ్శేషం యథాతథా విశ్రాణితం దత్తం ॥ శ్రణదానే చురాదిః - కోశానాం అర్థరాశీనాం జాతం సమూహో యేన తం తథోక్తం ||ని|| కోశోఽస్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయోరిత్యమరః||ని|| జాతం జనిసమూహయోరితి శాశ్వతః - ఏతేన కౌత్సస్యానవసరప్రాప్తిం సూచయతి- తం క్షితీశం రఘుం ఉపాత్తవిద్యః లబ్ధవిద్యః వరతంతోశ్శిష్యః కౌత్సః ఋషిః ॥ ఋష్యంధకేత్యణ్ ఇఞోఽపవాదః- గురుదక్షిణార్థీ సన్ ॥ అర్థాచ్చాసన్నిహితే తదంతాచ్చేతి ఇనిః- అప్రత్యాఖ్యేయ ఇతి భావః- ప్రపేదే ప్రాప - అస్మిన్సర్గే వృత్తముపజాతిః లక్షణంతు||శ్లో|| స్యాదింద్రవజ్రా యది తౌ జగౌ గః ఉపేంద్రవజ్రా జతజాస్తతో గౌ| అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజః పాదా యదీయా ఉపజాతయస్తా ఇతి లక్షణాత్ || ... ॥

మూ-౨ { స మృణ్మయే వీతహిరణ్మయత్వాత్పాత్రే నిధాయా
ర్ఘ్యమనర్ఘశీలః| శ్రుతప్రకాశం యశసా ప్రకాశః ప్ర
త్యుజ్జగామాతిథిమాతిథేయః|| ... ... ॥ }

౨ వ్యా|| స ఇతి|| అనర్ఘశీలః అమూల్యస్వభావః అసాధారణస్వభావ ఇత్యర్థః ||ని|| మూల్యే పూజావిధావర్ఘః శీలం స్వభావే సద్వృత్తావితి చామరః- యశసా కీర్త్యా ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః- పచాద్యచ్- అతిథిషు సాధుః ఆతిథేయః॥ పథ్యతిథివసతీతి ఢఞ్ ప్రత్యయః - సరఘుః హిరణ్యస్య వికారో హిరణ్మయం ॥ దాండినాయనేత్యాదినా నిపాతః వీతహిరణ్మయత్వాత్ అపగతసువర్ణపాత్రత్వాత్ యజ్ఞస్య సర్వస్వదక్షిణత్వాదితి భావః- మృణ్మయే మృద్వికారే పాత్రే అర్ఘార్థమిదం అర్ఘ్యం ॥ పాదార్ఘాభ్యాం చేతి యత్ ప్రత్యయః - పూజార్థం ద్రవ్యం నిధాయ శ్రుతేన శాస్త్రేణ ప్రకాశం ప్రసిద్ధం || ని || శ్రుతం శాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః- ప్రకాశో ప్రసిద్ధ ఇత్యమరః- అతిథిం అభ్యాగతం కౌత్సం||ని|| అతిథిర్నాగృహాగత ఇత్యమరః - ప్రత్యుజ్జగామ|| ... ... ॥

మూ॥ ౩ {తమర్చయిత్వావిధివద్విధిజ్ఞస్తపోధనంమానధనాగ్ర
యాయీ। విశాంపతిర్విష్టరభాజమారాత్కృతాంజలిః
కృత్యవిదిత్యువాచ॥ ... ...}

౩ వ్యా॥ తమితి॥ విధిజ్ఞః శాస్త్రజ్ఞః అతఏవ ప్రత్యవాయభీరురిత్యర్థః- మానధనాగ్రయాయీ మాన-ఏవధనం యేషాం తేషాం మానినాం అగ్రయాయీ అగ్రేసరః అతియశోభిరిత్యర్థః- కృత్యవిత్ కార్యజ్ఞః విశాంపతిః మనుజేశ్వరః రఘుః॥ ని॥ ద్వౌ విశౌ వైశ్యమనుజావిత్యమరః - విష్టరభాజం ఆసనగతం ఉపవిష్టమిత్యర్థః॥ ని॥ విష్టరో విటపీదర్భముష్టిః పీఠాద్యమాసనమిత్యమరః॥ విష్టరాసనయోర్వృక్ష ఇతి నిపాతః॥ తం తపోధనం కౌత్సం విధివత్ యథార్హం యథాశాస్త్రమిత్యర్థః॥ తదర్హమితివతిప్రత్యయః - అర్చయిత్వా ఆరాత్ సమీపే॥ ని॥ ఆరాద్దూరసమీపయోరిత్యమరః- కృతాంజలిస్సన్ ఇతివక్ష్యమాణప్రకారేణ ఉవాచ॥ ... ...

మూ-౪ {అప్యగ్రణీర్మంత్రకృతామృషీణాంకుశాగ్రబుద్ధే కుశలీగురుస్తే। యతస్త్వయాజ్ఞానమశేషమాప్తంలోకే నచైతన్యమివోష్ణరశ్మేః॥ ...}

౪ వ్యా॥ అప్యగ్రణీరితి॥ హే కుశాగ్రబుద్ధే సూక్ష్మబుద్ధే॥ ని॥ కుశాగ్రీయమతిః ప్రోక్తస్సూక్ష్మదర్శీచ యః పుమానితి హలాయుధః - మంత్రకృతాం మంత్రద్రష్టౄణాం॥ సుకర్మపాపమంత్రపుణ్యేష్వితి క్విప్ ఋషీణాం అగ్రణీః శ్రేష్ఠః తే తవ గురుః కుశల్యపి క్షేమవాన్ కిం అపిః ప్రశ్నే॥ ని॥ గర్హాసముచ్చయప్రశ్నశంకాసంభావనాస్వపీత్యమరః॥ యస్మాద్గురోః త్వయా అశేషం జ్ఞానం లోకేన ఉష్ణరశ్మేః సూర్యాత్ చైతన్యం ప్రబోధ ఇవ ఆప్తం స్వీకృతమ్॥ ... ...

మూ-౫ {కాయేనవాచామనసాపిశశ్వద్యత్సంభృతంవాసవధై
ర్యలోపి। ఆపాద్యతేనవ్యయమంతరాయైః కచ్చిన్మహ
ర్షేస్త్రివిధంతపస్తత్॥ ... ...}

౫ వ్యా॥ కాయేనేతి॥ కాయేన ఉపవాసాదికృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదినా వాచా వేదపాఠేన మనసా గాయత్రీజపాదినా త్రికరణేన వాసవస్య ఇంద్రస్య ధైర్యం లుంపతి ఛినత్తీతి వాసవధైర్యలోపి స్వపదాపహారశంకాజనకమిత్యర్థః యత్ తపః శశ్వత్ అసకృత్॥ ని॥ ముహుః పునః పునశ్శశ్వదభీక్ష్ణమసకృత్సమా ఇత్యమరః- సంభృతం సంచితం- మహర్షేః వరతంతోః త్రివిధం వాఙ్మనః కాయజనిత

త్తవః అంతరాయైః విఘ్నైః ఇం[illegible]షి తాపసరక్షాపాదిభిః ప్రయంసా
పాద్యతే కచ్చిత్ ససీయతే కిం॥ని॥ [illegible]ప్రత్యూహ ప్రవేదన। విఘ్నాంతరాయః
ప్రత్యూహా ఇతిచామరః॥ ... ... ❁

మూ-౬ { ఆధారబంధప్రముఖైః ప్రయత్నైస్సంవర్ధితానాం
సుతనిర్విశేషమ్। కచ్చిన్నవాయ్వాదిరుపప్లవోవః శ్ర
మచ్ఛిదామాశ్రమపాదపానాం ... ... ❁ }

౬ వ్యా॥ ఆధారేతి॥ ఆధారబంధప్రముఖైః ఆలవాలనిర్మాణాదిభిః ప్రయ
త్నైరుపాయైః॥ని॥ అధారఆలవాలేంబుబంధేధికరణేపిచెతివిశ్వః-సుతేభ్యో
నిర్గతోవిశేషోయస్మిన్ కర్మణి తత్తథా సుతనిర్విశేషం అవైషమ్యం యథా
తథేత్యర్థః-సంవర్ధితానాం శ్రమచ్ఛిదాం శ్రమాపనోదకానాం వః యు
ష్మాకం ఆశ్రమపాదపానాం ఆశ్రమస్థవృక్షాణాం వాయ్వాదిః ఆదిగ్రహణా
ద్దవానలమత్తగజాదిః ఉపప్లవః బాధా నకచ్చిత్-నాస్తికిమ్॥ ... ... ❁

మూ-౭ { నిర్వర్త్యతే యైర్నియమాభిషేకో యేభ్యోనివాపాం
జలయః పితౄణామ్। తాన్యుంఛషష్ఠాంకితసైకతాని
శివానివస్తీర్థజలానికచ్చిత్॥ ... ❁ }

౭ వ్యా॥ నిర్వర్త్యత ఇతి॥ యైః తీర్థజలైః నియమాభిషేకః నిత్యస్నానం ని
ర్వర్త్యతే నిష్పాద్యతే - యేభ్యః జలేభ్యః ఉద్ధృత్యేతి శేషః పితౄణామ
గ్నిష్వాత్తాదీనాం నివాపాంజలయః తర్పణాంజలయః ॥ ని ॥ పితృదా
నంనివాపస్స్యాదిత్యమరః - నిర్వర్త్యంతే - ఉంఛేషు విశీర్ణో
ద్ధృతధాన్యము ఉంఛో నామ విశీర్ణానాం ధాన్యానాం ఏకైకశః - ఉద్ధర
ణం షష్ఠైః షష్ఠభాగైః పాలనత్వాద్రాజగ్రాహ్యైః అంకితాని సైకతాని పులి
నాని యేషాం తాని తథోక్తానివో యుష్మాకం తానితీర్థజలాని శివానిభద్రా
ణికచ్చిత్ అనుపప్లవానికిమిత్యర్థః॥ని॥ ఉంఛో ధాన్యాంశ ఆదానం కణశ ఆ
ద్యార్జనం శిలమితి యాదవః ❁ షష్ఠాష్టమాభ్యాంఞ్ చేతి షష్ఠశబ్దాద్భాగా
ర్థేన్ప్రత్యయః-అతఏవపూరణార్థత్వాత్ ❁ పూరణగుణేత్యాదినా షష్ఠీ
సమాసప్రతిషేధః-సికతా యేషు సంతీతి సైకతాని ❁ సికతాశర్కరాభ్యాం
చేత్యణ్ప్రత్యయః॥ ... ... ❁

మూ-౮ { క్రియానిమిత్తేష్వపి వత్సలత్వాదభగ్నకామాముమునిభిః
కుశేషు। తదంకశయ్యాచ్యుతనాభినాళా కచ్చిన్మృగీ
ణామనఘా ప్రసూతిః॥ ... ❁ }

౮ వ్యా॥క్రియేతి॥క్రియానిమిత్తేష్వ... స్తేన సాధనేష్వపి కుశేషు మునిభిః వ
త్సలత్వాత్ మృగస్నేహాత్ అథగ్న్య... అప్రతిహతేచ్ఛా తేషాం ముని
నాం అంకాపవర్గియ్యాః తాసుచ్యుతాని ...భినాళాని యస్యాస్సా తథోక్తా॥
ని॥నాళో నాళమథాస్త్రియామిత్యమరః మృగీణాం ప్రసూతిస్సంతతిః అన
ఘా అవ్యసనా కచ్చిత్ అనపాయినీ కిమిత్యర్థః॥ ని॥యః క్షైణోవ్యసనే వ్యసనమితి
యాదవః- తేహివ్యాళభయం...॥ కారాత్రమంక ఏవధార్యంతే॥ ❀

మూ-౯
నీవారపాకాదికడంగరీయైరామృశ్యతే జానపదైర్నక
చ్చిత్। కాలోపపన్నాతిథికల్ప్యభాగం వన్యం శరీరస్థి
తిసాధనంవః॥ ... ... ❀

౯ వ్యా॥నీవారేతి॥ కాలే సమయే ఉపపన్నానాం ఆగతానాం అతి
థీనాం కల్ప్యభాగా యస్యతత్తథోక్తం-వనేభవం వన్యం శరీరస్థితేః జీవనస్య
సాధనం వః యుష్మాకం-పచ్యతఇతి పాకః ఫలం ధాన్యమితియావత్ - నీ
వారస్యపాకః తృణధాన్యం తదాదినీవార పాకాది ఆది శబ్దాచ్ఛ్యామాకా
దిధాన్యసంగ్రహః జనపదేభ్యః ఆగతైః జానపదైః తత ఆగత ఇత్యణ్ ప్రత్య
యః - కడంగరంబుసం అర్హంతీతి కడంగరీయాః కడంగదండకాచ్ఛ
ఇతిచ్ఛప్రత్యయః ॥ ని॥ కడంగరో బుసం క్లీబే ధాన్యత్వది తుషః పుమా
నిత్యమరః - త్రైగ్గోవృషాదిభిః నామృశ్యతే కచ్చిత్ నస్పృశ్యతే కిమి
త్యర్థః॥ .. .. ❀

మూ-౧౦
అపిప్రసన్నేన మహర్షిణా త్వం సమ్యగ్వినీయానుమ
తో గృహాయ। కాలోహ్యయం సంక్రమితుం ద్వితీ
యం సర్వోపకారక్షమమాశ్రమం తే॥ ... ❀

౧౦ వ్యా॥అపీతి॥కించత్వం ప్రసన్నేన మహర్షిణా వరతంతునా సమ్యగ్వినీయ
శిక్షయిత్వా విద్యాముపదిశ్యేత్యర్థః-గృహాయ గృహస్థాశ్రమం ప్రవేష్టుం
క్రియార్థోపపదస్యేతి చతుర్థీ అనుమతోపి అనుజ్ఞాతః కిం_హి యస్మాత్కా
రణాత్ తేతవ సర్వేషామాశ్రమాణాం ఉపకారేక్షమం శక్తం॥ని॥క్షమం శక్తే
హితే త్రిష్విత్యమరః ద్వితీయం ఆశ్రమం గార్హస్థ్యం సంక్రమితుం ప్రాప్తుం
అయం కాలోహి విద్యాగ్రహణానంతర్యాత్ప్రాప్తస్యేతి భావః॥ కాలసమయవే
లాసుతుమున్నితి తుమున్ ప్రత్యయః - సర్వోపకారక్షమమిత్యత్ర మనుః॥
శ్లో॥యథామాతరమాశ్రిత్య సర్వేజీవంతి జంతవః।వర్తంతే గృహిణ స్తద్వదా
శ్రిత్యేతర ఆశ్రమాఇతి॥ ... ... ❀

మూ౦౧౧ { తవార్హతో నాభిగమేన తృప్తం మనో నియోగక్రియ
యోత్సుకం మే। అప్యాజ్ఞయా శాసితురాత్మనా వా ప్రా
ప్తోసి సంభావయితుం వనాన్మామ్॥ ... }

౧౧ వ్యా॥ కుశలప్రశ్నం విధాయ ఆగమనప్రశ్నం చికీర్షురాహ॥ తవేతి॥ అ
ర్హతః పూజ్యస్య ప్రశస్తస్య అర్హాః ప్రశంసాయామితి శతృప్రత్యయః
తవ అభిగమేన ఆగమనమాత్రేణ మే మమ మనః తృప్తం సంతుష్టం - కింతు ని
యోగక్రియయా ఆజ్ఞాకరణేన ఉత్సుకం ఉత్కంఠం॥ ని॥ తత్పరే ప్రసితాసక్తా
విష్టార్థోద్యుక్త ఉత్సుక ఇత్యమరః॥ ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చేతి
నిషేధ సప్తమ్యర్థే తృతీయా - శాసితుర్గురోః రాజ్ఞయాపి ఆజ్ఞయా వా ఆత్మనా
వా స్వతో వా ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమితి తృతీయా మాం సంభావ
యితుం బహూకర్తుం వనాత్ ప్రాప్తోసి - గురోరర్థం వా స్వార్థం వా త్వదాగమ
నమిత్యర్థః॥ ... ...

మూ౦౧౨ { ఇత్యర్ఘ్యపాత్రానుమితవ్యయస్య రఘోరుదారామపి
గాం నిశమ్య। స్వార్థోపపత్తిం ప్రతి దుర్బలాశస్తమిత్య
వోచద్వరతంతుశిష్యః॥ }

౧౨ వ్యా॥ ఇతీతి॥ అర్ఘ్యపాత్రేణ మృణ్మయపాత్రేణ అనుమితః వ్యయః స
ర్వత్యాగో యస్య తస్య రఘోః ఇతి ఉక్తప్రకారాం ఉదారాం ఔదార్యయు
క్తామపి గాం వాచం మనో నియోగక్రియయోత్సుకం మే ఇత్యేవంరూపాం॥
ని॥ స్వర్గేషుపశువాగ్వజ్రదిఙ్నేత్రఘృణిభూజలే। లక్ష్యదృష్ట్యాః స్త్రియాం
పుంసి గౌరిత్యమరః॥ నిశమ్య శ్రుత్వా వరతంతుశిష్యః కౌత్సః స్వార్థోపపత్తిం స్వ
కార్యసిద్ధిం ప్రతి దుర్బలాశస్సన్ మృణ్మయపాత్రదర్శనాత్ శిథిలమనోరథ
స్సన్ తం రఘుం ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ అవోచత్ ఉక్తవాన్॥

మూ౦౧౩ { సర్వత్ర నో వార్తమవేహి రాజన్ నాథే కుతస్త్వయ్యశు
భం ప్రజానామ్। సూర్యే తపత్యావరణాయ దృష్టేః క
ల్పేత లోకస్య కథం తమిస్రా॥ ... }

౧౩ వ్యా॥ సర్వత్రేతి॥ హే రాజన్ సర్వత్ర నః అస్మాకం వార్తం స్వాస్థ్యమ
వేహి॥ ని॥ వార్తం పాటవమారోగ్యం భవ్యం స్వాస్థ్యమనామయమితి యాద
వః - నచైతదాశ్చర్యమిత్యత ఆహ - నాథేతి - త్వయి నాథే ఈశ్వరే సతి ప్రజా
నాం అశుభం దుఃఖం కుతః? తథాహి - అర్థాంతరం న్యస్యతి - సూర్యేత్యాది
నా - సూర్యే తపతి ప్రకాశమానే సతి తమిస్రా తమస్తతిః॥ ని॥ తమిస్రం తిమిరం

లో॥ గతమిహా(ప్రకృతమ స్వైతా-కృష్ణపక్షనిశాయాం చేతివిశ్వః. లో॥ కన్యాజనన్యా
ని॥ లో॥ కస్తు భువనేజనఇత్యమరః- దృష్టైరావరణాయ ఆవరణం కర్తుం కథం క
ల్పితనం విద్యోతనకల్పా తేత్యర్థః దృష్టిమావరీతుం నాలమిత్యర్థః- క్లిపినం విద్య
మానె చతుర్థీన క్తవ్యా॥ ... ... ❀

మూ॥ ౧౪ { భక్తిః ప్రతీష్వేమకులాదితా తేపూర్వాన్మహాభాగత
యాతి శేషే। వ్యతీతకాలస్త్వహమభ్యుపేతస్త్వామర్థి
భావాదితి మేవిషాదః॥ ... ❀ }

౧౪ వ్యా॥ తవార్హత ఇత్యాది నాయదుక్తం తన్న ఉచిత(మిత్యాహ-భక్తిరితి॥
ప్రతీష్వేషుపూజ్యేషు॥ ని॥ పూజ్యః ప్రతీష్య ఇత్యమరః-భక్తిః అనురాగవిశే
షః- తేశవకులాదితా వలాభ్యస్తా ॥ ని ॥ అభ్యస్తైత్యుదితం న్యాయ్యమి
తియాదవః హేమహాభాగసార్వభౌమత యాభక్త్యాపూర్వాన్ అతిశేషా
అతివర్తసెకిం తునర్వత(వార్తం చెత్తహీనాఖిన్నఇవదృశ్యసె అతఆహ॥
వ్యతీతేతి ॥ అహం వ్యతీతకాలః అతిక్రాంత కాలస్సన్ అర్థిభావా
త్ యాచకత్వాత్ త్వాం అభ్యుపేతః ప్రాప్తవానస్మి - ఇతిమేవిషా
దః క్లేశః॥ ... ... ❀

మూ-౧౫ { శరీరమాత్రేణనరేంద్ర తిష్ఠన్నాభాసితీర్థప్రతిపాదిత
ర్ధిః। అరణ్యకోపాత్తఫలప్రసూతిస్తంబేనసీవారఇ
వావశిష్టః॥ ... ... ❀ }

౧౫ వ్యా॥ శరీరేతి॥ హేనరేంద్ర తీర్థేసత్పాత్రే ప్రతిపాదితాదత్తాబుద్ధిఃస
మృద్ధిర్యేనవనతథోక్తస్సన్॥ ని ॥ యోనౌజలావతారేచమంత్రాద్యుపాద
శసర్వ్ద ॥ పుణ్యక్షేత్రే తథాపాత్రే తీర్థం స్యాద్దర్శనేష్వపీతిహలాయుధః-
శరీరమాత్రేణతిష్ఠన్ ఆరణ్యకాః అరణ్యేభవాః మనుష్యాః మునిప్రముఖాః॥
ఆరణ్యాన్మనుష్య ఇతివుఞ్ ప్రత్యయః తైరుపాత్తాఫలమేవప్రసూతియ
స్యసః స్తంబేనకాండేన అవశిష్టః ప్రకృత్యాదిత్వాత్తృతీయా నీవారఇవ
ఆభాసితోభసెప్రకాశనఇత్యర్థః॥ ... ... ❀

మూ॥ ౧౬ { స్థానేభవానేకనరాధిపస్సన్నకించనత్వం మఖజం
వ్యనక్తి। పర్యాయపీతస్యసురైర్హిమాంశోః కలా
క్షయశ్లాఘ్యతరోహి వృద్ధేః॥ ... ❀ }

౧౬ వ్యా॥ స్థానఇతి॥ భవాన్ ఏకనరాధిపస్సన్ సార్వభౌమస్సన్ మఖజం యజ్ఞ
జన్యం-వనిద్యతే కించనయస్యేత్యకించనః దరిద్రః మయూరవ్యంసకాదిత్వా

తత్పురుషసమాసః తస్యభావస్తత్త్వం, అకించనత్వం నిర్ధనత్వం వ్యనక్తి ప్రకట
యతి-తత్ప్రకటనం స్థానే యుక్తం॥ ని॥ యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థానే ఇత్యమరః-
తథాహి సురైర్దర్శపైః పర్యాయేణ॥ శ్లో॥ ప్రథమాం పిబతే వహ్నిర్ద్వితీయాం
పిబతే రవిరితి సోమాత్ప్రతిపదాహృత క్రమేణేత్యర్థః పీతస్య హిమాంశోశ్చంద్ర
మసః॥ ని॥ హిమాంశుశ్చంద్రమాశ్చంద్ర ఇత్యమరః కళాక్షయః వృద్ధిః ఉపచ
యాత్ శ్లాఘ్యతరోహి వరక్షయః ఖలు॥ శ్లో॥ తనిమ్నా శోభంతే గళితవిభవాశ్చార్థి
షు నృపా ఇతి న్యాయాదితి భావః-అత్ర కామందకః॥ శ్లో॥ ధర్మార్థం క్షీణకో
శస్య క్షీణత్వమపి శోభతే-సురైః పీతావశేషస్య కృష్ణపక్షే విధోరివేతి॥ ...

మూ-౧౭
తదన్యతస్తావదనన్యకార్యో గుర్వర్థమాహర్తుమ
హం యతిష్యే। స్వస్త్యస్తు తే నిర్గళితాంబుగర్భం
శరద్ఘనం నార్దతి చాతకోఽపి॥ ... ...

౧౭ వ్యా॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాత్ తావదనన్యకార్యః॥ ని॥ యావత్తావ
చ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణే ఇత్యమరః- వరియోజనాంతరరహితః అ
హం అన్యతః వదాన్యాంతరాత్ గుర్వర్థం గురుధనం ఆహర్తుం అర్జితుం
యతిష్యే ఉద్యోక్ష్యే-తే తుభ్యం స్వస్తి శుభమస్తు॥ నమస్స్వస్తీత్యాదినా చ
తుర్థీ-తథాహి చాతకోఽపి॥ శ్లో॥ ధరణీపతితం తోయం చాతకానాం రుజాకర
మితి హేతోః అనన్యగతికోఽపీత్యర్థః- నిర్గళితం అంబు ఏవ గర్భో యస్య తం
శరద్ఘనం శరన్మేఘం నార్దతి న యాచతే-అర్ద గతౌ యాచనే చేతి ధాతుః॥
॥ యాచనార్థేన అర్దనమితి యాదవః॥ ... ...

మూ-౧౮
ఏతావదుక్త్వా ప్రతియాతుకామం శిష్యం మహర్షే
ర్నృపతిర్నిషిధ్య। కింవస్తు విద్వన్గురవే ప్రదేయం త్వ
యా కియద్వేతి తమన్వయుంక్త॥ ... ...

౧౮ వ్యా॥ ఏతావదితి॥ ఏతావత్ ఏతావన్మాత్రం వాక్యం ఉక్త్వా ప్రతియా
తుం కామో యస్య తం ప్రతియాతుకామం॥ తుం కామమనసోరపీతి మకార
లోపః-మహర్షేర్వరతంతోః శిష్యం కౌత్సం నృపతిః రఘుః నిషిధ్య నివార్య
హే విద్వన్ త్వయా గురవే ప్రదేయం వస్తు కిం కిమాత్మకం కియత్ కింపరిమాణ
కం వా ఇతి ఏవం తం కౌత్సం అన్వయుంక్త అపృచ్ఛత్॥ ని॥ ప్రశ్నోఽనుయోగః
పృచ్ఛా చేత్యమరః॥ ... ...

మూ-౧౯
తతో[illegible]తాధ్వరాయ తస్మై స్మ
యా[illegible]య। వర్ణాశ్రమాణాంగు
రవే స వ[illegible]ప్రస్తుతమాచచక్షే॥ ...

౧౯ వ్యా॥ తత ఇతి॥ తతః అనం[illegible]థావత్ యథార్హం-ఆహో ర్థేవ
వ్రిత్యయః విహితాధ్వరాయ విధివదనుష్ఠితయజ్ఞాయ సదాచారాయేత్యర్థః
స్మయావేశవివర్జితాయ గర్వాభినివేశశూన్యాయ అనుద్ధతాయేత్యర్థః
వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం ఆశ్రమాణాం బ్రహ్మచర్యాదీనాం చ గురవే
నియామకాయ॥ ని॥ వర్ణాస్స్యుర్బ్రాహ్మణాదయ ఇత్యమరః॥ ని॥ బ్రహ్మచా
రీ గృహీ వానప్రస్థో భిక్షుశ్చతుష్టయే। ఆశ్రమోస్త్రీత్యమరః। వర్ణాశ్ర
మాణాం సర్వకార్యనిర్వాహకాయేత్యర్థః-తస్మై రఘవే విచక్షణః విద్వాన్ వ
ర్ణీ బ్రహ్మచారీ॥ ని॥ వర్ణినో బ్రహ్మచారిణ ఇత్యమరః-వర్ణాత్ బ్రహ్మచా
రిణీతి ఇని ప్రత్యయః-సః కౌత్సః ప్రస్తుతం ప్రకృతం ఆచచక్షే కథయామాస॥

మూ-౨౦
సమాప్తవిద్యేన మయా మహర్షిర్విజ్ఞాపితోఽభూ
ద్గురుదక్షిణాయై। స మే చిరాయాస్ఖలితోపచారాం
తాం భక్తిమేవాగణయత్పురస్తాత్॥ ......

౨౦ వ్యా॥ సమాప్తేతి॥ సమాప్తవిద్యేన మయా మహర్షిః వరతంతుః గురుద
క్షిణాయై దక్షిణాస్వీకారార్థం విజ్ఞాపితోఽభూత్-స చ గురుః చిరాయ చిరా
త్ అస్ఖలితోపచారాం తాం భక్తిమేవ పురస్తాత్ ప్రథమం అగణయత్ సం
ఖ్యాతవాన్-భక్త్యైవ సంతుష్టః కిం దక్షిణయేత్యుక్తవానిత్యర్థః-అథవా
భక్తిమేవ తాం దక్షిణాం అగణయదితి యోజ్యమ్॥ ...

మూ-౨౧
నిర్బంధసంజాతరుషార్థకార్శ్యమచింతయి
త్వా గురుణాహముక్తః। విత్తస్య విద్యాపరిసం
ఖ్యయా మే కోటీశ్చతస్రో దశ చాహరేతి॥ ...

౨౧ వ్యా॥ నిర్బంధేతి॥ నిర్బంధేన ప్రార్థనాతిశయేన సంజాతరుషా సంజా
తక్రోధేన గురుణా వరతంతునా-అర్థకార్శ్యం అర్థదారిద్ర్యం అచింత
యిత్వా అవిచార్య అహం విత్తస్య ధనస్య చతస్రః దశ కోటీః చతుర్దశకోటీః
మే మహ్యం ఆహర ఆనయ-ఇతి విద్యాపరిసంఖ్యయా విద్యాసంఖ్యానుసారేణై
వ ఉక్తః॥ శ్లో॥ అంగాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః। పురా
ణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యా హ్యేతాశ్చతుర్దశేతి॥ ......

మూ-౨౨ సోఽహం సపర్యావిధిభాజనేన మత్వా భవంతం
ప్రభుశబ్దశేషమ్। అభ్యుత్సహే సంప్రతి నోప
రోద్ధుమల్పేతరత్వాచ్ఛ్రుతనిష్క్రియస్య॥

౨౨ వ్యా॥ సోఽహమితి॥ సోఽహం సపర్యావిధిభాజనేన అర్ఘ్యపాత్రేణ భవం
తం - ప్రభుశబ్దమాత్రమేవ శేషో యస్య తం మత్వా నిస్స్వం నిశ్చిత్యేత్యర్థః శ్రుత
నిష్క్రియస్య విద్యామూల్యస్య అల్పేతరత్వాదతిమహత్త్వాత్ సంప్రతి
ఉపరోద్ధుం నిర్బంధుం నాభ్యుత్సహే న సోత్సాహవానస్మి॥ ... ...

మూ-౨౩ ఇత్థం ద్విజేన ద్విజరాజకాంతిరావేదితో వేదవిదాం
వరేణ। ఏనోనివృత్తేంద్రియవృత్తిరేనం జగాద
భూయో జగదేకనాథః॥ ....

౨౩ వ్యా॥ ఇత్థమితి॥ ద్విజరాజకాంతిశ్చంద్రకాంతిః॥ ని॥ ద్విజరాజశ్శశధరో నక్ష
త్రేశః క్షపాకర ఇత్యమరః - తస్మాత్సోమరాజానో బ్రాహ్మణాః॥ శ్రు॥ సో
మోఽస్మాకం బ్రాహ్మణానాగ్ం రాజేతి శ్రుతేః - ఏనసః పాపాత్ నివృత్తా ఇం
ద్రియవృత్తిర్యస్య సః జగదేకనాథః రఘుః వేదవిదాం వరేణ శ్రేష్ఠేన ద్విజేన కౌ
త్సేన ఇత్థమావేదితః నివేదితస్సన్నేనం కౌత్సం భూయః పునః జగాద॥ ...

మూ-౨౪ గుర్వర్థమర్థీ శ్రుతపారదృశ్వా రఘోస్సకాశా
దనవాప్య కామమ్। గతో వదాన్యాంతరమిత్యయం
మే మా భూత్పరీవాదనవావతారః॥ ....

౨౪ వ్యా॥ గుర్వర్థమితి॥ శ్రుతస్య శాస్త్రస్య పారం అంతం దృష్టవాన్ శ్రు
తపారదృశ్వా - దృశేః క్వనిప్ప్రత్యయః - గురవే గుర్వర్థం గురుదక్షిణార్థం
అర్థీ యాచకః విశేషణద్వయేనాపి అప్రత్యాఖ్యేయత్వమాహ - రఘో
స్సకాశాత్ కామం మనోరథం అనవాప్య అప్రాప్య - వదాన్యాంతరం దాత్రం
తరం గతః॥ ని॥ స్యుర్వదాన్యస్థూలలక్షదానశౌండా బహుప్రదా ఇత్యమరః - ఇ
త్యేవంరూపస్య పరీవాదస్య అపవాదస్య నవో నూతనః అవతారః ఆవిర్భావః
మే మా భూత్ - మాస్తు - రఘోరితి స్వనామగ్రహణం సంభావితత్వద్యోత
నార్థం తథా చ శ్లో॥ సంభావితస్య చాకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యత ఇతి భావః॥

మూ-౨౫ స త్వం ప్రశస్తే మహితే మదీయే వసంశ్చతుర్థోఽగ్నిరి
వాగ్న్యగారే। ద్విత్రాణ్యహాన్యర్హసి సోఢు
మర్హన్ యావద్యతే సాధయితుం త్వదర్థమ్॥

౨౫ వ్యా॥ సఇతి॥ సః త్వం మహితే పూజితే ప్రశస్తే ప్రసిద్ధే మదీయే మత్సంబంధిని అగ్న్యగారే త్రేతాగ్నిశాలాయాం చతుర్థోఽగ్నిరివ వసన్ -ద్విత్రాణి ద్విత్రిణివా అహాని ❁ సంఖ్యయావ్యయేత్యాదినా బహువ్రీహిః ❁ బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణాదితి డచ్ ప్రత్యయః సోఢుమర్హసి- హే అర్హ మాన్య త్వదర్థం తవ ప్రయోజనం సాధయితుం యావద్యతే యతిష్యే. యావత్పురానిపాతయోర్లట్ ఇతి భవిష్యదర్థే లట్॥... ....❁

మూ॥ ౨౬ {తథేతి తస్యావితథం ప్రతీతః ప్రత్యగ్రహీత్సంగరమ | గ్రజన్మా। గామాత్తసారాం రఘురప్యవేక్ష్య ని | ష్క్రష్టుమర్థం చకమే కుబేరాత్॥..........❁}

౨౬ వ్యా॥ తథేతి॥ అగ్రజన్మా బ్రాహ్మణః ప్రతీతః ప్రీతస్సన్ ॥సి॥ ఖ్యాతే హృష్టే ప్రతీత ఇత్యమరః- తస్య రఘోః అవితథం అమోఘం సంగరం ప్రతిజ్ఞాం ॥సి॥ అథ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సంగర ఇత్యమరః - తథేతి ప్రత్యగ్రహీత్ అంగీచకార- రఘురపి గాం భూమిం ఆత్తసారాం గృహీతధనామవేక్ష్య కుబేరాత్ అర్థం ధనం నిష్క్రష్టుం ఆహర్తుం చకమే ఇయేష॥ ... ... ❁

మూ॥ ౨౭ {వసిష్ఠమంత్రోక్షణజప్రభావాదుదన్వదాకాశ | మహీధరేషు। మరుత్సఖస్యేవ వలాహకస్య గతిర్వి | జఘ్నే నహి తద్రథస్య॥ ... ❁}

౨౭ వ్యా॥ వసిష్ఠేతి॥ వసిష్ఠస్య యన్మంత్రేణ ఉక్షణం అభిమంత్ర్య ప్రోక్షణం తజ్జాత్ ప్రభావాత్ సామర్థ్యాత్ హేతోః ఉదన్వదాకాశమహీధరేషు సముద్రాకాశపర్వతేషు మరుత్సఖస్య మరుతః సఖేతి షష్ఠీతత్పురుషః బహువ్రీహౌ సమాసాంతాభావాత్ తతో వాయు సహాయస్యేతి లభ్యతే వారీణాం వాహకః వలాహకః- పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః- తస్యేవ మేఘస్యేవ తద్రథస్య రఘురథస్య గతిస్సంచారః న విజఘ్నే న విహతా హి॥ ... ... ❁

మూ॥ ౨౮ {అథాధిశయ్య ప్రయతః ప్రదోషే రథం రఘుః కల్పిత | శస్త్రగర్భమ్। సామంతసంభావనయైవ ధీరః కై | లాసనాథం తరసా జిగీషుః॥ ... ❁}

౨౮ వ్యా॥ అథేతి॥ అథ ప్రదోషే రజనీముఖే తత్కాలే యానారోహణధానాత్ ॥సి॥ ప్రదోషో రజనీముఖమిత్యమరః ప్రయతః ధీరో రఘుః సమంతాద్భవస్సామంతః రాజమాత్రమితి సంభావనయైవ మనీషయా- కైలాసనాథం కు

బేరంతరసాబలేనజిగీషుర్జేతుమిచ్ఛుస్సః - కల్పితంసజ్జితంఅస్త్రాణిగర్భే యస్యతంరథంఅధిశిశ్యేరథేశయితవానిత్యర్థః॥ అధిశీఙ్‌స్థాసాంకర్మేతికర్మత్వమ్॥ ... ... ❀

సూ-౨౯ {ప్రాతఃప్రయాణాభిముఖాయతస్మైసవిస్మయాఃకోశ
గృహేనియుక్తాః। హిరణ్మయీంకోశగృహస్యమధ్యే
వృష్టింశశంసుఃపతితాంనభస్తః॥.................❀}

౨౯ వ్యా॥ ప్రాతరితి॥ ప్రాతఃప్రయాణాభిముఖాయతస్మైరఘవేకోశగృహేని యుక్తాఃఅధికృతాఃభాండాగారికాఃసవిస్మయాస్సంతః-కోశగృహస్యభాండాగారస్యమధ్యేనభస్తఃనభసఃఆకాశాత్ ❀ పంచమ్యాస్తసిల్ ప్రత్యయః-పతితాం హిరణ్మయీంసువర్ణమయీం ❀ దాండీనాయనేత్యాదినానిపాతనాత్సాధుః వృష్టింశశంసుఃకథయామాసుః॥ ... ... ❀

సూ౩౦ {తంభూపతిర్భాసురహేమరాశింలబ్ధంకుబేరాదభియా
స్యమానాత్। దిదేశకౌత్సాయసమస్తమేవశృంగంసు
మేరోరివవజ్రభిన్నమ్॥ ... ... ❀}

౩౦ వ్యా॥ తమితి॥ భూపతిఃరఘుః-అభియాస్యమానాత్ అభిగమిష్యమాణాత్ కుబేరాత్ -లబ్ధంవజ్రేణకులిశేనభిన్నంలూనంసుమేరోఃశృంగమివశిఖరమివస్థితం-పాదంసుమేరోరితిక్వచిత్పాఠః-పాదంప్రత్యంతపర్వతమివస్థితం॥ని॥ పాదాఃప్రత్యంతపర్వతాఇత్యమరః-తంభాసురంభాస్వరం ❀ భంజభాసమిదోఘురచ్ ప్రత్యయః. హేమరాశింసమస్తమేవకృత్స్నమేవకౌత్సాయదిదేశదదౌ-నతుచతుర్దశకోటిమాత్రమిత్యేవకారార్థః॥ ... ... ❀

సూ౩౧ {జనస్యసాకేతనివాసినస్తౌద్వావప్యభూతామభినంద్యస
త్త్వౌ। గురుప్రదేయాధికనిస్పృహోర్థీనృపోర్థికా
మాదధికప్రదశ్చ॥ ... ... ❀}

౩౧ వ్యా॥ జనస్యేతి॥ పార్థివఃదాతాకౌత్సఃప్రతిగ్రహీతాతౌద్వావపిసాకేతనివాసినః॥ని॥సాకేతంస్యాదయోధ్యాయాంకోసలానందినీతథేత్యాదవః-జనస్యఅభినంద్యసత్త్వౌస్తుత్యవ్యవసాయౌఅభూతాం॥ని॥ ద్రవ్యాసువ్యవసాయేషుసత్త్వమస్త్రీతుజంతుష్విత్యమరః-కౌద్వౌగురవేప్రదేయాత్ అధికేఅతిరిక్తద్రవ్యేనిస్పృహఃనిరపేక్షఃఅర్థీకౌత్సః - అర్థికామాత్ అర్థినోమనోరథాత్ అధికంప్రదదాతీతితథోక్తఃనృపఃరఘుశ్చ ❀ ప్రదాత్ జ్ఞ ఇతి క ప్రత్యయః॥ ... ... ❀

మూ-౩౨ { అథోష్ట్రవామీశతవాహితార్థం ప్రజేశ్వరం ప్రీతమనామహర్షిః। స్పృశన్కరేణానతపూర్వకాయం సంప్రస్థితో వాచమువాచకౌత్సః॥ .... }

౩౨ వ్యా॥ అథేతి॥ అథ ధనప్రదానానంతరం ప్రీతమనాః హృష్టమానసః మహర్షిః కౌత్సః సంప్రస్థితః ప్రస్థాస్యమానస్సన్ ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి భవిష్యదర్థే క్తః- ఉష్ట్రాణాం క్రమేళకానాం వామీనాం బడబానాంచ శతైః వాహితార్థం ప్రాపితధనం ఆనతపూర్వకాయం వినయేన నమ్రమిత్యర్థః ప్రజేశ్వరం రఘుం కరేణ స్పృశన్ వాచమువాచ॥..................

మూ-౩౩ { కిమత్ర చిత్రం యది కామసూర్భూర్వృత్తే స్థితస్యాధిపతేః ప్రజానామ్। అచింతనీయస్తు తవ ప్రభావో మనీషితం ద్యౌరపి యేన దుగ్ధా॥ .... }

౩౩ వ్యా॥ కిమితి॥ వృత్తే రాజవృత్తే స్థితస్య॥ శ్లో॥ న్యాయేనార్జనమర్థస్య వర్ధనం పాలనం తథా। సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధమితి కామందకః॥ తస్మిన్ వృత్తే స్థితస్య ప్రజానామధిపతేః నృపస్య భూః భూమిః కామసూః కామాన్ సూయత ఇతి కామసూః యది సత్సూద్విషదుహేత్యాదినా క్విప్- తత్ర కామప్రసవే కిం చిత్రం న చిత్రమిత్యర్థః కింతు తవ ప్రభావో మహిమా తు అచింతనీయః చింతితుమశక్యః- యేన త్వయా ద్యౌరపి మనీషితమభిలషితం దుగ్ధా- దుహేర్ద్వికర్మకాత్ ప్రధానే కర్మణి క్తః ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణామ్। అప్రధానే దుహాదీనాం ణ్యంతే కర్తుశ్చ కర్మణ ఇతి విధానాత్

మూ-౩౪ { ఆశాస్యమన్యత్పునరుక్తభూతం శ్రేయాంసి సర్వాణ్యధిజగ్ముషస్తే। పుత్రం లభస్వాత్మగుణానురూపం భవంతమీడ్యం భవతః పితేవ॥ .... }

౩౪ వ్యా॥ ఆశాస్యమితి॥ సర్వాణి కరితురగరాజ్యాదీని శ్రేయాంసి కల్యాణాని॥ శ్వః శ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభమిత్యమరః॥ అధిజగ్ముషః ప్రాప్తవతః తే తవ అన్యత్ పుత్రాతిరిక్తం ఆశాస్యం ఆశీస్సాధ్యం పునరుక్తభూతం సర్వం సిద్ధమిత్యర్థః- కిన్తు ఈడ్యం స్తుత్యం భవన్తం భవతః పితా ఇవ దిలీప ఇవ- ఆత్మగుణానురూపం స్వతుల్యగుణమిత్యర్థః- పుత్రం లభస్వ ప్రాప్నుహి॥......

మూ-౩౫ { ఇత్థం ప్రయుజ్యాశిషమగ్రజన్మా రాజ్ఞే ప్రతీయాయ గురోస్సకాశమ్। రాజాపి లేభే సుతమాశు తస్మాదాలోకమర్కాదివ జీవలోకః॥ .... }

౩౫ వ్యా॥ఇత్థమితి॥అగ్రజన్మాబ్రాహ్మణః[illegible]ంచవ[illegible] వచన అగ్రజన్మా ద్విజశ్రేష్ఠభ్రా
బ్రాహ్మణేష్వ్తత ఇతి విశ్వః - ఇత్థం[illegible] ంటపాదిరా[illegible] రాజ్ఞేరఘవే ఆశిషం
శకాశ్వ్య[illegible]ద ంచ ప్రయుజ్యగురోర్వరతంతోః సకాశం[illegible] వశదాం ప్రతీయాయ ప్రా
విధివ[illegible] జీవలోకః ప్రాణిసమూహః॥ని॥జీవః ప్రా[illegible] గీష్పతావితి విశ్వః-
[illegible] ర్యాత్ - ఆలోకం ప్రకాశమివ చైతన్యమితిపాఠః॥ని॥ ఆలోకో
[illegible] దర్శనోద్యోతావిత్యమరః - తస్మాదాశీర్వాదాత్ ఆశుశీఘ్రంసుతంపు
త్రంలేభే ప్రాప॥..

మూ ౩౬ {బ్రాహ్మేముహూర్తేకిలతస్యదేవీకుమారకల్పంసుషు
వేకుమారమ్।అతఃపితాబ్రహ్మణఏవనామ్నాతమాత్మజ
న్మానమజంచకార॥ ... ...}

౩౬ వ్యా॥ బ్రాహ్మ ఇతి॥ తస్యరఘోఃదేవీమహిషీ ॥ ని ॥ దేవీకృ
తాభిషేకాయామిత్యమరః - బ్రాహ్మే తస్యేదమిత్యణ్-బ్రహ్మ
దేవతాకేఅజనామకేముహూర్తే - ఈషదసమాప్తంకుమారంకుమార
కల్పంస్కందసదృశం ఈషదసమాప్తావితికల్పప్ప్రత్యయః - కుమా
రంపుత్రంసుషువే - కిలేతిసంభావనాయాం ॥ ని ॥ వార్తాసంభావ్య
యోఃకిలేత్యమరః॥ని॥కుమారోబాలకేస్కందఇతివిశ్వః - అతఃబ్రహ్మము
హూర్తోత్పన్నత్వాత్ పితారఘుః బ్రహ్మణఏవనామ్నాతంఆత్మజన్మా
నంపుత్రంఅజంఅజనామకంచకార॥ని॥ అజోహరౌహరేకామేవిధౌఛాగేర
ఘోస్సుతఇతివిశ్వః॥ ... ...

మూ ౩౭ {రూపంతదోజస్వితదేవవీర్యంతదేవనైసర్గికమున్నతత్వ
మ్।నకారణాత్స్వాద్బిభిదేకుమారఃప్రవర్తితోదీపఇవ
ప్రదీపాత్॥...}

౩౭ వ్యా॥రూపమితి॥ఓజస్వితేజస్విబలిష్ఠంవా॥ని॥ఓజస్తేజసిధాతూనామ
వష్టంభప్రకాశయోః-ఓజోబలేచదీప్తౌచేతివిశ్వః-రూపంవపుః॥ని॥ అథరూ
పంనపుంసకమ్।స్వభావాకృతిసౌందర్యవపుషిశ్లోకశబ్దయోరితివిశ్వః-తదేవ
పైతృకమేవవీర్యంశౌర్యంతదేవ-నైసర్గికంస్వాభావికంఉన్నతత్వంతదేవ
తాదృగేవేత్యర్థః-కుమారోబాలకఃప్రవర్తితఃఉత్పాదితోదీపఃప్రదీపాత్
ప్రోత్పాదకాత్దీపాదివ-స్వాత్స్వకీయాత్ పూర్వాదిభ్యోనవభ్యోవేతి
స్మాద్భావోవైకల్పికః కారణాత్ జనకాత్ నబిభిదేభిన్నోనాభూత్ సర్వా
త్మనాతాదృశఏవేత్యర్థః॥ ... ...

మూ ౩౮ { ఉపా… ్రా మిశతవా …రుభ్యస్తంయౌవనోద్భేదవిశేష }
{ కాంత… షిణః॥స్వ… షాపిగురోరనుజ్ఞాంధీరేవకన్యాపి }
{ తురాచ… చాచక … … … }

౩౮ వ్యా॥ ఉపాత్తేతి॥ గురుభ్యః విధివత్ యథాశాస్త్రం ఉపాత్తవిద్యం లబ్ధవిద్యం యౌవనస్య ఉద్భేదః ఆవిర్భావః తేన విశేషేణ అతిశయేన కాంత సౌమ్యం తం అజం శ్రీః అభిలాషా శ్రీః ధీరా స్థిరచిత్తా॥ శ్లో॥ స్థిరచిత్తోన్నతిరాతుసాధీరా పరికీర్తితేతి భూపాలః - కన్యా పితురివ గురోః రఘోః అనుజ్ఞామ జ్ఞాం ఆచకాంక్షే ఇయేష - యౌవరాజ్యాభిషేకాభూదిత్యర్థః - అనుజ్ఞాబ్దాత్ పితృపారతంత్ర్యం ఉపమాసామర్థ్యాత్ పాణిగ్రహణయోగ్యతా ధ్వన్యతే॥ … … … … …

మూ ౩౯ { అథేశ్వరేణ క్రథకైశికానాం స్వయంవరార్థం స్వ }
{ సురిందుమత్యాః। ఆప్తః కుమారానయనోత్సుకేన }
{ భోజేన దూతో రఘవే విసృష్టః॥ }

౩౯ వ్యా॥ అథేతి॥ అథ స్వసుః భగిన్యాః ఇందుమత్యాః స్వయంవరార్థం కుమారస్య అజస్య ఆనయనే ఉత్సుకేన క్రథకైశికానాం విదర్భదేశానాం ఈశ్వరేణ స్వామినా భోజేన రాజ్ఞా - ఆప్తః హితః దూతః రఘవే విసృష్టః ప్రేషితః - క్రియామాత్రయోగేనాపి చతుర్థీ - అత్ర గ్రహణమాత్రే ప్రతాప్త్యమితి ద్యోతనార్థమ్॥

మూ ౪౦ { తం శ్లాఘ్యసంబంధమసౌ విచింత్య దారక్రియాయోగ్య }
{ దశం చ పుత్రమ్। ప్రస్థాపయామాస ససైన్యమేనమృద్ధాం }
{ విదర్భాధిపరాజధానీమ్॥……………………§ }

౪౦ వ్యా॥ తమితి॥ అసౌ రఘుః తం భోజం శ్లాఘ్యసంబంధం అనూచానత్వాదిగుణయోగాత్ స్పృహణీయసంబంధం విచింత్య విచార్య పుత్రం చ దారక్రియాయోగ్యదశం వివాహయోగ్యవయసం విచింత్య - ససైన్యమేనం పుత్రం అజం ఋద్ధాం విదర్భాధిపస్య భోజస్య రాజధానీం ప్రకృష్టం ప్రతి ప్రస్థాపయామాస - ధీయంతే అస్యామితి ధానీ * కరణాధికరణయోశ్చేత్యధికరణే ల్యుట్ ప్రత్యయః రాజ్ఞాం ధానీతి విగ్రహః॥ ని॥ ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యత ఇతి శబ్దార్ణవే॥ … … … *

మూ ౪౧ { తస్యోపకార్యారచితోపచారా వన్యేతరా జానప }
{ దోపదాభిః। మార్గే నివాసా మనుజేంద్రసూనో }
{ ర్బభూవురుద్యానవిహారకల్పాః॥…………* }

౪౧ వ్యా॥ తస్యా ... ంశకాన్యే-స వ్యాఖ్యానే-ఉంచవ ... భవనాదిమ॥ ని॥ షాథో
స్త్రీ రాజసదన ... వచన వ్యాఖ్యానే క్షీరస్వామీ
ఉపక్రియ తేఉ ... ॥ తస్యఏకనాగస్యపక్షేవటమంటపాదిరాజసదనమితి-రచితాః
ఉపచారాఃశయ ... హేనకుణమ్మా ... ముషు తేతథోక్తాః జానపదానాం జనపదేభ్యఆగ
తానాంఉపదా ... తరా ... హాయనైః॥ ని॥ ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథో
పదేత్యమరః- వన్యాః వనేభవాః ఇతరే యేషాం తేపన్యేతరాః అవన్యా ఇత్య
ర్థః ॥ నబహువ్రీహావితిసర్వ నామసంజ్ఞానిషేధః - తత్పురుషేసర్వ
నామసంజ్ఞాదుర్వారైవ - తస్యమనుజేంద్రసూనోరజస్యమార్గేనివా
సావసతయః ॥ తత్పురుషేకృతిబహుళమితిసప్తమ్యాఅలుక్ -ఉద్యానా
నిఆక్రీడాః॥ని॥పుమానాక్రీడఉద్యానమిత్యమరః - తాన్యేవవిహారాఃవి
హారస్థానానితత్కల్పాఃతత్సదృశాఇత్యర్థః ॥ ఈషదసమాప్తావితికల్ప
ప్ప్రత్యయఃబభూవుః॥ ... ...

మూ-౪౨ {సేనర్మదారోధసిశీకరార్ద్రైర్మరుద్భిరాన
ర్తితనక్తమాలే। క్లాంతంరజో ధూసరకేతుసై
న్యంనివేశయామాసవిలంఘితాధ్వా॥}

౪౨ వ్యా॥ సఇతి ॥ విలంఘితాధ్వాఅతిక్రాంతమార్గఃసః అజఃశీకరా
ర్ద్రైఃశీతలైరిత్యర్థః-మరుద్భిర్వాతైఃఆనర్తితాఃకంపితాః నక్తమాలాః
చిరిబిల్వాఖ్యావృక్షభేదాఃయస్మిన్ నివేశాహఇత్యర్థః॥ ని॥చిరిబిల్వోనక్త
మాలఃకరజశ్చకరంజకఇత్యమరః నర్మదారోధసిరేవాతీరె క్లాంతంశ్రాం
తంరజోభిఃధూసరాఃకేతవోయస్యతత్సైన్యంనివేశయామాస॥

మూ-౪౩ {అథోపరిష్టాద్భ్రమరైర్భ్రమద్భిఃప్రాక్సూ
చితాంతస్సలిలప్రవేశః। నిర్ధౌతదానామల
గండభిత్తిర్వన్యస్సరిత్తోగజఉన్మమజ్జ॥}

౪౩ వ్యా॥ అథేతి॥ అథసేనానివేశనానంతరంఉపరిష్టాత్ ఊర్ధ్వం॥ ఉప
ర్యుపరిష్టాదితినిపాతః- భ్రమద్భిఃమదలోభాదితిభావః- భ్రమరైఃప్రాక్
ఉన్మజ్జనాత్పూర్వంసూచితఃజ్ఞాపితఃఅంతస్సలిలేప్రవేశోయస్యసతథోక్తః
నిర్ధౌతదానేక్షాళితమదేఅతఏవఅమలేగండభిత్తీయస్యసతథోక్తః॥ని॥ దా
నంగజమదేత్యాగఇతివిశ్వః-వన్యోగజఃసరిత్తఃనర్మదాయాస్సకాశాత్ ॥
పంచమ్యాస్తసిల్ప్రత్యయః-ఉన్మమజ్జఉత్థితః॥ ...

మూ-౪౪ { నిశ్శే[illegible]శక్తావ్యే-శః [illegible] ర్యసే-శంచమన్న
వతస్తటేషు [illegible]ర్ధ్వస్తం యకావనోద్భేద
దద్వయేనాశ్మవికుంఠాపిగురోరనుజ్ఞాంధిరేవకః }

౪౪ వ్యా॥ నిశ్శేషేతి॥ కథంభూతో గజః నిః[illegible] ... వికాళితధాత
నాః ధాతగైరికాదిధాతునా నీలాభిః ఊర్ధ్వాః రేఖాః యాసాం తాభిః తజనితా
భిః శబలేన కర్బురేణ॥ ని॥ చిత్రం కిర్మీరకల్మాషశబలైతాశ్చ కర్బుర ఇత్యమరః-
అశ్మభిః పాషాణైః వికుంఠితేన కుంఠీకృతేన దంతద్వయేన- ఋక్షవాన్నామ
కశ్చిత్ త్రత్యః పర్వతః తస్య తటేషు వప్రక్రియాం వప్రక్రీడాముత్ఖాత
కేళిమిత్యర్థః॥ ని॥ ఉత్ఖాతకేళిశ్శృంగాద్యైర్వప్రక్రీడా నిగద్యత ఇతి
శబ్దార్ణవే - శంసన్ కథయన్ సూచయన్నిత్యర్థః ఉన్మమజ్జేతి పూర్వే
ణాన్వయః॥ ... ... ❁

మూ-౪౫ { సంహారవిక్షేపలఘుక్రియేణ హస్తేన తీరాభిము
ఖస్సశబ్దమ్ బభౌ స భిందన్ బృహతస్తరంగాన్వా
ర్యర్గళాభంగ ఇవ ప్రవృత్తః॥ ... ...❁ }

౪౫ వ్యా॥ సంహారేతి॥ సంహారవిక్షేపయోః సంకోచప్రసరణయోః లఘుక్రి
యేణ శీఘ్రవ్యాపారేణ॥ ని॥ లఘుక్షిప్రమరంధ్రం తయిత్యమరః - హస్తేన
శుండాదండేన॥ ని॥ హస్తోనక్షత్రభేదే స్యాత్ కరేభకరయోరపీతి విశ్వః- స
శబ్దం సఘోషం యథా తథా బృహతః స్తరంగాన్ భిందన్ విదారయన్ తీరాభి
ముఖః స గజః వారీ గజబంధనస్థానం॥ ని॥ వారీతు గజబంధన ఇత్యమరః వా
ర్యా అర్గళాయాః విమర్దనేన భంగో భంజనం తత్ర ప్రవృత్త ఇవ బభౌ॥

మూ-౪౬ { శైలోపమశ్శైవలమంజరీణాం జాలాని కర్షన్నుర
సా స పశ్చాత్। పూర్వం తదుత్పీడితవారిరాశిస్సరి
త్ప్రవాహస్తటముత్ససర్ప॥ ... ❁ }

౪౬ వ్యా॥ శైలేతి॥ శైలోపమస్స గజః శైవలమంజరీణాం జాలాని బృందాని॥
ని॥ జలనీలీ తు శైవాలం శైవలమిత్యమరః- ఉరసా కర్షన్ పశ్చాత్ తటముత్
ససర్ప- పూర్వం తేన గజేన ఉత్పీడితః సన్నః వారిరాశిర్యస్య సః సరిత్ప్రవా
హః తటం ఉత్ససర్ప ఉజ్జగామ॥ ... ❁

మూ-౪౭ { తస్యైకనాగస్య కపోలభిత్త్యోర్జలావగాహక్ష
ణమాత్రశాంతా। వన్యేతరానేకపదర్శనేన పు
నర్దిదీపే మదదుర్దినశ్రీః॥... ... ❁ }

౪౭ వ్యా॥ తస్యేతి॥ తస్య ఏకనాగస్య ఏకాకినో గజస్య కపోలభిత్త్యోః గణ్డస్థలయోః శిలావగాహేన క్షణమాత్రం శాన్తా నివృత్తా మదదుర్దినశ్రీః మదవర్షలక్ష్మీః వన్యేతరాణాం గ్రామ్యాణాం అనేకపానాం ద్విపానాం దర్శనేన॥ ని॥ ద్విరదోనేకపో ద్విప ఇత్యమరః - పునర్దిదీపే వవృధే... ...

మూ-౪౮
సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహమసహ్యమాఘ్రాయ
మదం తదీయమ్। విలంఘితాధోరణతీవ్రయత్నా
స్సేనాగజేంద్రా విముఖా బభూవుః॥

౪౮ వ్యా॥ సప్తచ్ఛదేతి॥ సప్తచ్ఛదస్య వృక్షవిశేషస్య క్షీరవత్ కటుస్సురభిః ప్రవాహః ప్రసారో యస్య తం॥ ని॥ కటుతిక్తకషాయాస్తు సౌరభేపి ప్రకీర్తితా ఇతి యాదవః - అసహ్యం తదీయం గజసంబంధినం మదమాఘ్రాయ సేనాగజేంద్రాః విలంఘితః తిరస్కృతః ఆధోరణానాం హస్తిపకానాం తీవ్రో మహాన్ ప్రయత్నో యైస్తే తథోక్తాస్సంతః॥ ని॥ ఆధోరణా హస్తిపకా హస్త్యారోహా నిషాదిన ఇత్యమరః - విముఖాః పరాఙ్ముఖాః బభూవుః॥

మూ-౪౯
సచ్ఛిన్నబంధద్రుతయుగ్యశూన్యం భగ్నాక్ష
పర్యస్తరథం క్షణేన। రామాపరిత్రాణవిహస్త
యోధం సేనానివేశం తుములం చకార॥

౪౯ వ్యా॥ స ఇతి॥ స గజః ఛిన్నాః బంధా యైస్తే ఛిన్నబంధాః ద్రుతాః పలాయితాః యుగం వహంతీతి యుగ్యాః తద్వహతి రథయుగప్రాసంగమితి యప్రత్యయః అశ్వాః యస్మిన్ స్తైః శూన్యశ్చేతం - అక్షః రథావయవవిశేషః॥ ని॥ అక్షో రథస్యావయవే పాశకే వ్యక్షమింద్రియ ఇతి శాశ్వతః భగ్నాః అక్షా యేషాం అత ఏవ పర్యస్తాః రథా యస్మిన్ తం రామాణాం స్త్రీణాం పరిత్రాణే రక్షణే విహస్తాః వ్యాకులాః యోధా యస్మిన్ తం రామాపరిత్రాణవిహస్తయోధం॥ ని॥ విహస్తవ్యాకులౌ సమావిత్యమరః - సేనానివేశం శిబిరం క్షణేన తుములం సంకులం చకార॥ ... ...

మూ-౫౦
తమాపతంతం నృపతేరవధ్యో వన్యః కరీతి శ్రు
తవాన్ కుమారః। నివర్తయిష్యన్ విశిఖేన కుం
భే జఘాన నాత్యాయతకృష్టశార్ఙ్గః॥

౫౦ వ్యా॥ తమితి॥ నృపతేః రాజ్ఞః వనే భవః వన్యః కరీ అవధ్యః హంతుమయోగ్య ఇతి శ్రుతవాన్ శాస్త్రాత్ జ్ఞాతవాన్ కుమారః అజః ఆపతంతం ఆ

నతిదీర్ఘం-నఞర్థస్యనశబ్దస్యసుప్సుపేతి సమాసః- కృష్టశార్ఙ్గః ఈషత్
కృష్టచాపస్య విశిఖేనబాణేనకుంభేజఘాన-అత్రచ్ఛాత్యనుమః॥ లక్ష్మీకారమే
యుద్ధాదన్యత్రకరివధంనకుర్యాత్ ఇయంహిప్రత్యేకరిణాఇతిఅతఏవయుద్ధా
దన్యత్రద్యోతనార్థంవన్యగ్రహణంకృతమ్॥

మూ-౫౧ { సవిద్ధమాత్రఃకిలనాగరూపముత్సృజ్యతద్వి
స్మితసైన్యదృష్టఃస్ఫురత్ప్రభామండలమధ్య
వర్తికాంతంవపుర్వ్యోమచరంప్రపేదే॥ }

౫౧ వ్యా॥ సఇతి॥ సగజఃవిద్ధమాత్రః తాడితమాత్రఃకిల- నతుప్రహృతః త
థాపినాగరూపంగజశరీరంఉత్సృజ్యతేనవృత్తాంతేనవిస్మితైః సైన్యైర్దృష్ట
స్స్ఫురతఃప్రభామండలస్యమధ్యవర్తికాంతంమనోహరం వ్యోమచరం
వపుఃదివ్యంశరీరంప్రపేదేప్రాప॥ ... ...

మూ-౫౨ { అథప్రభావోపనతైఃకుమారం కల్పద్రుమో
త్థైరవకీర్యపుష్పైః।ఉవాచవాగ్మీదశనప్రభాభి
స్సంవర్ధితోరస్స్థలతారహారః॥ ... ... }

౫౨ వ్యా॥ అథేతి॥ అథప్రభావేనఉపనతైఃప్రాప్తైఃకల్పద్రుమోత్థైఃకల్పవృ
క్షోత్పన్నైఃపుష్పైః కుమారమజం అవకీర్యఅభివృష్ట్యపుష్పవృష్టింప్రకీ
ర్యేత్యర్థః.దశనప్రభాభిఃదంతకాంతిభిఃసంవర్ధితాఃఉరస్స్థలేయేతారహారాః
స్థూలముక్తాహారాఃతేయేనసతథోక్తఃవాచోస్యసంతీతి వాగ్మీ వక్తా ॥ వా
చోగ్మినిరితిగ్మినిప్రత్యయః-సఃపురుషఃఉవాచ॥ ... ...

మూ-౫౩ { మతంగశాపాదవలేపమూలాదవాప్తవానస్మి
మతంగజత్వమ్। అవేహిగంధర్వపతేస్తనూ
జంప్రియంవదంమాంప్రియదర్శనస్య॥ }

౫౩ వ్యా॥ మతంగేతి॥ అవలేపమూలాత్ గర్వహేతుకాత్ ॥ని॥ అవలేపస్తుగ
ర్వస్స్యాల్లేపనేదూషణేపిచేతివిశ్వః॥ మతంగస్యమునేఃశాపాత్ మతంగజత్వం
గజత్వం॥ని॥ మతంగజోగజోనాగఇత్యమరః॥ అవాప్తవాన్ప్రాప్తవానస్మి-
మాంప్రియదర్శనస్యప్రియదర్శనాఖ్యస్యగంధర్వపతేః గంధర్వరాజస్యత
నూజంపుత్రం॥ని॥ స్త్రియాంమూర్తిస్తనుస్తనూరిత్యమరః- ప్రియంవదం ప్రి
యంవదాఖ్యమవేహిజానీహి-ప్రియంవదతీతిప్రియంవదః ప్రియవశే
వదఃఖచ్ ఇతిఖచ్ప్రత్యయః॥ ... ...

మూ౫౪
సచానునీతః ప్రణతేన పశ్చాన్మయా మహర్షిర్మృ
దుతామగచ్ఛత్ । ఉష్ణత్వమగ్న్యాతపసంప్రయో
గాచ్ఛైత్యంహియత్సాప్రకృతిర్జలస్య॥ ... ❀

౫౪ వ్యా॥ సఇతి॥ సమహర్షిః మతంగజన్య ప్రణతేన ప్రేణమయా అనునీతస్సన్ పశ్చాత్ మృదుతాం శాంతిమగచ్ఛత్ దయార్ద్రోఽభూదిత్యర్థః- తథాహి జలస్య ఉష్ణత్వం అగ్నేరాతపస్య వా సంప్రయోగాత్సంపర్కాత్ నతు ప్రకృత్యా ఉష్ణత్వమియత్ శైత్యం శీతలత్వం సా శీతలతా ప్రకృతిః స్వభావః విధేయప్రాధాన్యాత్సేతి స్త్రీలింగనిర్దేశః- మహర్షీణామపి శాంతిరేవస్వభావః నక్రోధ ఇతి భావః॥ ... ... ❀

మూ౫౫
ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో యదాతే భేత్స్యత్యజః కుంభమ
యోముఖేన। సంయోక్ష్యసే స్వేనవపుర్మహిమ్నా త
దేత్యవోచత్స తపోనిధిర్మామ్॥ ... ❀

౫౫ వ్యా॥ ఇక్ష్వాక్వితి॥ ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో యస్య సః అజః యదా తేతవ కుంభం అయోముఖేన లోహాగ్రేణ శరేణ భేత్స్యతి విదారయిష్యతి- తదా స్వేన వపుషో మహిమ్నా పునస్సంయోక్ష్యసే సంగచ్ఛసే- ఇతి అనేన ప్రకారేణ సః తపోనిధిః తపసాం స్థానభూతః మతంగః మామవోచత్॥

మూ౫౬
సంమోచితస్సత్వవతా త్వయాహం శాపాచ్చిరప్రా
ర్థితదర్శనేన। ప్రతిప్రియం చేద్భవతో న కుర్యాం
వృథా హి మే స్యాత్స్వపదోపలబ్ధిః॥ ❀

౫౬ వ్యా॥ సమ్మోచితఇతి॥ చిరప్రార్థితః చిరకాలం కాంక్షితం దర్శనం యస్య తేన సత్త్వవతా బలవతా త్వయా అహం శాపాత్ సమ్మోచితః మోక్షం ప్రాపితః భవతః ప్రతిప్రియం ప్రత్యుపకారం న కుర్యాం చేత్ - మే స్వపదోపలబ్ధిః స్వస్థానప్రాప్తిః॥ని॥ పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రి వస్తుష్విత్యమరః వృథా స్యాత్॥ని॥ వ్యర్థకే తు వృథా ముధేత్యమరః- తదుక్తం॥ శ్లో॥ ప్రతికర్తుమశక్యస్య జీవితాన్మరణం వరమ్ కృతోపకారస్య ప్రత్యుపకారాకర్తా ఇతి భావః॥ ... ... ❀

మూ౫౭
సంమోహనం నామ సఖే మమాస్త్రం ప్రయోగసం
హారవిభక్తమంత్రమ్। గాంధర్వమాధత్స్వయతః
ప్రయోక్తుర్నచారిహింసా విజయశ్చహస్తే॥ ❀

౫౭ వ్యా॥ సమ్మోహనమితి॥ హే సఖే సఖిశబ్దేన సమప్రాణత్వోక్తా- యథోక్తం

శ్లో॥అతాన్యగనహనోబంధుఃసద్దైవానుమతస్సహ్యాత్ | ఏకక్రియార్థశేష
త్రింశమనాస్త్రిణస్సఖామతశత-ప్రియోగసంహారయోఃవిభక్తిఃమంత్రిః
స్వనత్తర్థోక్తంవినియుక్తమంత్రమిత్యర్థః-గాంధర్వంగంధర్వదేవతాక.
సమ్మోహ్య తేఅనేనేతిసం.మోహనంనామమమఅస్త్రంఅథత్వస్వగృహాణ
యతఃయస్మాత్ప్రయోక్తుఃఅస్త్రప్రయోగిణః - అహింసాఅరిభ్యస్సక
శాత్ హింసాచన-విజయశ్చహస్తే-హస్తగతఃవిజయోభవతీత్యర్థః॥

మూ॥౫౮ { అలంహ్రియామాంప్రతియన్ముహూర్తందయాపరో
భూః ప్రహరన్నపిత్వమ్|తస్మాదుపచ్ఛందయతిప్రయో
జ్యమ్మయిత్వయానప్రతిషేధరౌక్ష్యమ్॥ }

౫౮ వ్యా॥ వ్రతలజ్జితఃకథమస్త్రగ్రహణంకర్తవ్యమితిచేత్తత్రాహ॥
అలమితిఃకించమాంప్రతిహ్రియాప్రహారనిమిత్తయాలజ్జయాఅలం॥ ని॥
అలంభూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః - కుతఃయద్యతో
హేతోఃత్వంమాంప్రహరన్నపిముహూర్తందయాపరః కృపాపరభూః
తత్తస్మాత్కారణాత్ ఉపచ్ఛందయతి ప్రార్థయమానేతు మయిత్వ
యాప్రతిషేధః పరిహారస్స ఏవరౌక్ష్యంపారుష్యంనప్రయోజ్యంనకర్త
వ్యమ్॥

.. ..

మూ॥౫౯ { తథేత్యుపస్పృశ్యపయఃపవిత్రంసోమోద్భవాయాస్సరి
దుత్తమాయాః| ఉదఙ్ముఖఃసోస్త్రవిదస్త్రమంత్రంజగ్రా
హతస్మాన్నిగృహీతశాపాత్॥ }

౫౯ వ్యా॥తథేతి॥సాసోమశ్చంద్రఇవసోమః॥ని॥సోమఓషధిచంద్రయోరి
తిశాశ్వతః-పురుషశ్రేష్ఠఇత్యర్థః-ఉపమితసమాసః-అస్త్రంవేత్తీత్యస్త్రవిత్
సఃఅజఃతథేతిసోమాత్ ఉద్భవోయస్యాస్తస్యాస్సోమోద్భవాయాస్సరిత్తమ
స్సదాయాః॥ ని॥ రేవాతునర్మదాసోమోద్భవామేఖలకన్యకేత్యమరః-ప
విత్రంపయః-ఉపస్పృశ్యపీత్వాఆచమ్యేత్యర్థః-ఉదఙ్ముఖస్సన్నిగృహీతశా
పాత్ ఉపకృతాదిత్యర్థః - తస్మాత్ప్రియంవదాత్ అస్త్రమంత్రంజ
గ్రాహ॥

... ...

మూ॥౬౦ { ఏవంతయోరధ్వనిదైవయోగాదాసేదుషోస్సఖ్యమచింత్య
హేతు | ఏకోయయౌచైత్రరథప్రదేశాన్సౌరాజ్యర
మ్యానపరోవిదర్భాన్॥ }

... ...

౬౦ వ్యా॥ ఏవమితి ॥ ఏవంఅధ్వనిమార్గేదైవయోగాత్ దైవవశాత్

అచింత్యహేతుః అనిర్ధార్యహేతుకం సఖ్యం సఖిత్వం ॥ సఖ్యుర్య ఇతి యత్ ప్రత్యయః - ఆసేదుషః ప్రాప్తవతః తస్య అజస్య ఏకోఽన్ధర్వః చైత్రరథస్య కుబేరోద్యానస్య శ్రీః దేశాః ॥స॥ అస్యోద్యానం చైత్రరథమిత్యమరః- అపరః అజః సారాజ్యేన సురాజన్వత్తయా రమ్యాన్ విదర్భాన్ విదర్భదేశాన్ యయౌ॥ ... ...

శ్లో॥ ౬౧ { తం తస్థివాంసం నగరోపకంఠే తదాగమారూఢగురుప్రహర్షః। ప్రత్యుజ్జగామ క్రథకైశికేంద్రశ్చంద్రం ప్రవృద్ధోర్మిరివోర్మిమాలీ॥ }

౬౧ వ్యా॥ తమితి॥ నగరస్య ఉపకంఠే తస్థివాంసం స్థితం తం అజం తస్య అజస్య ఆగమేన ఆరూఢః ఉత్పన్నః గురుః ప్రహర్షః యస్య సః - క్రథకైశికేంద్రః విదర్భరాజః ప్రవృద్ధోర్మిః ఊర్మిమాలీ సముద్రః చంద్రమివ ప్రత్యుజ్జగామ॥

శ్లో॥ ౬౨ { ప్రవేశ్య చైనం పురమగ్రయాయీ నీచైస్తథోపాచరదర్పితశ్రీః। మేనే యథా తత్ర జనస్సమేతో వైదర్భమాగంతుమజం గృహేశమ్॥ }

౬౨ వ్యా॥ ప్రవేశ్యేతి॥ సః భోజః ఏనం అగ్రయాయీ సేవాధర్మేణ అగ్రగామీ సన్ - నీచైః వినమ్రః పురం ప్రవేశ్య ప్రవేశం కారయిత్వా అర్పితశ్రీః సమర్పితశ్రీకః సన్ తథా తేన ప్రకారేణ ఉపాచరత్ ఉపచచార - యథా యేన ప్రకారేణ తత్ర పురే సమేతః మిలితః జనః వైదర్భం భోజం ఆగంతుం ప్రాఘుణికం అతిథిమిత్యర్థః ॥స॥ స్యాదావేశిక ఆగంతురతిథిర్నా గృహాగత ఇత్యమరః - మేనే - అజం గృహేశం గృహపతిం మేనే॥ ...

శ్లో॥ ౬౩ { తస్యాధికారపురుషైః ప్రణతైః ప్రదిష్టాం ప్రాగ్ద్వారవేదివినివేశితపూర్ణకుంభామ్। రమ్యాం రఘుప్రతినిధిస్స నవోపకార్యాం బాల్యాత్పరామివ దశాం మదనోఽధ్యువాస॥ ... ... }

౬౩ వ్యా॥ తస్యేతి॥ రఘుప్రతినిధిః రఘుకల్పః రఘుతుల్య ఇత్యర్థః - ఉక్తం దండినా - సాదృశ్యవాచకప్రస్తావే - కల్పదేశీయదేశ్యాది ప్రఖ్యప్రతినిధీ అపీతి- సః అజః మన్మథస్సౌందర్యాతిశయశాలీ నవః భోజనవిభూషితః కౌమారోత్తీర్ణః తస్య భోజస్య అధికారిణః నియోగినః తస్య పురుషైః అధికృతైః ప్రణతైః ప్రదిష్టాం నిర్దిష్టాం ప్రాగ్ద్వారవేద్యాం వినివేశితాః ప్రతిష్ఠాపితాః పూర్ణకుంభాః యస్యాం తాం స్థాపితమంగళకలశామిత్యర్థః రమ్యాం రమణీయాం నవోపకార్యాం నూతనరాజభవనం ॥స॥ ఉ

పకార్యా రాజసద్మన్యపి చారోపి తేన్యపదిత్యపి విశ్వః. మదనః మన్మథః బాల్యాత్పరాం శైశవానంతరాం దశాం యౌవనమివేత్యర్థః-అధ్యవాసన అధిష్ఠితవాన్ ❋ ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇతి కర్మత్వమ్॥ ... ... ❋

మూ-౬౪
తత్ర స్వయంవరసమాహృతరాజలోకం కన్యాల
లామ కమనీయమజస్య లిప్సోః। భావావబోధక
లుషా దయితేవ రాత్రౌ నిద్రా చిరేణ నయనాభిముఖీ
బభూవ॥ ... ... ❋

౬౪వ్యా॥ తత్రేతి॥ తత్ర ఉపకార్యాయాం స్వయంవరనిమిత్తం సమాహృతః రాజలోకో యేన తత్ కమనీయం స్పృహణీయం కన్యాలలామ కన్యాశ్రేష్ఠం॥ ని॥ లలామోస్త్రీ లలామాపి ప్రభాతే పురుషే ధ్వజే। శ్రేష్ఠభూషాపుండ్ర శృంగపుచ్ఛచిహ్నాశ్వలింగిష్వితి యాదవః-లిప్సోః లబ్ధుమిచ్ఛోః లభేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః-అజస్య-భావావబోధ పురుషస్య అభిప్రాయపరిజ్ఞానే కలుషా అసమర్థా దయితేవ ప్రియతమేవ రాత్రౌ నిద్రా చిరేణ బహుకాలేన నయనాభిముఖీ బభూవ॥ శ్లో॥ రాజానం కామినం చోరం త్రివింశతి ప్రజాగరా ఇతి భావః-అభిముఖీ శబ్దః ఙీబంతః చ్వ్యంతో వా॥ ... ... ❋

మూ-౬౫
తం కర్ణభూషణనిపీడితపీవరాంసం శయ్యోత్త
రచ్ఛదవిమర్దకృశాంగరాగమ్। సూతాత్మజాస్స
వయసః ప్రథితప్రబోధం ప్రాబోధయన్నుషసి
వాగ్భిరుదారవాచః॥ ... ... ❋

౬౫వ్యా॥ తమితి॥ కర్ణభూషణాభ్యాం నిపీడితౌ పీవరౌ పీనౌ అంసౌ భుజశిరసీ యస్య తం శయ్యాయాః ఉత్తరచ్ఛదస్య ఉపర్యాస్తరణస్య వస్త్రస్య విమర్దేన ఘర్షణేన కృశః విరళః అంగరాగః యస్య తం-నత్వంగనాసంగాదితి భావః ప్రథితప్రబోధం ప్రకృష్టజ్ఞానం తమేనమజం సవయసః సమానవయస్కాః ఉదారవాచః ప్రగల్భగిరః సూతాత్మజాః వందిపుత్రాః వైతాళికాః ఇతి వా పాఠః॥ ని॥ వైతాళికా బోధకరా ఇత్యమరః-వాగ్భిః స్తుతిపాఠైః ఉషసి ప్రాతః కాలే ప్రాబోధయన్ బోధయామాసుః- ... ...

మూ-౬౬
రాత్రిర్గతా మతిమతాం వర ముంచ శయ్యాం
ధాత్రా ద్విధైవ నను ధూర్జగతో విభక్తా। తా
మేకతస్తవ బిభర్తి గురుర్వినిద్రస్తస్యా భవాన
పరధుర్యపదావలంబీ॥ .... ❋

౬౬ వ్యా॥ రాత్రిరితి॥ హే మతిమతాం వర బుద్ధిమతాం శ్రేష్ఠ రాత్రిర్గతా తస్మా
చ్ఛయ్యాం ముంచ వినిద్రో భవేత్యర్థః. వినిద్రత్వస్యఫలమాహ-ధాత్రేతి-ధా
త్రా బ్రహ్మణా జగతో ధూః భారః॥ ధూః స్యాద్యానముఖే భారే ఇతి యా
దవః- ద్విధైవ ద్విప్రకారేణైవేత్యర్థః ప్రకారస్తృతీయస్య నాస్తి భాగః విభక్తా నను వి
భక్తా పితా ఖలు- తామేకతః- తాం ధురం ఏకతః ఏకత్ర భాగే తవ గు
రుః పితా వినిద్రస్సన్ బిభర్తి- తస్యాః ధురః భవాన్ ధురం వహతీతి ధుర్యః భా
రవాహీ తస్య పదం స్థానం అపరం యద్ధుర్యపదం తదవలంబత ఇతి అపరధుర్య
పదావలంబీ తత్రాపి వినిద్రో భవేత్యర్థః - నహ్యేకధుర్యవాహ్యమేకో వహ
తీతి భావః ॥ ౬౬

మూ ౬౭

నిద్రావశేన భవతాప్యనవేక్ష్యమాణాప
ర్యుత్సుకత్వమబలా నిశి ఖండితేవ। లక్ష్మీర్వినోద
యతి యేన దిగంతలంబీ సోఽపి త్వదాననరుచిం
విజహాతి చంద్రః॥ ౬౭

౬౭ వ్యా॥ నిద్రేతి॥ చంద్రారవిందరాజవదనాదయో లక్ష్మీనివాసస్థానమితి
ప్రసిద్ధిమాశ్రిత్యేదముచ్యతే-నిద్రావశేన నిద్రాధీనేన త్వయాఽనురాగసంగాత్ప్ర
దృశ్యతే- భవతాపి యా పర్యుత్సుకత్వం త్వయ్యనురక్తత్వమపి స్పృహాం.
ప్రసితోత్సుకాభ్యాం - తృతీయా చేతి సప్తమ్యర్థే తృతీయా అపి శబ్దః త
ద్విషయానురాగస్య అపేక్షత్వద్యోతనార్థః నిశి ఖండితా భర్త్రా గత్యంతరం
గచ్ఛతా కలుషితా అబలేవ నాయికేవ॥ శ్లో॥ జ్ఞాతేఽన్యాసంగవికృతే ఖండితే
ర్ష్యాకషాయితేతి దశరూపకే - అనపేక్ష్యమాణా అకృతాదరా అతీవోత్సు
క్యమాణేత్యర్థః-లక్ష్మీః యేన చంద్రేణ కృతసాన్నిధ్యానుసరణాత్త్వా ఇతి భా
వః వినోదయతి వినోదం కరోతి - వినోదశబ్దాత్ తత్కరోతీతి చాద్వక్షి
తిణిచ్ స్వార్థే దతిః రాత్రావరవిందానాం నిద్రాస్థానాన్నితి భావః సోఽపి చం
ద్రోఽపి దిగంతలంబీ పశ్చిమాశాంతగతస్సన్ అస్తం గచ్ఛన్నిత్యర్థః, అత ఏవ త్వ
దాననరుచిం తవ ముఖకాంతిం విజహాతి త్వన్ముఖసాదృశ్యం త్యజతీత్యర్థః ॥అ
తః- నిద్రాం విహాయ తాం లక్ష్మీం అనన్యశరణాం అంగీకురు ఇత్యర్థః అథ
వా నిద్రావశేన భవతాఽనపేక్ష్యమాణా అనిరీక్ష్యమాణా కర్మణి శానచ్
లక్ష్మీః ప్రయోజకకర్త్రీ యేన చంద్రేణ ప్రయోజ్యేన పర్యుత్సుకత్వం త్వ
ద్విరహవేదనాం భర్తృవియోగవేదనాం చ॥ శ్లో॥ కాలాక్షమత్వమౌత్సుక్యం
మనస్తాపత్వరాదిషు॥ ఇత్యలంకారే - వినోదయతి నాశయతీతి యోజనా॥

శేషంపూర్వవత్ -నాథస్తు ణిజర్థోపపత్తిమపశ్యన్నిమంపక్షముపైక్షిష్ట॥

మూ౬౮
తద్వల్గునా యుగపదున్మిషితేన తావత్సద్యః పరస్పర
తులామధిరోహతాం ద్వే । ప్రస్పందమానపరుషే
తరతారమంతశ్చక్షుస్తవ ప్రచలితభ్రమరంచపద్మమ్

౬౮ వ్యా॥ తదితి॥ తత్ తస్మాత్ లక్ష్మీపరిగ్రహోత్థాపనాత్ -వల్గునా మనోజ్ఞేన॥ని॥ వల్గుస్థానే మనోజ్ఞేచ వల్గుభాషితమన్యవదితి విశ్వః. యుగపత్తావత్ ఉన్మిషితేన యుగపదున్మీలితేన సద్యః ద్వే అపి పరస్పరతులా మన్యోన్యసాదృశ్యం అధిరోహతాం ప్రాప్నువతాం- ప్రార్థనాయాంలోట్ - కేద్వే అంతః ప్రస్పందమానా చలంతీ పరుషేతరా స్నిగ్ధా తారా కనీనికా యస్య తత్ తథోక్తం॥ని॥ తారకాక్ష్ణః కనీనికేత్యమరః- తవ చక్షుః అంతః ప్రచలితభ్రమరం చలద్భృంగం పద్మంచ యుగపదున్మేషనతి సంపూర్ణ సాదృశ్యలాభ ఇతి భావః ... ...

మూ౬౯
వృంతాచ్ఛ్లథం హరతి పుష్పమనోకహానాం సం
సృజ్యతే సరసిజైరరుణాంశుభిన్నైః। స్వాభావి
కం పరగుణేన విభాతవాయుస్సౌరభ్యమీప్సు
రివ తే ముఖమారుతస్య॥ ...

౬౯ వ్యా॥ వృంతాదితి॥ విభాతవాయుః ప్రభాతవాయుః స్వాభావికం నైసర్గికం తే తవ ముఖమారుతస్య నిశ్వాస పవనస్య సౌరభ్యం తాదృక్సౌరభ్యమిత్యర్థః- పరగుణేన అన్యదీయగుణేన సాంక్రామికగంధేనేత్యర్థః - ఈప్సురాప్తుమిచ్ఛురివ ॥ ఆప్జ్ఞప్యృధామీదితి ఈకారాదేశః- అనోకహానాం వృక్షాణాం శ్లథం శిథిలం పుష్పం వృంతాత్ ప్రసవబంధనాత్ ॥ని॥ వృంతం ప్రసవబంధనమిత్యమరః- హరతి ఆదత్తే- అరుణాంశుభిన్నైః తరణికిరణోద్బోధితైస్సరసిజైః కమలైస్సహ తత్పురుషే కృతిబహులమితి సప్తమ్యా అలుక్ సంసృజ్యతే సంగచ్ఛతే సృజేర్దైవాదికాత్కర్తరిలట్॥ ... ...

మూ౭౦
తామ్రోదరేషు పతితం తరుపల్లవేషు నిర్ధౌతహా
రగుళికావిశదం హిమాంభః। ఆభాతి లబ్ధపరభాగత
యాధరోష్ఠే లీలాస్మితం సదశనార్చిరివ త్వదీయమ్॥

౭౦ వ్యా॥ తామ్రేతి॥ తామ్రోదరేషు అరుణాభ్యంతరేషు ద్రుమపల్లవేషు తరుపల్లవేషు॥ని॥ పల్లవో౽స్త్రీ కిసలయమిత్యమరః- పతితం నిర్ధౌతాః శుద్ధాః హారగుళికాః ముక్తామణయః తద్వత్ విశదం స్వచ్ఛం హిమాంభః లబ్ధపరభాగ

యాలబ్ధోత్కర్షతయా॥ ని॥ పరభాగో గుణోత్కర్ష ఇతి యాదవః అధరో ష్ఠస్త్వదీయం త్వత్సంబంధి సదశనార్చిః దంతకాంతి సహితం లీలాస్మితమివ ఆభాతి॥ ... ... ❁

మూ ౭౧ యావత్ప్రతాపనిధిరాక్రమతే న భానురహ్నా
య తావదరుణేన తమో నిరస్తమ్। ఆయోధనాగ్ర
సరతాం త్వయి వీర యాతే కిం వా రిపూం స్తవ గు
రుస్స్వయముచ్ఛినత్తి॥ ... ... ❁

౭౧ వ్యా॥ యావదితి॥ ప్రతాపనిధిస్తేజోనిధిః భానుస్సూర్యః యావత్ - నాక్రమతే నోద్గచ్ఛతి॥ ఆఙ ఉద్గమన ఇత్యాత్మనేపదమ్ - తావత్ భానావనుదిత ఏవేత్యర్థః - అహ్నాయ ఝడితి॥ ని॥ ద్రాగ్ఝడిత్యఞ్జసాహ్నాయేత్యమరః - అరుణేన అనూరుణా॥ ని॥ సూరసూతోరుణోనూరురిత్యమరః - తమః నిరస్తం - తథా హి - హే వీర త్వయి ఆయోధనేషు యుద్ధేషు అగ్రసరతాం పురస్సరతాం యాతే సతి తవ గురుః పితా రిపూన్ స్వయముచ్ఛినత్తి కిం వా నోచ్ఛినత్త్యేవేత్యర్థః - న ఖలు యోగ్యే న్యస్తభారాణాం స్వామినాం స్వయం వ్యాపారఖేద ఇతి భావః॥ ... ... ❁

మూ ౭౨ శయ్యాం జహత్యుభయపక్షవినీతనిద్రా స్స్తంబేర
మా ముఖరశృంఖలకర్షిణస్తే। యేషాం విభాంతి త
రుణారుణరాగయోగాద్భిన్నాద్రిగైరికతటా ఇవ
దంతకోశాః॥ ... ... ❁

౭౨ వ్యా॥ శయ్యామితి॥ ఉభాభ్యాం పక్షాభ్యాం పార్శ్వాభ్యాం వినీతా అపనీతా నిద్రా యైస్తే ఉభయపక్షవినీతనిద్రాః అత్ర సమాసవిషయే ఉభశబ్దస్థానే ఉభయశబ్దప్రయోగ ఏవ సాధురిత్యనుసంధేయం - యథాహ కైయటః - అత్ర ఉభాదుదాత్తో నిత్యమితి నిత్యగ్రహణస్య దంతప్రయోజనమితి వృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్థానే ఉభయశబ్దప్రయోగో మా భూత్ - ఉభయశబ్దస్యైవ యథా స్యాత్ ఉభయపుత్ర ఇత్యాదివదితి ముఖరాణి ఉత్థానచలనాచ్ఛబ్దాయమానాని శృంఖలాని నిగళాని కర్షంతీతి తథోక్తాః తే తవ స్తంబేరమం త ఇతి స్తంబేరమాః హస్తినః॥ ని॥ స్తంబేరమః పద్మీత్యమరః॥ తత్పురుషే కృతి బహులమితి సప్తమ్యా అలుక్ శయ్యాం జహతి త్యజంతి యేషాం స్తంబేరమాణాం దంతాః కోశా ఇవ దంతకోశాః దంతకుట్మలాః తరుణారుణరాగయోగాత్ బాలార్కారుణ్యసంపర్కాద్ధేతోః భిన్నాద్రిగైరికతటా ఇవ విభాంతి భా

ధురశ్చాత్ర పవనభావం తీత్యర్థః॥ ....

మూ॥ ౭౩ { దీర్ఘాణ్యమూని యమితాః పటమండపేషు నిద్రాం విహాయ
వనజాక్ష వనాయుదేశ్యాః। వక్త్రోష్మణా మలినయంతి పు
రోగతాని లేహ్యాని సైంధవశిలాశకలాని వాహాః॥ .. }

౭౩ వ్యా॥ దీర్ఘాణీతి॥ హే వనజాక్ష నీరజాక్ష॥ "జీవనం భువనం వనమి" త్యమరః। ... దీర్ఘాః ప్రాయతేషు ... పటమండపేషు పటశాలాసు ... యమితాః బద్ధాః వనాయుదేశ్యాః వనాయుదేశే భవాః పారసీ కవనాయుజాశ్వ ... అమీ వాహాః అశ్వాః నిద్రాం విహాయ త్యక్త్వా పురోగతాని లేహ్యాని ఆస్వాద్యాని సైంధవశిలాశకలాని సైంధవో లవణ విశేషః॥ "సైంధవోఽస్త్రీ శీతశివం మాణిబంధం చ సింధుజమి" త్యమరః- వక్త్రోష్మణా వక్త్రనిశ్వాసేన మలినయంతి మలినాని కుర్వంతి- ఉక్తం చ సింధుదేశ ... గ్రీష్మే పూర్వాహ్ణకాలే ... యశ్చ లవణం హితమితి॥...

మూ॥ ౭౪ { భవతి విరళభక్తిర్మ్లానపుష్పోపహారః స్వకిరణ
పరివేషోద్భేదశూన్యాః ప్రదీపాః। అయమపి చ
గిరం నస్త్వత్ప్రబోధప్రయుక్తామనువదతి శుకస్తే
మంజువాక్పంజరస్థః॥... ... ... }

౭౪ వ్యా॥ భవతీతి॥ మ్లానపుష్పోపహారః మ్లానః ... పుష్పోపహారః పుష్పపూజా మ్లానత్వాదేవ విరళభక్తిః విరళరచనో భవతి। ప్రదీపాశ్చ స్వకిరణానాం పరివేషస్య మండలస్య ఉద్భేదేన స్ఫురణేన శూన్యాః భవంతి ... భవంతీత్యర్థః- అపి చ అయం మంజువాక్ మధురవచనః పంజరస్థః తే తవ శుకః త్వత్ప్రబోధనిమిత్తే ప్రయుక్తాం ... నో గిరం ... అనువదతి అనూద్యవదతీత్యర్థః- ... విభాతలింగానివ ... తే అతః ప్రబోద్ధవ్యమితి భావః॥

మూ॥ ౭౫ { ఇతి విరచితవాగ్భిర్బందిపుత్రైః కుమారస్సపది
గతనిద్రస్తల్పముజ్ఝాంచకార। మదపటునినదద్భి
ర్బోధితో రాజహంసైస్సురగజ ఇవ గాంగం సైక
తం సుప్రతీకః॥ ... ... }

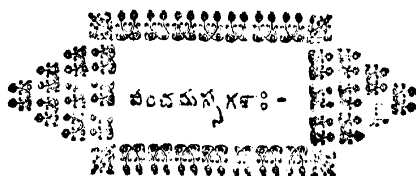
౭౫ వ్యా॥ ఇతీతి॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ విరచితవాగ్భిః బందిపుత్రైః స్తుతిపాఠకైః ... కుమారః అజః సపది విగతనిద్రః ... తల్పం శయ్యాం॥ "తల్పం శయ్యాట్టదారేషి" త్యమరః- ఉజ్ఝాంచకార తత్యాజ ... ఇత్యాద్యాః ...

మివ మదేనకటుమధురంనినదద్భిఃరాజహంసైఃబోధితఃసుప్రతీకాఖ్యస్య నాగజఃగంగాయాఃఉత్తుంగాంగం సైకతంపులినమివ॥ తోయోత్థితంతత్పులి నంసైకతంసికతామయమిత్యమరః॥సికతాశర్కరాభ్యాంచేత్యణ్ప్రత్య యః॥ సుప్రతీకగ్రహణంప్రాయశః కైలాసవాసినస్తస్యేత్యభిగాతటవి హారసంభవాదిత్యనుసంధేయః॥ ... ...

శ్లో ౭౬
అథవిధిమవసాయ్యశాస్త్రదృష్టందివసముఖోచిత
మంచితాక్షిపక్ష్మా। కుశలవిరచితానుకూలవేషఃక్షి
తిపసమాజమగాత్స్వయంవరస్థమ్॥ ... ... ❁

ఇతిశ్రీకాళిదాసకృతౌరఘువంశేమహాకావ్యే-
పంచమస్సర్గః-

౭౬వ్యా॥అథేతి॥అథాఽనంతరంఅంచితానిరుచిరాణిఅక్షిపక్ష్మాణియ స్యసోఽంచితాక్షిపక్ష్మాశాస్త్రదృష్టమవగతందివసముఖోచితంప్రాతఃకాలోచితంవిధిమ నుష్ఠానమవసాయ్యసమాప్యస్యతేర్ణ్యంతాత్ల్యపకుశలైఃప్రసాధనదక్షై ర్విరచితోనుకూలఃస్వయంవరోచితోవేషోనైపథ్యంయస్యసతథోక్తస్సన్నజస్స్వ యంవరస్థంక్షితిపసమాజంరాజసమూహమగాత్అగమత్ ❁ ఇణోగాలుఙి తిగాదేశః-పుష్పితాగ్రావృత్తమేతత్ ❁ తదుక్తంఅయుజినయుగరేఫతో యకారోయుజిచనజౌజరగాశ్చపుష్పితాగ్రేతి॥ ... ... ❁
ఇతిశ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం
రఘువంశవ్యాఖ్యాయాంసంజీవినీసమాఖ్యాయాం

రఘువంశకావ్యే-సవ్యాఖ్యానే-షష్ఠసర్గప్రారంభః-

—❁—

మూ-౧ స తత్ర మంచేషు మనోజ్ఞవేషాన్సింహాసనస్థానుపచా
రవత్సు। వైమానికానాం మరుతామపశ్యదాకృష్టలీ
లాన్నరలోకపాలాన్॥ ... ... ❁

౧ వ్యా॥ స ఇతి॥ సః అజః తత్ర స్వయంవరస్థానే ఉపచారవత్సు రాజోపచార
యుక్తేషు మంచేషు సుఖవాసదర్శనార్థం కృతోన్నతస్థానవిశేషేషు సింహాస
నస్థాన్ భద్రాసనస్థితాన్ మనోజ్ఞవేషాన్ మనోహరనేపథ్యాన్ వైమానికా
నాం విమానైస్సంచరతాం। చరతీతి ఠక్ ప్రత్యయః। మరుతాం అమరాణాం॥
ని॥ మరుతౌ పవనామరావిత్యమరః। ఆకృష్టలీలాన్ ఆత్మసౌభాగ్యాదాకృష్ట
మరుల్లీలానిత్యర్థః। సాపేక్షత్వేపి గమకత్వాత్సమాసః। నరలోకం భూలోకం
పాలయంతీతి నరలోకపాలాః। కర్మణ్యణ్ ప్రత్యయః। తాన్ భూపాలాన్ అప
శ్యత్। అస్మిన్ సర్గే వృత్తముపజాతిః తల్లక్షణం తూక్తమ్॥ ❁

మూ-౨ రతేర్గృహీతానునయేన కామం ప్రత్యర్పితస్వాంగ
మివేశ్వరేణ। కాకుత్స్థమాలోకయతాం నృపాణాం
మనో బభూవేందుమతీనిరాశమ్॥ ❁

౨ వ్యా॥ రతేరితి॥ రతేః కామప్రియాయాః॥ ని॥ రతిస్స్మరప్రియాయాం చ రా
గేపి సురతేప్యపి ఇతి విశ్వః- గృహీతానునయేన స్వీకృతప్రార్థనేన గృహీతరత్య
నునయేనేత్యర్థః- సాపేక్షత్వేపి గమకత్వాత్సమాసః। ఈశ్వరేణ హరేణ ప్ర
త్యర్పితస్వాంగం కామమివ స్థితమజం ఆలోకయతాం నృపాణాం మనః ఇందుమ
తీనిరాశం ఇందుమత్యాం నిస్పృహం బభూవ- ఇందుమతీ నత్పతిమేనమజం వి
హాయ నాస్మాన్వరిష్యతీతి నిశ్చిక్యురిత్యర్థః సర్వాతిశాయిసౌందర్యమస్యేతి
భావః॥ ... ... ❁

మూ-౩ వైదర్భనిర్దిష్టమసౌ కుమారః క్లృప్తేన సోపానపథేన మం
చమ్। శిలావిభంగైర్మృగరాజశావస్తుంగం నగోత్సం
గమివారురోహ॥ ... ...❁

౩ వ్యా॥ వైదర్భేతి॥ అసౌ కుమారః అజః వైదర్భేణ భోజేన నిర్దిష్టం ప్రదర్శితం
మంచం పర్యంకం క్లృప్తేన సువిహితేన సోపానపథేన సోపానమార్గేణ మృగరాజ
శావః సింహపోతః॥ ని॥ పోతః పాకోర్భకో డింభః పృథుకశ్శావకశ్శిశురిత్యమరః
శిలానాం విభంగైః భంగిభిః తుంగం ఉన్నతం నగోత్సంగం శైలాగ్రమివ ఆరు

శ్లో॥ ... ...

మూ-౪ { పరార్ధ్యవర్ణాస్తరణోపపన్నమాసేదివాన్రత్న
వదాసనం సః। భూయిష్ఠమాసీదుపమేయకాంతిర్మ
యూరపృష్ఠాశ్రయిణా గుహేన॥ ... }

౪ వ్యా॥ పరార్ధ్యేతి॥ పరార్ధ్యాః శ్రేష్ఠాః వర్ణాః నీలపీతాదయో యస్య తేన అస్తరణేన కంబళాదినా ఉపపన్నం సంగతం రత్నవత్ రత్నఖచితం ఆసనం సింహాసనం ఆసేదివాన్ అధిష్ఠితవాన్ సః అజః మయూరపృష్ఠాశ్రయిణా గుహేన సేనాన్యా సహ ॥ స॥ సేనానీరగ్నిభూర్గుహః ఇత్యమరః- భూయిష్ఠం అత్యంతం ఉపమేయకాంతిః సదృశశ్రీః ఆసీత్ మయూరస్యాపి చిత్రరూపత్వాత్ తత్సామ్యం రత్నాసనస్య తద్ద్వారా తదారూఢయోరపీతి భావః॥ ... ...

మూ-౫ { తాసు శ్రియా రాజపరంపరాసు ప్రభావిశేషోదయదు
ర్నిరీక్ష్యః। సహస్రధాత్మా వ్యరుచద్విభక్తః పయోము
చాం పఙ్క్తిషు విద్యుతేవ॥ ... }

౫ వ్యా॥ తాస్వితి॥ తాసు రాజపరంపరాసు శ్రియా కాంత్యా కర్త్ర్యా తేజోవిశేషేణేత్యర్థః- పయోముచాం మేఘానాం పఙ్క్తిషు విద్యుతేవ సహస్రధా విభక్తః తరంగేషు తరణిరివ స్వయమేక ఏవ ప్రత్యేకం సంక్రాంత ఇత్యర్థః- ప్రభావిశేషస్య ఉదయేన ఆవిర్భావేన దుర్నిరీక్ష్యః- దుర్దర్శః ఆత్మా శ్రియః స్వరూపం వ్యరుచత్ వ్యద్యోతిష్ట॥ ద్యుద్భ్యో లుఙి ఇతి వికల్పాత్పరస్మైపదం- ద్యుతాదిత్వాత్ చ్లేరఙాదేశః తస్మిన్ సమయే ప్రత్యేకం సంక్రాంతలక్ష్మీకతయా తేషాం కమపి దురాసదం తేజః ప్రాదురాసీదిత్యర్థః॥ ... ...

మూ-౬ { తేషాం మహార్హాసనసంస్థితానాముదారనైపథ్యభృతాం
స మధ్యే। రరాజ ధామ్నా రఘుసూనురేవ కల్పద్రుమా
ణామివ పారిజాతః॥ ... ... }

౬ వ్యా॥ తేషామితి॥ మహార్హాసనసంస్థితానాం శ్రేష్ఠసింహాసనస్థానాం ఉదారనైపథ్యం భృతాం ఉజ్జ్వలవేషధారిణాం తేషాం రాజ్ఞాం మధ్యే కల్పద్రుమాణాం సురద్రుమాణాం మధ్యే పారిజాత ఇవ సురద్రుమవిశేష ఇవ॥ స॥ పంచైతే దేవతరవో మందారః పారిజాతక ఇత్యమరః స రఘుసూనురేవ ధామ్నా తేజసా రరాజ బభాసే తేజోతిశయేనేత్యర్థః అత్ర కల్పద్రుమశబ్దః పంచానామపి విశేషవచనో వికల్పయంతి మనోరథానితి వ్యుత్పత్త్యా సురద్రుమమా

శ్రోత్రలప్తుంగతయా ప్రయుక్త ఇత్యనుసంధేయమ్ కల్పా ఇతి ప్రమాణకల
ప్రమాణాదిగ్రహః॥ ... ...

మూ-౭
{ నేత్రవ్రజాః పౌరజనస్య తస్మిన్విహాయ సర్వాన్నృపతీ
న్నిపేతుః । మదోత్కటే రేచితపుష్పవృక్షా గంధద్వి
పే వన్య ఇవ ద్విరేఫాః॥ ... ... }

౭ వ్యా॥ నేత్రేతి॥ పౌరజనస్య నేత్రవ్రజాః నయనసమూహాః సర్వాన్ నృప
తీన్ విహాయ తస్మిన్నజే నిపేతుః సపదిసర్వే తమేవాద్రాక్షు రిత్యర్థః కథమి
వ మదోత్కటే మదోద్రిక్తే గండే నిర్ఝరే వా వన్యే గంధద్విపే గంధప్రధా
నే గజే రేచితాః రిక్తీకృతాః పుష్పాణాం వృక్షాః త్యక్తపుష్పవృక్షాః ద్వి
రేఫాః భృంగాః వనస్యాపి శేషణం ద్విరేఫాణాం పుష్పవృక్షత్యాగసంభవా
త్కృతమ్॥ ... ...

మూ-౮
{ అథ స్తుతే వందిభిరన్వయజ్ఞైస్సోమార్కవంశ్యే నరదేవ
లోకే । సంచారితే చాగురుసారయోనౌ ధూపే సము
త్సర్పతి వైజయంతీః ॥ ... }

౮ వ్యా॥ అథేతి - వృత్తేతి - మనుష్యేతి - త్రిభిః కులకము
హం - అథ అన్వయజ్ఞైః రాజవంశాభిజ్ఞైః వందిభిః స్తుతిపాఠకైః ॥ ని ॥ వం
దినః స్తుతిపాఠకా ఇత్యమరః - సోమార్కవంశ్యే సోమసూర్యవంశభవే న
రదేవలోకే రాజలోకే స్తుతే సతి విశేష్యత్రయేణాన్వయః - ఏవము త్త
రత్రాపి యోజ్యం - సంచారితే సమంతాత్ ప్రసారితే అగరుసార
యోనిః కారణం యస్య తస్మిన్ ధూపే వైజయంతీః పతాకాః సముత్సర్ప
తి సతి॥ ... ...

మూ-౯
{ పురోపకంఠోపవనాశ్రయాణాం కలాపినాముద్ధతనృత్త
హేతౌ । ప్రధ్మాతశంఖే పరితో దిగంతాంస్తూర్యస్వనే
మూర్ఛతి మంగళార్థే॥ ... ... }

౯ వ్యా॥ పురేతి॥ కించ పురస్యోపకంఠే సమీపే ఉపవనాని ఆశ్రయో యేషాం
తేషాం కలాపినాం బర్హిణాం ఉద్ధతనృత్తహేతౌ మేఘధ్వని సాదృశ్యాత్
ఉత్కృష్టనృత్తకారణే ప్రధ్మాతాః శంఖాః యస్మిన్ మంగళార్థే మంగళ
ప్రయోజనే తూర్యస్వనే వాద్యఘోషే పరితో దిగంతాన్ మూర్ఛతి వ్యా
ప్నువతి॥ ... ...

మూ-౧౦
మనుష్యవాహ్యంచతురంతయానమధ్యాస్యకన్యా
పరివారశోభి। వివేశమంచాంతరరాజమార్గం ప
తింవరాక్లృప్తవివాహవేషా॥ ... ... ❀

౧౦ వ్యా॥ మనుష్యేతి॥ పతింవృణోతీతి పతింవరా స్వయంవరా॥ ని॥ పతింవరా చ వర్యాథేత్యమరః॥ సంజ్ఞాయాంభృతృవృజీత్యాదినాఖచ్ ప్రత్యయః॥ క్లృప్తవివాహవేషా కన్యా ఇందుమతీ మనుష్యైః వాహ్యం పరివారేణ పరిజనేన శోభి చతురంతయానం చతురశ్రవాహనం శిబికాం అధ్యాస్య అధిరుహ్య మంచాంతరే మంచమధ్యయోః రాజమార్గం తం వివేశ॥ ... ... ❀

మూ-౧౧
తస్మిన్విధానాతిశయే విధాతుః కన్యామయే నే
త్రశతైకలక్ష్యే। నిపేతురంతఃకరణైర్నరేంద్రా
దేహైస్స్థితాః కేవలమాసనేషు॥ ... ❀

౧౧ వ్యా॥ తస్మిన్నితి॥ నేత్రశతానామేకలక్ష్యే ఏకదృశ్యే కన్యామయే కన్యారూపే తస్మిన్ విధాతుః విధానాతిశయే సృష్టివిశేషే నరేంద్రాః అంతఃకరణైః నిపేతుః ఆసనేషు దేహైః కేవలం దేహైరేవ స్థితాః దేహేనాపి విస్మృతత్వాత్ తత్రైవ దత్తచిత్తా బభూవురిత్యర్థః అంతఃకరణకర్తృకే నిపతనే నరేంద్రాణాం కర్తృత్వవ్యపదేశః ఆదరాతిశయార్థః॥ ... ... ❀

మూ-౧౨
తాంప్రత్యభివ్యక్తమనోరథానాం మహీపతీనాం
ప్రణయాగ్రదూత్యః। ప్రవాళశోభా ఇవ పాదపా
నాం శృంగారచేష్టా వివిధా బభూవుః॥ ... ❀

౧౨ వ్యా॥ తామితి॥ తాం ఇందుమతీం ప్రతి అభివ్యక్తమనోరథానాం ప్రకటాభిలాషాణాం మహీపతీనాం రాజ్ఞాం ప్రణయాగ్రదూత్యః ప్రణయః ప్రార్థనా ప్రేమ వా॥ ని॥ ప్రణయాస్త్వమీ-విస్రంభయాఞ్చాప్రేమాణ ఇత్యమరః ప్రణయేషు అగ్రదూత్యః ప్రథమదూతికాః-ప్రణయప్రకాశకత్వసామ్యాద్దూతిత్వవ్యపదేశః-వివిధాః నానావిధాః శృంగారచేష్టాః శృంగారవికారాః పాదపానాం ప్రవాళశోభాః పల్లవసంపద ఇవ బభూవుః ఉత్పన్నాః అత్ర శృంగారలక్షణం రసార్ణవసుధాకరే॥ శ్లో॥ విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః। నీతా సదస్యరస్యత్వం రతిః శృంగార ఉచ్యతే॥ రతిరిచ్ఛావిశేషః - తచ్చోక్తం తత్రైవ యూనోరన్యోన్యవిషయస్థాయినీచ్ఛా రతిః స్మృతేతి-చేష్టాశబ్దేన తదనుభావవిశేషా ఉచ్యంతే తేపి తత్రైవోక్తాః॥ శ్లో॥ భావం మనోగతం సాక్షాత్స్వహేతుం వ్యంజయంతి యే। తేనుభావా ఇతి ఖ్యాతాః భ్రూవిక్షేపస్మితా

దయః॥ తేచతుర్థాన్ చిత్తగాత్రవాగ్బుద్ధ్యారంభసంభవా ఇతి- తత్ర గా
త్రారంభభేదాన్ చేష్టాశబ్దోక్తాన్ అనుభావాన్ కశ్చిదిత్యాదిభిస్సప్తభిః
శ్లోకైర్వ్యనక్తి-శృంగారాభాసచ్ఛాయమేకత్రైవ ప్రతిపాదనాత్॥తదుక్తం
శ్లో॥ఏకత్రైవానురాగశ్చేత్తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛగతోపి వా। యోషితో బహుసక్తి
శ్చేద్రసాభాసస్త్రిధా మత ఇతి॥ ... . ❁

మూ-౧౩ { కశ్చిత్కరాభ్యాముపగూఢనాళమాలోలపత్రా
భిహతద్విరేఫమ్।రజోభిరంతఃపరివేషబంధిలీలార
విందం భ్రమయాంచకార॥ ... }

౧౩ వ్యా॥శృంగారచేష్టా వివిధా బభూవురిత్యుక్తం తా ఏవ దర్శయతి॥ కశ్చిది
త్యాదినా- కశ్చిద్రాజా కరాభ్యాం పాణిభ్యాం ఉపగూఢనాళం గృహీతనా
ళం ఆలోలైశ్చంచలైః పత్రైః అభిహతాస్తాడితాః ద్విరేఫాః భ్రమరాః యేన
తత్తథోక్తం-రజోభిః పరాగైః అంతఃపరివేషం మండలం బధ్నాతీత్యంతఃప
రివేషబంధి లీలారవిందం వినోదాత్మకం శృంగారార్థం గృహీతారవిందం భ్రమ
యాంచకార-కరస్థలీలారవిందవత్ త్వయాహం భ్రమయితవ్య ఇతి నృపాభి
ప్రాయః॥ ... ... ❁

మూ-౧౪ { విస్రస్తమంసాదపరో విలాసీ రత్నానువిద్ధాంగద
కోటిలగ్నమ్।ప్రాలంబముత్కృష్య యథాప్రదే
శం నినాయ సాచీకృతచారువక్త్రః॥ ...❁ }

౧౪ వ్యా॥ విస్రస్తమితి॥ విలసనశీలో విలాసీ❁ వౌకషలసకత్థస్రంభ ఇతి ఘిను
ణ్ ప్రత్యయః - అపరో రాజా అంసాత్ భుజశిరసః ॥ని॥ స్కంధో భుజశి
రోంసోస్త్రీ ఇత్యమరః-విస్రస్తం రత్నానువిద్ధం రత్నఖచితం యదంగదం కే
యూరం తస్య కోటిలగ్నం అగ్రలగ్నం ॥ ని ॥ అత్యుత్కర్షాశ్ర
యః కోట్య ఇత్యమరః ప్రాలంబం ఋజులంబినీం స్రజం॥ ని॥ ప్రాలంబమృజు
లంబి స్యాత్కంఠాద్వైకక్షికం తు తత్ ఇత్యమరః - ఉత్కృష్య ఉద్ధృత్య
సాచీకృతం తిర్యక్కృతం చారువక్త్రం యస్య సతథోక్తస్సన్ యథాప్రదే
శం స్వస్థానం నినాయ-ప్రావారోత్తరాసంగచ్ఛలేన అహం త్వామేవం పరిరంస్య
ఇతి నృపాభిప్రాయః॥ ... ... ❁

మూ-౧౫ { ఆకుంచితాగ్రాంగుళినా తతోన్యః కించిత్సమావ
ర్జితనేత్రశోభః। తిర్యగ్విసంసర్పినఖప్రభేణ పా
దేన హైమం విలిలేఖ పీఠమ్॥ ... ❁ }

౧౫వ్యా॥ ఆకుంచితేతి॥ తతఃపూర్వోక్తా దన్యఃకశ్చిద్రాజాకించిత్సమా
వర్జితనేత్రశోభః ఈషదవాఙ్మ్యాపితనేత్రకాంతిః ఆకుంచితాఃఅభుగ్నాః
అగ్రాంగుళయోయస్యతేనతిర్యగ్విసంసర్పిణీనఖప్రభాయస్యతేన పాదేన
హైమం సువర్ణమయంపీఠం పాదపీఠంవిలిలేఖ లిఖితవాన్-పాదాంగుళీ నామా
కుంచనేనత్వంమత్సమీపేమాగచ్ఛేతినృపాభిప్రాయః-భూమివిలేఖకోయం
అవిలక్షణాఇతీందుమత్యభిప్రాయః-భూమివిలేఖనంతులక్ష్మీవినాశహేతుః॥

{నివేశ్యవామంభుజమాసనార్ధే తత్సన్నివేశాదధి}
మూ-౧౬ {కోన్నతాంసః। కశ్చిద్వివృత్తత్రికభిన్నహారస్సు}
{హృత్సమాభాషణతత్పరోభూత్॥ ✻}

౧౬వ్యా॥నివేశ్యేతి॥ కశ్చిద్రాజా వామంభుజంఆసనార్ధేసింహాసనైకదే
శేనివేశ్యసంస్థాప్య-తత్సన్నివేశాత్ తస్యవామభుజస్యసన్నివేశాత్ సంస్థాప
నాత్ అధికోన్నతోంసో యస్య సః అధికోన్నతాంసః వివృత్తేపరా
వృత్తేత్రికేత్రికప్రదేశేభిన్నహారః లుంఠితహారస్సః॥సి॥ త్రికం పృష్ఠవంశాధరే
తి కమిత్యమరః సుహృత్సమాభాషణతత్పరః-అభూత్-వామపార్శ్వవ
ర్తినైనమిత్రేణసంభాషితుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః - అతఏవవివృత్తత్రిక
త్వంఘటతే-త్వయావామాంగేనివేశితయాసహాఏవంవార్తాంకరిష్యే
ఇతినృపాభిప్రాయః-పరందృష్ట్వాపరాఙ్ముఖోయంనకార్యకరాఇతీందు
మత్యాశయః॥ ... ... ✻

{విలాసినీవిభ్రమదంతపత్రమాపాండురంకేతకబ}
మూ-౧౭ {ర్హమన్యః। ప్రియానితంబోచితసన్నివేశైర్విపా}
{టయామాసయువానఖాగ్రైః॥ ... ...✻}

౧౭వ్యా॥విలాసినీతి॥అన్యఃఅపరఃయువావిలాసిన్యాఃప్రియాయాఃవిభ్ర
మార్థందంతపత్రభూతంఆపాండురంకేతకబర్హంకేతకదళం॥సి॥దళేపి
బర్హమిత్యమరః-ప్రియానితంబోచితసన్నివేశైః అభ్యస్తనిక్షేపణైర్న
ఖాగ్రైఃవిపాటయామాస-విదారయామాస - అహంత్వన్నితంబేఏవంనఖ
వ్రణాదీదాస్యామీతినృపాశయః-తృణచ్ఛేదకవత్ పత్రపాటకోయమమం
లక్షణఇతీందుమత్యాశాంగీకృతమ్॥ ... ...✻

{కుశేశయాతామ్రతలేనకశ్చిత్కరేణరేఖాధ్వజ}
మూ-౧౮ {లాంఛనేన।రత్నాంగుళీయప్రభయానువిద్ధాను}
{దీరయామాససలీలమక్షాన్॥ ... ... ✻}

౧౮వ్యా॥ కశ్చిదితి॥ కశ్చిద్రాజా కుశేశయం శతపత్రం తదేవ ఆతామ్రం లీలారవిందం యస్య తేన॥ నీ॥ శతపత్రం కుశేశయమిత్యమరః-శిఖారూపాః ధ్వజాఃలాంఛనాని యస్య తేన కరేణ అంగుళీషు భవాని అంగుళీయాని ఊర్మికాః॥ నీ॥ అంగుళీయకమూర్మికేత్యమరః ॥ జిహ్వామూలాంగులేశ్ఛ ఇతిఛప్రత్యయః-రత్నానామంగుళీయాని తేషాం ప్రభయా అనువిద్ధాన్ వ్యస్తాన్-అష్టాపాశకాన్॥ నీ॥ అష్టాపదే వసాః పాశకాశ్చైత ఇత్యమరః-నలీలం యథా తథా ఉదీరయామాస ఉద్భిప్యైవ అహాంత్వయా సహ ఏవం రంస్య ఇతి నృపాభిప్రాయః-అక్షణాతుర్యేణ కాపురుష ఇతీందుమత్యభిప్రాయః-అక్షైర్మాదీవ్య ఇతి శ్రుతినిషేధాత్॥ ... ... ❁

మూ-౧౯ { కశ్చిద్యథాభాగమవస్థితేపి స్వసన్నివేశాద్వ్యతి
లంఘినీవ। రత్నాంశుగర్భాంగుళిరంధ్రమేకం
వ్యాపారయామాస కరం కిరీటే॥ ... ❁ }

౧౯వ్యా॥ కశ్చిదితి॥ కశ్చిద్రాజా యథాభాగం యథాస్థానం అవస్థితేపి స్వసన్నివేశాత్ వ్యతిలంఘినీవ స్వస్థానాచ్చలిత ఇవ కిరీటేరత్నానాం కిరీటగతానాం అంశవః గర్భే యేషాం తాని అంగుళీరంధ్రాణి యస్య తం ఏకం కరం వ్యాపారయామాస-కిరీటవన్మమ శిరసి స్థితా మహీ త్వాం భారం నమన్య ఇతి నృపాభిప్రాయః-శిరసి వ్యస్తహస్తః అయమిత లక్షణ ఇతీందుమత్యభిప్రాయః॥ ❁

మూ-౨౦ { తతో నృపాణాం శ్రుతవృత్తవంశా పుంవత్ప్రగల్భా
ప్రతిహారరక్షీ। ప్రాక్సన్నికర్షం మగధేశ్వరస్య
నీత్వా కుమారీమవదత్సునందా॥ ... ... ❁ }

౨౦వ్యా॥ తత ఇతి॥ తతః అనంతరం నృపాణాం శ్రుతవృత్తవంశా శ్రుతనృపచరిత్రకులేత్యర్థః-సాపేక్షత్వేపి గమకత్వాత్సమాసః- ప్రగల్భా వాగ్మినీ సునందాఖ్యా ప్రతిహారం ద్వారం రక్షతీతి ప్రతిహారరక్షీ ద్వారపాలికా ❁ కర్మణ్యణ్ ప్రత్యయః-టిడ్ఢాణ ఇత్యాదినా ఙీప్- ప్రాక్ ప్రథమం కుమారీం ఇందుమతీం మగధేశ్వరస్య సన్నికర్షం సమీపం నీత్వా పుంవత్ పుంసాం తుల్యం తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిరితి వతి ప్రత్యయః-అవదత్ అవాదీత్ ॥ ❁

మూ-౨౧ { అసౌ శరణ్యశ్శరణోన్ముఖానామగాధసత్త్వో మగ
ధప్రతిష్ఠః। రాజా ప్రజారంజనలబ్ధవర్ణః పరం
తపో నామ యథార్థనామా॥ ... ❁ }

౨౧వ్యా॥ అసావితి ॥ అసౌ రాజా-అసావితి పురోవర్తినో నిర్దేశః-ఏ

పుత్త్రరక్షాపిద్రష్టవ్యం - శరణోన్ముఖానాం శరణార్థినాం శరణే రక్షణే సా
సన్న ఖధః ❀ తత్ర సాధురితి యత్ప్రత్యయః - శరణం భవితుమర్హాః శర
ణ్యా ఇతి నాథనిరుక్తిర్న్న మూఢాస్త్వైవ అగాధసత్త్వః గంభీరస్వభావః॥ సి॥ సత్త్వం గు
ణే పిశాచాదౌ బలే ద్రవ్యస్వభావయోరితి విశ్వః - మగధాః జనపదాః తేషు ప్రతి
ష్ఠా ఆస్పదం యస్య సః మగధప్రతిష్ఠః॥ సి॥ ప్రతిష్ఠా కృత్యమాస్పదమిత్యమరః -
ప్రజారంజనే లబ్ధవర్ణః విచక్షణః యద్వా ప్రజారంజనేన లబ్ధోత్కర్షః విరాజశ
త్రూన్ తాపయతీతి పరంతపః పరంతపాఖ్యః ❀ ద్విషత్పరయోస్తాపేరితి ఖచ్
ప్రత్యయః ❀ ఖచిహ్రస్వ ఇతి హ్రస్వః ❀ అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగ
మః - నామేతి ప్రసిద్ధౌ యథార్థం నామ యస్య సః - యథార్థనామా - శత్రుసం
తాపనాదితి భావః॥ ... ❀

{కామం నృపాస్సంతు సహస్రశోన్యే రాజన్వతీమాహు}
మూ-౨౨ {రనేన భూమిమ్। నక్షత్రతారాగ్రహసంకులాపి జ్యోతి}
{ష్మతీ చంద్రమసైవ రాత్రిః॥ ... ... ❀}

౨౨ వ్యా ॥ కామమితి ॥ అన్యే నృపాః కామం సహస్రశస్సంతు - భూ
మిం అనేన రాజన్వతీం శోభనరాజవతీమాహుః - నైతాదృశః కశ్చిదస్తీత్య
ర్థః ॥ సి ॥ సురాజ్ఞి దేశే రాజన్వాన్ స్యాత్ తతోన్యత్ర రాజవానిత్యమ
రః ❀ రాజన్వాన్ సౌరాజ్య ఇతి నిపాతనాత్సాధుః - తథాహి నక్షత్రై
రశ్విన్యాదిభిః తారాభిః సాధారణైర్జ్యోతిర్భిః గ్రహైర్భౌమాదిభిశ్చ సం
కులాపి రాత్రిః చంద్రమసైవ జ్యోతిరస్యా అస్తీతి జ్యోతిష్మతీ నాన్యేన జ్యోతి
ష్మతీత్యర్థః॥ ... . ❀

{క్రియాప్రబంధాదయమధ్వరాణామజస్రమాహూ}
మూ-౨౩ {తసహస్రనేత్రః। శచ్యాశ్చిరం పాండుకపోలలంబా}
{న్మందారశూన్యానలకాంశ్చకార॥ }

౨౩ వ్యా॥ క్రియేతి॥ అయం పరంతపః అధ్వరాణాం క్రతూనాం క్రియాప్ర
బంధాత్ అనుష్ఠానసాంతత్యాత్ - అవిచ్ఛిన్నానుష్ఠానాదిత్యర్థః - అజస్రం
నిత్యం ఆహూతసహస్రనేత్రస్సన్ చిరం శచ్యాః అలకాన్ పాండుకపోల
యోః లంబాన్ స్రస్తాన్ - పచాద్యచ్ - మందారైః కల్పద్రుమకుసుమైః శూ
న్యాన్ చకార - ప్రోషితభర్తృకా హి కేశసంస్కారం న కుర్వంతీతి భావః -
ప్రోషితే మలినా కృశేతి స్మరణాత్॥ , ... ❀

మూ-౨౪ { అనేన చేదిచ్ఛసి గృహ్యమాణం పాణిం వరేణ్యేన కురు ప్రవేశే। ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం నేత్రోత్సవం పుష్పపురాంగనానామ్॥ ... ✻ }

౨౪ వ్యా॥ అనేనేతి॥ వరేణ్యేన-వరణీయేన-వృణోతేరాణ్ణాదికః ఏణ్య ప్రత్యయః-అనేన రాజ్ఞా గృహ్యమాణం పాణిం ఇచ్ఛసి చేత్ పాణిగ్రహణమిచ్ఛసి చేదిత్యర్థః-ప్రవేశే పురప్రవేశకాలే ప్రాసాదవాతాయనసంస్థితానాం రాజభవనగవాక్షస్థితానాం పుష్పపురాంగనానాం పాటలీపురాంగనానాం నేత్రోత్సవం కురు - సర్వోత్తమానాం తాసామపి దర్శనీయా భవిష్యసీతి భావః॥ ... ... ✻

మూ-౨౫ { ఏవం తయోక్తే తమవేక్ష్య కించిద్విస్రంసిదూర్వాంకమధూకమాలా। ఋజుప్రణామక్రియయైవ తన్వీ ప్రత్యాదిదేశైనమభాషమాణా॥ ... ... ✻ }

౨౫ వ్యా॥ ఏవమితి॥ ఏవం తయా సునందయా ఉక్తే సతి తం నృపం అవేక్ష్య కించిద్విస్రంసినీ దూర్వాంకా దూర్వాచిహ్నా మధూకమాలా గుడపుష్పమాలా యస్యాస్సా ॥ ని ॥ మధూకే తు గుడపుష్పమధుద్రుమావిత్యమరః - వరణాశిథిలప్రయత్నేతి భావః తన్వీ ఇందుమతీ ఏనం నృపం అభాషమాణా ఋజ్వీ భావశూన్యయా ప్రణామక్రియయైవ ప్రత్యాదిదేశ పరిజహార॥ ... ... ✻

మూ-౨౬ { తాం సైవ వేత్రగ్రహణే నియుక్తా రాజాంతరం రాజసుతాం నినాయ। సమీరణోత్థేవ తరంగరేఖా పద్మాంతరం మానసరాజహంసీమ్॥ ... ✻ }

౨౬ వ్యా॥ తామితి॥ సైవ సునందైవ కన్యాచిత్తజ్ఞత్వాదితి భావః-వేత్రగ్రహణే నియుక్తా దౌవారికీ సునందా తాం రాజసుతాం రాజాంతరం అన్యరాజానం నినాయ-నయతిర్ద్వికర్మకః-కథమివ సమీరణోత్థా వాతోత్పన్నా తరంగరేఖా ఊర్మిపంక్తిః మానసే సరసి యా రాజహంసీ తాం పద్మాంతరమివ

మూ-౨౭ { జగాద చైనామయమంగనాథస్సురాంగనాప్రార్థితయౌవనశ్రీః। వినీతనాగః కిల సూత్రకారైరైంద్రం పదం భూమిగతోఽపి భుంక్తే॥ ... ... ✻ }

౨౭ వ్యా॥ జగాదేతి॥ ఏనామిందుమతీం జగాద చ-కిమితి - అయం అంగనాథః అంగదేశాధీశ్వరః సురాంగనాభిః ప్రార్థితా కామితా యౌవనశ్రీః యస్య స

తేభ్యోక్తః-పురాకిలఏనంఇంద్రసహాయార్థంఇంద్రపురగామినంఅకామ
యంతాప్సరసఃఇత్యర్థః - కించసూత్రధారైఃగజశాస్త్రకృద్భిఃపాలకా
ప్యాదిభిర్మహర్షిభిఃవినీతనాగఃశిక్షితగజఃకిల - కిమత్రైకత్వేప్యా - అ
తఏవభూమిగతోపిఇంద్రంవిదఇత్రైవిశ్వర్గ్యంభుక్తే - భూలోకగత
ఏవస్వర్గసుఖమనుభవతీత్యర్థః - దిగ్గజాప్సరోదేవర్షిసేవ్యత్వంఏవం
ద్రపదశబ్దార్థఃపురాకిలకుత్స్నచ్ఛాకారణాత్ భువమువతీర్ణంగ్గజ
గణామాలోక్యస్వయముక్తఃఇంద్రాభ్యనుజ్ఞయాఆనీతైఃదేవర్షిభిఃవి
నీతేనశస్త్రేణగజాన్వశీకృత్య భువిసంప్రదాయం ప్రావర్తయదితిక
థాగీయతే॥ ... ... ❁

మూ-౨౮ { అనేనపర్యాసయతాస్రబిందూన్ముక్తాఫలస్థూలత
మాన్ స్తనేషు ప్రత్యర్పితాశ్శత్రువిలాసినీనామున్ము
చ్యసూత్రేణవినైవహారాః॥ ... ❁ }

౨౮ వ్యా॥ అనేనేతి॥ శత్రువిలాసినీనాం రిపుస్త్రీణాం స్తనేషు కుచేషు ముక్తా
ఫలస్థూలతమాన్ అస్రబిందూన్ అశ్రుబిందూన్॥ ని॥ అస్రమశ్రుణి శోణితే ఇ
త్యమరః - పర్యాసయతాభృశంపాతయతాదితిభావః అనేనఅంగనాథేనఉన్ముచ్య
ఛిత్త్వాసూత్రేణవినాహారాఏవప్రత్యర్పితాః-అశ్రుబిందుప్ర
తిపాదనాత్ ఉత్సూత్రహారార్పణమేవకృతమివేత్యుత్ప్రేక్షాగమ్యతే॥ ❁

మూ-౨౯ { నిసర్గభిన్నాస్పదమేకసంస్థమస్మిన్ద్వయంశ్రీశ్చసర
స్వతీచ। కాంత్యాగిరాసూనృతయాచయోగ్యాత్వ
మేవకల్యాణితయోస్తృతీయా॥ ... ... ❁ }

౨౯ వ్యా॥ నిసర్గేతి॥ నిసర్గతఃస్వభావతఃభిన్నాస్పదంభిన్నాశ్రయంసహా
వస్థానవిరోధీత్యర్థః-శ్రీశ్చసరస్వతీచేతిద్వయంఅస్మిన్ అంగనాథేఏకత్రసం
స్థంస్థితమిత్యర్థః సంస్థంఉభయమిహసంగతమిత్యర్థః. హేకల్యాణి బహ్వ
దృష్టేఽపి - కాంత్యాసూనృతయాసత్యప్రియయాగిరాచయోగ్యా
సంసర్గార్హాత్వమేవతయోఃశ్రీసరస్వత్యోస్తృతీయా - సమానగుణ
యోఃయువయోర్దాంపత్యంయుజ్యతేతిభావః - దక్షిణనాయకత్వంచాస్య
ధ్వన్యతే-తదుక్తం॥శ్లో॥తుల్యోనేకత్రదక్షిణః॥ ... ...❁

మూ-౩౦ { అథాంగరాజాదవతార్యచక్షుర్యాహీతిజన్యామవద
త్కుమారీ। నాసౌనకామ్యోనచవేదసమ్యగ్ద్రష్టుంన
సాభిన్నరుచిర్హిలోకః॥ ❁ }

౩౦ వ్యా॥ అథేతి॥ అథకుమారీ అంగరాజాత్ చక్షుః అవతార్య అవనీయే-
ర్థః-జన్యాం మాతృసఖీం సునందాం యాహి గచ్ఛేత్యవదత్ - అథవా జనీం
ధూం వహంతీతి జన్యా వధూబాంధవా తాం యాహి గచ్ఛేత్యవదత్ ॥ ని॥
న్యా మాతృసఖీయువోః । జన్యా వరవధూజ్ఞాతి ప్రియతుల్యాహితేషు చేతి వ
ద్వయే విశ్వః-అథవా జన్యా వధూభృత్యా॥ని॥ భృత్యాశ్చాపి నవోఢాయాః
ఇతి కేశవః ॥ సంజ్ఞాయాం జన్యా ఇతి యత్ ప్రత్యయాంతో నిపాతః-ద
త్తాప్రహావృత్తికారః - జనీం వధూం వహంతీతి జన్యాః జామాతుర్వయస
ఇతి యాద్యవమరః ॥ ని ॥ జన్యాః స్నిగ్ధా వరస్య ఇతి-తత్స్వయముపల
క్ష్యమిత్యవిరోధః - నచాయమంగరాజేన షేధేదృశ్యదోషాన్నాపి
స్వదోషాదిత్యాహ - నేత్యాదినా - అసౌ అంగరాజః కామ్యః కమ
నీయః - నకిన - కింతు కామ్య ఏవేత్యర్థః - సా కుమారీ చ సమ్యక్ - ద
ద్రష్టుం వివేక్తుం న వేదేతి న - కింతు వేదైవేత్యర్థః - కింతు లోకః జనః భిన్నర
చిః-రుచిరుచిః కించిత్కస్మైచిద్రోచతే కింతు మతః నహి ఇచ్ఛానియంత్రా
శక్యేతి ఇతి భావః॥ ... ...

మూ-౩౧ { తతః పరం దుష్ప్రసహం ద్విషద్భిర్నృపం నియుక్తా
ప్రతిహారభూమౌ । నిదర్శయామాస విశేషదృశ్య
మిందుం నవోత్థానమివేందుమత్యై॥ ... ... }

౩౧ వ్యా॥ తత ఇతి॥ తతః అనంతరం ప్రతిహారభూమౌ ద్వారదేశే నియుక్తా ప్ర
హారీ॥ని॥ స్త్రీ ద్వార్ద్వారం ప్రతీహార ఇత్యమరః- ద్విషద్భిశ్శత్రుభిః దు
ష్ప్రసహం దుస్సహం సోఢుమశక్యమిత్యర్థః విశేషేణ దృశ్యం దర్శనీయం రూపవంత
మిత్యర్థః - పరం అన్యం నృపం రాజానం నవోత్థానం నవోదయం ఇందుమివ ఇం
దుమత్యై నిదర్శయామాస-ప్రదర్శయామాస॥ ... ...

మూ-౩౨ { అవంతినాథోయముదగ్రబాహుర్విశాలవక్షాస్తను
వృత్తమధ్యః । ఆరోప్య చక్రభ్రమముష్ణతేజాస్త్వ
ష్ట్రేవ యత్నోల్లిఖితో విభాతి॥ ... ... }

౩౨ వ్యా॥ అవంతినాథ ఇతి॥ ఉదగ్రబాహుః దీర్ఘబాహుః విశాలం వక్షః
యస్య స విశాలవక్షాః తనువృత్తమధ్యః కృశవర్తులమధ్యః- అయం రాజా అ
వంతినాథః అవంతిదేశానామీశ్వరః-త్వష్ట్రా ప్రవిశ్వకర్మణా- భర్తుః తేజో
గమసహమానయా దుహిత్రా సంజ్ఞాదేవ్యా ప్రార్థితేనేతి శేషః - చక్ర
భ్రమం శాణాకారం శస్త్రతేజనయంత్రం ॥ ని ॥ భ్రమోంబునిర్గమే

భ్రాంతోత్కంఠాఖ్యైశ్శిల్పియంత్రైకఇతి విశ్వః- ఆరోప్య యత్నేన ఉల్లిఖితః నిశాతీత ఇత్యర్థః- ఉష్ణతేజాస్సూర్య ఇవ విభాతి- అత్ర మార్కండేయః॥ శ్లో॥ విశ్వకర్మా త్వనుజ్ఞాతశ్శాకద్వీపే వివస్వతా। భ్రమమారోప్య తత్తేజశ్శాతనాయోపచక్రమ ఇతి॥ ... ...

మూ-౩౩ అస్య ప్రయాణేషు సమగ్రశక్తైరగ్రేసరైర్వాజిభిరుత్థితాని। కుర్వంతి సామంతశిఖామణీనాం ప్రభాప్రరోహాస్తమయం రజాంసి॥ ...

౩౩ వ్యా॥ అస్యేతి॥ సమగ్రశక్తేః శక్తిత్రయసంపన్నస్య అవంతినాథస్య ప్రయాణేషు జైత్రయాత్రాసు అగ్రేసరైః పురోగమైః వాజిభిరశ్వైః ఉత్థితాని రజాంసి సామంతానాం సమంతాద్భవానాం రాజ్ఞాం యే శిఖామణయః తేషాం ప్రభాప్రరోహాస్తమయం తేజోంకురనాశం కుర్వంతి- నాస్త్రైరేవాస్య శత్రవః పరాజీయంతి ఇతి భావః॥ ... ...

మూ-౩౪ అసౌ మహాకాళనికేతనస్య వసన్నదూరే కిల చంద్రమౌళేః। తమిస్రపక్షేపి సహ ప్రియాభిర్జ్యోత్స్నావతో నిర్విశతి ప్రదోషాన్॥ ...

౩౪ వ్యా॥ అసావితి॥ అసౌ అవంతినాథః మహాకాళం నామ స్థానవిశేషః తదేవ నికేతనం స్థానం యస్య తస్య చంద్రమౌళేః శివస్య అదూరే సమీపే వసన్ కిల తమిస్రపక్షేపి కృష్ణపక్షేపి ప్రియాభిస్సహ జ్యోత్స్నావతః చంద్రికావతః ప్రదోషాన్ రాత్రీః నిర్విశతి అనుభవతి కిల నిత్యజ్యోత్స్నావిహారిత్వమేతస్యైవ నాన్యస్యేతి భావః॥ ... ...

మూ-౩౫ అనేన యూనా సహ పార్థివేన రంభోరు కచ్చిన్మనసో రుచిస్తే। శిప్రాతరంగానిలకంపితాసు విహర్తుముద్యానపరంపరాసు॥

౩౫ వ్యా॥ అనేనేతి॥ రంభే కదళీస్తంభావివ ఊరూ యస్యాస్సా రంభోరూః తస్యాస్సంబోధనం హే రంభోరు ఊరూత్తరపదాదౌపమ్య ఇత్యూఙ్ప్రత్యయః నదీత్వాద్ధ్రస్వః యూనా అనేన పార్థివేన రాజ్ఞా సహ శిప్రా నామ తత్రత్యా నదీ తస్యాస్తరంగాణాం అనిలేన కంపితాసు ఉద్యానానాం పరంపరాసు పంక్తిషు విహర్తుం తే తవ మనసః రుచిః కచ్చిత్ -స్పృహాస్తి కిమిత్యర్థః॥ ని॥ అభిషంగే స్పృహాయాం చ గభస్తౌ చ రుచిః స్త్రియామిత్యమరః॥ ... ...

మూ-౩౬
తస్మిన్నభిద్యోతితబంధుపద్మే ప్రతాపసంశో-
షితశత్రుపంకే। బబంధ సా నోత్తమసౌకు-
మార్యా కుముద్వతీ భానుమతీవ భావమ్॥

౩౬ వ్యా॥ తస్మిన్నితి॥ ఉత్తమసౌకుమార్యా ఉత్కృష్టాంగమార్దవా సా ఇందుమతీ అభిద్యోతితాః ఉల్లసితాః బంధవ ఏవ పద్మాని యేన తస్మిన్ ప్రతాపేన తేజసా సంశోషితాః శత్రవ ఏవ పంకాః కర్దమాః యేన తస్మిన్-అవంతినాథే కుముద్వతీ కుముదినీ కుముదనడవేతసేభ్యో డ్మతుప్ ఇతి డ్మతుప్ప్రత్యయః భానుమతీ అంశుమతీవ భావం చిత్తం న బబంధ - న తత్రానురాగం చకారేత్యర్థః-బంధూనాం పద్మత్వేన శత్రూణాం పంకత్వే న చ నిరూపణాత్ రాజ్ఞస్సూర్యసామ్యం వ్యజ్యతే॥ ... ...

మూ-౩౭
తామగ్రతస్తామరసాంతరాభామనూపరాజ-
స్య గుణైరనూనామ్। విధాయ సృష్టిం లలితాం వి-
ధాతుర్జగాద భూయస్సుదతీం సునందా॥...

౩౭ వ్యా॥ తామితి। సునందా తామరసాంతరాభాం పద్మోదరసమానకాంతిం-కనకగౌరీమిత్యర్థః- గుణైః రూపశీలాదిభిః అనూనామధికామిత్యర్థః శోభనాః దంతాః యస్యాస్తాం సుదతీం- వయసి దంతస్య దతృ ఇతి దత్రాదేశః ఉగితశ్చేతి ఙీప్ తాం ప్రసృతాం ప్రసిద్ధాం వా. విధాతుః లలితాం సృష్టిం మధురనిర్మాణం స్త్రియమిత్యర్థః అనుగతా ఆపః యేషు తే అనూపా నామ దేశాః. ఋక్పూరబ్ధూఃపథామానక్షే ఇతి అప్రత్యయః సమాసాంతః ఊదనోర్దేశే ఇత్యూకారాదేశః. తేషాం రాజ్ఞః అనూపరాజస్య అగ్రతః నిధాయ స్థాపయిత్వా భూయః పునః జగాద ఉవాచ ... ...

మూ-౩౮
సంగ్రామనిర్విష్టసహస్రబాహురష్టాదశ-
ద్వీపనిఖాతయూపః। అనన్యసాధారణరాజ-
శబ్దో బభూవ యోగీ కిల కార్తవీర్యః॥

౩౮ వ్యా॥ సంగ్రామేతి॥ సంగ్రామేషు యుద్ధేషు నిర్విష్టాః అనుభూతాః సహస్రం బాహవో యస్య స తథోక్తః - యుద్ధాదన్యత్ర ద్విభుజ ఏవ దృశ్యత ఇత్యర్థః-అష్టాదశసు ద్వీపేషు నిఖాతాః యూపాః యేన స తథోక్తః- సర్వక్రతుయాజీ సార్వభౌమశ్చేతి భావః-జరాయుజాది సర్వభూతరంజనాత్ అన్యసాధారణో న భవతీత్యనన్యసాధారణః రాజశబ్దో యస్య స తథోక్తః యోగీ బ్రహ్మవిద్యావానిత్యర్థః- స కిల భగవతో దత్తాత్రేయాల్లబ్ధయోగ ఇతి ప్రసి

ధః-కృతవీర్యస్యాపత్యం పుమాన్ కార్తవీర్యోనామ రాజాబభూవకిల - అయంచాన్యమహిమా సర్వోపి దత్తాత్రేయవరప్రసాద లబ్ధ ఇతిభారతే దృశ్యతే॥ ... ...

మూ-౩౯
{అకార్యచింతాసమకాలమేవప్రాదుర్భవం
శ్చాపధరఃపురస్తాత్। అంతశ్శరీరేష్వపియః
ప్రజానాంప్రత్యాదిదేశావినయంవినేతా॥}

౩౯ వ్యా॥ అకార్యేతి॥ వినేతా శిక్షకః యః కార్తవీర్యః అకార్యస్య అనర్థకార్యస్య చింతయా కరిష్యామీతి బుద్ధ్యా సమకాలమేకకాలమేవ యథాతథా పురస్తాదగ్రే చాపధరః-ప్రాదుర్భవన్ సన్ ప్రజానాం జనానాం॥ని॥ ప్రజాస్యాత్సంతతౌ జనఇత్యమరః- అంతశ్శరీరేషు అంతఃకరణేషు శరీరశబ్దేన మనఇంద్రియం లక్ష్యతే- అవినయమపరాధమపి ప్రత్యాదిదేశ-మానసాపరాధమపి నివారయామాసేత్యర్థః॥ అన్యేతు వాక్కాయాపరాధమాత్రప్రతికర్తార ఇతిభావః॥ ... ...

మూ-౪౦
{జ్యాబంధనిష్పందభుజేనయస్యవినిశ్వసద్వ
క్త్రపరంపరేణ। కారాగృహేనిర్జితవాసవేన
లంకేశ్వరేణోషితమాప్రసాదాత్॥...}

౪౦ వ్యా॥ జ్యాబంధేతి॥ జ్యయా మౌర్వ్యా బంధేన నిష్పందాః నిశ్చేష్టాః భుజాః యస్య తేన జ్యాబంధావరోధాత్ దీర్ఘం వినిశ్వసంతీ వక్త్రాణాం ముఖానాం పరంపరా దశముఖీ యస్య తేన- నిర్జితః వాసవో యేన తేన - ఇంద్రవిజయినా- ఇంద్రాదయోప్యనేన జితప్రాయా ఏవేతి భావః- లంకేశ్వరేణ దశాస్యేన యస్య కార్తవీర్యస్య కారాగృహే బంధనాగారే॥ని॥ కారాస్యాద్బంధనాలయ ఇత్యమరః- ఆప్రసాదాత్ అనుగ్రహపర్యంతం ఉషితం స్థితం- నపుంసకే భావే క్తః- ఏతత్ప్రసాద ఏవ తస్య మోక్షోపాయః నచ పౌరుషమితి భావః॥

మూ-౪౧
{తస్యాన్వయే భూపతిరేషజాతః ప్రతీపఇత్యా
గమవృద్ధసేవీ। యేనశ్రియస్సంశ్రయదోష
రూఢం స్వభావలోలేత్యయశః ప్రమృష్టమ్॥}

౪౧ వ్యా॥ తస్యేతి॥ ఆగమవృద్ధసేవీ శ్రుతవృద్ధసేవీ ప్రతీప ఇతి ఖ్యాత ఇతి శేషః- ఏషః భూపతిః తస్య కార్తవీర్యస్య అన్వయే వంశే జాతః యేన ప్రతీపేన సంశ్రితస్య ఆశ్రయస్య పుంసః దోషైః వ్యసనాదిభిః రూఢం ఉత్పన్నం శ్రియః సంబంధి- స్వభావలోలా ప్రకృతిచంచలా ఇత్యేవంరూపం అయశః దుష్కీర్తిః ప్ర

మృష్టంనిరస్తం-దృష్టాప్రయత్యాగశీలాయాః శ్రియఃప్రకృతిచాపల
వాదఃమూఢజనపరికల్పితఇత్యర్థః- అయంతుసోమరాహిత్యాన్నకదా
దపిశ్రియాత్యజ్యఇతిభావః॥ ... ...

మూ-౪౨
ఆయోధనేకృష్ణగతింసహాయమవాప్యయఃక్షత్రి
యకాళరాత్రిమ్ । ధారాంశితాంరామపరశ్వ
ధస్యసంభావయత్యుత్పలపత్రసారామ్॥...

౪౨॥ వ్యా॥ ఆయోధనఇతి॥ యఃప్రతీపః ఆయోధనేయుద్ధే॥ సి॥ యుద్ధమాయో
ధనంజన్యమిత్యమరః-కృష్ణగతింకృష్ణవర్త్మానమగ్నింసహాయమవాప్య
క్షత్రియాణాంకాళరాత్రింసంహారరాత్రిమిత్యర్థః రామపరశ్వధస్య
జామదగ్న్యపరశోః॥ ద్వయోఃకుఠారఃస్వధితిఃపరశుశ్చపరశ్వధఇత్యమర
శితాంతీక్ష్ణాంధారాంముఖం॥సి॥ఖడ్గాదీనాంచనిశితముఖేధారాప్రకీర్తి
ఇతివిశ్వః-ఉత్పలపత్రస్యేవసారోయస్యాస్తాంతథాభూతాంసంభా
వయతిమనుతే . ఏతన్నగరజిగీషయాఆగతాన్ రిపూన్స్వయమేవదహ
మితిభతవతావైశ్వానరేణదత్తవరోయంరాజా.దహ్యంతేఽతథాగతాః
త్రివఇతిభారతీకథాత్రానుసంధేయా॥ ... ...

మూ-౪౩
అస్యాంకలక్ష్మీర్భవదీర్ఘబాహోమాహిష్మ
తీవప్రనితంబకాంచీమ్। ప్రాసాదజాలైర్జలవే
ణిరమ్యాంరేవాంయదిప్రేక్షితుమస్తికామః॥

౪౩॥ వ్యా॥ అస్యేతి॥ దీర్ఘబాహో॥ అస్యప్రతీపస్యఅంకేలక్ష్మీఃభవ.ఏ
వృణీష్వేత్యర్థః-అనేనఅయంవిష్ణుతుల్యఇతిధ్వన్యతే- మాహిష్మతీనా
అస్యనగరీతస్యాఃవప్రఃప్రాకారఏవనితంబః తస్యకాంచీంరశనాభూతాం
లానాంవేణ్యాప్రవాహేణరమ్యాం॥సి॥ఓఘఃప్రవాహోవేణీచేతిహ
యుధః-తాంరేవాంనర్మదాంప్రాసాదస్యజాలైఃగవాక్షైః॥సి॥ జాల
మూహఆనాయోగవాక్షక్షారకాస్వపీత్యమరః-ప్రేక్షితుంద్రష్టుంకామ
ఇచ్ఛాఅస్తియది-ఏనంవృణీష్వేతిపూర్వేణాన్వయః॥ ... .

మూ-౪౪
తస్యాఃప్రకామంప్రియదర్శనోపినసక్షితీశో
రుచయేబభూవ।శరత్ప్రమృష్టాంబుధరోపరో
ధశ్శశీవపర్యాప్తకలోనలిన్యాః॥

౪౪॥ వ్యా॥ తస్యాఇతి॥ ప్రకామంప్రియంప్రీతికరందర్శనంయస్యసోపి
సక్షితీశఇత్యర్థః-సఃక్షితీశఃశరదాప్రమృష్టాంబుధరోపరోధఃనిర

భూషణాః- భర్తృప్రకాశః పూర్ణకళః శశీవ లిన్యాశ్రిత - తస్యాః ఇందుమ
త్యాః రుచయే న బభూవ - రుచిం నాజీజనదిత్యర్థః లోకో భిన్నరుచిరితి భావః॥

మూ-౪౫ { సా శూరసేనాధిపతిం సుషేణముద్దిశ్య లోకాంతరగీ
తకీర్తిమ్। ఆచారపూతోభయవంశదీపం శుద్ధాంతర
క్ష్యా జగదే కుమారీ॥ ... ❁ }

౪౫ వ్యా॥ సేతి॥ లోకాంతరేష్వగాదావపి గీతా కీర్తిర్యస్య తం ఆచారేణ పూతయోశ్శుద్ధయోః ఉభయోర్వంశయోః మాతాపితృకులయోః దీపం ప్రకాశకం - ఉభయవంశేత్యత్ర ఉభయతిక్షువన్నిర్వాహః - శూరసేనానాం దేశానామధిపతిం సుషేణం నామ నృపం ఉద్దిశ్య అభిసంధాయ - శుద్ధాంతరక్ష్యా అంతఃపురపాలికయా ❁ కమర్త్యా - జగదే - సా కుమారీ - జగదే ఉక్తా॥ ని॥ శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చేత్యమరః॥ ... ❁

మూ-౪౬ { నీపాన్వయః పార్థివ ఏష యజ్వా గుణైర్యమాశ్రిత్య పర
స్పరేణ। సిద్ధాశ్రమం శాంతమివైత్య సత్త్వైర్నైసర్గి
కోప్యుత్ససృజే విరోధః॥ ... ... ❁ }

౫౬ వ్యా॥ నీపేతి॥ యజ్వా విధివదిష్టవాన్ సుయజో ర్ఙ్వనిబితి ఙ్వనిప్ప్రత్యయః॥ ని॥ యజ్వా తు విధినేష్టవానిత్యమరః - ఏష పార్థివః నీపానామన్వయాయ స్యేతి నీపాన్వయః నీపవంశజః యం సుషేణం ఆశ్రిత్య గుణైః జ్ఞానవహానాదిభిః శాంతం ప్రసన్నం సిద్ధాశ్రమం ఋష్యాశ్రమం ఏత్య ప్రాప్య సత్త్వైః గజసింహాదిభిః ప్రాణిభిరివ నైసర్గికః స్వాభావికోపి పరస్పరేణ విరోధః ఉత్ససృజే త్యక్తః॥

మూ-౪౭ { యస్యాత్మగేహే నయనాభిరామా కాంతిర్హిమాంశో
రివ సన్నివిష్టా। హర్మ్యాగ్రసంరూఢతృణాంకురేషు
తేజోవిషహ్యం రిపుమందిరేషు॥ ... ❁ }

౫౭ వ్యా॥ యస్యేతి॥ హిమాంశోశ్చంద్రస్య కాంతిః చంద్రికేవ నయనాభిరామా యస్య సుషేణస్య కాంతిశ్శోభా - ఆత్మగేహే స్వభవనే సన్నివిష్టా సంక్రాంతా అవిషహ్యం సోఢుమశక్యం - తేజః ప్రతాపస్తు - హర్మ్యాగ్రేషు సంరూఢాః తృణాంకురాః యేషు తేషు శూన్యేష్విత్యర్థః - రిపుమందిరేషు శత్రునగరేషు॥ ని॥ మందిరం నగరే గృహే ఇతి విశ్వః - సన్నివిష్టం. స్వజనాహ్లాదకః ద్విషత్తాపనశ్చేతి భావః॥

మూ-౪౮ { యస్యావరోధస్తనచందనానాం ప్రక్షాళనాద్వారి
విహారకాలే। కళిందకన్యా మథురాం గతాపి గంగో
ర్మిసంసక్తజలేవ భాతి॥ ... ❁ }

౪౮ వ్యా॥ యస్యేతి॥ యస్య సుషేణస్య వారివిహారకాలే జలక్రీడానమయే
అవరోధానామంతఃపురాంగనానాం స్తనేషు చందనానాం మలయజానాం
ప్రక్షాళనాద్ధేతోః కళిన్దో నామ శైలః తత్ప్రభవా యమునా॥ కాళిందీ సూర్యత
నయా యమునా శమనస్వసేత్యమరః మధురా నామ అస్య రాజ్ఞః నగరీ త్వాఙ్గ
తాపి-గంగాయాః విప్రకృష్టాపీత్యర్థః గంగాయాః భాగీరథ్యాః-ఊర్మిభిః స్త
రంగైః సంసక్తజలేవ భాతి-ధవళచందనసంసర్గాత్ప్రియాగాదన్యత్రాప్యత్ర
గంగాసంగతేవ భాతీత్యర్థః-సితాసితే హి గంగాయమునే ఇతి ఘంటాపథః॥

మూ-౪౯
త్రస్తేన తార్క్ష్యాత్కిల కాళియేన మణిం విసృష్టం
యమునౌకసా యః। వక్షస్స్థలవ్యాపిరుచిం దధాన
స్సకౌస్తుభం హ్రేపయతీవ కృష్ణం॥

౪౯ వ్యా॥ త్రస్తేనేతి॥ తార్క్ష్యాద్గరుడాత్ త్రస్తేన భీతేన యమునా ఓకః స్థా
నం యస్య తేన - కాళియేన కాళింగనామనాగేన విసృష్టం కిల అథ యద్దానని
ఞ్చప్రియత్వేనదత్తం కిమోత్యైత్యేతి హ్యా-వక్షస్స్థలవ్యాపిరుచిం మణిం దధానో
యస్సుషేణః-సకౌస్తుభం కృష్ణం విష్ణుం హ్రేపయతీవ హ్రియం ప్రాపయతీవ॥ ఆర్తిహ్రీ
త్యాదినా పుగాగమః-కౌస్తుభమణేస్సకాశాదుత్కృష్టోయం మణిరితి భావః॥

మూ-౫౦
సంభావ్య భర్తారమముం యువానం మృదుప్రవా
ళోత్తరపుష్పశయ్యే। బృందావనే చైత్రరథాదనూనే
నిర్విశ్యతాం సుందరి యౌవనశ్రీః॥

౫౦ వ్యా॥ సంభావ్యేతి॥ యువానం తరుణం అముం సుషేణం భర్తారం సం
భావ్య మత్వా-వితత్వేనాంగీకృత్యేత్యర్థః మృదుప్రవాళోత్తరా ఉపరి ప్ర
సారితకోమలపల్లవా పుష్పశయ్యా యస్మిన్ తస్మిన్ చైత్రరథాత్ కుబేరో
ద్యానాత్ - అనూనే సమానే బృందావనే బృందావననామకోద్యానే హే సుందరి
యౌవనస్య శ్రీః ఫలం నిర్విశ్యతాం భుజ్యతాం॥ ...

మూ-౫౧
అధ్యాస్య చాంభః పృషతోక్షితాని శైలేయగంధీని శి
లాతలాని। కలాపినాం ప్రావృషి పశ్య నృత్తం కాంతా
సు గోవర్ధనకందరాసు॥ ...

౫౧ వ్యా॥ అధ్యాస్యేతి॥ కించ ప్రావృషి వర్షాసు॥ ని॥ స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రి
యాం భూమ్ని వర్షాః ఇత్యమరః- కాంతాసు మనోహరాసు గోవర్ధనస్యాద్రేః క
న్దరాసు॥ ని॥ దరీతు కందరో వా స్త్రీత్యమరః-అంభసః పృషతైః బిన్దుభిః ఉక్షితా
ని శీతాని శిలావ శైలేయం॥ ని॥ [illegible]జతు చ శైలేయమిత్యమరః. యద్వా శిలా

పుష్పాఖ్యోపధివిశేషః॥ ని॥ శిలానుసాన్యపృథ్వీశ్మపుష్పశీతశివానితు శైలేయ మిత్యమరః॥ శిలాయాం ఢఞిత్యత్ర (శిలాయామితి యోగవిభాగాదివార్థే ఢఞ్ప్రత్యయః॥ తద్వన్త్రి శైలేయగన్ధీని శిలాతలాని అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ కలాపినాం బర్హిణాం నృత్తం పశ్య॥ ... ...

మూ-౫౨ నృపం తమావర్తమనోజ్ఞనాభిస్సా వ్యత్యగాదన్యవ
ధూర్భవిత్రీ। మహీధరం మార్గవశాదుపేతం స్రో
తోవహా సాగరగామినీవ॥ ...

౫౨ వ్యా॥ నృపమితి॥ ఆవర్తః ఉదకభ్రమః॥ ని॥ స్యాదావర్తోఽమ్భసాం భ్రమ ఇత్య మరః॥ ఆవర్త ఇవ మనోజ్ఞా నాభిర్యస్యాః సా ఇదన్నదీసామ్యార్థముక్తం॥ అన్యవధూః అన్యస్య పత్నీ భవిత్రీ భావినీ సా కుమారీ తం నృపం సాగరగామినీ సాగరం గచ్ఛన్తీ స్రోతోవహా నదీ మార్గవశాదుపేతం ప్రాప్తం మహీధరం పర్వతమివ వ్యత్యగాత్ అతీత్య గతా॥ ... .

మూ-౫౩ అథాఙ్గదాశ్లిష్టభుజం భుజిష్యా హేమాఙ్గదం నామ
కలిఙ్గనాథమ్ ఆసేదుషీం సాదితశత్రుపక్షం బాలా
మబాలేన్దుముఖీం బభాషే॥ ...

౫౩ వ్యా॥ అథేతి॥ అథ భుజిష్యా కింకరీ సునన్దా॥ ని॥ భుజిష్యా కింకరీ మతేత్యమరః॥ అంగదాశ్లిష్టభుజం కేయూరాన్వితబాహుం సాదితశత్రుపక్షం నాశితశత్రువర్గం హేమాంగదం నామ కలింగనాథం కలింగదేశాధిపతిం ఆసేదుషీం ఆసన్నాం అబాలేన్దుముఖీం పూర్ణేన్దుముఖీం బాలామిన్దుమతీం బభాషే॥

మూ-౫౪ అసౌ మహేన్ద్రాద్రిసమానసారః పతిర్మహేన్ద్రస్య
మహోదధేశ్చ। యస్య క్షరత్సైన్యగజచ్ఛలేన యా
త్రాసు యాతీవ పురో మహేన్ద్రః॥ ... ...

౫౪ వ్యా॥ అసావితి॥ మహేన్ద్రాద్రేః సమానసారః తుల్యస్థైర్యః - అసౌ హేమాంగదః మహేన్ద్రస్యైతన్నామ్నః కులపర్వతస్య మహోదధేశ్చ పతిః స్వామీ - మహేన్ద్రాద్రిమహోదధీ ఉపాస్య గిరిజలదుర్గే ఇతి భావః - యస్య యాత్రాసు జైత్రయాత్రాసు క్షరతాం మదస్రావిణాం సైన్యగజానాం ఛలేన వ్యాజేన మహేన్ద్రః అద్రిః పురోఽగ్రే యాతీవ అద్రికల్పా అస్య గజా ఇతి భావః॥

మూ-౫౫ జ్యాఘాతరేఖే సుభుజో భుజాభ్యాం బిభర్తి యశ్చా
పభృతాం పురోగః। రిపుశ్రియాం సాఞ్జనబాష్పసే
కే బన్దీకృతానామివ పద్ధతీ ద్వే॥ ...

౫౫ వ్యా॥ జ్యాఘాతేతి॥ సుభుజః చాపభృతాం ధనుర్ధరాణాం పురోగః ధనుర్ధ
రాగ్రేసరః యః హేమాఙ్గదః బన్దీకృతానాం ప్రగృహీతానాం॥ని॥ ప్రగ్రహో
పగ్రహౌ బన్ద్యామిత్యమరః. రిపుశ్రియాం సాంజనః బాష్పసేకో యయోస్తైః కజ్జ
లమిశ్రాశ్రుసిక్తైః ఇత్యర్థః పద్ధతీ ఇవ ద్వే జ్యాఘాతానాం మౌర్వీకిణానాం - రేఖే
రాజీ భుజాభ్యాం బిభర్తి - ద్వివచనాత్సహ సాహిత్యం గమ్యతే రిపుశ్రియాం
భుజాభ్యామేవ ఆహరణాత్తద్గతరేఖయోస్తత్పద్ధతిత్వోత్ప్రేక్షా - తయో
శ్శ్యామత్వాత్సాంజనాశ్రుసేకోక్తిః॥ ... ...

మూ-౫౬ { యమాత్మనస్సద్మని సన్నికృష్టో మంద్రధ్వనిత్యాజిత
యామతూర్యః। ప్రాసాదవాతాయనదృశ్యవీచిః ప్ర
బోధయత్యర్ణవ ఏవ సుప్తమ్॥ ... }

౫౬ వ్యా॥ యమితి॥ ఆత్మనస్సద్మని గృహే సుప్తం యం హేమాంగదం సన్నికృ
ష్టః గృహసమీపస్థః - అతఏవ ప్రాసాదవాతాయనైః సౌధగవాక్షైః దృశ్యవీ
చిః పరిదృశ్యమానతరంగః - మంద్రేణ గంభీరేణ ధ్వనినా త్యాజితః విసర్జితః
యామస్య తూర్యః ప్రహరావసానసూచకవాద్యం యేన సః తథోక్తః॥ని॥ గ
భీరో మంద్రస్తు గంభీరే ద్వౌ యామప్రహరౌ సమావితి చామరః - అర్ణవ ఏవ ప్ర
బోధయతి - అర్ణవస్యైవ తూర్యకారిత్వాత్తద్వ్యర్థమిత్యర్థః - సముద్రస్యాపి
సేవ్యః కిముతాన్యైరితి భావః॥ ... ...

మూ-౫౭ { అనేన సాకం విహరాంబురాశేస్తీరేషు తాలీవనమ
ర్మరేషు। ద్వీపాంతరానీతలవంగపుష్పైరపాకృత
స్వేదలవా మరుద్భిః॥ ... }

౫౭ వ్యా॥ అనేనేతి॥ అనేన రాజ్ఞా సాకం॥ని॥ సార్ధం తు సాకం సత్రా సమం సహే
త్యమరః - తాలీవనైః మర్మరేషు మర్మరేతి ధ్వనత్సు॥ని॥ అథ మర్మరః - స్వ
నితే వస్త్రపర్ణానామిత్యమరవచనాద్గుణవచనస్యాపి మర్మరశబ్దస్య గుణి
పరత్వమితి ప్రయోగాదవసేయం అంబురాశేః తీరేషు ద్వీపాంతరేభ్యః ఆనీతాని
లవంగపుష్పాణి దేవకుసుమాని యైస్తైః॥ని॥ లవంగం దేవకుసుమమిత్యమరః మ
రుద్భిః వాతైః అపాకృతాః ప్రశమితాః స్వేదస్య లవాః బిందవో యస్యాస్సా
తథాభూతా సతీ త్వం విహరక్రీడాం కురు॥ ... ...

మూ-౫౮ { ప్రలోభితాప్యాకృతిలోభనీయా విదర్భరాజావర
జా తయైవమ్। తస్మాదపావర్తత దూరకృష్టా నీత్యేవ
లక్ష్మీః ప్రతికూలదైవాత్॥ ... }

౫౮ వ్యా॥ ప్రలోభితేతి॥ ఆకృత్యా రూపేణ లోభనీయా ఆకర్షణీయా న తు వర్ణనామాత్రేణేత్యర్థః-విదర్భరాజస్య అవరజా భోజానుజా ఇందుమతీ తథా సునందయా ప్రలోభితాపి నివర్తితాపి నీత్వా పురుషకారేణ దూరకృష్టా దూరమానీతా- లక్ష్మీః ప్రతికూలం దైవం యస్య తస్మాత్ పుంస ఇవ తస్మాదంగదాదపావర్తత నివృత్తా॥ ... ... ❁

మూ-౫౯ { అథోరగాఖ్యస్య పురస్య నాథం దౌవారికీ దే
వసరూపమేత్య । ఇతశ్చకోరాక్షి విలోక
యేతి పూర్వానుశిష్టాం నిజగాద భోజ్యామ్ ॥ }

౫౯॥ వ్యా॥ అథేతి॥ అథ ద్వారే నియుక్తా దౌవారికీ సునందా ॥ తత్ర నియుక్త ఇతి ఠక్ ప్రత్యయః ॥ ద్వారాదీనాం చేత్యైజాగమః ఔకారః- ఆకారేణాంగైర్వసరూపం దేవతుల్యం ఉరగాఖ్యస్య పురస్య పాండ్యదేశే కాయకుతారాఖ్యనదీతీరవర్తినః నాగపురస్య నాథమేత్య ప్రాప్య-హే చకోరాక్షి ఇతో విలోకయేతి పూర్వానుశిష్టాం పూర్వముక్తాం భోజస్య రాజ్ఞః అపత్యం స్త్రీ భోజ్యా తామిందుమతీం ॥ క్రోడ్యాదిభ్యశ్చేత్యత్ర భోజాత్ క్షత్రియ ఇత్యుపసంఖ్యానాత్ ష్యఙ్ ॥ యజశ్చాపితి చాప్ నిజగాద ఇతో విలోకయేతి పూర్వముక్త్వా పశ్చాద్వక్తవ్యం నిజగాదేత్యర్థః ॥ ... ... ❁

మూ-౬౦- { పాండ్యోయమంసార్పితలంబహారః క్లృప్తాంగ
రాగో హరిచందనేన। ఆభాతి బాలాతపరక్తసా
నుస్సనిర్ఝరోద్గార ఇవాద్రిరాజః॥ }

౬౦ వ్యా॥ పాండ్య ఇతి॥ అంసయోరర్పితాః న్యస్తాః లంబంత ఇతి లంబాః హారాః యస్య సః హరిచందనేన గోశీర్షాఖ్యచందనేన॥ ని॥ తిలపర్ణీ తు గోశీర్షకం హరిచందనమస్త్రియామిత్యమరః-క్లృప్తాంగరాగః సిద్ధానులేపనః అయం-పాండ్యానాం జనపదానాం రాజా పాండ్యః ॥ పాండోర్జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాద్ డ్యణ్ వక్తవ్య ఇతి డ్యణ్ .తస్య రాజన్యపత్యవదితి వచనాత్ -బాలాతపేన రక్తాః అరుణాః-సానవో యస్య సః సనిర్ఝరోద్గారః ప్రవాహస్యందనసహితః॥ ని॥ ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర ఇత్యమరః-అద్రిరాజ ఇవ ఆభాతి॥ ...

మూ-౬౧ { వింధ్యస్య సంస్తంభయితా మహాద్రేర్నిశ్శేషపీతో
జ్ఝితసింధురాజః । ప్రీత్యాశ్వమేధావభృథా
ర్ద్రమూర్తేస్సౌస్నాతికో యస్య భవత్యగస్త్యః॥ }

౬౧ ॥ వ్యా॥ వింధ్యస్యేతి॥ వింధ్యస్య వింధ్యాఖ్యస్య మహాద్రేః. తపనమార్గ

నిరోధాయేత్యర్థః-యానస్యేతి శేషః-సంస్తంభయిత్వా నివారయిత్వా నిశ్శేషం
పీతః ఉజ్ఝితః పునస్త్యక్తశ్చ సింధురాజః సముద్రో యేన సః అగస్త్యః. అశ్వమే
ధస్య అవభృథే దీక్షాంతే కర్మణి॥ని॥ దీక్షాంతోవభృథో యజ్ఞ ఇత్యమరః-అ
ర్ద్రమూర్తేః స్నాతస్యేత్యర్థః-యస్య పాండ్యస్యాపి త్వాస్నేహ సనతు
దాక్షిణ్యేన-సుస్నాతం పృచ్ఛతీతి సౌస్నాతికః భవతి-పృచ్ఛతౌ సుస్నాతాది
భ్య ఇత్యుపసంఖ్యానాత్ ఠక్॥ ... ...

మూ-౬౨
అస్త్రం హరాదాప్తవతా దురాపం యేనేంద్ర
లోకావజయాయ దృప్తః। పురా జనస్థానవిమర్ద
శంకీ సంధాయ లంకాధిపతిః ప్రతస్థే ॥ ...

౬౨ వ్యా॥ అస్త్రమితి॥ పురా పూర్వం జనస్థానస్య ఖరాలయస్య విమర్దశంకీ
ఉపప్లవశంకీ దృప్తః ఉద్ధతః లంకాధిపతిః రావణః దురాపం దుర్లభం అస్త్రం
బ్రహ్మశిరో నామకం హరాదీశ్వరాదాప్తవతా యేన పాండ్యేన సంధాయ
సంధిం కృత్వా ఇంద్రలోకావజయాయ ఇంద్రలోకం జేతుం ప్రతస్థే ఇంద్ర
విజయినో రావణస్యాపి విజేతేత్యర్థః॥ ... ...

మూ-౬౩
అనేన పాణౌ విధివద్గృహీతే మహాకులీనేన
మహీవ గుర్వీ। రత్నానువిద్ధార్ణవమేఖ
లాయా దిశస్సపత్నీ భవ దక్షిణస్యాః ॥

౬౩ వ్యా॥ అనేనేతి॥ మహాకులీనేన మహాకులే జాతేన మహాకులాదఞ్ఖ
ఞావితి ఖఞ్ ప్రత్యయః- అనేన పాండ్యేన పాణౌ విధివత్ యథాశా
స్త్రం గృహీతే సతి గుర్వీ గురుః ఓతో గుణవచనాదితి ఙీష్- మహీవ రత్నైరను
విద్ధో వ్యాప్తః అర్ణవ ఏవ మేఖలా యస్యాస్తస్యాః- ఇదం విశేషణం మహ్యా
మిందుమత్యాం చ యోజ్యం- దక్షిణస్యాః దిశః సపత్నీ భవ- అనేన సపత్న్యం
తరాభావో ధ్వన్యతే॥ ... ...

మూ-౬౪
తాంబూలవల్లీపరిణద్ధపూగాస్వేలాలతాలిం
గితచందనాసు। తమాలపత్రాస్తరణాసు శశ్వ
త్ప్రసీద రంతుం మలయస్థలీషు॥

౬౪ వ్యా॥ తాంబూలేతి॥ తాంబూలవల్లీభిః నాగవల్లీభిః-పరిణద్ధాః పరిగద్ధాః
పూగాః క్రముకాః యాసు తాసు॥ని॥ తాంబూలవల్లీ తాంబూలీ నాగవల్ల్యపి
ఘోంటా తు పూగః క్రముకః ఇతి చామరః ఏలాలతాభిః ఆలింగితాః చందనాః మ
లయజాః యాసు తాసు ॥ ని॥ గంధసారో మలయజో భద్రశ్రీశ్చందనోఽస్త్రి
యామిత్యమరః - తమాలస్య తాపింఛస్య పత్రాణ్యేవ ఆస్తరణాని యాసు

తా॥ని॥ కాలాగురుగంధ స్తమాలస్య త్తాటంచోపిత్యమరః- మలయస్థలీషు
శశ్వత్ ముహుర్ముహుః సదా వా-రంతుం ప్రసీద-అనురాగ్యోభవ॥

మూ-౬౫
ఇందీవరశ్యామతనుర్నృపోసౌ త్వం రోచనా
గౌరశరీరయష్టిః। అన్యోన్యశోభాపరివృద్ధయే
వాం యోగ స్తటిత్తోయదయోరివాస్తు॥

౬౫ వ్యా॥ ఇందీవరేతి॥ అసౌ నృపః ఇందీవరశ్యామతనుః-త్వం రోచనేవ గౌరీ రో
చనేవ గౌరీం యష్టిర్యస్యాస్సా - అతః తటిత్తోయదయోః విద్యున్మేఘయోరివ
వాం యువయోః యోగః సమాగమః అన్యోన్యశోభాయాః పరివృద్ధయే
అస్తు స్యాత్॥ ... ...

మూ-౬౬
స్వసుర్విదర్భాధిపతే స్తదీయో లేభేంతరం
చేతసి నోపదేశః। దివాకరాదర్శనబద్ధకో
శే నక్షత్రనాథాంశురివారవిందే॥ ...

౬౬ వ్యా॥ స్వసురితి॥ విదర్భాధిపతేర్భోజస్య స్వసురిందుమత్యాః చేతసి తత్
తదీయః తస్యాః అయం సునందాసంబంధీ ఉపదేశః వాక్యం- దివాకరస్య అద
ర్శనే బద్ధకోశే ముకుళితే అరవిందే నక్షత్రనాథాంశుః చంద్రకిరణ ఇవ అంత
రమవకాశం న లేభే న ప్రాప॥ ... ...

మూ-౬౭
సంచారిణీ దీపశిఖేవ రాత్రౌ యం యం వ్యతీయా
య పతింవరా సా। నరేంద్రమార్గాట్ట ఇవ ప్రపే
దే వివర్ణభావం స స భూమిపాలః॥ ...

౬౭ వ్యా॥ సంచారిణీతి॥ పతింవరా ఇందుమతీ రాత్రౌ సంచారిణీ దీపశిఖేవ
యం యం భూపాలం వ్యతీయాయ అతీత్య గతా స సః భూమిపాలః సర్వ ఇత్య
ర్థః - నిత్యవీప్సయోరితి వీప్సాయాం ద్విర్వచనం-నరేంద్రమార్గే రాజపథే
అట్టః క్షౌమాఖ్యో గృహభేద ఇవ॥ ని॥ స్యాదట్టః క్షౌమమస్త్రియామిత్యమరః -
వివర్ణభావం నిష్ప్రభత్వం-అట్టస్తు తమోవృతత్వం ప్రపేదే॥

మూ-౬౮
తస్యాం రఘోస్సూనురుపస్థితాయాం వృణీత మాం
నేతి సమాకులోభూత్। వామేతరస్సంశయమస్య
బాహుః కేయూరబంధోచ్ఛ్వసితైర్నునోద॥

౬౮॥ తస్యామితి॥ తస్యామిందుమత్యాం ఉపస్థితాయాం సత్యాం రఘో
స్సూనుః అజః మాం వృణీత వా న వేతి సమాకులః సంశయితః అభూత్ - అథ అ
స్య అజస్య వామేతరః వామాదితరః దక్షిణః బాహుః కేయూరంబధ్యాతే

అత్రేతి కేయూరబంధః - అంగదస్థానం తస్యా ఉచ్ఛ్వసితైస్స్ఫురత్త్వేన కథయామాసేవ॥ ... ... ❁

మూ-౬౯ { తంప్రాప్య సర్వావయవానవద్యం వ్యావర్తతా
న్యోపగమాత్కుమారీ। నహి ప్రఫుల్లం సహకా
రమేత్య వృక్షాంతరం కాంక్షతి షట్పదాళిః॥ ❁ }

౬౯ వ్యా॥ తమితి॥ కుమారీ ఇందుమతీ సర్వేషు అవయవేషు అనవద్యం అదోషం తం అజం ప్రాప్య అన్యోపగమాత్ రాజాంతరోపగమాత్ - వ్యావర్తత నివృత్తా తథాహి - షట్పదాళిః భృంగావళిః ప్రఫుల్లమితి ప్రఫుల్లం వికసితం పుష్పితమిత్యర్థః - ఫుల్లవికసనే పచాద్యచ్ - ఫలతేస్తు ప్రఫుల్లమితి భవితవ్యం - అనుపసర్గాదితి నిషేధాదిత్యర్థ యథాపి న కాచిదనుపపత్తిరిత్యుక్తం ప్రాక్ - సహకారం చూతవిశేషమేత్య ప్రాప్య॥ ని॥ ఆమ్రశ్చూతో రసాలోఽసౌ సహకారోఽతిసౌరభ ఇత్యమరః - వృక్షాంతరం న కాంక్షతి - నహి సర్వోత్కృష్టలాభేన వస్త్వంతరాభిలాషః స్యాదిత్యర్థః॥ ... ... ❁

మూ- ౭౦ { తస్మిన్సమావేశితచిత్తవృత్తిమిందుప్రభామిం
దుమతీమవేక్ష్య। ప్రచక్రమే వక్తుమనుక్ర
మజ్ఞా సవిస్తరం వాక్యమిదం సునందా॥ .. ❁ }

౭౦ వ్యా॥ తస్మిన్నితి॥ తస్మిన్నజే సమావేశితా సమర్పితా చిత్తవృత్తిర్యస్యాస్తాం ఇందోః ప్రభేవ ప్రభా యస్యాస్తాం ఆహ్లాదకత్వాదిందుసామ్యం నతు స్వరూపతః ఇందుమతీమవేక్ష్య - అనుక్రమజ్ఞా వాక్యపౌర్వాపర్యాభిజ్ఞా సునందా - ఇదం వక్ష్యమాణం సవిస్తరం సప్రపంచం ❁ ప్రథనే వావశబ్దే ఇత్యజ్నిషేధాత్ ఋదోరప్ ఇత్యప్యయః॥ని॥ విస్తారుశబ్దస్య విస్తర ఇత్యమరః- వాక్యం వక్తుం ప్రచక్రమే ఉపచక్రమే॥ ... ... ❁

మూ-౭౧ { ఇక్ష్వాకువంశ్యః కకుదో నృపాణాం కకుత్స్థ ఇత్యా
హితలక్షణోఽభూత్। కాకుత్స్థశబ్దం యత ఉన్న
తేచ్ఛాః శ్లాఘ్యం దధత్యుత్తరకోసలేంద్రాః॥ ❁ }

౭౧ వ్యా॥ ఇక్ష్వాక్వితి॥ ఇక్ష్వాకోర్మనుపుత్రస్య వంశ్యః వంశోద్భవః నృపాణాం కకుదః శ్రేష్ఠః॥ని॥ కకుద్వత్ కకుదం శ్రేష్ఠే వృషాంసే రాజలక్ష్మణి ఇతి విశ్వః అహితలక్షణః ప్రఖ్యాతగుణః॥ని॥ గుణైః ప్రతీతే తు కృతలక్షణాహితలక్షణావిత్యమరః- కకుది వృషాంసే తిష్ఠతీతి కకుత్స్థ ఇతి ప్రసిద్ధః సదా ప్రజా అభూత్ యతః కకుత్స్థాదారభ్య ఉన్నతేచ్ఛాః మహాశయాః॥ని॥ మహేచ్ఛస్తు మహాశయ

యః ఇత్యమరః ఉత్తరకోసలేంద్రాః రాజానో దిలీపాదయః శ్లాఘ్యం ప్రసిద్ధం
కకుత్స్థస్యాపత్యం పుమాన్ కాకుత్స్థః కాకుత్స్థ ఇతి శబ్దం సంజ్ఞాం దధతి
ప్రీతితస్మాన్మనసంస్పర్శః ఏవంశస్యకీర్తిరాకర ఇతి భావః పురాకిల పురంజయో
నామ సాక్షాద్భగవతో విష్ణోరంశావతారః కశ్చిదైక్ష్వాకో రాజా దేవైస్సహ
సమయబంధేన దేవాసురయుద్ధే మహోక్షరూపధారిణో మహేంద్రస్య
కకుదిస్థిత్వాపినాకీ లీలయా నిఖిలమసురకులం నిహత్య కకుత్స్థసంజ్ఞామల
భతేతి పౌరాణికీకథానుసంధేయా - వక్ష్యతే హ్యయమేవార్థః ఉత్తరశ్లోకే॥

మహేంద్రమాస్థాయ మహోక్షరూపం యస్సం
మూ-౭౨ యతిప్రాప్తపినాకిలీలః। చకార బాణైరసురాంగనా
నాంగండస్థలీః ప్రోషితపత్రలేఖాః॥ ... ❀

౭౨ వ్యా॥ మహేంద్రమితి॥ యః కకుత్స్థః సంయతి యుద్ధే మహాన్ ఉక్షా మహోక్షః। అచతురేత్యాదినా నిపాతః - తస్య రూపమివ రూపం యస్య తం
మహేంద్రం ఆస్థాయ ఆరుహ్య - అత ఏవ ప్రాప్తపినాకినః మహేశ్వరస్య లీలా
యేన స తథోక్తస్సన్ - బాణైః అసురాంగనానాం గండస్థలీః ప్రోషితపత్రరే
ఖాః నివృత్తపత్రరచనాః చకార - తద్భర్తౄనసురానవధీదిత్యర్థః - నహి వి
ధవాః ప్రసాధ్యంత ఇతి భావః॥ ... ...

ఐరావతాస్ఫాలనవిశ్లథం యస్సంఘట్టయన్నంగద
మూ-౭౩ మంగదేన। ఉపేయుషస్స్వామపి మూర్తిమగ్ర్యా
మర్ధాసనం గోత్రభిదోధితష్ఠౌ॥ .. ❀

౭౩ వ్యా॥ ఐరావతేతి॥ యః కకుత్స్థః ఐరావతస్య స్వర్గజస్య ఆస్ఫాలనేన
రతలతాడనేన విశ్లథం శిథిలం అంగదం ఐంద్రం అంగదేన స్వకీయేన సంఘట్ట
యన్ సంఘర్షయన్ స్వాం అగ్ర్యాం శ్రేష్ఠాం మూర్తిం ఉపేయుషోపి
ప్రాప్తస్యాపి గోత్రభిదః ఇంద్రస్య అర్ధమాసనస్యార్ధాసనం ❀ అర్ధం
పుంసకమితి సమాసః - అధితష్ఠౌ అధిష్ఠితవాన్ ❀ స్థాదిష్వభ్యాసేన చాభ్యాస
స్యేతి అభ్యాసవ్యవాయేపి షత్వం న కేవలం మహోక్షరూపధారిణః ఇంద్ర
స్య కకుదమారురోహ కింతు నిజరూపధారిణోపి ఇంద్రస్య అర్ధాసనమితి శ
ర్థః - అథవా అర్ధాసనమపీత్యపేరన్వయః॥ ... ❀

జాతః కులే తస్య కిలోరుకీర్తిః కులప్రదీపో నృపతిర్దిలీపః।
మూ-౭౪ అతిష్ఠదేకోనశతక్రతుత్వే శక్రాభ్యసూయావి
నివృత్తయే యః॥ ... ...❀

౭౪ వ్యా॥ జాత ఇతి॥ ఉరుకీర్తిః మహాయశాః కులప్రదీపః వంశప్రకాశకః దిలీప ఇతి నృపతిః - తస్య కూటస్థస్య కకుత్ స్థస్య కులే జాతః కిల - యః దిలీపః శక్రాభ్యసూయాయాః వినివృత్తయే నత్వశక్యతయేతి భావః - ఏకేన ఊనాః శతం క్రతవో యస్య సః ఏకోనశతక్రతుః తస్య భావస్తత్త్వం తస్మిన్ - అతిష్ఠత్ - ఇంద్రప్రీతయే శతతమం క్రతుం అవశేషితవానిత్యర్థః॥ ... ❁

మూ-౭౫ {యస్మిన్మహీం శాసతి వాణినీనాం నిద్రాం విహారార్ధ
పథగతానామ్। వాతోపి నాస్రంసయదంశుకానికో
లంబయేదాహరణాయ హస్తమ్॥ ❁}

౭౫ వ్యా॥ యస్మిన్నితి॥ యస్మిన్ దిలీపే మహీం శాసతి సతి పరిపాలయతి సతి విహారత్యైత్రైవిహారః క్రీడాస్థానం తస్య అర్ధపథమార్గమధ్యే నిద్రాం గతానాం వాణినీనాం మత్తాంగనానాం॥ ని॥ వాణినీ నర్తకీ మత్తా విదగ్ధా వనితాసు చేతి విశ్వః॥ ని॥ మత్తా విదగ్ధే వాణిన్యావిత్యమరశ్చ. అంశుకాని వస్త్రాణి వాతోపి నాస్రంసయత్ నాకంపయత్ - ఆహరణాయ అపహర్తుం కః హస్తం లంబయేత్ ప్రసారయేత్ - తస్యాజ్ఞానిరుద్ధత్వాదతలోభయనిబంధాః చోరాః ప్రజా ఇత్యర్థః అర్ధపథస్థాశ్చేతి విగ్రహః నిమప్రవిభాగే ప్రమాణాభావాత్ నైకదేశిసమాసః

మూ-౭౬ {పుత్రో రఘుస్తస్య పదం ప్రశాస్తి మహాక్రతోర్విశ్వ
జితః ప్రయోక్తా। చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం యో
మృత్పాత్రశేషామకరోద్విభూతిమ్॥ ❁ ❁ ❁}

౭౬ వ్యా॥ పుత్ర ఇతి॥ విశ్వం జిత్వా క్రియతే తథోక్తః - తస్య విశ్వజిన్నామ మహాక్రతోః ప్రయోక్తా అనుష్ఠాతా - తస్య దిలీపస్య పుత్రః రఘుః - పదం స్థానమేవ ప్రశాస్తి పాలయతి - యః రఘుః చతసృభ్యో దిగ్భ్యః ఆవర్జితా ఆహృతా సంభృతా సమ్యగ్వర్ధితా చయా తాం చతుర్దిగావర్జితసంభృతాం విభూతిం సంపదం మృత్పాత్రమేవ శేషో యస్యాస్తాం అకరోత్ విశ్వజిద్యాగస్య సర్వస్వదక్షిణాకత్వాదితి భావః॥ ... ●

మూ-౭౭ {ఆరూఢమద్రీనుదధీన్వితీర్ణం భుజంగమానాం వస
తిం ప్రవిష్టమ్। ఊర్ధ్వం గతం యస్య న చానుబంధి య
శః పరిచ్ఛేత్తుమియత్తయాలమ్॥ ... §}

౭౭ వ్యా॥ ఆరూఢమితి॥ కించ - అద్రీన్ ఆరూఢం ఉదధీన్ వితీర్ణం అవగాఢం సకలభూలోకవ్యాపకమిత్యర్థః - భుజంగమానాం వసతిం పాతాళం ప్రవిష్టం - ఊర్ధ్వం స్వర్గాదికం గతం వ్యాప్తం - ఇత్థం సర్వదిగ్వ్యాపీత్యర్థః - అ

బధ్నాతీత్యబంధి చ అపరిచ్ఛేది కాలతః యవ్యాపకం చేత్య[illegible]-అపరిచ్ఛిన్నం
భూతం యస్య యశః ఆయత్త్యా దేశతః కాలతో వా అనవచ్ఛిన్నానేన పరిచ్ఛే
త్తుం పరిమాతుం నాలం న శక్యం॥ ... ...

మూ-౭౮
అసౌ కుమారస్తమజోఽనుజాతస్త్రివిష్టపస్యేవ పతిం
జయన్తః। గుర్వీం ధురం యో భువనస్య పిత్రా ధుర్యేణ ద
మ్యస్సదృశం బిభర్తి॥ ...

౭౮ వ్యా॥ అసావితి॥ అసౌ అజాఖ్యః కుమారః త్రివిష్టపస్య స్వర్గస్య పతిమిం
ద్రం జయన్త ఇవ॥ "జయన్తః పాకశాసనిః" ఇత్యమరః తం రఘుం అనుజాతః త
స్మాజ్జాత ఇత్యర్థః- తజ్జాతోఽపి- తదనుజాతో భవతి - జన్యజనక యోరానన్త
ర్యాత్ గత్యర్థాకర్మకశ్లిషశీఙ్స్థాసవసజనేతి కర్తరి క్తః- సోపసృష్టత్వా
త్సకర్మకత్వం- ఆహ చాత్రైవ సూత్రే వృత్తికారః- శ్లిష్టా దయస్సోపసృష్టాః
సకర్మకా భవన్తీతి- దమ్యః శిక్షణీయో వత్సః- యః గుర్వీం భువనస్య ధురం ధు
ర్యేణ ధురన్ధరేణ పిత్రా రఘుణా సదృశం తుల్యం యథా తథా బిభర్తి యథా
కశ్చిద్వత్సతరో ధుర్యేణ మహోక్షేణ సమం వహతీత్యుపమాలఙ్కారో
ధ్వన్యతే॥ "దమ్యవత్సతరౌ సమౌ" ఇత్యమరః॥ ...

మూ-౭౯
కులేన కాన్త్యా వయసా నవేన గుణైశ్చ తైస్తైర్వినయ
ప్రధానైః। త్వమాత్మనస్తుల్యమముం వృణీష్వ రత్నం
సమాగచ్ఛతు కాంచనేన॥ ... ...

౭౯ వ్యా॥ కులేనేతి॥ కులేన కాన్త్యా లావణ్యేన నవేన వయసా యౌవనేనాపి వి
నయః ప్రధానం యేషాం తైః తైః గుణైః తైః శీలాదిభిశ్చ ఆత్మనస్తుల్యం స్వాను
రూపం అముం అజం త్వం వృణీష్వ కిం బహునా- రత్నం కాంచనేన సమాగచ్ఛ
తు సంగచ్ఛతామ్- ప్రార్థనాయాం లోట్- రత్నకాంచన యోరివ అత్యం
తమనురూపత్వాద్యువయోస్సమాగమః- ప్రార్థ్యత ఇత్యర్థః॥

మూ-౮౦
తతస్సునన్దావచనావసానే లజ్జాం తనూకృత్య న
రేన్ద్రకన్యా। దృష్ట్యా ప్రసాదామలయా కుమా
రం ప్రత్యగ్రహీత్సంవరణస్రజేవ॥..........

౮౦ వ్యా॥ తత ఇతి॥ తతః సునన్దావచనస్య అవసానే అన్తే నరేన్ద్రకన్యా ఇన్దు
మతీ లజ్జాం తనూకృత్య సంకోచ్య ప్రసాదేన మనః ప్రసాదేన అమలయా ప్రస
న్నయా దృష్ట్యా సంవరణార్థయా స్వయంవరార్థం స్రజేవ కుమారమజం ప్ర
త్యగ్రహీదఙ్గీచకార- సమ్యక్ - సానురాగమపశ్యదిత్యర్థః॥..........

మూ-౮౧
{ సా యూని తస్మిన్నభిలాషబంధం శశాక శాలీనతయా }
{ న వక్తుమ్। రోమాంచలక్ష్యేణ స గాత్రయష్టిం భిత్త్వా }
{ నిరాక్రామదరాళకేశ్యాః॥ ... ❀ }

౮౧ వ్యా॥ సేతి॥ సా కుమారీ ఇందుమతీ యూని తస్మిన్ అజే అభిలాషబంధం అను రాగగ్రంథిం శాలీనతయా అధృష్టతయా॥ ని॥ స్యాదధృష్టే తు శాలీన ఇత్యమరః॥ శాలీనకౌపీనే అధృష్టాకార్యయోరితి నిపాతః - వక్తుం న శశాక - తథాపి అరాళాః వక్రాః కేశాః యస్యాస్సా అరాళకేశీ - తస్యాః ఇందుమత్యాః సః అభిలాషబంధః రోమాంచలక్ష్యేణ పులకవ్యాజేన॥ ని॥ వ్యాజోఽపదేశో లక్ష్యం చేత్యమరః - గాత్రయష్టిం భిత్త్వా నిరాక్రామత్ సాత్త్వికావిర్భావలింగేన విజ్ఞాత ఇత్యర్థః॥ ... ...

మూ-౮౨
{ తథాగతాయాం పరిహాసపూర్వం సఖ్యాం సఖీ వేత్ర }
{ భృదాబభాషే। ఆర్యే వ్రజామోఽన్యత ఇత్యథైనాం వ }
{ ధూరసూయాకుటిలం దదర్శ॥ ... ... ❀ }

౮౨ వ్యా॥ తథేతి॥ సఖ్యాం ఇందుమత్యాం తథాగతాయాం సత్యాం దృష్టానురాగాయాం సత్యామిత్యర్థః తథాగతేతి సుప్సుపేతి సమాసః - సఖీ సహచరీ సఖ్యశిశ్వీతి భాషాయామితి నిపాతనాత్ జీప్ - వేత్రభృత్ సునందా - హే ఆర్యే పూజ్యే అన్యతః అన్యం ప్రతి వ్రజామః ఇతి పరిహాసపూర్వం - ఆబభాషే అథ వధూః ఇందుమతీ ఏనాం సునందాం అసూయయా రోషేణ కుటిలం దదర్శ అన్యగమనస్య అసహ్యత్వాదితి భావః॥ ... ... ❀

మూ-౮౩
{ సా చూర్ణగౌరం రఘునందనస్య ధాత్రీకరాభ్యాం }
{ కరభోపమోరూః। ఆసంజయామాస యథాప్రదేశం }
{ కంఠే గుణం మూర్తమివానురాగమ్॥ ... ❀ }

౮౩ వ్యా॥ సేతి॥ కరభః కరప్రదేశవిశేషః॥ ని॥ మణిబంధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహిరిత్యమరః - కరభః ఉపమా యయోస్తౌ ఊరూ యస్యాస్సా కరభోపమోరూః ఉరూత్తరపదాదౌపమ్యే ఇతి ఊఙ్ ప్రత్యయః - సా కుమారీ చూర్ణేన మంగళచూర్ణేన గౌరం లోహితం గుణం స్రజం మూర్తం మూర్తిమంతం అనురాగమివ ధాత్ర్యాః ఉపమాతుః సునందాయాః కరాభ్యాం రఘునందనస్య అజస్య కంఠే యథాప్రదేశం యథాస్థానం ఆసంజయామాస అసక్తం కారయామాస - న తు స్వయమాసంజ అనాదిత్వాత్॥ ... ❀

మూ-౮౪ తయా స్రజా మంగళపుష్పమయ్యా విశాలవక్షస్స్థల లంబయా సః। అమన్త కంఠార్పితబాహుపాశాం విదర్భరాజావరజాం వరేణ్యః॥ .... ✿

వ్యా॥ తయేతి॥ వరేణ్యః వరణీయః ఉత్కృష్టః వృఞ్ఎణ్యః- సః అజః మంగళపుష్పమయ్యా మధూకాదికుసుమప్రకృతయా విశాలే వక్షస్స్థలే లంబయా లంబమానయా తయా స్రజా విదర్భరాజావరజాం భోజానుజాం ఇందుమతీం కంఠార్పితౌ బాహూ ఏవ పాశౌ యయా తాం అమంస్త- మన్యతే స్మ। స్రజా బాహుపాశార్పణసుఖమన్వభూదిత్యర్థః॥ ... ... ✿

మూ-౮౫ శశినముపగతేయం కౌముదీ మేఘముక్తం జలనిధిమనురూపం జహ్నుకన్యావతీర్ణా। ఇతి సమగుణయోగప్రీతయ స్తత్ర పౌరాః శ్రవణకటు నృపాణామేకవాక్యం వివవ్రుః॥

వ్యా॥ శశినమితి॥ తత్ర స్వయంవరే సమగుణయోః తుల్యగుణయోః ఇందుమతీరఘునందనయోః యోగేన ప్రీతిః యేషాం తే సమగుణయోగప్రీతయః పౌరాః పురే భవాః జనాః ఇయం అజం ఉపగతా ఇందుమతీ- మేఘైః ముక్తం శశినం శరచ్చంద్రం ఉపగతా కౌముదీ - అనురూపం సదృశం జలనిధిం అవతీర్ణా ప్రవిష్టా జహ్నుకన్యా భాగీరథీ తత్సదృశీత్యర్థః। ఇత్యేవం నృపాణాం శ్రవణయోః కటు విరసం ఏకం అవిసంవాది వాక్యం వివవ్రుః స్ఫుటమూచుః మాలినీవృత్తం॥ శ్లో॥ ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైరితి లక్షణాత్॥

మూ-౮౬ ప్రముదితవరపక్షమేకతస్తత్ క్షితిపతిమండలమన్యతో వితానమ్। ఉషసి సర ఇవ ప్రఫుల్లపద్మం కుముదవనప్రతిపన్ననిద్రమాసీత్॥

ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ-రఘువంశే మహాకావ్యే-

షష్ఠస్సర్గః-

౮౬॥ వ్యా॥ ప్రముదితేతి॥ ఏకతః ఏకత్ర ప్రముదితః హృష్టః వరస్య జామాతుః ప
క్షో వర్గో యస్య తత్తథోక్తం- అన్యతః అన్యత్ర వితానం శూన్యం భగ్నాశ
త్వాదప్రహృష్టమిత్యర్థః తత్ క్షితిపతిమండలం రాజమండలం ఉషసి ప్రభాతే
ప్రఫుల్లపద్మం వికసితకమలం కుముదవనేన ప్రతిపన్ననిద్రం ప్రాప్తనిమీలనం
సరఇవ సరస్తుల్యమాసీత్ -పుష్పితాగ్రావృత్తం॥ ౯

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణమహామహోపాధ్యాయ
కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాంసంజీవినీసమా
ఖ్యాయాం- రఘువంశవ్యాఖ్యాయాంషష్ఠస్సర్గః-

శ్రీహయగ్రీవాయనమః-

రఘువంశకావ్యే-సవ్యాఖ్యానే-

సప్తమసర్గప్రారంభః-

మూ-౧
అథోపయంత్రా సదృశేన యుక్తాం స్కందే
న సాక్షాదివ దేవసేనామ్। స్వసారమాదాయ
విదర్భనాథః పురప్రవేశాభిముఖో బభూవ॥౧

౧॥ అథేతి॥ అథ స్వయంవరానంతరం విదర్భనాథః భోజః - సదృశేన ఉప
యంత్రా వరేణ యుక్తాం - అతఏవ సాక్షాత్ ప్రత్యక్షం ॥ని॥ సాక్షాత్ప్రత్యక్ష
తుల్యయోరిత్యమరః. స్కందేన కుమారేణ యుక్తాం దేవసేనామివ దేవసేనా
నామ దేవేంద్రపుత్రీ స్కందపత్నీ తామివ స్థితాం - స్వసారం భగినీం ఇందు
మతీమిత్యర్థః - ఆదాయ గృహీత్వా - పురప్రవేశాభిముఖః నిజరాజధానీప్ర
వేశోద్యుక్తః బభూవ॥

మూ-౨
సేనానివేశాన్ పృథివీక్షితోఽపి జగ్ముర్విభాతగ్ర
హమందభాసః। భోజ్యాం ప్రతి వ్యర్థమనోరథ
త్వాద్రూపేషు వేషేషు చ సాభ్యసూయాః॥

౨॥ సేనేతి॥ భోజ్యస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ భోజ్యా తాం ఇందుమతీం ప్రతి
వ్యర్థమనోరథత్వాత్ రూపేషు ఆకృతిషు వేషేషు నైపథ్యేషు చ॥ని॥ ఆకల్పవే
షౌ నైపథ్యమిత్యమరః. సాభ్యసూయాః అసూయాసహితాః - వృథేతి నిం
దంతః - కించ విభాతే ప్రాతః గ్రహాః చంద్రాదయః త ఇవ మందభాసః క్షీ
ణకాంతయః - పృథివీక్షితః నృపా అపి సేనానివేశాన్ శిబిరాణి జగ్ముః॥

మూ-3
సాన్నిధ్యయోగాత్కిల తత్ర శచ్యాస్స్వయం
వరక్షోభకృతామభావః। కాకుత్స్థముద్దిశ్య
సమత్సరోఽపి శశామ తేన క్షితిపాలలోకః॥ ...

3॥ నను క్షుద్రాశ్చేద్యుధ్యంతాం తత్రాహ॥ సాన్నిధ్యేతి॥ తత్ర స్వయం
వరస్థానే శచ్యాః ఇంద్రాణ్యాః॥ని॥ పులోమజా శచీంద్రాణీత్యమరః. సన్నిధి
రేవ సాన్నిధ్యం తస్య యోగాత్ సద్భావాద్ధేతోః - స్వయంవరక్షోభకృతాం
స్వయంవరవిఘ్నకారిణాం అభావః కిల. శిశేతి స్వయంవరవిఘాతకాశ్చ్యాం

సాకల్యంతఇత్యాగమసూచనార్థః-తేనహేతునా కాకుత్స్థమజం ఉద్దిశ్య స
మస్తోపిక్షితిపాలలోకః భూపాలజనః శ్యామనాముఖ్యాత్॥ ... ...

మూ-౪ { తావత్ప్రకీర్ణాభినవోపచారమింద్రాయుధ
ద్యోతితతోరణాంకమ్। వరస్సవధ్వాసహరా
జమార్గం ప్రాపధ్వజచ్ఛాయనివారితోష్ణమ్॥ }

౪॥ తావదితి॥ సి॥ యావత్తావచ్చసాకల్యఇత్యమరః- తావత్ప్రకీర్ణాః
సాకల్యేన ప్రస్తారితాః అభినవాః ఉపచారాః పుష్పప్రకారాదయోయస్మింస్తత
థోక్తం- ఇంద్రాయుధానీవద్యోతితాని ప్రకాశితాని తోరణాన్యేవ అంకాః
చిహ్నానియస్యతం- ధ్వజానాంఛాయాధ్వజఛాయం (*) ఛాయాబాహు
ల్యఇతినపుంసకత్వం తేననివారితముష్ణం ఆతపోయస్యతం రాజమార్గం- సః
వరః అజః వధ్వా ఇందుమత్యాసహ ప్రాపత్ ప్రవేశ॥ ... ...*

మూ-౫ { తతస్తదాలోకనతత్పరాణాం సౌధేషుచామీ
కరజాలవత్సు। బభూవురిత్థంపురసుందరీణాం
త్యక్తాన్యకార్యాణి విచేష్టితాని॥ ** }

౫॥ తతఇతి॥ తతః చామీకరజాలవత్సు సౌవర్ణగవాక్షయుక్తేషు
సౌధేషు తస్య అజస్య ఆలోకనే తత్పరాణాం ఆసక్తానాం పురసుందరీణాం ఇ
త్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ త్యక్తాని అన్యకార్యాణి కేశబంధనాదీని యేషు తా
ని విచేష్టితాని వ్యాపారాః బభూవుః॥ ... ... *

మూ-౬ { ఆలోకమార్గం సహసా వ్రజంత్యాకయా
చిదుద్వేష్టనవాంతమాల్యః। బద్ధుం న సంభా
వితఏవ తావత్కరేణరుద్ధోపిచ కేశపాశః॥ }

౬॥ తాన్యేవాహ పంచభిః శ్లోకైః॥ ఆలోకేతి॥ సహసా ఆలోకమార్గం ద
ర్శనమార్గం వ్రజంత్యా కయాచిత్ స్త్రియా- ఉద్వేష్టనః ద్రుతగతివశా
దున్ముక్తబంధనః అతఏవ వాంతమాల్యః విగలితమాల్యః కరేణ హస్తేన రుద్ధో
పి నిగృహీతోపి చ కేశపాశః కేశకలాపః॥ సి॥ పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః
కచాత్పరే ఇత్యమరః- తావదాలోకమార్గ పర్యంతం బద్ధుం బంధనాయ న
సంభావిత ఏవ న చింతిత ఏవ॥ ... ...*

మూ-౭ { ప్రసాధికాలంబితమగ్రపాదమాక్షిప్య కాచిద్ద్రవరా
గమేవ। ఉత్సృష్టలీలాగతిరాగవాక్షాదలక్తకాంకాం
పదవీం తతాన॥ ... ... * }

౬॥ ప్రసాధికేతి ॥ కాచిత్ ప్రసాధికయా అలంకర్త్ర్యా ఆలంబితం
గృహీతం ఆచారార్థం ధృతం ద్రవరాగమేవ ఆర్ద్రాలక్తకమేవ - అగ్రంచాసౌ
పాదశ్చ అగ్రపాద ఇతి విశేషణసమాసః (హస్తాగ్రాగ్రహస్తయోర్గుణ
గుణినోర్భేదాభేదాదితి వామనః) తమాక్షిప్య ఆకృష్య ఉత్సృష్టలీలాగతిః
త్యక్తమందగమనా సతీ - ఆగవాక్షాత్ గవాక్షపర్యంతం పదవీం మార్గం అ
లక్తకాంకాం లాక్షాచిహ్నాంతాం తాం చకార॥ ... ... ❀

శ్లో-౭ { విలోచనం దక్షిణమంజనేన సంభావ్య తద్వంచితవామ
నేత్రా। తథైవ వాతాయనసన్నికర్షం యయౌ శలా
కామపరా వహంతీ॥ ... ... ❀ }

౭॥ విలోచనమితి॥ అపరా స్త్రీ దక్షిణం విలోచనం - అంజనేన సంభావ్య
అలంకృత్య - తద్వంచితం తేన అంజనేన వర్జితం వామనేత్రం యస్యాస్సా
సతీ - తథైవ శలాకాం అంజనకణికాం వహంతీ - వాతాయనసన్నికర్షం గ
వాక్షసమీపం ॥ని॥ వాతాయనం గవాక్షస్స్యాదిత్యమరః - యయౌ - దక్షి
ణగ్రహణం సంభ్రమాద్వ్యుత్క్రమద్యోతనార్థం ॥ శ్రుతిః ॥ సవ్యం హి
పూర్వం మనుష్యా అంజత ఇతి శ్రుతేః॥ ... ... ❀

శ్లో-౮ { జాలాంతరప్రేషితదృష్టిరన్యా ప్రస్థానభిన్నాం న బబం
ధ నీవీమ్ । నాభిప్రవిష్టాభరణప్రభేణ హస్తేన తస్థావవ
లంబ్య వాసః॥ ... ... ❀ }

౮॥ జాలేతి॥ అన్యా స్త్రీ జాలాంతరే గవాక్షవివరే ప్రేషితదృష్టిస్సతీ ప్రస్థానేన
గమనేన భిన్నాం త్రుటితాం నీవీం వస్త్రగ్రంథిం॥ ని॥ నీవీ పరిపణే గ్రంథౌ స్త్రీ
ణాం జఘనవాససీతి విశ్వః - న బబంధ కింతు నాభిప్రవిష్టా ఆభరణానాం కంకణా
నాం ప్రభా యస్య తేన హస్తేన - ప్రభైవ నాభ్యా భరణమభూదితి భావః వాసః
వస్త్రం అవలంబ్య గృహీత్వా తస్థౌ స్థితా॥ ... .. ❀

శ్లో-౧౦ { అర్ధాచితా సత్వరముత్థితాయాః పదే పదే దుర్ని
మితే గలంతీ। కస్యాశ్చిదాసీద్రశనా తదానీమంగుష్ఠ
మూలార్పితసూత్రశేషా॥ ... ... ❀ }

౧౦॥ అర్ధేతి ॥ సత్వరముత్థితాయాః కస్యాశ్చిత్ అర్ధమాచితా మణి
భిః గుంఫితా దుర్నిమితే సంభ్రమాద్దుఃఖేన క్షిప్తే (దుర్నిక్షిప్తే) పదే పదే ప్ర
తిపదం - విన్యాసం - ప్రతిపదం - మణిభిః గలంతీ - ద్రవంతీ
రశనా మేఖలా తదానీం అంగుష్ఠమూలే అర్పితం సూత్రమేవ

శేషాయస్యాస్సా ఆసీత్॥ ... ...

మూ-౧౧ { తాసాం ముఖైరాసవగంధగర్భై ర్వ్యాప్తాంతరా
సాంద్రకుతూహలానామ్। విలోలనేత్రభ్రమ
రైర్గవాక్షాస్సహస్రపత్రాభరణా ఇవాసన్॥ }

౧౧॥ తాసామితి॥ తదానీం సాంద్రకుతూహలానాం సాంద్రదర్శన కౌతూహలానాం తాసాం స్త్రీణాం - ఆననగంధః గర్భే యేషాం తైః విలోలాని నేత్రాణ్యేవ భ్రమరా యేషు తైః ముఖైః వ్యాప్తాంతరాః భవ్యాః గవాక్షాః సహస్రపత్రాభరణా ఇవ కమలాలంకృతా ఇవ ఆసన్॥

మూ-౧౨ { తా రాఘవం దృష్టిభిరాపిబంత్యో నార్యో న జగ్ముర్వి
షయాంతరాణి। తథా హి శేషేంద్రియవృత్తిరా
సాం సర్వాత్మనా చక్షురివ ప్రవిష్టా॥ }

౧౨॥ తా ఇతి॥ తాః నార్యః రఘోః అపత్యం పుమాన్ రాఘవః తం అజం (తస్యాపత్యమిత్యణ్ ప్రత్యయః) - దృష్టిభిః ఆపిబంత్యః తృష్ణయా పశ్యంత్యస్సత్యః - విషయాంతరాణి తతోఽన్యవిషయాన్ న జగ్ముః న జానన్తి ఇత్యర్థః - తథా హి - ఆసాం నారీణాం శేషేంద్రియవృత్తిః సర్వాత్మనా సకలస్వరూపేణ చక్షుః ప్రవిష్టేవ - శ్రోత్రాదీంద్రియాణి వ్యాపారశూన్యాని గ్రహణాశక్తాని చక్షురేవ ప్రవిశ్య కార్యాంతరశూన్యాని తేన లభంతే కిము అన్యథా అన్యవిషయాధిగమః కిన్న స్యాదితి భావః॥ ... ...

మూ-౧౩ { స్థానే వృతా భూపతిభిః పరోక్షైస్స్వయంవరం సాధు
మమంస్త భోజ్యా। పద్మేవ నారాయణమన్యథాసౌ
లభేత కాంతం కథమాత్మతుల్యమ్॥ .. }

౧౩॥ స్థాన ఇతి॥ పృథ్వీకథాః శ్రోత్రసుఖాః కుమార ఇతి వక్ష్యతేః - తాః కథా దర్శయతి - స్థాన ఇత్యాది స్త్రీభిః - భోజ్యా ఇందుమతీ పరోక్షైః చారదృష్టైః భూపతిభిః వృతా అస్మై దేయేతి ప్రార్థితాపి స్వయంవరమేవ సాధుం హితం అమంస్త మేనే - న తు పరోక్షమేవ కంచిత్ వ్రతం వవ్రే - స్థానే యుక్తమేతత్ - కుతః అన్యథా స్వయంవరాభావే అసౌ ఇందుమతీ పద్మా ఇవ పద్మాలయా లక్ష్మీరివ (లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా ఇత్యమరః - అర్శ ఆదిత్వాదచ్) - నారాయణం విష్ణుమివ ఆత్మతుల్యం స్వానురూపం కాంతం పతిం కథం లభేత న లభేతైవ సదసద్వివేకసౌకర్యాభావాదిత్యర్థః॥ ... ...

మూ-౧౪ { పరస్పరేణస్పృహణీయశోభం నచేదిదంద్వంద్వమ
యోజయిష్యత్ । అస్మిన్ద్వయేరూపవిధానయత్నః
పత్యుఃప్రజానాంవితథోఽభవిష్యత్ ॥ ... ❁ }

౧౪॥ పరస్పరేణేతి ॥ స్పృహణీయశోభంసర్వైరాశంస్యసౌందర్యంఇదం ద్వంద్వంమిథునం (❁) ద్వంద్వంరహస్యేత్యాదినానిపాతఃపరస్పరేణనా యోజయిష్యచ్చేత్ నయోజయేద్యది ప్రజానాంపత్యుఃవిధాతుఃఅస్మిన్ద్వయేద్వంద్వేరూపవిధానయత్నఃసౌందర్యనిర్మాణప్రయాసః-విఫలోఽభవిష్యత్ ఏతదనురూపస్త్రీపుంసాంతరాభావాదితిభావః(❁)లిఙ్నిమిత్తేలృఙ్ క్రియాతిపత్తావితిలృఙ్ ॥ ... ... ❁

మూ-౧౫ { రతిస్మరౌనూనమిమావభూతాం రాజ్ఞాంసహస్రే
షుతథాహిబాలా । గతేయమాత్మప్రతిరూపమేనం
మనోహిజన్మాంతరసంగతిజ్ఞమ్ ॥ ... ❁ }

౧౫॥రతీతి॥రతిస్మరౌనిత్యసహచరావిత్యభిప్రాయః - నూనంతావేవఇ మంచఅయంచఇయాదంపతీఅభూతాంఉత్పన్నౌ-కుతఃతథా హి-ప్రసిద్ధమేవైతత్ - యదియంబాలారాజ్ఞాంసహస్రేషురాజసహస్ర మధ్యే సత్స్వపిన్యానికారణఇత్యర్థః- ఆత్మప్రతిరూపంస్వసదృశమేవ॥ని॥ సల్యసంకాశవప్రతిరూపకావిత్యమరః-ఏనంగతాప్రాప్తాఇతిజన్మాంతర సాహచర్యమేవాత్రప్రవర్తకమిత్యర్థః- తదపికథంజ్ఞాతం ప్రవర్తకమితఆ హ-మనోహిజన్మాంతరసంగతిజ్ఞమితి- తదేవేదమితివిశేషప్రత్యభిజ్ఞాభా వేపివాసనావశాదనుభూతార్థేషు మానసీప్రవృత్తిరస్తీత్యర్థఃఅన్యత్రాపో క్తంసంగతిజ్ఞమితి-తేనజ్ఞానేనప్రవర్తతఇత్యర్థః॥ ... ...❁

మూ-౧౬ { ఇత్యుద్గతాఃపౌరవధూముఖేభ్యః శృణ్వన్కథాః
శ్రోత్రసుఖాఃకుమారః । ఉద్భాసితంమంగళసంవి
ధాభిస్సంబంధినస్సద్మసమాససాద ॥ ... ... }

౧౬॥ఇతీతి॥ఇతి-స్థానేవృతాభూపతిభిరిత్యాద్యుక్తప్రకారేణ- పౌరవ ధూముఖేభ్యఃఉద్గతాఃనిస్సృతాః శ్రోత్రయోస్సుఖాః మధురాఃసుఖశ బ్దోవిశేష్యనిఘ్నశ్చ॥ని॥అథత్రిషుద్రవ్యేపాపపుణ్యసుఖాదిచేత్యమరః కథాః గిరఃశృణ్వన్కుమారఃఅజః-మంగళసంవిధాభిఃమంగళరచనాభిఃఉద్భాసి తంశోభితం-సంబంధినఃకన్యాదాయినఃభోజస్యసద్మగృహం॥ని॥వేశ్మసద్మనికే తనమిత్యమరః-సమాససాదప్రాప ॥ ... ... ❁

మూ-౧౭ { తత్రార్చితో భోజపతేః పురోధా హుత్వాగ్నిమా- | జ్యాదిభిరగ్నికల్పః । తమేవచాధాయ వివాహసా- | క్ష్యే వధూవరౌ సంగమయాంచకార॥ ... ... }

౧౭॥ తత్రేతి॥ తత్ర సద్మని అర్చితః పూజితః అగ్నికల్పః అగ్నితుల్యః భోజపతేః పురోధాః పురోహితః॥ ని॥ పురోధాస్తు పురోహిత ఇత్యమరః- ఆజ్యాదిభిః ద్రవ్యైః అగ్నింహుత్వా - తమేవాగ్నిం వివాహసాక్ష్యే చ అధాయ సాక్షిణం చకృత్వేత్యర్థః - వధూవరౌ సంగమయాంచకార యోజయామాస॥ ... ...

మూ-౧౮ { హస్తేన హస్తం పరిగృహ్య వధ్వాస్స రాజసూనుస్సు- | తరాం బభాసే। అనంతరాశోకలతాప్రవాళం ప్రాప్యే- | వచూతః ప్రతిపల్లవేన॥ ... ... }

౧౮॥ హస్తేనేతి॥ స రాజసూనుః అజః - హస్తేన స్వీయేన వధ్వాః ఇందుమత్యాః హస్తం పరిగృహ్య గృహీత్వా - అనంతరాయాః సమీపగతాయాః అశోకలతాయాః ప్రవాళం పల్లవం ప్రతిపల్లవేన స్వీయేన ప్రాప్య చూత ఇవ సుతరాం బభాసే అధికం బభౌ॥ ... ...

మూ-౧౯ { ఆసీద్వరః కంటకితప్రకోష్ఠస్స్విన్నాంగులిస్సంవవృ- | తే కుమారీ। వృత్తిస్తయోః పాణిసమాగమేన సమం విభ- | క్తేవ మనోభవస్య॥ ... ... }

౧౯॥ ఆసీదితి॥ వరః అజః కంటకితః రోమాంచితః ప్రకోష్ఠః యస్య సః ఆసీత్॥ ని॥ సూచ్యగ్రే క్షుద్రశత్రౌ చ రోమహర్షే చ కంటక ఇత్యమరః - కుమారీ కన్యా స్విన్నాంగులిః స్వేదయుక్తాంగులిః సంవవృతే బభూవ- అత్రోత్ప్రేక్షతే- పాణిసమాగమేన పాణ్యోః స్పర్శనేన నిమిత్తేన కర్త్రా తయోర్వధూవరయోః మనోభవస్య వృత్తిః స్థితిః సమం విభక్తేవ సమీకృతేవేత్యర్థః- ప్రాక్ సిద్ధస్యానురాగస్య సామ్యస్యనం ప్రతి తత్త్వాత్త్వ దర్శనాత్ పాణిస్పర్శకృత ఏవ ముత్ప్రేక్షతే- అత్ర వాత్స్యాయనః- కన్యాతు ప్రథమసమాగమే స్విన్నాంగులిస్స్విన్నముఖీ భవతి- పురుషస్తు రోమాంచితో భవతి- ఏభిరనయోర్భావం పరీక్షేతేతి- తత్ర స్త్రీపుంసయోః స్వేదరోమాంచాభిధానం సాత్త్వికమాత్రోపలక్షణం- నతు ప్రతినియమోఽపి వక్షితః ఏభిరితి బహువచనసామర్థ్యాత్ -ఏవం చ సతి- కుమారసంభవే॥ శ్లో॥ రోమోద్గమః ప్రాదురభూదుమాయాః స్విన్నాంగులిః పుంగవకేతురాసీదిత్యుభయత్ర సమవచనం న దోషాయేతి॥

మూ-౨౦ {తయోరపాంగప్రతిసారితాని క్రియాసమాపత్తినివర్తి | తాని। హ్రీయంత్రణామానశిరే మనోజ్ఞామన్యోన్య | లోలానివిలోచనాని॥ ... ❀}

౨౦॥ తయోరితి॥ అపాంగేషు ప్రాంతేషు ప్రతిసారితాని ప్రవర్తితాని క్రియయోః సన్నికర్షణలక్షణయోః సమాపత్త్యా యదృచ్ఛాసంగత్యా నివర్తితా తాని నివృత్త్య ఆకృష్టాని అన్యోన్యస్మిన్ లోలాని సతృష్ణాని॥ ని॥ లోలశ్చలసతృష్ణయోరిత్యమరః - తయోర్వధూవరయోర్విలోచనాని దృష్టయః మనోజ్ఞాం రమ్యాం హ్రియానిమిత్తేన యంత్రణాం సంకోచం ఆనశిరే ప్రాపుః॥ ... ...❀

మూ-౨౧ {ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్కృశానోరుదర్చిషస్తన్మిథున | సంచకాశే। మేరోరుపాంతేష్వివ వర్తమానమన్యో | న్యసంసక్తమహస్త్రియామమ్॥... ... ...❀}

౨౧॥ ప్రదక్షిణేతి॥ తన్మిథునం జంపతీ ఉదర్చిషః ఉన్నతజ్వాలస్య కృశానోః॥ ని॥ కృశానుః పావకోఽనల ఇత్యమరః - క్రమణాత్ - ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్ ప్రదక్షిణకరణాదిత్యర్థః చకాశే బభౌ - కథమివ మేరోరుపాంతేషు ప్రాంతేషు - వర్తమానం మేరుం ప్రదక్షిణీకుర్వదిత్యర్థః - అన్యోన్యసంసక్తం ఇతరేతరసంగతం - మిథునస్య ద్విత్వాద్విశేషణం - అహశ్చ త్రియామా చ అహస్త్రియామం రాత్రిందివమివ. సమాహారే ద్వంద్వైకవద్భావః॥ ... ... ❀

మూ-౨౨ {నితంబగుర్వీ గురుణా ప్రయుక్తా వధూర్విధాతృప్రతి | మేన తేన। చకార సా మత్తచకోరనేత్రా లజ్జావతీ లాజ | విమోక్షమగ్నౌ॥ ... ... ❀}

౨౨॥ నితంబేతి॥ నితంబేన గుర్వీ అలసా॥ ని॥ దుర్భరాలసయోర్గురురితి శాశ్వతః - విధాతృప్రతిమేన బ్రహ్మతుల్యేన తేన గురుణా యాజకేన ప్రయుక్తా ఆజ్ఞాపితా నియుక్తా - మత్తచకోరస్యేవ నేత్రే యస్యాస్సా లజ్జావతీ సా వధూః - అగ్నౌ లాజవిమోక్షం లాజవిసర్గం చకార లాజహోమం కృతవతీత్యర్థః॥ ... ... ❀

మూ-౨౩ {హవిశ్శమీపల్లవలాజగంధీ పుణ్యః కృశానోరుదియా | య ధూమః। కపోలసంసర్పిశిఖస్స తస్యా ముహూర్త | కర్ణోత్పలతాం ప్రపేదే॥ ... ... ❀}

౨౩॥ హవిరితి॥ హవిషః ఆజ్యాదేః శమీపల్లవానాం లాజానాం చ గంధో ఽస్యాస్తీతి స తథోక్తః కృశానోః [illegible] లాజాః అంజలినా [illegible]

త్యాయనః- పుణ్యోధూమః కృశానోః పావకాత్ ఉదియాయ ఉత్పన్నః- క పోలేన సంసర్పిణీ శిఖా యస్య సతథోక్తః- సధూమః తస్యాః వధ్వాః యుపా త్తకర్ణోత్పలతాం ప్రపేదే ప్రాప॥ ... ...

మూ-౨౪ { తదంజనక్లేదసమాకులాక్షం ప్రమ్లానబీజాంకురకర్ణ పూరమ్। వధూముఖం పాటలగండరేఖమాచారధూ మగ్రహణాద్బభూవ॥ ... ... }

౨౪॥ తదితి॥ తద్వధూముఖం- ఆచారేణప్రాప్తోధూమః గ్రహణాత్ అం జనస్య క్లేదో అంజనక్లేదః అంజనమిశ్రో బాష్పద్రవః తేన సమాకులే అక్షిణీ యస్య తత్ - ప్రమ్లానో బీజాంకురో యవాంకురాదిరేవ కర్ణపూరో యస్య తత్ - పాటలగండరేఖం అరుణగండస్థలం బభూవ- ... ...

మూ-౨౫ { తౌ స్నాతకైర్బంధుమతా చ రాజ్ఞా పురంధ్రిభిశ్చ క్ర మశః ప్రయుక్తమ్। వధూకుమారౌ కనకాసనస్థావా ర్ద్రాక్షతారోపణమన్వభూతామ్॥ ... ... }

౨౫॥ తావితి॥ కనకాసనస్థౌ తౌ కన్యాకుమారౌ- స్నాతకైః గృహస్థ విశే షైః॥ ని॥ స్నాతకస్త్వాప్లుతో వ్రతీత్యమరః- బంధుమతా బంధుభిరన్వితేన రాజ్ఞా భోజేన పురంధ్రిభిః పతిపుత్రవతీభిః నారీభిశ్చ- క్రమశః ప్రయు క్తం- స్నాతకాదీనాం పూర్వపూర్వవైశిష్ట్యాత్ క్రమేణ కృతం ఆర్ద్రాక్షతానాం ఆరోపణం శిరసి నిక్షేపణం అన్వభూతాం అనుబభూవతుః॥ ... ...

మూ-౨౬ { ఇతి స్వసుర్భోజకులప్రదీపః సంపాద్య పాణిగ్రహణం స రాజా। మహీపతీనాం పృథగర్హణార్థం సమా దిదేశాధికృతానధిశ్రీః॥ ... ... }

౨౬॥ ఇతీతి॥ అధిశ్రీః అధికసంపత్ భోజకులప్రదీపః స రాజా ఇతి ఇత్థం స్వసుః ఇందుమత్యాః పాణిగ్రహణం వివాహం సంపాద్య మహీపతీనాం పృథక్ ఏకైకశః అర్హణార్థం బహుమానం కర్తుం అధికృతాన్ సమాదిదేశ ఆ జ్ఞాపయామాస॥ ... ...

మూ-౨౭ { లింగైర్ముదస్సంవృతవిక్రియాస్తే హ్రదాః ప్రసన్నా ఇవ గూఢనక్రాః। వైదర్భమామంత్ర్య యయుస్తదీ యాం ప్రత్యర్ప్య పూజాముపదాచ్ఛలేన॥ ... ... }

౨౭॥ లింగైరితి॥ ముదః లింగైః ఆరోపితసంతోషచిహ్నైః॥ ని॥ ముత్ప్రీతిః ప్రమ దో హర్ష ఇత్యమరః- సంవృతవిక్రియాః నిగూహితమత్సరాః అతఏవ ప్రస న్నాః బహిరేవ నక్రాః గూఢనక్రాః అంతర్లీననక్రాః హ్రదా ఇవ స్థితాః

రాజానః వైదర్భం భోజం ఆమంత్ర్య ఆపృచ్ఛ్య తదీయాం వైదర్భీయాం పూజాం ఉపదాభలేన ఉపాయనవ్యాజేన ప్రత్యర్ప్య సమత్యాం యయుః జగ్ముః॥ ... ...

మూ-౨౮ { స రాజలోకః కృతపూర్వసంవిదారంభసిద్ధౌ సమయోపలభ్యమ్। ఆదాస్యమానః ప్రమదామిషం త మావృత్య పంథానమజస్య తస్థౌ॥ ... ... }

వ్యా॥ స ఇతి॥ ఆరంభసిద్ధౌ కార్యసిద్ధౌ విషయే పూర్వం కృతా కృతపూర్వా (సుప్సుపేతి సమాసః)-కృతపూర్వా సంవిత్ సంకేతో మార్గావరోధవిషయో యేన స తథోక్తః॥ ని॥ సంవిద్యుద్ధే ప్రతిజ్ఞాయాం సంకేతాచారనామసు ఇతి కేశవః। అథవా కృతా పూర్వం సంవిత్ యేనేతి విగ్రహః-స రాజలోకః సమయోపలభ్యం అజప్రస్థానకాలే లభ్యం తదా తస్య పక్షాకిత్వాదితి భావః సమరోపలభ్యమితి పాఠే యుద్ధసాధ్యమిత్యర్థః - తం ప్రమదైవామిషం భోగ్యవస్తు ప్రమదామిషం॥ ని॥ ఆమిషం త్వస్త్రియాం మాంసే తథా స్యాద్భోగ్యవస్తుని ఇతి విశ్వః-ఆదాస్యమానః గ్రహీష్యన్ అజస్య పంథానం మార్గం ఆవృత్య అవరుధ్య తస్థౌ॥ ... ...

మూ-౨౯ { భర్తాపి తావత్క్రథకైశికానా మనుష్ఠితానంతరజావివాహః। సత్త్వానురూపాహరణీకృతశ్రీః ప్రాస్థాపయద్రాఘవమన్వగాచ్చ॥ ... ... }

వ్యా॥ భర్తేతి॥ అనుష్ఠితః అనంతరజాయాః అనుజాయాః వివాహో యేన స తథోక్తః-క్రథకైశికానాం భర్తాపి విదర్భనాథోపి. తావత్తదా-సత్త్వానురూపం ఉత్సాహానురూపం యథా తథా హరణం కన్యాయై దేయం ధనం॥ ని॥ యౌతకాదిషు యద్దేయం సుదాయో హరణం చ తదిత్యమరః॥ హరణీకృతశ్రీస్సన్ రాఘవం అజం ప్రాస్థాపయత్ ప్రస్థాపితవాన్ అన్వగాచ్చ అనుజగామ చ॥ ... ...

మూ-౩౦ { తిస్రస్త్రిలోకప్రథితేన సార్ధ మజేన మార్గే వసతీరుషిత్వా। తస్మాదపావర్తత కుండినేశః పర్వాత్యయే సోమ ఇవోష్ణరశ్మేః॥ ... ... }

వ్యా॥ తిస్ర ఇతి॥ కుండినం విదర్భనగరం తస్య ఈశః భోజః త్రిలోకేషు ప్రథితేన ప్రసిద్ధేన అజేన సార్ధం మార్గే తిస్రః వసతీః రాత్రీః ఉషిత్వా॥ ని॥ వసతీ రాత్రివేశ్మనోరిత్యమరః (కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా-) పర్వాత్యయే దర్శాంతే ఉష్ణరశ్మేస్సూర్యాత్ సోమః చంద్ర ఇవ తస్మాదజాత్ అపా

వర్తతే-తం విన్యస్యానివృత్త ఇత్యర్థః॥ ... ... ❀

మూ-3౧ ప్రమన్యవః ప్రాగపి కోసలేన్ద్రే ప్రత్యేకమాత్తస్వతయా బభూవుః। అతో నృపాశ్చక్షమిరే సమేతాః స్త్రీరత్నలాభం న తదాత్మజస్య॥ ... . ❀

3౧॥ ప్రమన్యవ ఇతి॥ నృపాః ప్రాగపి ప్రత్యేకం ఆత్తస్వతయా దిగ్విజయే హృతధనత్వేన - కోసలేన్ద్రే రఘౌ ప్రమన్యవః రూఢవైరాః బభూవుః ఇతి యత్ - తతో హేతోః సమేతాః సంహతాస్సన్తః తదాత్మజస్య రఘుసూనోః అజస్య స్త్రీరత్నలాభం న చక్షమిరే న సేహిరే॥ ... ... ❀

మూ-3౨ తముద్వహన్తం పథి భోజకన్యాం రురోధ రాజన్యగణస్స దృప్తః। బలిప్రదిష్టాం శ్రియమాదదానం త్రైవిక్రమం పాదమివేన్ద్రశత్రుః॥ ... ... ❀

3౨॥ తమితి॥ దృప్తః గర్వితః సః రాజన్యగణః రాజసంఘః పథి మార్గే భోజకన్యాం ఇన్దుమతీం ఉద్వహన్తం నయన్తం తం అజం బలిప్రదిష్టాం వైరోచనేన దత్తాం శ్రియం ఆదదానం స్వీకుర్వాణం త్రైవిక్రమం త్రివిక్రమసంబన్ధినం పాదం ఇన్ద్రశత్రుః ప్రహ్లాదాఖ్యః అసురః ఇవ రురోధ - [illegible] భోజ రురోధేతి॥ ... ... ❀

మూ-33 తస్యాస్స రక్షార్థమనల్పయోధమాదిశ్య పిత్ర్యం సచివం కుమారః। ప్రత్యగ్రహీత్పార్థివవాహినీం తాం భాగీరథీం శోణ ఇవోత్తరఙ్గః॥ ... ... ❀

33॥ తస్యా ఇతి॥ స కుమారః అజః తస్యాః ఇన్దుమత్యాః రక్షార్థం అనల్పయోధం బహుభటం పితురాగతం పిత్ర్యం ఆప్తమిత్యర్థః సచివం ఆదిశ్య ఆజ్ఞాప్య తాం పార్థివవాహినీం రాజసేనాం॥ ని॥ ధ్వజినీ వాహినీ సేనేత్యమరః॥ భాగీరథీం గఙ్గాం ఉత్తరఙ్గః ఉన్నతతరఙ్గః శోణః శోణాఖ్యో నద ఇవ ప్రత్యగ్రహీత్ అభియుక్తవాన్॥

మూ-3౪ పత్తిః పదాతిం రథినం రథేశస్తురఙ్గసాదీ తురగాధిరూఢమ్। యన్తా గజస్యాభ్యపతద్గజస్థం తుల్యప్రతిద్వన్ద్వి బభూవ యుద్ధమ్॥ ... ... ❀

3౪॥ పత్తిరితి॥ పత్తిః పాదచారః పదాతిం పాదచారం అభ్యపతత్ పాదాభ్యామతతీతి పదాతిః (❀) పాదస్య పదాజ్యాతిగోపహతేషు ఇతి పాదశబ్దస్య పదాదేశః॥ ని॥ పదాతిపత్తిపదగపదాతికపదాజపద్గపదికా ఇత్యమరః - రథినం రథేశః అభ్యపతత్ - తురఙ్గసాదీ తురగాధిరూఢం అభ్యపతత్॥ ని॥ రథినస్స్యన్దనా

రోహః అశ్వారోహః అశ్వారోహాస్తుసాదిన ఇత్యమరః-గజస్యయన్తా హస్త్యారోహః గజ
స్థమభ్యపతత్ - ఇత్థంతుల్యం ప్రతిద్వన్ద్వి ఏకజాతీయః ప్రతిభటంయస్మిన్ తద్యుద్ధం బ
భూవ-ద్వన్ద్వంకలహాహాస్త్యాహామితిద్వన్ద్వం ద్విసఃమోధాః ॥౨॥ ద్వన్ద్వం ద్వన్ద్వం
కలహయుగ్మయోరిత్యమరః॥ ... ... ❀

మూ-౩౫ { నదత్సుతూర్యేష్వవిభావ్యవాచో నోదీరయన్తిస్మకు
లోపదేశాన్। బాణాక్షరైరేవపరస్పరస్య నామోర్జిత
మ్చాపభృతశ్శశంసుః॥ ... ... ❀ }

౩౫ ॥ నదత్స్వితి ॥ తూర్యేషు నదత్సుసత్సు అవిభావ్యవాచః అనవధా
ర్యగిరః చాపభృతః ధన్వినః కులమాతాపితృసమ్బన్ధః ఖ్యాయతే యైస్తాన్ కులో
పదేశాన్ కులనామాని నోదీరయన్తిస్మ - నోచ్చారయన్తిస్మ ...
కిం తు బాణాక్షరైః బాణోపన్యస్తాక్షరైరేవ పరస్పరస్య
ఊర్జితం - తేజస్వి - నామ శశంసుః కథయామాసుః॥ ... ... ❀

మూ-౩౬ { ఉత్థాపితస్సంయతి రేణురశ్వైస్సాన్ద్రీకృతస్స్యన్దన
వంశచక్రైః। విస్తారితః కుఞ్జరకర్ణతాలైర్నేత్ర
క్రమేణోపరురోధ సూర్యమ్॥ ... ... ❀ }

౩౬॥ ఉత్థాపిత ఇతి॥ సంయతి యుద్ధే అశ్వైః ఉత్థాపితః ఉన్నమితః సంయ
త్సమిత్యాజిసమిద్యుధ ఇత్యమరః - అత ఏవ ఉత్థాపితః స్యన్దనవంశా
నాం రథసఙ్ఘానాం చక్రైః సాన్ద్రీకృతః ఘనీకృతః స్యన్దనః ... ॥
వంశః పృష్ఠాస్థి ... ॥ ౨ ॥
... కుఞ్జరాణాం కర్ణా ఏవ తాలాః తైర్విస్తారితః రేణుః
ధూళిః॥ రేణుర్ద్వయోస్స్త్రియాం ధూళిః పాంసుర్నా న ద్వయో రజ ఇత్యమరః
నేత్రక్రమేణ ... ॥౨॥ ...
యోర్నేత్ర ఇత్యమరః॥ క్రమేణ ... సూర్యము
పరురోధ ఆచ్ఛాదయామాస॥ ... ... ❀

మూ-౩౭ { మత్స్యధ్వజా వాయువశాద్విదీర్ణైర్ముఖైః ప్ర
వృద్ధధ్వజినీరజాంసి। బభుః పిబన్తః పరమార్థమత్స్యాః
పర్యావిలానీవ నవోదకాని॥ ... ❀ }

౩౭॥ మత్స్య ఇతి॥ వాయువశాద్విదీర్ణైః ముఖైః ప్రవృద్ధాని ధ్వజి
నీరజాంసి సైన్యరేణూన్ పిబన్తః మత్స్యధ్వజాః మత్స్యాకారాః
కేతవః పర్యావిలాని కలుషాణి నవోదకాని పిబన్తః పరమార్థమత్స్యాః సత్య
మత్స్యా ఇవ బభుః భాన్తిస్మ॥ ... ... ❀

మూ-౩౮- {రథో రథాంగధ్వనినా విజజ్ఞే విలోలఘంటాక్వణితేన నాగః। స్వభర్తృనామగ్రహణాద్బభూవ సాంద్రే రజస్యాత్మపరావబోధః॥ ...}

౩౮ ॥ రథఇతి॥ సాంద్రే రజసి రథః రథాంగధ్వనినా చక్రస్వనేన విజజ్ఞే జ్ఞాతః నాగః గజః॥ మతంగజో గజో నాగ ఇత్యమరః॥ విలోలఘంటానాం క్వణితేన నాదేన విజజ్ఞే - ఆత్మపరావబోధః స్వపరవివేకః . యోధానామితి శేషః స్వభర్తౄణాం స్వస్వామినాం - నామగ్రహణాత్ నామోచ్చారణాత్ బభూవ - రజోఽంధతయా సర్వే శబ్దానువాదోపాయేన విజహురిత్యర్థః॥ ... ...

మూ-౩౯ {ఆవృణ్వతో లోచనమార్గమాజౌ రజోఽంధకారస్య విజృంభితస్య। శస్త్రక్షతాశ్వద్విపవీరజన్మా బాలారుణోఽభూద్రుధిరప్రవాహః॥ ...}

౩౯॥ఆవృణ్వత ఇతి ॥ లోచనమార్గం ఆవృణ్వతః దృష్టిపథముద్గుంధతః ఆజౌ యుద్ధే విజృంభితస్య - రజ ఏవ అంధకారః తస్య - శస్త్రక్షతాత్ - అశ్వాశ్చ ద్విపాశ్చ వీరాశ్చ అశ్వద్విపవీరం - సేనాంగత్వాత్ ద్వంద్వైకవద్భావః - తస్మాత్ ॥ జన్మ యస్య సః - రుధిరప్రవాహః రక్తప్రవాహః బాలారుణః బాలసూర్యః అభూత్ ॥ అరుణో భాస్కరేఽపి స్యాదిత్యమరః - బాలవిశేషణం రుధిరసామ్యార్థం॥ ... ...

మూ-౪౦ {సచ్ఛిన్నమూలః క్షతజేన రేణుస్తస్యోపరిష్టాత్పవనావధూతః। అంగారశేషస్య హుతాశనస్య పూర్వోత్థితో ధూమ ఇవాబభాసే॥ ... ...}

౪౦ ॥ స ఇతి ॥ క్షతజేన రుధిరేణ ఛిన్నమూలః త్యాజితమూలసంబంధ ఇత్యర్థః - తస్య క్షతజస్య ఉపరిష్టాత్ ఉపరిభాగే పవనావధూతః వాతాహతః సః రేణుః ధూళిః అంగారశేషస్య హుతాశనస్య పూర్వముత్థితో ధూమ ఇవ ఆబభాసే బభౌ॥ ... ...

మూ-౪౧ {ప్రహారమూర్ఛాపగమే రథస్థా యంతౄనుపాలభ్య నివర్తితాశ్వాః। యైస్సాదితా లక్షితపూర్వకేతూంస్తానేవ సామర్షతయా నిజఘ్నుః॥}

౪౧॥ ప్రహారేతి॥ రథినః - ప్రహారేణ యా మూర్ఛా తస్యాః అపగమే సతి రథస్థాః రథప్రవస్థితాః స్యందనస్థితా ఇత్యర్థః - మూర్ఛితానస్మాన్నీత్వా రక్షణాయాపసారితవంతః - యంతౄన్ సారథీన్ ఉపాలభ్య అసాధుకృతమితి

త్యధిక్షిప్యనివర్తితానశ్వాన్సంతః పూర్వ[illegible] ప్రాదితానిన్వయంప్రత్యా తాంలక్షితపూర్వకేతూన్ పూర్వదృష్టకేతూన్ ప్రత్యభిజ్ఞాతానిత్యర్థః తానేవసామర్షతయానరోషతయానిజఘ్నుః ప్రజఘ్నుః॥ ... ...

మూ-౪౨ { అప్యర్ధమార్గేపరబాణలూనాధనుర్భృతాం
హస్తవతాంపృషత్కాః।సంప్రాపురేవాత్మజవా
నువృత్త్యాపూర్వార్ధభాగైఃఫలిభిశ్శరవ్యమ్॥ }

౪౨॥అపీతి॥అర్ధంచాసౌమార్గశ్చతస్మిన్ అర్ధమార్గేపరేషాం బాణైఃలూనాఃఛిన్నాఅపిహస్తవతాంకుశలహస్తానాం ధనుర్భృతాం పృషత్కాఃశరాః-ఆత్మజవానువృత్త్యాస్వవేగానుబంధేన-ఫలిభిఃబాణాగ్రవద్భిః॥ని॥స్యద్బాణాగ్రేఫలమితివిశ్వః-అర్ధాశ్చతేభాగాశ్చ - పూర్వైరర్ధభాగైః-ప్రణాలీతిశరుఃహింస్రిఃతస్మైహితంశరవ్యం-దిగాదిభ్యోయదితియత్ప్రత్యయః॥ని॥ లక్ష్యంలక్షంశరవ్యంచేత్యమరః-సంప్రాపురేవ.నతుమధ్యేనిపేతురిత్యేవకారార్థః॥ ...

మూ-౪౩ { ఆధోరణానాంగజసన్నిపాతేశిరాంసిచక్రైర్నిశి
తైఃక్షురప్రైః। హృతాన్యపిశ్యేననఖాగ్రకోటి
వ్యాసక్తకేశానిచిరేణపేతుః॥ ... }

౪౩॥ఆధోరణానామితి॥ గజసన్నిపాతేగజయుద్ధే-నిశితైఃతీక్ష్ణైఃక్షురప్రైర్బాణవిశేషైః-చక్రైఃఆయుధవిశేషైః-హృతాన్యపిఛిన్నాన్యపి-శ్యేనానాంపక్షివిశేషాణాం - నఖాగ్రకోటిషువ్యాసక్తాఃకేశాఃయేషాంతాని ఆధోరణానాంహస్త్యారోహాణాం॥ని॥ఆధోరణాహస్తిపకాహస్త్యారోహా నిషాదినఇత్యమరః - శిరాంసిచిరేణపేతుఃశిరఃపాతాత్ప్రాగేవఆరుహ్యత త్ప్రాదుత్పతితానాంపక్షిణాంనఖేషుకేశసంగశ్చిరపాతహేతురిత్యర్థః॥

మూ-౪౪ { పూర్వంప్రహర్తానజఘానభూయఃప్రతిప్ర
హారాక్షమమశ్వసాదీ। తురంగమస్కంధనిష
ణ్ణదేహంప్రత్యాశ్వసంతంరిపుమాచకాంక్షే॥ }

౪౪॥ పూర్వమితి ॥పూర్వంప్రహర్తాఅశ్వసాదీతురంగికః-ప్రతిప్రహారేఅక్షమంఅశక్తం॥ని॥క్షమంశక్తేహితేత్రిష్విత్యమరః॥ తురంగమస్కంధేఅశ్వస్కంధే-నిషణ్ణదేహంమూర్ఛితమిత్యర్థః-రిపుంభూయోనజఘానపునఃనప్రజహారకింతుప్రత్యాశ్వసంతంపునరుజ్జీవంతమాచకాంక్షే॥శ్లో॥ యునద్ధవ్యసనంప్రాప్తం నాతరంనాతివిక్షతమితినిషేధాదితిభావః॥

మూ-౪౮
తనుత్యజాంవర్మభృతాంవికోశైర్బృహత్సుదంతే
ష్వసిభిఃపతద్భిః। ఉద్యంతమగ్నిం శమయాం
బభూవుర్గజావివిగ్నాఃకరశీకరేణ॥ ...

౪౮॥ తనుత్యజామితి॥ తనుత్యజాం తనూస్త్యజంతీతి [illegible]-వర్మ
భృతాం కవచినాం సంబంధిభిః బృహత్సు దంతేషు పతద్భిః వికోశైః విగతపిధానద
[illegible] కోశో [illegible] ఇత్యమరః కోశోద్ధృ
తైరసిభిః ఉద్యంతమ్ ఉత్థితమ్ అగ్నిం విదిగ్నాః భీతాః గజాః కరశీకరేణ శమ
యాంబభూవుః [illegible]॥ ... ❁

మూ-౪౯
శిలీముఖోత్కృత్తశిరఃఫలాఢ్యా చ్యుతైశ్శిరస్త్రైః
శ్చషకోత్తరేవ। రణక్షితిశ్శోణితమద్యకుల్యా రరా
జ మృత్యోరివ పానభూమిః॥ ... ... ❁

౪౯॥ శిలీముఖేతి॥ శిలీముఖైః [illegible] శిలీముఖావిత్యమరః
ఉత్కృత్తాని [illegible] ఫలాని [illegible] శిరస్త్రైః [illegible]-
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] పానభూమిరివ రరాజ॥ .. .. ❁

మూ-౫౦
ఉపాంతయోర్నిష్కుషితం విహంగైరాక్షిప్య తే
భ్యఃపిశితప్రియాపి। కేయూరకోటిక్షతతాలు దే
శా శివా భుజచ్ఛేదమపాచకార॥ ... ❁

౫౦॥ ఉపాంతయోరితి॥ ఉపాంతయోః [illegible]
[illegible] భుజచ్ఛేదం భుజ
ఖండం [illegible] ప్రియాపి
శివా [illegible] కేయూరకోట్యా క్షత
తాలుదేశా [illegible] కేయూరమంగదం తుల్యే ఇత్యమరః- అపా
చకార [illegible]॥ .. .. ❁

మూ-౫౧
కశ్చిద్ద్విషత్ఖడ్గహృతోత్తమాంగ స్సద్యోవిమాన
ప్రభుతాముపేత్య। వామాంగసంసక్తసురాంగన
స్స్వం నృత్యత్కబంధం సమరే దదర్శ॥ ❁

సద్యః విమానప్రభుతాం విమానాధిపత్యం ఉపేత్య వామాంకసంసక్తాస
న్యోత్సంగనిషంగిణీసురాంగనాయస్యసతథోక్తస్సన్నృత్యత్ స్వంనిజంక
బంధం అశిరస్కకళేబరం సమరేదదర్శ॥ ని॥ కబంధోస్త్రీక్రియాయుక్తమ
పమూర్ధకళేబరమిత్యమరః॥ ... ... ❀

మూ. ౪౯ { అన్యోన్యసూతోన్మథనాదభూతాం తావేవసూతౌ
రథినౌచకౌచిత్ । వ్యశ్వౌ గదావ్యాయతసంప్ర
హారౌభగ్నాయుధౌ బాహువిమర్దనిష్ఠౌ ॥ ... }

౪౯॥ అన్యోన్యేతి॥ కౌచిద్వీరౌ అన్యోన్యస్యసూతయోః సార
థ్యోః ఉన్మథనాత్ హననాత్ తావేవసూతౌ రథినావభూతాం - వ్యశ్వౌ
నష్టాశ్వౌ సంతౌ గదాభ్యాం వ్యాయతో దీర్ఘః సంప్రహారో యుద్ధం య
యోస్తౌ అభూతాం తతో భగ్నాయుధౌ భగ్నగదౌ సంతౌ బాహువిమర్దని
ష్ఠౌ బాహుయుద్ధాసక్తౌ అభూతామ్॥ ... ...❀

మూ. ౫౦ { పరస్పరేణక్షతయోః ప్రహర్త్రో రుత్క్రాంత
వాయ్వోస్సమకాలమేవ । అమర్త్యభావేపిక
యోశ్చిదాసీదేకాప్సరః ప్రార్థితయోర్వివాదః }

౫౦॥ పరస్పరేణేతి॥ పరస్పరేణ క్షతయోః ప్రహర్త్రోః సమకాలం
ఏకకాలం యథాతథా ఉత్క్రాంతవాయ్వోః యుగపదేవగతప్రాణయోః
ఏకైవాప్సరాః ప్రార్థితా యాభ్యాం తయోః ఏకాప్సరః ప్రార్థితయోః ప్రా
ర్థితైకాప్సరసోరిత్యర్థః॥ వాహితాగ్న్యాదిషు పాఠాన్నిపాతః అథవా
ఏకస్యాం అప్సరసి ప్రార్థితం ప్రార్థనాయయోరితి విగ్రహః॥ ని॥ స్త్రియాం
బహుష్వప్సరస ఇతిబహుత్వాభిధానం ప్రాయికం॥
శ్లో॥ ఆపస్సుమనసో వర్షా అప్సరస్సికతాస్సమాః ఏతే స్త్రియాం బహుత్వే
స్యురేకత్వేప్యుత్తరత్రయమితివచనాత్ - ఉత్తరత్రయస్యైకత్వమస్తీత్య
నుసంధేయమ్ - కయోశ్చిత్ ప్రహర్త్రోః యోధయోః అమర్త్యభావేపి దే
వభూయేపి - వివాదః కలహః ఆసీత్ ఏకస్యామభిలాషో మహావైరబీజ
మిత్యర్థః॥ ... ...

మూ. ౫౧ { వ్యూహావుభౌ తావితరేతరస్మాద్భంగం జయంచాపతు
రవ్యవస్థమ్ పశ్చాత్పురోమారుతయోః ప్రవృద్ధౌ
పర్యాయవృత్త్యేవమహార్ణవోర్మీ॥ ❀ }

౫౧॥ వ్యూహావితి॥ తౌ వ్యూహౌ సేనాసంఘాతౌ॥ ని॥ వ్యూహస్తుబ
లవిన్యాస ఇత్యమరః - పశ్చాత్పురతశ్చ యౌమారుతౌ తయోః పర్యాయవృ

త్యాక్రిమత్రవృత్త్యా ప్రవృద్ధో మహాంతో అణ౯వోర్మిః సముద్రతరం గామివ॥ స ॥ భంగస్తరంగ ఊర్మిర్వా స్త్రియామ్ అమరః - ఇతరేతరస్మాత్ అన్యోన్య స్యవ్యవస్థారహితం అనియతం భంగం పరాజయం జయంచ ఆపతుః ప్రాప్త వంతౌ ॥ ... ... ❀

మూ-౪౨ { చిరేణ భగ్నేపి బలే మహౌజా యయావజః ప్రత్యరి సైన్యమేవ। ధూమో నివర్త్యేత సమీరణేన యతో హి కక్షస్తత ఏవ వహ్నిః॥ ... ... ❀ }

వ్యా ౪౨ ॥ భగ్నేతి॥ బలే స్వసైన్యే పరేణ పరబలేన భగ్నే సత్యపి మహౌ జాః మహాబలః అజః అరిసైన్యం ప్రత్యేవ యయౌ - తథాహి - సమీరణేన వా యునా ధూమః నివర్త్యేత తత్ర ఏదవవార్యేత - వతర్తే తేన్యర్ణం తాత్పర్యమర్థ నిలక్ష్ - వహ్నిస్తుయతో యత్రకక్షః తృణం॥ స॥ కక్షౌ తు తృణవీరుధావిత్య మరః - తత ఏవ తత్రైవ ప్రవర్తతే ఇతిశేషః - సార్వవిభక్తికస్తసిః॥

మూ-౪౩ { రథీ నిషంగీ కవచీ ధనుష్మాన్ దృప్తస్స రాజన్యకమే కవీరః। విలోడయామాస మహావరాహః కల్పక్ష యోద్వృత్తమివార్ణవాంభః॥ ... ❀ }

౪౩ ॥ రథీతి॥ రథీ రథమారూఢః - నిషంగీ తూణీరవాన్॥ స॥ తూణోపా సంగతూణీరనిషంగా ఇషుధిర్ద్వయోరిత్యమరః - కవచీ - ధనుష్మాన్॥ స॥ ధ న్వీ ధనుష్మాన్ ధానుష్క ఇత్యమరః - దృప్తః రణమత్తః - ఏకవీరః అసహాయ శూరః - స అజః - రాజన్యకం రాజసమూహం (❀) గోత్రోక్షేత్యాదినా వు ఞ్ ప్రత్యయః - మహావరాహః ఆదివరాహః కల్పక్షయే కల్పాంతే ఉద్వృ త్తం ప్రవృత్తం అర్ణవాంభ ఇవ విలోడయామాస నివారయామాసేతి పా ఠాంతరమ్॥ ... ... ❀

మూ-౪౪ { స దక్షిణం తూణముఖేన వామం వ్యాపారయన్ హస్తమలక్ష్యతాజౌ। ఆకర్ణకృష్టా సకృదస్య యోద్ధుర్మౌర్వీవ బాణాన్ సుషువే రిపుఘ్నాన్॥ ❀ }

౪౪ ॥ స ఇతి॥ సః అజః ఆజౌ యుద్ధే॥ స॥ సమిత్యాజిసమిద్యుధ ఇత్యమ రః - దక్షిణం హస్తం తూణముఖే నిషంగవివరే - వామం అతిసుందరం॥ స॥ వామం సవ్యే ప్రతీపే చ ద్రవిణే చాతిసుందర ఇతి శాశ్వతః - వ్యాపార యన్ అలక్ష్యత - శరసంధానాదయస్తు దుర్లక్ష్యా ఇత్యాహ - సకృత్ ఆకర్ణ కృష్టా యోద్ధుః యుద్ధం కుర్వతః అస్య అజస్య మౌర్వీ శింజినీ॥ స॥ మౌర్వీ జ్యా శింజినీ గుణ ఇత్యమరః - రిపూన్ ఘ్నంతీతి రిపుఘ్నాః తాన్ (❀) అమను

వ్యక్తత్వాత్కేచేతి టచ్ప్రత్యయః- బాణాః సుమనస ఇవ సుమపేశల॥ ❁

మూ- ౫౫
సరోషదష్టాధికలోహితోష్ఠైర్వ్యక్తోర్ధ్వరేఖా
భ్రుకుటీర్వహద్భిః। తస్తార గాం భల్లనికృత్త
కంఠైర్హుంకారగర్భైర్ద్విషతాం శిరోభిః॥

౫౫॥ సరోషేతి॥ సః అజః రోషేణ దష్టాః అత ఏవ అధికలోహితాః ఓష్ఠాః యే షాం తైః- వ్యక్తాః ఊర్ధ్వరేఖాః యాసాం తాః భ్రుకుటీః భ్రూభంగాన్॥ని॥ భ్రుకుటిర్భ్రూకుటిః స్త్రియామిత్యమరః-వహద్భిః భల్లైః బాణవిశేషైః నికృత్తాః ఛిన్నాః కంఠాః యేషాం తైః హుంకారగర్భైః స్సహుంకారైః -ద్విషతాం శత్రూణాం॥ని॥ ద్విషద్ద్వేషణదుర్హృద ఇత్యమరః-శిరోభిః గాం భూమిం॥ని॥ దిఙ్నేత్రఘృణిభూజలే-లక్ష్యదృష్ట్యా స్త్రియాం పుంసి గౌరిత్యమరః-తస్తార ఆచ్ఛాదయామాస॥ ... ... ❁

మూ- ౫౬.
సర్వైర్బలాంగైర్ద్విరదప్రధానైస్సర్వాయు
ధైః కంకటభేదిభిశ్చ। సర్వప్రయత్నేన చ భూమిపా
లాస్తస్మిన్ప్రజహ్రుర్యుధి సర్వ ఏవ॥ ... ❁

౫౬॥ సర్వైరితి॥ ద్విరదప్రధానైః గజముఖ్యైః సర్వైః బలాంగైః హస్త్యశ్వరథపాదాతైః॥ని॥ హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాంగం స్యాచ్చతుష్టయమిత్యమరః-కంకటభేదిభిః ఉరశ్ఛదభేదిభిః॥ని॥ ఉరశ్ఛదః కంకటకో జాగరః కవచోऽస్త్రియామిత్యమరః-సర్వాయుధైశ్చ బాహ్యంబలముక్త్వాంతరం బలమాహ- సర్వప్రయత్నేన చ సర్వ ఏవ భూమిపాలాః యుధి తస్మిన్ అజే ప్రజహ్రుః ప్రహృతవంత ఇత్యర్థః- సర్వత్రైకారకశక్తిసంభవాత్ కర్మణో బహుకారకత్వవివక్షాయాం న తృతీయా- తదుక్తం॥శ్లో॥ అనేకశక్తియుక్తస్య విశ్వస్యానేకకర్మణః। సర్వదా సర్వథా భావాత్క్వచిత్కించిద్వివక్ష్యత ఇతి॥

మూ- ౫౭
సోऽస్త్రవ్రజైశ్ఛన్నరథః పరేషాం ధ్వజాగ్రమా
త్రేణ బభూవ లక్ష్యః। నీహారమగ్నో దినపూ
ర్వభాగః కించిత్ప్రకాశేన వివస్వతేవ॥

౫౭॥ స ఇతి ॥ పరేషాం ద్విషాం- అస్త్రవ్రజైః బాణసమూహైః ఛన్నరథః సః అజః నీహారేణ హిమేన మగ్నః దినస్య పూర్వభాగః ప్రాతఃకాలః కించిత్ప్రకాశేన ఈషల్లక్ష్యేణ వివస్వతా సూర్యేణేవ ॥ని॥ దేవసూర్యౌ వివస్వంతావిత్యమరః- ధ్వజాగ్రమాత్రేణ లక్ష్యో బభూవ - ధ్వజాగ్రాదన్యం న కించిదలక్ష్యతేత్యర్థః॥ ... ... ❁

మూ-౫౭ { ప్రియంవదాత్ప్రాప్తమసౌకుమారః ప్రాయుంక్త రాజస్వధిరాజసూనుః। గాంధర్వమస్త్రంకుసుమాస్త్రకాంతః ప్రస్వాపనంస్వప్ననివృత్తలౌల్యః॥ }

౫౭॥ ప్రియంవదాదితి॥ అధిరాజసూనుః మహారాజపుత్రః కుసుమాస్త్రకాంతః మదనసుందరః॥ సి॥ కాంతం మనోహరం రుచ్యమిత్యమరః॥ స్వప్నాత్ నివృత్తలౌల్యః అవితృష్ణః-జాగరూక ఇత్యర్థః. అసౌ కుమారః అజః ప్రియంవదాత్ పూర్వోక్తాత్ గంధర్వాత్ ప్రాప్తం గాంధర్వం గంధర్వదేవతాకం ప్రస్వాపయతీతి ప్రస్వాపనం నిద్రాజనకం అస్త్రం రాజసు ప్రాయుంక్త ప్రయుక్తవాన్॥ ... ...

మూ-౫౮ { తతోధనుష్కర్షణమూఢహస్తమేకాంసపర్యస్తశిరస్త్రజాలమ్। తస్థౌధ్వజస్తంభనిషణ్ణదేహంనిద్రావిధేయంనరదేవసైన్యమ్॥ ... }

౫౮॥ తత ఇతి॥ తతః ధనుష్కర్షణే చాపాకర్షణే మూఢహస్తం అవ్యాపృతహస్తం ఏకస్మిన్ అంసే భుజశిరసి॥ సి॥ స్కంధో భుజశిరోంసోస్త్రీ ఇత్యమరః-పర్యస్తం స్రస్తం శిరస్త్రజాలం యస్య తత్ ధ్వజస్తంభేషు నిషణ్ణాః అవష్టబ్ధాః దేహాః యస్య తత్-నరదేవానాం రాజ్ఞాం- సైన్యం సైన్యం॥ చతుర్వర్ణాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్ ప్రత్యయః-నిద్రావిధేయం నిద్రాపరతంత్రం సత్ తస్థౌ॥ ... ...

మూ-౬౦ { తతఃప్రియోపాత్తరసేధరోష్ఠేనివేశ్యదధ్మౌజలజంకుమారః। తేనస్వహస్తార్జితమేకవీరఃపిబన్యశోమూర్తమివాబభాసే॥ ... ... }

౬౦॥ తత ఇతి॥ తతః కుమారః అజః- ప్రియయా ఇందుమత్యా ఉపాత్తరసే ఆస్వాదితమాధుర్యే- అతిశ్లాఘ్య ఇతి భావః- అధరోష్ఠే జలజం శంఖం॥ సి॥ జలజం పద్మశంఖయోరితి శాశ్వతః- నివేశ్య నిధాయ కృత్వేత్యర్థః- దధ్మౌ ముఖమారుతేన పూరయామాస- తేన ఓష్ఠనిష్ఠేన శంఖేన ఏకవీరః-అజః స్వహస్తార్జితం-మూర్తిమత్ యశః పిబన్నివ ఆబభాసే - యశశ్శుభ్రత్వాదితి భావః॥ ... ...

మూ-౬౧ { శంఖస్వనాభిజ్ఞతయానివృత్తాస్తంసన్నశత్రుందదృశుఃస్వయోధాః। నిమీలితానామివపంకజానాంమధ్యేస్ఫురంతంప్రతిమాశశాంకమ్॥ ... ... }

౬౧॥ శంఖేతి॥ శంఖస్య జలజశంఖస్య స్వనస్య ధ్వనేః॥ సి॥ ధ్వని ధ్వాన

వస్య నాశిత్యమరః- అభిజ్ఞతయా ఇత్యభిజ్ఞాతత్వాత్ నివృత్తాః ఇతరాంత్యా
సంఖ్యేత్రిత్యాగతాః తేస్వయోధాః సన్నశతుం హాతశత్రుం తం అజం సి
ప్రూలితానాం తం కజానాం మధ్యేస్ఫురంతం ప్రతిమాశశాంకం ఇతిబింబ
వంద్రమివదదృశుః॥ ... ...

మూ-౬౨ సశోణితైస్తైనశిలీముఖాగ్రైర్నిక్షేపితాః కేతుమపా-
ర్థివానామ్ । యశోహృతంసంప్రతిరాఘవేణనజీవి-
తంవః కృపయేతివర్ణాః॥ ... ...

౬౨॥ సశోణితైరితి॥ సంప్రతి రాఘవేణ రఘుపుత్రేణ-పూర్వం రఘుస్తే
నేతిభావః- హే రాజానః వః యుష్మాకం- యశః హృతం-జీవితం తు కృపయా
నహృతం - నత్వశక్త్యేతిభావః - ఇత్యేవం రూపాః వర్ణాః - ఏతదర్థప్రతి
పాదకం వాక్యమిత్యర్థః-సశోణితైః శోణితదిగ్ధైః శిలీముఖాగ్రైః బాణా
గ్రైస్సాధనైః- తేన అజేన ప్రయోజకకర్త్రా - పార్థివానాం కేతుషు ధ్వజే
షు నిక్షేపితాః- ప్రయోజ్యైరస్త్యైస్తైస్సైనికైః నిక్షేపితాః-లిఖితా ఇత్యర్థః-
తేదితేణ్యర్థం తాత్పర్యమణ్ణిక్తః॥ ... ...

మూ-౬౩ సచాపకోటినిహితైకబాహుః శిరస్త్రనిర్మోక్షణ-
భిన్నమౌళిః। లలాటబద్ధశ్రమవారిబిందుర్భీతాం ప్రి-
యామేత్యవచోబభాషే॥ ... ...

౬౩॥ సఇతి॥ చాపకోట్యాం నిహితః ఏకో బాహుర్యేన సః - శిరస్త్రం శీ
ర్షణ్యం- తస్య నిర్మోక్షణేన అపనయనేన భిన్నమౌళిః విశ్లథకేశబంధః॥ వి॥ మౌ
ళిః కిరీటే ధమ్మిల్లే ఇతి విశ్వః - లలాటే బద్ధాః శ్రమవారిబిందవో యస్యసః-
యుద్ధశ్రమేన సంజాతస్వేదబిందురిత్యర్థః - సః- అజః భీతాం ప్రియాం ఇందు
మతీం ప్రత్య ఆసాద్య- వచః బభాషే॥ ... ...

మూ-౬౪ ఇతః పరానర్భకహార్యశస్త్రాన్ వైదర్భి పశ్యానుమ-
తామయాసి । ఏవంవిధేనాహవచేష్టితేన త్వం ప్రార్థ్య-
సేహస్తగతామమైభిః॥ ... ...

౬౪॥ ఇతఇతి॥ హే వైదర్భి హే ఇందుమతి- ఇతః ఇదానీం అర్భకహార్యశ
స్త్రాన్ అర్భకైః బాలైః॥ వి॥ పోతః పాకోర్భకో డింభః పృథుకశ్శాబకశ్శిశురిత్య
మరః- హార్యాణి అపహార్యాణి శస్త్రాణి యేషాం తాన్ పరాన్ శత్రూన్ ॥ వి॥
పరో౽న్యవరమాత్మనోరితి విశ్వః- పశ్య- మయా అనుమతా అస్మి ద్రష్టుమితి శేషః
ఏభిః నృపైః ఏవంవిధేన నిర్ప్రాయాసేన- ఆహవచేష్టితేన రణకర్మణా॥ వి॥ సంగ్రా
మాభ్యాగమాహవా ఇత్యమరః- మమ హస్తగతా హస్తగతవద్దుర్గ్రాహ్యేత్యా

థకాః-త్వం హ్రియా సేవకోసి ఇహాపకాసీత్యర్థకాః ఏవంవిధేనేత్యత్ర స్వహస్త నివేశం సోపహాసం చ ఆహేతి ద్రష్టవ్యమ్॥ ... ...*

మూ-౬౫ { తస్యాః ప్రతిద్వంద్విభవాద్విషాదాత్సద్యోవిము
క్తంముఖమాబభాసే। నిశ్వాసబాష్పాపగమాత్ప్రప
న్నః ప్రసాదమాత్మీయమివాత్మదర్శః॥ ... ... * }

౬౫॥ తస్యా ఇతి॥ ప్రతిద్వంద్విభవాత్ రిపూణాం భవాత్ విషాదాత్ దైన్యాత్ సద్యః విముక్తం-తస్యాః ఇందుమత్యాః ముఖం నిశ్వాసస్య యః బాష్పః ఊష్మా॥ వి॥ బాష్పో నేత్రజలోష్మణోరితి విశ్వః- తస్య అపగమాద్ధేతోః ఆత్మీయం నిజం ప్రసాదం నైర్మల్యం ప్రపన్నః ప్రాప్తః ఆత్మా స్వరూపం దృశ్యతేఽనేనేతి ఆత్మదర్శః ఆదర్శ ఇవ బభాసే॥ ... ... *

మూ-౬౬ { హృష్టాపి సా హ్రీవిజితా న సాక్షాద్వాగ్భిః సఖీనాం
ప్రియమభ్యనందత్। స్థలీ నవాంభఃపృషతాభివృష్టా మ
యూరకేకాభిరివాభ్రబృందమ్॥ * }

౬౬॥ హృష్టేతి॥ సా ఇందుమతీ హృష్టా సంతుష్టా అపి హ్రియా విజితా-యతః అతః-ప్రియం పతిం అజమిత్యర్థః॥ వి॥ ధవః ప్రియః పతిర్భర్తేత్యమరః-సాక్షాత్ స్వయం నాభ్యనందత్ న ప్రశశంస-కింతు నవైః అంభఃపృషతైః జలబిందుభిః అభివృష్టా సిక్తా స్థలీ అకృత్రిమభూమిః (*) జానపదేత్యాదినా అకృత్రిమార్థే ఙీష్-అభ్రబృందం మేఘసంఘం మయూరకేకాభిరివ సఖీనాం వాగ్భిః అభ్యనందత్॥ ... ...*

మూ-౬౭ { ఇతి శిరసి స వామం పాదమాధాయ రాజ్ఞాముదవహద
నవద్యాం తామవద్యాదపేతః। రథతురగరజో
భిస్తస్య రూక్షాలకాగ్రా సమరవిజయలక్ష్మీస్సైవ
మూర్తా బభూవ॥ ... * }

౬౭ ॥ ఇతీతి ॥ నోద్యతేనోచ్యత ఇత్యవద్యం దోషః (*) అవద్యపణ్యేత్యాదినా నిపాతః॥ వి॥ కుప్రూయకుత్సితావద్యఖేటగర్హ్యాణకాః సమా ఇత్యమరః-త[illegible]దోష ఇత్యర్థః-సః అజః - రాజ్ఞాం శిరసి వామం పాదమాధాయ[illegible]అనవద్యాం అదోషాం తామిందుమతీం ఉదవహత్ అనయత్ -ఆత్మసాచ్చకారేతి నార్థః- అయమర్థః - తముద్వాహం తం పతిభాజకన్యామిత్యత్ర సంశ్లిష్టః తస్య అజస్య రథతురగస్య రజోభిః రూక్షాణి ధూసరాణి అలకాగ్రాణి యస్యాస్సా॥ వి॥ అలకాశ్చూర్ణకుంతలా ఇత్యమరః- సైవ ఇందుమత్యేవ మూర్తా మూర్తిమతీ సమరవిజయలక్ష్మీః బభూవ- ఏతల్లాభః అన్యతో

విజయలక్ష్మీలాభార్థ ఇతి భావః॥ ... ... ❁

మూ-౭౧ { ప్రథమపరిగతార్థస్తం రఘుస్సన్నివృత్తం విజయి
నమభినంద్య శ్లాఘ్యజాయాసమేతమ్ । తదుపహిత
కుటుంబశ్శాంతిమార్గోత్సుకోభూన్న హి సతి కులధు
ర్యే సూర్యవంశ్యా గృహాయ॥ ... ... ❁ }

ఇతి రఘువంశకావ్యే- సప్తమస్సర్గః-

౭౧॥ ప్రథమేతి॥ ప్రథమం అజాగమనాత్ప్రాగేవ పరిగతః జ్ఞాతః అర్థః వివాహవిజయరూపో యేన సః ప్రథమపరిగతార్థః రఘుః- విజయినం శ్లాఘ్యజాయాసమేతం సన్నివృత్తం స్వపురం ప్రత్యాగతం తం అజం అభినంద్య తదుపహితకుటుంబః తస్మిన్ అజే ఉపహితకుటుంబః న్యస్తసంసారభార ఇత్యర్థః- శాంతిమార్గే మోక్షమార్గే ఉత్సుకః అభూత్ -తథాహి - కులధుర్యే కులధురంధరే సతి సూర్యవంశ్యాః సూర్యవంశభవాః రాజానః గృహాయ గృహస్థాశ్రమాయ న భవంతి- పుత్రే రాజ్యం దత్వా తపః కర్తుం వనం గచ్ఛంతీతి సూర్యవంశ్యానాం సంప్రదాయ ఇతి భావః॥ ... ...❁

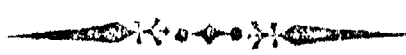
ఇతి రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం సప్తమస్సర్గః-

శ్రీ హయగ్రీవాయ నమః-

రఘువంశకావ్యే-సవ్యాఖ్యానే-అష్టమసర్గప్రారంభః -

మూ-౧ { అథ తస్య వివాహకౌతుకం లలితం బిభ్రత ఏవ పార్థివః। వసు
ధామపి హస్తగామినీమకరోదిందుమతీమివాపరామ్॥ ❁ }

౧॥ అన్వ॥ అథ అనంతరం పార్థివో రఘుః- లలితం సుభగం వివాహకౌతుకం వివాహమంగళహస్తసూత్రం బిభ్రత ఏవ అనుభవత ఏవేత్యర్థః॥ ని॥ కౌతుకం మంగళే హర్షే హస్తసూత్రే కుతూహలే ఇతి శాశ్వతః- తస్య అజస్య అపరాం ఇందుమతీమివ- వసుధామపి హస్తగామినీం అకరోత్ - అస్మిన్ సర్గే వైతాళీకావృత్తమ్॥ ... ... ❁

మూ-౨ { దురితైరపి కర్తుమాత్మసాత్ప్రయతంతే నృపసూనవో హి య
త్ । తదుపస్థితమగ్రహీదజః పితురాజ్ఞేతి న భోగతృష్ణయా॥ ❁ }

౨॥ దురితైరితి॥ నృపసూనవే రాజపుత్రాయ ॥ ని॥ ఆత్మజస్తనయ
స్సూనుస్సుతః పుత్రః స్త్రియాంత్వమీ ఇత్యమరః - యద్రాజ్యం దురితై
రి॥ ని॥ అంహోదురితదుష్కృతమిత్యమరః - ఆత్మసాత్ ఆత్మాధీనం (
ఆధీనార్థే సాతిప్రత్యయః - కర్తుం ప్రయుక్తం తేన ప్రవర్తితం ఏవేత్యర్థః
ని॥ హి హ తావవధారణ ఇత్యమరః - ఉపస్థితం స్వతః ప్రాప్తం తద్రాజ్యం అజః
[illegible] - అగ్రహీత్ అంగీచకార భోగతృష్ణయా భోగాశయా నా
గ్రహీత్॥ ... ...

మూ-౩ {అనుభూయవసిష్ఠసంభృతైస్సలిలైస్తేనసహాభిషేచనమ్।వి
శదోచ్ఛ్వసితేనమేదినీకథయామాసకృతార్థతామివ॥...}

౩॥ అనుభూయేతి॥ మేదినీ మహీ - మహీక్షిద్ధ్వన్యతే॥ ని॥ మేదినీ మహీ
క్షీ భూమిర్భూరిత్యమరః - వసిష్ఠేన సంభృతైః ఆవర్జితైస్సలిలైః - తేన అజేన
సహ - అభిషేచనమనుభూయ విశదోచ్ఛ్వసితేన స్ఫుటముద్వమనేన - ఆనందని
మిత్తోచ్ఛ్వాసేనేతి ధ్వన్యతే - కృతార్థతాం గుణవద్భర్తృలాభకృతసాఫ
ల్యం కథయామాసేత్యర్థః - సైతావతా పూర్వేషాముత్కర్షః - వస్తుప్రశంసా
పరత్వాత్॥ శ్లో॥ సర్వత్ర జయమన్విచ్ఛేత్పుత్రాదిచ్ఛేత్పరాజయమిత్యంగీకృ
తత్వాచ్చ॥ ... ...

మూ-౪ {సబభూవదురాసదఃపరైర్గురుణాథర్వవిదాకృతక్రియః।పవ
నాగ్నిసమాగమోహ్యయంసహితంబ్రహ్మయదస్త్రతేజసా}

౪॥ సఇతి॥ అథర్వవిదా అథర్వవేదాభిజ్ఞేన గురుణా వసిష్ఠేన - కృతక్రియః
అథర్వవేదోక్తవిధినా కృతాభిషేకసంస్కార ఇత్యర్థః - సః అజః పరైః శత్రు
భిః - దురాసదః దుర్ధర్షః బభూవ - తథాహి - అస్త్రతేజసా క్షత్రతేజసేత్యర్థః
సహితం యద్బ్రహ్మ - బ్రాహ్మతేజఇత్యర్థః అయం పవనాగ్నిసమాగమోహి
తత్తుల్యఇత్యర్థః - పూర్వనిపాతశాస్త్రస్యానిత్యత్వాదగ్నిశబ్దస్య(*) ద్వ
న్ద్వే తేన పూర్వనిపాతః - తథాచ కాశికాయాం అయమేవ లక్షణహేతోరితి
నిర్దేశః పూర్వనిపాతస్య వ్యభిచారచిహ్నమితి సూత్రేష్వాయం దృష్టః - కిం
తు వనసిద్ధమంత్ర ప్రభావస్తీత్యర్థః - అత్ర మనుః॥ శ్లో॥ నాబ్రహ్మక్షత్రమృ
ధ్నోతి నాక్షత్రం బ్రహ్మవర్ధతే। బ్రహ్మక్షత్రంతు సంపృక్తమిహాచ
ముత్ర చ వర్ధత ఇతి॥ ... ...

మూ-౫ {రఘుమేవనివృత్తయౌవనంతమమన్యంతనరేశ్వరంప్రజాః।
సహితస్యనకేవలాంశ్రియంప్రతిపేదేసకలాన్గుణానపి॥}

౫॥ రఘుమితి॥ ప్రజాః నరేశ్వరం - తం అజం నివృత్తయౌవనపరిత్యావృ-

యావనం రఘుమేవ-అమన్యంతన కించిద్భేదకమస్తీత్యర్థః - కుతః హి యస్మాత్ -సః అజః తస్య రఘోః కేవలాం ప్రకాంశ్రియం న ప్రతిపేదే - కింతు సకలాన్ గుణాన్ ధృత్యౌదార్యాదా క్షిణ్యాదీనపి- ప్రతిపేదే అత స్తద్గుణయోగాత్తద్బుద్ధిర్యుక్తేత్యర్థః॥ ... ... ॰

మూ-౬ {అధికం శుశుభే శుభంయునా ద్వితయేన ద్వయమేవ సంగతమ్ | పదమృద్ధమజేన పైతృకం వినయేనాస్య నవం చ యౌవనమ్ ॥}

౬॥అధికమితి॥ద్వయమేవ శుభంయునా శుభాన్వితేన॥ ॥ శుభంయుస్తు శుభాన్విత ఇత్యమరః (॰) అహం శుభమోర్యుస్ ఇతి యుస్ ప్రత్యయః- ద్వితయేన సంగతం సంపృక్తం అధికం శుశుభే- కేన కేనాత ఆహ- పైతృకం పితురాగతం (॰) ఋతఠ్ఞ్ ఇతి ఠఞ్ ప్రత్యయః- ఋద్ధం సమృద్ధం పదం రాజ్యం అజేన అన్య అజస్య నవం యౌవనం వినయేన ఇంద్రియజయేన చ - సంగతమితి యోజనా- శ్లో॥వినయో హీంద్రియజయ స్తద్యుక్తశ్శాస్త్రమృచ్ఛతి ఇతి కామందకః రాజ్యస్థో పి ప్రకృతవిన్నిర్దోషో భూదిత్యర్థః॥ ... ...

మూ-౭ {సదయం బుభుజే మహాభుజస్సహసోద్వేగమియం వ్రజేదితి | అచిరోపనతాం స మేదినీం నవపాణిగ్రహణాం వధూమివ ॥}

౭॥సదయమితి॥ మహాభుజః సః అజః అచిరోపనతాం నవోపగతాం- మేదినీం నవం పాణిగ్రహణం వివాహః యస్యాస్తాం నవోఢాం వధూమివ- సహసా బలాత్కారేణ చేత్ ॥ ॥ సహసా బలం సహో మార్గః ఇత్యమరః - ఇయం మేదినీ వధూర్వా ఉద్వేగం భయం వ్రజేదితి హేతోస్సదయం బుభుజే భుజోవన ఇత్యాత్మనేపదమ్॥ ... ... ॰

మూ.౮ {అహమేవ మతో మహీపతేరితి సర్వః ప్రకృతిష్వచింతయత్ | ఉదధేరివ నిమ్నగాశతేష్వభవన్నాస్య విమాననా క్వచిత్ ॥}

౮॥అహమితి॥ప్రకృతిషు ప్రజాసు మధ్యే సర్వః జనః- అథవా ప్రకృతిష్విత్యస్య అహమేవేత్యనేనాన్వయః- వ్యవధానం సహ్యం. సర్వః జనః ప్రకృతిషు అహమేవ మహీపతే మతః మహీపతి సామాన్య ఇత్యర్థః (॰) గతిబుద్ధీత్యాది సా వర్తమానే క్తః కర్తరి క్తః క్తస్య చ వర్తమానే ఇతి షష్ఠీ . ఇత్యచింతయత్- అమన్యత- కుతః ఉదధేః నిమ్నగాశతేష్వివ అస్యనృపస్య - కర్తృకర్మణోః-కృతీతి కర్తరి షష్ఠీ- క్వచిదపి జనే విమాననా తిరస్కారః - నాభవత్ యతో న కించిదవమన్యత అతస్సర్వోప్యహమేవాస్యాభిమత ఇత్యమన్యతేత్యర్థః॥ ... ...

మూ-౯ {నఖరో న చ భూయసా మృదుః పవమానః పృథివీరుహానివ। స పు
రస్కృతమధ్యమక్రమో నమయామాస నృపాననుద్ధరన్॥}

౯॥నేతి॥సః నృపః భూయసా ఖరః తీక్ష్ణః న-భూయసా మృదుః మృదుగతిశ్చ న- కింతు పురస్కృతమధ్యమక్రమః స్వీకృత మధ్యమపరిపాటీ మవలంబ్య స్థిత ఇత్యర్థః. పవమానః వాయుః పృథివీరుహాన్ వృక్షానివ-నృపాన్ అనుద్ధరన్ అనుత్పాటయన్ నమయామాస-ఆత్మాయత్తాన్ చకార. ॥శ్లో॥మృదురప్యవమన్యతే తీక్ష్ణాదుద్విజతే జనః। తీక్ష్ణశ్చైవ మృదుశ్చైవ ప్రజానాం స చ సమ్మత ఇతి॥

మూ॥౧౦ {అథ వీక్ష్య రఘుః ప్రతిష్ఠితం ప్రకృతిష్వాత్మజమాత్మవత్తయా।
విషయేషు వినాశధర్మసు త్రిదివస్థేష్వపి నిస్పృహోఽభవత్॥}

౧౦॥అథేతి॥అథ రఘుః ఆత్మజం పుత్రం అజమిత్యర్థః॥ ॥ ఆత్మజస్తనయస్సూనురిత్యమరః-ఆత్మవత్తయా సత్త్వవత్తయా - నిర్వికారమనస్కతయేత్యర్థః- ఉదయాదిష్వవికృతిమనస్సత్త్వముచ్యతే ॥ ॥ ఆత్మవాంస్త్వత్వవాన్ ఇత్యుత్పలమాలాయాం- ప్రకృతిషు అమాత్యాదిషు ప్రతిష్ఠితం-రూఢమూలం వీక్ష్య జ్ఞాత్వా వినాశో ధర్మో యేషాం తేషు వినాశధర్మసు అనిత్యేష్విత్యర్థః- త్రిదివస్థేష్వపి-విషయేషు శబ్దాదిషు నిస్పృహః అభవత్॥ ... ...

మూ॥౧౧ {గుణవత్సుతరోపితశ్రియః పరిణామే హి దిలీపవంశజాః। పదవీం
తరువల్కవాససాం ప్రయతాః సంయమినాం ప్రపేదిరే॥...}

౧౧॥కులధర్మశ్చాయమస్యేత్యాహ॥గుణవదితి॥ దిలీపవంశజాః దిలీపవంశోద్భవాః-పరిణామే వార్ధకే గుణవతి సుతే రోపితశ్రియః-సంస్థాపితలక్ష్మీకాః ప్రయతాః సంతః తరువల్కలాన్యేవ వాసాంసి యేషాం తేషాం సంయమినాం మునీనాం పదవీం మార్గం ప్రపేదిరే ప్రాపుః- తస్మాదస్యేదముచితమిత్యర్థః- ... ...

మూ॥౧౨ {తమరణ్యసమాశ్రయోన్ముఖం శిరసా వేష్టనశోభినా సుతః। పిత
రం ప్రణిపత్య పాదయోరపరిత్యాగమయాచతాత్మనః॥}

౧౨ ॥ తమితి ॥ అరణ్యసమాశ్రయోన్ముఖం వనవాసోద్యుక్తం పితరం-రఘుం సుతః అజః వేష్టనశోభినా-ఉష్ణీషమనోహరేణ శిరసా పాదయోః-ప్రణిపత్య నమస్కృత్య ఆత్మనః అపరిత్యాగం-అయాచత మాం పరిత్యజ్య-న గన్తవ్యమితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః- ... ...

మూ॥౧౩ {రఘురీప్సితమాత్మజప్రియః కృతవానశ్రుముఖస్య తస్య తత్ ।
న తు సర్ప ఇవ త్వచం పునః ప్రతిపేదే వ్యపవర్జితాం శ్రియమ్}

౧౩॥ రఘురితి॥ ఆత్మజప్రియః ప్రియపుత్రః-రఘుః-ఆశ్రమేషు ముఖ్యేయ
స్య తస్య ఆశ్రముఖస్య తస్య అజస్య తత్-పరిత్యాగరూపమీప్సితమభిలషి
తం కృతవాన్- కింతు సర్వథా త్వచమివ అపవర్జితాం త్యక్తాం శ్రియం పునః
ప్రతిపేదే నాససాద- ... ... ❀

శ్లో ౧౪ { సకిలాశ్రమమంత్యమాశ్రితో నివసన్నావసథే పురాద్బహిః। సము
పాస్యత పుత్రభోగ్యయా స్నుషయేవావికృతేంద్రియః శ్రియా॥ }

౧౪॥ స ఇతి ॥ సః రఘుః కిల- అంత్యమాశ్రమం చతుర్థమాశ్రమం
ఆశ్రితస్సన్ పురాద్బహిః ఆవసథే స్థానే నివసన్ సన్ అవికృతేంద్రి
యః విజితేంద్రియస్సన్నిత్యర్థః అతఏవ స్నుషయేవ ఇందుమత్యేవ పుత్రభో
గ్యయా నతు స్వభోగ్యయా శ్రియా సముపాస్యత శుశ్రూషితః విజితేంద్రి
యస్య తస్య స్నుషయేవ శ్రియా పుష్పఫలోదకాహరణాదిశుశ్రూషా
వ్యతిరేకేణ-న కించిదపేక్షితమాసీదిత్యర్థః అత్ర యద్యపి-బ్రాహ్మణాః ప్ర
వ్రజంతీతి శ్రుతేః॥ శ్లో॥ ఆత్మన్యగ్నీన్ సమారోప్య బ్రాహ్మణః ప్రవ్రజేద్గృ
హాదితి మనువచనాత్॥ శ్లో॥ ముఖజానామయం ధర్మో యద్విష్ణోర్లింగ
ధారణమ్। బాహుజాతోరుజాతానామయం ధర్మో న విద్యత ఇతి ప్రతిషేధద
ర్శనాచ్చ॥ బ్రాహ్మణస్యైవాంత్యాశ్రమే అధికారః న క్షత్రియాదేరిత్యా
హుః- తథాపి- యదహరేవ విరజేత్తదహరేవ ప్రవ్రజేదిత్యాదిశ్రుతేస్త్రైవ
ర్ణికసాధారణ్యాత్- త్రయాణాం వర్ణానాం వేదమధీత్య చత్వార ఆశ్ర
మా ఇతి సూత్రకార వచనాచ్చ॥ శ్లో॥ బ్రాహ్మణః క్షత్రియో వాపి వైశ్యో వా
ప్రవ్రజేద్గృహాదితి మనుస్మరణాత్॥ శ్లో॥ ముఖజానామయం ధర్మో యద్వి
ష్ణోర్లింగధారణమ్। బాహుజాతోరుజాతానామయం ధర్మో న విద్యత ఇ
తి నిషేధస్య పరమహంసవిషయత్వాచ్చ॥ శ్లో॥ ముఖజానామయం
ధర్మో యద్విష్ణోర్లింగధారణమ్ బాహుజాతోరుజాతానాం త్రిదండస్త్వ
ధర్మత ఇతి దర్శనాచ్చ- క్వచిత్ తస్య బ్రాహ్మణగ్రహణస్య ఉపలక్షణత్వా
చ్చ ... కేచిత్ త్రైవర్ణికాధికారం ప్రతిపేదిరే తథా. సకిలాశ్రమమం
త్యమాశ్రిత ఇతి కవినాప్యయమేవ పక్షో వివక్షితః అన్యథా అన్యవానప్రస్థాశ్ర
మపరతయా వ్యాఖ్యానే॥ శ్లో॥ విదగ్ధవిధి మన్యన్నైష్ఠికం యతిభిస్సాధర్మ్యమన
... ఇతి వక్ష్యమాణే నానగ్నిసంస్కారేణ విరోధస్స్యాత్-అగ్నిసంస్కా
రరహితస్య వానప్రస్థస్యైవాభావాదిత్యలమతిప్రసంగేన॥

శ్లో ౧౫ { ప్రశమస్థితపూర్వపార్థివం కులమభ్యుద్యతనూతనేశ్వరమ్। నభ
సా నిభృతేందునా తులాముదితార్కేణ సమారురోహ తత్॥ }

౧౫॥ ప్రశమేతి॥ ప్రశమే స్థితః పూర్వపార్థివః రఘుః యస్య తత్ -అభ్యుద్యతః నూతనేశ్వరః అజః యస్య తత్ - తత్కులం నిభృతేందునా అస్తమయాసన్నచంద్రేణ ఉదితార్కేణ చ నభసా॥ ని॥ నభోంతరిక్షం గగనమిత్యమరః॥ తులాం సాదృశ్యమారురోహ॥ … …

మూ ౧౬ { యతిపార్థివలింగధారిణౌ దదృశాతే రఘురాఘవౌ జనైః। అనివృత్తిమహోదయార్థయోర్భువమంశావివ ధర్మయోర్గతౌ॥ }

౧౬॥ యతీతి॥ యతిః భిక్షుః యతిపార్థివలింగధారిణౌ రఘురాఘవౌ రఘుతత్సుతౌ। అనివృత్తిమహోదయార్థయోః మోక్షాభ్యుదయఫలయోః ధర్మయోః నివర్తకప్రవర్తకధర్మయోరిత్యర్థః. భువం గతౌ భూలోకమవతీర్ణౌ అంశావివ జనైః దదృశాతే దృష్టౌ॥ …

మూ ౧౭ { అజితాధిగమాయ మంత్రిభిర్యుయుజే నీతివిశారదైరజః। అనపాయిపదోపలబ్ధయే రఘురాప్తైస్సమియాయ యోగిభిః॥ }

౧౭॥ అజితేతి॥ అజః అజితాధిగమాయ అజితపదలాభాయ నీతివిశారదైః మంత్రిభిః యుయుజే సంగత ఇత్యర్థః - రఘుః అనపాయిపదస్య మోక్షస్య ఉపలబ్ధయే ప్రాప్తయే ఆప్తైః యథార్థదర్శిభిః యోగిభిః సమియాయ సంగతః - ఉభయత్రాప్యుపాయచింతారతావితి శేషః॥ …

మూ ౧౮ { నృపతిః ప్రకృతీరవేక్షితుం వ్యవహారాసనమాదదే యువా। పరిచేతుముపాంశు ధారణాం కుశపూతం ప్రవయాస్తు విష్టరమ్॥ }

౧౮॥ నృపతిరితి॥ అయువా నృపతిః అజః ప్రకృతీః ప్రజాః కార్యార్థినీః అవేక్షితుం దుష్టాదుష్టపరీక్షార్థం వ్యవహారాసనం ధర్మాసనమాదదే స్వీచకార. ప్రవయాః స్థవిరః నృపతిః రఘుస్తు॥ ని॥ ప్రవయాః స్థవిరో వృద్ధ ఇత్యమరః॥ ధారణాం చిత్తస్యైకాగ్రతాం పరిచేతుం అభ్యసితుం ఉపాంశు విజనే॥ ని॥ ఉపాంశు విజనే ప్రోక్తమితి హలాయుధః- కుశైః పూతం విష్టరం ఆసనం ఆదదే॥ శ్లో॥ యమాదిగుణసంయుక్తమనసః స్థితిరాత్మని। ధారణా ప్రోచ్యతే సద్భిరితి వసిష్ఠః॥ … … … …

మూ ౧౯ { అనయత్ప్రభుశక్తిసంపదా వశమేకో నృపతీననంతరాన్। అపరః ప్రణిధానయోగ్యయా మరుతః పంచ శరీరగోచరాన్॥ }

౧౯॥ అనయదితి॥ ఏకః అన్యతరః అజ ఇత్యర్థః - అనంతరాన్ స్వభూమ్యనంతరాన్ నృపతీన్ యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాదీన్ ప్రభుశక్తిసంపదా కోశదండజమహిమ్నా వశం స్వాయత్తతాం అనయత్ - అపరః రఘుః ప్రణిధానయోగ్యయా సమాధ్యభ్యాసేన॥ ని॥ యోగ్యాభ్యాసార్కయోషితోరితి విశ్వః- శరీ

పగోచరాణాం శరాణాం శరీరాశ్రయాణాం చ మరుతః ప్రాణాదీన్ వశం అనయత్ నయతేర్ద్వికర్మకత్వమ్॥ ... ... ❀

మూ-౨౦ { అకరోదచిరేశ్వరః క్షితౌ ద్విషదారంభఫలాని భస్మసాత్ । ఇత
రో దహనే స్వకర్మణాం వవృతే జ్ఞానమయేన వహ్నినా॥ ❀ }

౨౦॥ అకరోదితి॥ అచిరేశ్వరః నూతనప్రభుః అజః క్షితౌ ద్విషతాం శత్రూణాం ఆరంభాః కర్మాణి తేషాం ఫలాని భస్మసాత్ అకరోత్ కార్త్స్న్యేన భస్మీచకార (❀) విభాషా సాతి కార్త్స్న్యే ఇతి సాతి ప్రత్యయః - ఇతరః రఘుః జ్ఞానమయేన ఆత్మతత్త్వజ్ఞానరూపేణ వహ్నినా కరణేన స్వకర్మణాం భవబీజభూతానాం దహనే భస్మీకరణే వవృతే స్వకర్మాణి దగ్ధుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః॥ శ్లో॥ జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతేఽర్జున ఇతి గీతాయామ్॥ .....❀

మూ-౨౧ { పణబంధముఖాన్గుణానజః షడుపాయుంక్త సమీక్ష్య తత్ఫలమ్।
రఘురప్యజయద్గుణత్రయం ప్రకృతిస్థం సమలోష్టకాంచనః }

౨౧॥ పణేతి॥ పణబంధః సంధిరితి కౌటిల్యః - అజః పణబంధముఖాన్ సంధ్యాదీన్ షడ్గుణాన్॥ సూ॥ సంధిర్నా విగ్రహో యానమాసనం ద్వైధమాశ్రయః। షడ్గుణా ఇత్యమరః॥ తేషాం గుణానాం ఫలం తత్ఫలం సమీక్ష్య ఆలోచ్య ఉపాయుంక్త ఫలిష్యంతమేవ గుణం ప్రాయుంక్తేత్యర్థః (❀) ప్రోపాభ్యాం యుజేరయజ్ఞపాత్రేష్వితి ఆత్మనేపదం - సమే తుల్యతయా భావితే లోష్టం మృత్పిండః కాంచనం చ యేన సః సమలోష్టకాంచనః నిస్పృహ ఇత్యర్థః - రఘురపి గుణత్రయం సత్త్వాదికం॥ సూ॥ గుణాస్సత్త్వం రజస్తమ ఇత్యమరః - ప్రకృతౌ సామ్యావస్థాయామేవ తిష్ఠతీతి ప్రకృతిస్థం పునర్వికారశూన్యం యథా భవతి తథా అజయత్॥ ... ... ❀

మూ-౨౨ { న నవప్రభురాఫలోదయాత్ స్థిరకర్మా విరరామ కర్మణః।
న చ యోగవిధేర్నవేతరః స్థిరధీరాపరమాత్మదర్శనాత్॥ }

౨౨॥ నేతి॥ స్థిరకర్మా ఆఫలోదయకారీ నవప్రభుః నూతనప్రభుః అజః ఆఫలోదయాత్ ఫలసిద్ధిపర్యంతం కర్మణః ఆరంభాత్ న విరరామ న నివృత్తః (❀) జుగుప్సావిరామప్రమాదార్థానాముపసంఖ్యానమిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ (❀) వ్యాఙ్పరిభ్యో రమ ఇతి పరస్మైపదం - స్థిరధీః నవేతరో రఘుశ్చ ఆపరమాత్మదర్శనాత్ పరమాత్మసాక్షాత్కారపర్యంతం యోగవిధేః ఏకాగ్ర్యానుసంధానాత్ న విరరామ॥ ... ... ❀

మూ-౨౩ { ఇతి శత్రుషు చేంద్రియేషు చ ప్రతిషిద్ధప్రసరేషు జాగ్రతౌ। ప్ర
సితావుదయాపవర్గయోరుభయీం సిద్ధిముభావవాపతుః॥ ❀ }

౨౩॥ ఇతీతి॥ ఇత్యేవం ప్రతిషిద్ధః ప్రసరః స్వార్థప్రవృత్తిర్యేషాం తేషు శత్రుషు చ ఇంద్రియేషు చ జాగ్రతౌ అప్రమత్తౌ ఉదయాపవర్గయోః అభ్యుదయమోక్షయోః ప్రసితౌ ఆసక్తౌ॥ ని॥ తత్పరే ప్రసితాసక్తావిత్యమరః - ఉభౌ అజరఘూ ఉభయీం ద్వివిధాం అభ్యుదయమోక్షరూపాం (*) ఉభాదుదాత్తో నిత్యమితి తయప ప్రత్యయస్యాయజాదేశః (*) టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ - సిద్ధిం ఫలం అవాపతుః - ఉభావుభే సిద్ధీ యథాసంఖ్యమవాపతురిత్యర్థః॥ *

మూ-౨౪ { అథ కాశ్చిదజవ్యపేక్షయా గమయిత్వా సమదర్శనస్సమాః ।
తమసః పరమాపదవ్యయం పురుషం యోగసమాధినా రఘుః ॥ }

౨౪॥ అథేతి॥ రఘుః సమదర్శనః సర్వభూతేషు సమదృష్టిస్సన్ - అజస్య వ్యపేక్షయా అజాకాంక్షయా తదనురోధేనేత్యర్థః కాశ్చిత్సమాః కతిచిద్వర్షాణి॥ ని॥ సమావర్షే సమంతుల్యమితి విశ్వః - హాయనోస్త్రీ శరత్సమా ఇత్యమరశ్చ - గమయిత్వా నీత్వా - యోగసమాధినా ఐక్యానుసంధానేన॥ శ్లో॥ సంయోగో యోగ ఇత్యుక్తో జీవాత్మపరమాత్మనోరితి వసిష్ఠః - తమసః పరం అవిద్యాయాః పరం మాయాతీతమిత్యర్థః - అవ్యయం అనంతం పురుషం పరమాత్మానం అవ - ఆప - పరమాత్మైక్యం ప్రాపేత్యర్థః॥ ... ... *

మూ-౨౫ { శ్రుతదేహవిసర్జనః పితుశ్చిరమశ్రూణి విసృజ్య రాఘవః ।
విదధే విధిమస్య నైష్ఠికం యతిభిస్సార్ధమనగ్నిమగ్నిచిత్ ॥ * }

౨౫॥ శ్రుతేతి॥ అగ్నిం చితవాన్ అగ్నిచిత్ (*) అగ్నౌ చేరితి క్విప్॥ ని॥ చితవానగ్నిమగ్నిచిదిత్యమరః - రాఘవః అజః పితుః రఘోః శ్రుతదేహవిసర్జనః శ్రుతపితృదేహత్యాగస్సన్నిత్యర్థః - చిరం అశ్రూణి విసృజ్య అస్య పితుః యతిభిః పరివ్రాజకైః తత్కల్పవిద్భిస్సార్ధం - అనగ్నిమగ్నిరహితం అనగ్నిసాధ్యమిత్యర్థః - నిష్ఠాయాం అంతే భవం నైష్ఠికం విధిం - అంత్యకర్మ - విదధే చక్రే - అనగ్నిం విధిమిత్యత్ర శౌనకః॥ శ్లో॥ సర్వసంగనివృత్తస్య ధ్యానయోగరతస్య చ । న తస్య దహనం కార్యం నైవ పిండోదకక్రియాః । నిదధ్యాత్ప్రణవేనైవ బిలే భిక్షోః కళేబరమ్ । ప్రోక్షణం ఖననం చైవ సర్వం తేనైవ కారయేదితి॥ ... ... *

మూ-౨౬ { అకరోచ్చ తదౌర్ధ్వదైహికం పితృభక్త్యా పితృకార్యకల్పవి
త్ । న హి తేన పథా తనుత్యజస్తనయావర్జితపిండకాంక్షిణః॥ }

౨౬॥ అకరోదితి॥ పితృకార్యకల్పవిత్ శ్రాద్ధవిధానజ్ఞః - అజః - తథాపి పితృభక్త్యా తస్య రఘోః ఊర్ధ్వం దేహాద్భవం ఔర్ధ్వదైహికం - శ్రాద్ధం చ అకరోత్ (*) ఊర్ధ్వదేహాచ్చేతి వక్తవ్యాత్ ఠఞ్ (*) అనుశతికాదీనాం చేత్యుభయ

పదవృత్తిః-భక్త్యావాకలోత్ నతువిధిర స్తీతిభావః-పతదేవాహ-నహీతి-తైన పథాయోగమార్గేణతనుత్యజః దేహత్యాగినః-తన యేన అపగ్జితం దత్తం పిండం కాంక్షంతీతి తథోక్తాః-నహినభవంతిఖలు॥ శ్లో॥ నైవపిండోదకక్రియాఇతి వచనాదిత్యర్థః॥ ... ...

మూ_౨౭ { సపరార్ధ్యగతెరశోచ్యతాంపితురుద్దిశ్యసదర్థవేదిభిః। శ
మితాధిరధిజ్యకార్ముకః కృతవానప్రతిశాసనంజగత్॥ }

౨౭॥సఇతి॥ పరార్ధ్యాగతెః ఉత్కృష్టగతెః ముక్తస్యేత్యర్థః-పితుః రఘోః అశోచ్యతాం శోకానర్హత్వం ఉద్దిశ్య అభిసంధాయ- శోకానర్హత్వం త్రత్యబుద్ధ్యేత్యర్థః-సదర్థవేదిభిః వృద్ధైః శమితాధిః నివర్తితమనోవ్యథః॥ని॥ పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథేత్యమరః - సః అజః అధిజ్యం అధికృతమౌర్వీకం కార్ముకం యస్యసతథోక్తస్సన్ జగత్ అప్రతిశాసనం విప్రత్యాజ్ఞారహితం కృతవాన్ - స్వయమేవసర్వపాలకఇత్యర్థః - అశోచ్యత్వేసుమంతుః॥ శ్లో॥ పరివ్రాజవిపన్నేతుపతితేచాత్మవేదిని। కార్యోనశోకోజ్ఞాతీనామన్యథా దోషభాగ్జనఇతి॥ ... ...

మూ_౨౮ { క్షితిరిందుమతీచభామినీపతిమాసాద్యతమగ్ర్యపౌరుషమ్।
ప్రథమాబహురత్నసూరభూదపరావీరమజీజనత్సుతమ్॥ }

౨౮॥క్షితిరితి॥క్షితిఃమహీ-ఇందుమతీనామభామినీనారీచ॥ ని॥ నారీభామాచభామినీతిహలాయుధః-అగ్ర్యపౌరుషంమహోత్కృష్టపరాక్రమంతంఅజం పతింఆసాద్య-తత్రప్రథమాక్షితిః-బహూనిరత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూనిసూతే ఇతిబహురత్నసూః అభూత్ ॥ని॥రత్నంస్వజాతిశ్రేష్ఠేపీత్యమరః-అపరా ఇందుమతీవీరంసుతంఅజీజనత్ జనయతిస్మ॥ ... ...

మూ_౨౯ { దశరశ్మిశతోపమద్యుతింయశసాదిక్షుదశస్వపిశ్రుతమ్। దశ
పూర్వరథంయమాఖ్యయాదశకంఠారిగురుంవిదుర్బుధాః॥ }

౨౯॥త్రిభిర్విశేషకమాహ॥ దశేతి॥దశరశ్మిశతానియస్యసః దశరశ్మిశతః సహస్రాంశుః॥ని॥భానుర్హంసస్సహస్రాంశురిత్యమరః-సూర్యః ఉపమా యస్యాస్సాద్యుతిర్యస్యతం-యశసాదశస్వపిదిక్షుశ్రుతంప్రసిద్ధం.దశకంఠారేః రావణశత్రోః రామస్యగురుంపితరం-యంసుతంఆఖ్యయానామ్నా-దశశబ్దపూర్వఃరథశబ్దోయస్యతందశపూర్వరథందశరథమిత్యర్థః- బుధాఃవిదుః విదంతి(॰)విదోలటోవేతి ఝేరుసాదేశః॥ ...

మూ_౩౦ { ఋషిదేవగణస్వధాభుజాంశ్రుతయాగప్రసవైస్సపార్థివః।
అనృణత్వముపేయివాన్బభౌపరిధేర్ముక్తఇవోష్ణదీధితిః॥ }

౩౦॥ ఋషీతి॥ శ్రుతయాగప్రసవైఃఅధ్యయనయజ్ఞసంతానైః-
సంఖ్యంఋషీణాందేవగణానాంస్వధాభుజాంపితౄణాం- అనృ
ఋణనిర్ముక్తత్వంఉపేయివాన్ ప్రాప్తవాన్-సఃపార్థివఃఅజః - పరిధే
షాత్॥సి॥పరివేషస్తుపరిధిరుపసూర్యకమండల ఇత్యమరః-ముక్తఃఉష్ణ
ఉష్ణాంశురివబభౌ॥ ... ...

మూ౩౧ { బలమార్తభయోపశాన్తయే విదుషాంసన్నతయేబహుశ్రు
వసుతస్యవిభోర్నకేవలంగుణవత్తాపిపరప్రయోజనమ్॥

౩౧॥బలమితి॥ తస్యవిభోఃకేవలంవసుధనమేవపరప్రయోజనం-కింతు
త్తాపిపరప్రయోజనం పరోపకారకం-కరణేల్యుట్-బలంఆర్తానాంఆ
ర్తానాంభయోపశాంతయే-నతుస్వార్థంవా - బహుభూరిశ్రుతంవిదు
షాంసన్నతయేనత్యై-రాయ-నతూత్సేకాయ॥ ...

మూ౩౨ { సకదాచిదవేక్షితప్రజస్సహదేవ్యావిజహారసుప్రజాః।
నగరోపవనేశచీసఖోమరుతాంపాలయితేవనన్దనే ॥ }

౩౨॥సఇతి॥అవేక్షితప్రజః అపహృతలోభయత్వేన అనుసంహితప్ర
లంస్త్రియ్యాసనీవాభవదితిభావః-శోభనాప్రజాయస్యసుప్రజాః
పాణిపుత్రస్యనీభారః(*)నిత్యమసిచ్ప్రజామేధయోరిత్యసిచ్ప్ర
త్యయః-కదాచిత్ దేవ్యాఇందుమత్యాసహనగరోపవనే- శచ్యాస
సఖః(*)రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్- మరుతాం అమరాణాంపాలయి
తేంద్రఃనందనఇవవిజహారచిక్రీడ॥సి॥నందనంవనమిత్యమరః॥

మూ౩౩ { అథరోధసిదక్షిణోదధేఃశ్రితగోకర్ణనికేతమీశ్వరమ్।
ఉపవీణయితుంయయౌరవేరుదయావృత్తిపథేననారదః॥ }

౩౩॥అథేతి॥అథదక్షిణోదధేఃదక్షిణసముద్రస్యరోధసికూలే ॥
సావ్యాదధిస్సింధుః॥కూలంరోధశ్చతీరంచేత్యమరః- శ్రితంగోక
తంగోకర్ణాఖ్యంస్థానంయేనతంఈశ్వరంశివం- ఉపవీణయితుం
ఉపగాతుం(*)సత్యాపపాశేత్యాదినావీణాశబ్దాదుపగానార్థే
ణ్యాయః-తతస్తుమున్ప్రత్యయః - నారదఃరవేస్సంబంధినా
త్తిపథేనఉదీచీదిగ్భాగాదావృత్తేఃపంథాఃఉదయావృత్తిపథఃతేనల
గేణయయౌ॥ ... ...

మూ౩౪ { కుసుమైర్గ్రథితామపార్థివైస్స్రజమాతోద్యశిరోనివేశితా
మ్।అహరత్కిలతస్యవేగవానధివాసస్పృహయేవమారు

౩౪॥కుసుమైరితి॥అపార్థివైః అపృథివీభవైః దివ్యైరిత్యర్థః-

పరిగ్రథితాం రచితాం - తస్య నారదస్య ఆతోద్యస్య వాద్యస్య వీణాయా
స్యశిరసి నివేశితాం||ని|| చతుర్విధమిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్య నామ
కమిత్యమరః- స్రజం మాలాం వేగవాన్ మారుతః అధివాసే వాసనాయాం
స్పృహయేవ తయా స్రజా సాన్వంగం సంసర్గమిచ్ఛయేత్యర్థః||ని||సంస్కారో గం
ధమాల్యాద్యైర్యస్స్యాత్తదధివాసనమిత్యమరః-అహరత్ - [illegible]

శ్లో ౩౪ { భ్రమరైః కుసుమానుసారిభిః పరికీర్ణా పరివాదినీ మునేః |
దదృశే పవనావలేపజం సృజతీ బాష్పమివాంజనావిలమ్ ||

౩౪||భ్రమరైరితి || కుసుమానుసారిభిః కుసుమాన్యనుసరద్భిః భ్రమ
రైః పరికీర్ణా వ్యాప్తా - మునేః నారదస్య పరివాదినీ వీణాపి శేషః||ని|| వీణాతు
వల్లకీ | విపంచీ సాతు తంత్రీభిస్సప్తభిః పరివాదినీత్యమరః - పవనస్య
అవలేపః అభిఘాతః తజ్జం - అంజనేన ఆవిలం కలుషం - బాష్పం అశ్రు సృజతి
వంచతీవ దదృశే - పరిభూతా హి స్త్రియో రుదంతీతి భావః||

శ్లో ౩౫ { అభిభూయ విభూతిమార్తవీం మధుగంధాతిశయేన వీరుధా
మ్ | నృపతేరమరస్రగాప సా దయితోరస్స్తనకోటిసుస్థితిమ్ ||

౩౫||అభిభూయేతి|| సా అమరస్రక్ దివ్యమాలా - మధుగంధయోః
మకరందసౌరభ్యయోః అతిశయేన వీరుధాం లతానాం||ని||లతా ప్రతానినీ
వీరుదిత్యమరః- ఆర్తవీం ఋతుభవాం విభూతిం మధుగంధసంపదం అభి
భూయ తిరస్కృత్య - నృపతేః అజస్య దయితాయాః ఇందుమత్యాః ఉరః ఛాద్య
తే ఆభ్యామిత్యురశ్ఛదౌ కుచౌ తయోః కోటిషు అగ్రప్రదేశేష్విత్యర్థః -
స్థితిం ఆప ప్రాప్తా - ఉరశ్ఛదః కంచుక ఇతి కేచిత్ || ... .

౩౬ { క్షణమాత్రసఖీం సుజాతయోః స్తనయోస్తామవలోక్య విహ్వలా |
నిమిమీల నరోత్తమప్రియా హృతచంద్రా తమసేవ కౌముదీ ||

౩౬||క్షణేతి||సుజాతయోః సుజన్మనోః సుందరతమయోరిత్యర్థః||
స్తనయోః- క్షణమాత్రసఖీం తాం స్రజం అవలోక్య - విహ్వలా వివశా న
రోత్తమస్య అజస్య ప్రియా ఇందుమతీ - తమసా రాహుణా||ని|| తమస్తు రా
హుస్స్వర్భానుస్సైంహికేయో విధుంతుద ఇత్యమరః- హృతచంద్రా కౌ
ముదీవ నిమిమీల - మమారేత్యర్థః||ని||అంతో నిమీలనం దీర్ఘనిద్రా చేతి
హలాయుధః|| ... ...

శ్లో ౩౭ { వపుషా కరణోజ్ఝితేన సా నిపతంతీ పతిమప్యపాతయత్ |
నను తైలనిషేకబిందునా సహ దీపార్చిరుపైతి మేదినీమ్ ||

౩౭||వపుషేతి || కరణైరింద్రియైః ఉజ్ఝితేన|| ని ||కరణం సాధ

మత్తేభ్రగాత్రే ద్రియేవ్యపీత్యమరః-ఛద్మసాకదనేనాభిమంతి సాఽపిందుమ
తీ-పతింఅజమపిఅపాతయత్-తథాహి-నిషిచ్యతఇతినిషేకః తైలమేవ నిషే
కః తైలనిషేకః తైలనిషేకఇత్యర్థః-తస్యబిందుమానాసహదీపార్చిః దీపజ్వాలా॥ నీ॥ జ్వాలా
భాసోనపుంస్యర్చిరిత్యమరః-మేదినీం మహీంతుఛైర్నసహ-ఉపైత్యేతి॥ నీ॥
ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానునయామంత్రణేననిత్యమరః-

> ౩౯ { ఉభయోఃపరిపార్శ్వవర్తినాంతుములేనార్తరవేణవేజితాః।
> విహగాఃకమలాకరాశ్రయాస్సమదుఃఖాఇవతత్రచుక్రుశుః॥ }

౩౯॥ ఉభయోరితి॥ ఉభయోఃజాయాపత్యోఃపరిపార్శ్వవర్తినాంపరిజనా
నాంతుములేనసంకులేనఆర్తరవేణకారుణ్యస్వనేన-వేజితాఃభీతాఃకమలా
కరాశ్రయాఃవిహగాఃహంసాదయశ్చతత్రఉపవనేసమ దుఃఖాఇవతుల్య
శోకాఇవచుక్రుశుఃచక్రందుః॥ ... ...

> మూ ౪౦ { నృపతేర్వ్యజనాదిభిస్తమోనునుదేసాతుతథైవసంస్థితా।
> ప్రతికారవిధానమాయుషస్సతిశేషేహిఫలాయకల్పతే }

౪౦॥ నృపతేరితి॥ నృపతేఃఅజస్యతమఃఅజ్ఞానంమూర్ఛేతియావత్-వ్యజనాది
భిస్సాధనైఃనునుదేనున్నం-సాఇందుమతీతథైవ సంస్థితామృతా తథాహి
ప్రతికారవిధానంచికిత్సా-ఆయుషఃశేషేసతిఫలాయకల్పతే-ఆరోగ్యా
యభవతినాన్యథా-తస్మాత్ ఆయుశ్శేషసంభవాత్ నృపఃప్రతిక్రియోత్థి
తః-సాతుతదభావాత్ మృతేత్యర్థః- యోజనాయాం ప్రతికారవిధాన
మిత్యాదివిశ్వేవాక్యార్థంప్రకృతేనవాక్యద్వయేనయోజనీయమ్॥ ❁

> మూ ౪౧ { ప్రతియోజయితవ్యవల్లకీసమవస్థామథసత్త్వవిప్లవాత్।సని
> నాయనితాంతవత్సలఃపరిగృహ్యోచితమంకమంగనామ్ }

౪౧॥ ప్రతీతి॥ అథసత్త్వవిప్లవాత్ అసునిర్గమనాద్ధేతోః॥ నీ॥ ద్రవ్యాసు
వ్యవసాయేషుసత్త్వమస్త్రీతుజంతుష్విత్యమరః- ప్రతియోజయితవ్యా
తంత్రీభిర్యోజనీయానతుయోజితావితంత్రీత్యర్థః తస్యాఃవల్లక్యాఃవీ
ణాయాఃసమవస్థేవసమవస్థాదశాయస్యాస్తాం- అవస్థాయాంసమవ
స్థితికవినాప్రియుజ్యతేఅంగనాంఇందుమతీంనితాంతం వత్సలఃప్రేమ
వానసఃఅజః- పరిగృహ్యహస్తాభ్యాంగృహీత్వాఉచితంపరిచితంఅంకముత్సంగంనినాయ॥ ... ... ❁

> మూ ౪౨ { పతిరంకనిషణ్ణయాతయాకరణాపాయవిభిన్నవర్ణయా।సమ
> లక్ష్యతబిభ్రదావిలాంమృగరేఖాముషసీవచంద్రమాః॥ }

౪౨॥ పతిరితి॥ పతిఃఅజఃఅంకనిషణ్ణయాఉత్సంగస్థితయాకరణానాంఇంద్రి

యాణాం అపహారేణ అగగమేన విభిన్నవర్ణా యా విద్యా యయా తయా అంగ నయా కరణేన ఉమసి ప్రాతిః అవిలాంతమలిసాంత్వ్యగరభాం విధ్రీత్ చంద్ర మాశివంద్రి ఇవ నమలక్ష్యత॥ ... ... ❁

మూ { విలలాపస బాష్పగద్గదం సహజామప్యపహాయధీరతామ్।
౪౩ { అభితప్తమయోఽపిమార్దవం భజతే కైవకథాశరీరిషు॥ ❁ }

౪౩॥విలలాపేతి॥సః అజః సహజాం స్వాభావికీమపి ధీరతాం ధైర్యమపహాయ త్యక్త్వా బాష్పగద్గదం యథా తథా విలలాప పరిదేవితవాన్॥ని॥ విలాపః పరిదేవనమిత్యమరః-తథా హి అభితప్తం సంతప్తం అయోఽపి- అసంభావిత మార్దవమపీతి భావః-మార్దవం భజతే శరీరిషు విషయే అభితప్తేష్వితి శేషః కైవ కథా అనుక్తసిద్ధమిత్యర్థః॥... ... ... ❁

మూ { కుసుమాన్యపిగాత్రసంగమాత్ప్రభవంత్యాయురపోహితుం య
౪౪ { ది।నభవిష్యతిహంతసాధనంకిమివాన్యత్ప్రహరిష్యతోవిధేః॥ ❁ }

౪౪॥కుసుమానీతి॥కుసుమాన్యపి-అశబ్దోఽనితాంతమార్దవద్యోతనార్థః గాత్రసంగమాత్ శరీరస్పర్శాత్ ఆయుః జీవితకాలం॥ని॥ ఆయుర్జీవితకాలో నేత్యమరః-అపోహితుం అపహర్తుం ప్రభవంతి యది- హంతేతి విషాదే॥ని॥హంత హర్షే విషాదే చేతి విశ్వః-ప్రహరిష్యతః-విధేః అన్యత్ కుసుమాతిరిక్తం కిమివ వస్తు-ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే కీదృశమిత్యర్థః సాధనం న భవిష్యతి-సర్వమపి సాధనం భవత్యేవేత్యర్థః॥ ... ... ❁

మూ { అథవామృదువస్తుహింసితుం మృదునైవారభతేప్రజాంతకః।
౪౫ { హిమసేకవిపత్తిరత్రమేనలినీపూర్వనిదర్శనంమతా॥ ❁ }

౪౫॥అథవేతి॥అథ వా ప్రజాంతకః జనానాం నాశకః కాలః-మృద్వితి దభేదః మృదుకోమలం వస్తు మృదునైవ వస్తునా హింసితుం హంతుం ఆరభతే ప్రారభతే-అత్రార్థే హిమసేకవిపత్తిః హిమస్యాసేకేన విపత్తిర్యస్యాః సా నలినీ మే పూర్వనిదర్శనం ప్రథమోదాహరణం మతా సమ్మతా॥ ... ... ❁

మూ { స్రగియంయదిజీవితాపహా హృదయేకిన్నిహితానహంతిమామ్।
౪౬ { విషమప్యమృతంక్వచిద్భవేదమృతంవావిషమీశ్వరేచ్ఛయా॥ }

౪౬॥స్రగితి॥ఇయం స్రక్ జీవితమపహంతీతి జీవితాపహా యది(❁)అన్యే భ్యోఽపిదృశ్యత ఇతి హంతేర్డప్రత్యయః-హృదయే వక్షసి॥ని॥హృదయం వక్షసి స్వాంతే ఇతి శాశ్వతః-నిహితా స్థితా మాం కిం న హంతి - కింతు ఈశ్వరేచ్ఛయా క్వచిత్ విషమపి అమృతం భవేత్ అమృతం వా విషం భవేత్ -దైవమేవాత్ర కారణమిత్యర్థః॥ ... — ... ... ❁

మూ॥౪౮ { కృతవత్యసి నావధీరణామపరాద్ధేఽపి యదా చిరం మయి। కథమేకపదే నిరాగసం జనమాభాష్యమిమం న మన్యసే॥ }

౪౮॥కృతవతీతి॥ మయి చిరం భృతం. అపరాద్ధేఽపి అపరాధం కృతవత్యపి రాఘవే కర్తరి క్తః-యదా యతో హేతోః. యదేతి హేత్వర్థః సర్వాదిమాత్యర్థ తే-యదేతి హేతావితి గణవ్యాఖ్యానే-అవధీరణామవజ్ఞాం న కృతవత్యసి-అసేః (*) వర్తమానసామీప్యే ఇతి లట్-తత్-కథమేకపదే తత్క్షణే॥ని॥ తత్ క్షణ స్యాదేకపదం తత్క్షణాస్యామేకపద్యపీతి విశ్వః - నిరాగసం నిరపరాధం ఇమం జనం - ఇమమిత్యాత్మనిర్దేశః - మామిత్యర్థః ఆభాష్యం సంభావ్యం న మన్యసే న జానాసి॥ ... ... *

మూ॥౪౯ { ధ్రువమస్మి శఠః శుచిస్మితే విదితః కైతవవత్సలస్తవ। పరలోకమసన్నివృత్తయే యదనాపృచ్ఛ్య గతాసి మామితః॥ }

౪౯॥ధ్రువమితి॥ హే శుచిస్మితే శఠః గూఢవిప్రియకారీ కైతవేన కపటేన వత్సలః కైతవవత్సలః-ఇతి తవ విదితః త్వయా వేద్యమానోఽస్మి ధ్రువం (*) గతిబుద్ధీత్యాదినా వర్తమానే క్తః (*) క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ - ధ్రువం కుతః యద్యస్మాత్ మాం అనాపృచ్ఛ్య అనామంత్ర్య ఇతః అస్మాల్లోకాత్ పరలోకం అసన్నివృత్తయే అపునరావృత్తయే గతాసి॥ ... ... *

మూ॥౫౦ { దయితాం యది తావదన్వగాద్వినివృత్తం కిమిదం తయా వినా। సహతాం హతజీవితం మమ ప్రబలామాత్మకృతేన వేదనామ్॥ }

౫౦॥దయితామితి॥ ఇదం మమ హతజీవితం కష్టజీవితం దయితాం యద్యన్వగాత్ అన్వగాదేవ-యది పూర్వం మూర్ఛానమయ ఏవేతి భావః-తయా వినా కిం కిమర్థం వినివృత్తం తేన అనుచితం కృతమిత్యర్థః. అత ఏవ ఆత్మకృతేన స్వ...ము శ్చేష్టితేన నివృత్తిరూపేణ ప్రబలాం వేదనాం సహతాం-స్వయం కృతాపరాధమసమానమేవ శరణమితి భావః॥ ... ... *

మూ॥౫౧ { సురతశ్రమసంభృతో ముఖే ధ్రియతే స్వేదలవోద్గమోఽపి తే। అథ చాస్తమితా త్వమాత్మనా ధిగిమాం దేహభృతామసారతామ్॥ }

౫౧॥సురతేతి॥ సురతశ్రమేణ సంభృతః జనితః స్వేదలవోద్గమోఽపి స్వేదబిందూదయోఽపి-తే ముఖే ధ్రియతే అవతిష్ఠతే - ధృఙ్ అవస్థానే ఇతి ధాతోః తౌ...దికాత్ కర్తరి లట్ (*) రిఙ్ శయగ్లిఙ్క్షు ఇతి రిఙ్ - అథ త్వం ఆత్మనా రూపేణ అస్తమితా చ (*) ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానాత్ తృతీయా- ఇమాం దేహభృతాం అసారతాం అస్థిరత్వం ధిక్ - నిందామ ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ధిఙ్ నిర్భ...ర్త్సననిందయోరిత్యమరః (*) ఉభసర్వతసోః కార్యాధిగుపర్యాదిషు త్రి

మ- ద్వితీయామైత్రీడితాం తేమత తోఽన్యత్రాపిదృశ్యత ఇతిధిక్షుపయోగా ద్ద్వితీయా॥ ... ... ❁

మూ॥ ౫౧ { మనసాపినవిప్రియంమయా కృతపూర్వంతవకింజహాసిమా
మ్ ।ననుశబ్దపతిః క్షితేరహంత్వయిమేభావనిబంధనారతిః॥ }

౫౧॥మనసేతి॥ మయా మనసాపి - తవ విప్రియం న కృతపూర్వం న కృతమి త్యర్థః(౧) సుప్సుపేతి సమాసః కిం మాం జహాసి - నను అహం క్షితేః శబ్దపతిః శబ్దతఏ వ పతిః న త్వర్థతః ఇత్యర్థః - భావనిబంధనా భావహేతుకా అభిప్రాయపూ ర్వికా స్మరనిబంధనా వా॥ని॥ భావస్స్యాత్స్వభావాభిప్రాయ చేష్టాత్మజన్మస్వితి సర్వత్రాప్యమరః - సా రతిస్తు మే త్వయ్యేవ॥ ... ❁

మూ॥ ౫౨ { కుసుమోత్ఖచితాన్వలీమతశ్చలయన్భృంగరుచస్తవాలకాన్ ।
కరభోరుకరోతిమారుతస్త్వదుపావర్తనశంకిమేమనః॥ ❁ }

౫౨॥కుసుమేతి ॥ కుసుమైః ఉత్ఖచితాన్ గ్రథితాన్ వలీమతః భంగీయు క్తాన్ భృంగరుచః నీలాన్ తవ అలకాన్ చూర్ణకుంతలాన్॥ని॥ అలకాశ్చూ ర్ణకుంతలా ఇత్యమరః - చలయన్ కంపయన్(❁) ఉత్తాంభ్రాన్త్వ ఇతి హ్రా న్వః - మారుతః వాయుః - హే కరభోరు మే మనః త్వదుపావర్తనశంకి కరోతి. త్వజ్జీవనశంకి కరోతీత్యర్థః॥ ... ... ❁

మూ॥ ౫౩ { తదపోహితుమర్హసిప్రియే ప్రతిబోధేనవిషాదమాశుమే ।
జ్వలితేనగుహాగతంతమస్తుహినాద్రేరివనక్తమోషధిః॥ ❁ }

౫౩ ॥ తదితి ॥ హే ప్రియే తత్తస్మాత్ - ఆశు ప్రతిబోధేన మే విషాదం న క్తం ధాత్రౌ॥ని॥ అథ దోషావనక్తంచ రజనావిత్యమరః - ఓషధిస్తృణ జ్యోతిరాఖ్యా లతా - జ్వలితేన ప్రకాశేన తుహినాద్రేః హిమాద్రేః॥ని॥ తు షారస్తుహినం హిమమిత్యమరః - గుహాగతం గుహాస్థితం తమ ఇవ అపోహి తుం నిరసితుం అర్హసి॥ ... ... ❁

మూ॥ ౫౪ { ఇదముచ్ఛ్వసితాలకంముఖంతవవిశ్రాంతకథందునోతిమామ్ ।
నిశిసుప్తమివైకపంకజంవిరతాభ్యంతరషట్పదస్వనమ్॥ ❁ }

౫౪॥ఇదమితి॥ఇదం ఉచ్ఛ్వసితాలకం చలితకుంతలం - విశ్రాంతకథం నివృత్తసల్లాపం - తవ ముఖం నిశి సుప్తం నిమీలితం - విరతః ఉపరతః అభ్యంత రం అంతః షట్పదానాం భ్రమరాణాం॥ని॥ షట్పదభ్రమరాళ య ఇత్యమరః - స్వనో యస్య తత్ - నిశ్శబ్దభృంగయుక్తమిత్యర్థః - ఏకపంకజ మివ మాం దునోతి పరితాపయతి॥ ... ❁

మూ ౫౬ {శశినంపునరేతిశర్వరీదయితాద్వంద్వచరంపతత్రిణమ్।ఇతి
తౌవిరహాంతరక్షమౌకథమత్యంతగతానమాందహేః ॥}

౫౬॥శశినమితి॥శర్వరీరాత్రిః శశినంచంద్రంపునరేతి-ప్రాప్నోతిద్వంద్వభూతశ్చరతీతిద్వంద్వచరస్తంపతత్రిణంచక్రవాకం-దయితాచక్రవాకీపునరేతి-ఇతిహేతోఃతౌశశిచక్రవాకౌవిరహాంతరక్షమౌవిరహావధిసహౌ॥ ని॥అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేద తాదర్థ్యే ఇత్యమరః - అత్యంతగతాపునరావృత్తిరహితాత్వంతుమాంకథంనదహేః॥ ... ❁

మూ ౫౭ {నవపల్లవసంస్తరేపితేమృదుదూయేతయదంగమర్పితమ్।త
దిదంవిషహిష్యతేకథంవదవామోరుచితాధిరోహణమ్॥}

౫౭॥నవేతి॥ నవపల్లవసంస్తరేనూతనప్రవాళశయనే - అర్పితమపితేతవమృదుయదంగంశరీరం - దూయేతపరితప్తంభవతి - వామాసుందరాఊరూయస్యాస్సావామోరూః ॥ ని ॥ వామంస్యాత్సుందరేసవ్య ఇతికేశవః (❁) సంహితశఫలక్షణవామాదేశ్చేత్యూఙ్ప్రత్యయః - హే వామోరు-తదిదమంగంచితాయాఃకాష్ఠసంచయస్యఅధిరోహణంకథంవిషహిష్యతేవద॥ ... ... ❁

మూ ౫౮ {ఇయమప్రతిబోధశాయినీంరశనాత్వాంప్రథమారహస్స
ఖీ।గతివిభ్రమసాదనీరవానశుచానానుమృతేవలక్ష్యతే॥}

౫౮ ॥ ఇయమితి ॥ ఇయంప్రథమారహస్సఖీ - సురతసమయేప్యనపాయాదితిభావః - గతివిభ్రమసాదేనగతివిలాసోపరమేణనీరవానిశ్శబ్దా-రశనామేఖలా॥ని॥స్త్రీకట్యాంమేఖలాకాంచీసప్తకీరశనాస్త్రియామిత్యమరః - అప్రతిబోధంఅపునరుద్బోధంయథాతథాశాయినీం మృతామిత్యర్థః - శుచాత్వామనుత్వయాసహ (❁) తృతీయార్థఇత్యనుశబ్దస్యకర్మప్రవచనీయత్వే (❁) కర్మప్రవచనీయయుక్తేద్వితీయేతిద్వితీయా-శుచాన్మృతేవనలక్ష్యతఇతిన-లక్ష్యతఏవేత్యర్థః-ద్వౌనఞౌప్రకృతమర్థంగమయత ఇతిన్యాయాత్॥ ... ... ❁

మూ ౫౯ {కలమన్యభృతాసుభాషితంకలహంసీషుగతంమదాలసమ్।
హరిణీషువిలోలమీక్షితంపవనాధూతలతాసువిభ్రమాః॥}

౫౯॥కలమితి॥అన్యభృతాసుకోకిలాసు - కలంభాషితంమధురభాషణం-కలహంసీషుమదేనఅలసంమధురంగతంగమనం - హరిణీషువిలోలం వీక్షితంచంచలాదృష్టిః-పవనేనఆధూతాసులతాసువిభ్రమాః-విలాసాః- ఇత్యమీపూర్వోక్తాఃగుణాఃకలభాషణాదయః-ఏవమయుక్తేషుకోకిలాదిషున్య

స్థాపయిష్యతీతి॥ ... ...

మూ. ౫౯ { త్రిదివోత్సుకయాప్యవేక్ష్య మాం నిహితాస్సత్యమమీ గుణాస్త్వయా। విరహే తవ మే గురువ్యథం హృదయం న త్వవలంబితుం క్షమాః॥ }

౫౯॥ త్రిదివేతి॥ త్రిదివోత్సుకయాపి ఇహ జీవితాత్ ఏవ స్వర్గం ప్రతి ప్రస్థితయాపి త్వయా-మామవేక్ష్య విరహేణ మాం విచార్య- అమీ గుణాః సత్యం నిహితాః- మత్పాణిధారణోపాయతయా స్థాపితా ఇత్యర్థః- కింతు తవ విరహే గురువ్యథం అతిదుఃఖం- మే మమ హృదయం అవలంబితుం స్థాపయితుమిత్యర్థః- న క్షమాః న శక్తాః- తే పిత్వత్సంగమ ఏవ సుఖకారిణః నాన్యథా త్వత్ప్రాణానుత్క్రాంతం తీతి భావః॥ ... ...

మూ. ౬౦ { మిథునం పరికల్పితం త్వయా సహకారః ఫలినీ చ నన్విమౌ। అవిధాయ వివాహసత్క్రియామనయోర్గమ్యత ఇత్యసాంప్రతమ్॥ }

౬౦॥ మిథునమితి॥ సహకారః చూతవిశేషః- ఫలినీ ప్రియంగులతా చేతి ఇమౌ ప్రియంగులతా సహకారౌ॥ ని॥ ప్రియంగుః ఫలినీ ఫలీత్యమరః త్వయా మిథునం పరికల్పితం ననుమిథునత్వేనాభ్యమాని అనయోః వివాహసత్క్రియాం వివాహమంగళం- అవిధాయ అకృత్వా గమ్యత ఇత్యసాంప్రతం అయుక్తం మాతృవిహీనానాం మాతరం వినా నకిం త్సుఖమస్తీతి భావః॥ ... ...

మూ. ౬౧ { కుసుమం కృతదోహదస్త్వయా యదశోకోయముదీరయిష్యతి। అలకాభరణం కథన్ను తత్తవ నేష్యామి నివాపమాల్యతామ్॥ ౧ }

౬౧॥ కుసుమమితి॥ త్వయా కృతం పాదప్రహారో దోహదం పాదతాడనరూపం యస్య సః- అయం అశోకః- యత్ కుసుమం ఉదీరయిష్యతి ఉత్పాదయిష్యతి. తవ అలకానాం ఆభరణభూతం తత్ కుసుమం నివాపమాల్యతాం కథన్నేష్యామి॥ ని॥ పితృదానం నివాపస్స్యాదిత్యమరః॥ ... ...

మూ. ౬౨ { స్మరతేవ సశబ్దనూపురం చరణానుగ్రహమన్యదుర్లభమ్। అమునా కుసుమాశ్రువర్షిణా త్వమశోకేన సుగాత్రి శోచ్యసే॥ }

౬౨॥ స్మరతేతి॥ అన్యదుర్లభం కింతు స్మర్తవ్యమేవేత్యర్థః- సశబ్దం నూపురం యస్మిన్ తం చరణేనానుగ్రహం తాడనరూపం స్మరతేవ కుసుమాన్యేవ అశ్రూణి తద్వర్షిణా అమునా అశోకేన హే సుగాత్రి (౧) అంగగాత్రకంఠేభ్యో వక్తవ్యమితి వక్తవ్యాత్ జీష్- త్వం శోచ్యసే॥ ... ...

మూ. ౬౩ { తవ నిశ్శ్వసితానుకారిభిర్బకులైరర్ధచితాం సమం మయా। అసమాప్య విలాసమేఖలాం కిమిదం కిన్నరకంఠి సుప్యతే॥ ౧ }

౬౩॥ తవేతి॥ తవ నిశ్శ్వసితానుకారిభిః సౌగంధ్యేన త్వన్నిశ్శ్వాసోపమైః

కలత్రైర్వాకళపుష్పైః మయాసమం అధరోచితాంఅర్ధం యథాతథవతితస్థార తాంవిలాసమేఖలాంఅనమాత్య అనమాతయ్యకిన్నరస్యేవకంఠో యస్యా స్సాకిన్నరకంఠీ (✽) అంగగాత్రేత్యాదినాఙీప్ - హేకిన్నరకంఠికిమిదం సువ్యతే- అనుచితమిత్యర్థః॥ ... ... ✽

మూ ౬౪

> సమదుఃఖసుఖస్సఖీజనః ప్రతిపచ్చంద్రనిభోయమర్భకః।
> అహమేకరసస్తథాపి తేవ్యవసాయః ప్రతిపత్తినిష్ఠురః॥ ✽

౬౪॥సమేతి॥సఖీజనఃసమదుఃఖసుఖఃత్వద్దుఃఖేనదుఃఖీత్వత్సుఖేనసుఖీత్యర్థః-అయమర్భకఃబాలః-ప్రతిపచ్చంద్రనిభఃదర్శనీయఃవర్ధిష్ణుశ్చేత్యర్థః- ప్రతిపచ్ఛబ్దేనద్వితీయాలక్ష్యతే-ప్రతిపచ్చంద్రస్యదర్శనాయోగ్యత్వాత్ అహంఏకరసఃసమానురాగః॥స॥శృంగారాదౌవిషేవీర్యేగుణేరాగేద్రవేరసఇత్యమరః-తథాపిజీవనసామర్థ్యేసత్యపీత్యర్థః- తేతవవ్యవసాయఃత్వస్తృత్యాగరూపోవ్యాపారఃప్రతిపత్తినిష్ఠురఃస్మర్తుంనశక్యఃకిముతాధికర్తుమితిభావః॥ ... ... ✽

మూ ౬౫

> ధృతిరస్తమితారతిశ్చ్యుతావిరతంగేయమృతుర్నిరుత్సవః।
> గతమాభరణప్రయోజనంశయనీయంపరిశూన్యమద్యమే॥ ✽

౬౫॥ ధృతిరితి ॥ అద్యమేధృతిఃధైర్యంప్రీతిర్వా॥స॥ధృతిస్సంతోషధైర్యయోరితివిశ్వః- అస్తమితానాశంగమితా- రతిఃరమణంచ్యుతా - గేయంవిరతం- ఋతుఃవసంతాదిఃనిరుత్సవః - ఆభరణానాంప్రయోజనంఫలంగతంఅపగతం శేతేఅత్రేతిశయనీయంతల్పం(✽) కృత్యల్యుటోబహుళమిత్యధికరణార్థేఅనీయర్ప్రత్యయః-పరిశూన్యంరిక్తం-త్వాంవినాసర్వంనిష్ఫలమిత్యర్థః॥ ... ... ✽

మూ ౬౬

> గృహిణీసచివస్సఖీమిథఃప్రియశిష్యాలలితేకలావిధౌ।కరు
> ణావిముఖేనమృత్యునాహరతాత్వాంవదకింనమేహృతమ్

౬౬ ॥ గృహిణీతి ॥ హేప్రియేత్వమేవమేగృహిణీదారాః-సచివఃబుద్ధిసహాయఃమంత్రీ-మిథఃరహసిసఖీనర్మసచివః లలితేమధురేకళావిధౌగీతవాదిత్రాదిచతుష్షష్టికళాప్రయోగేప్రియశిష్యా - అతఃత్వాంసర్వసమష్టిరూపాంహరతాఅతఏవకరుణావిముఖేన కృపాశూన్యేనమృత్యునామేమమసంబంధికింనహృతంవద-సర్వమేవహృతమిత్యర్థః॥ ... ... ✽

చతుష్షష్టికళాయాంభోజరాజః-

గీతం-వాదిత్రం-నృత్తం-నాట్యం-చిత్రం-పుస్తకకర్మ-పత్రచ్ఛేద్యం-లిపిజ్ఞానం-వచనకౌశలం-వైలక్షణ్యం-మాల్యవిధిః-గంధయుక్తిః-ఆస్వాద్య

విధానం- అనురంజనజ్ఞానం - రత్నపరీక్షా- సీవ్యం- ఉపకరణక్రియా
ఆజీవజ్ఞానం- తిర్యగ్యోనిచికిత్సితం- మాయాకృతం- పాషండసమయ
జ్ఞానం - క్రీడాకౌశలం. సంవాహనం- శరీరసంస్కారకౌశలం- అయ
ప్రాప్తిః- రత్యుపవిధానం-యావసంఖ్యా- క్రియామార్గః-జీవగ్రహణం
నయజ్ఞానం-చిత్రవిధిః. గూఢరాశిః - తులావిధిః-శీఘ్రగ్రహణం-అను
ప్రాప్తిః-రేఖాస్మృత్యనుక్రమః-లీలావ్యాపారమోహనం-ఫలవ్యామోహ
ఇతిహాసాంతరం-గ్రహణాదానం-ఉపస్థానవిధిః-యుద్ధం-తతం - గతం-
స్త్రీప్రేషణమధావగ్రహణం-స్వరాగప్రకాశనం-ప్రత్యంగదానం-నఖవిచా
రః- దంతవిచారః - నీవీస్రంసనం- గుహ్యస్పర్శనలోమ్యం - పరమార్థ
కౌశలం- భూషణం-సమానార్థతా-ప్రోత్సాహనం- మృదుక్రోధప్రవ
ర్తనం-సమ్యక్ప్రసాదనం- సుప్తాపరిత్యాగః-చరమస్వాపవిధిః-గుహ్యగ్ర
హః- సాశ్రుపాతనం - రమణస్యాపేక్షణం - స్వయంశయనక్రియా- త్రస్థి
తానుగమనం.పునర్నిరీక్షణమితికళానాంచతుష్షష్టిః॥................ ౸

మూ.౬౮ { మదిరాక్షిమదాననార్పితంమధుపీత్వారసవత్కథంనుమే।అ
నుపాస్యసిబాష్పదూషితంపరలోకోపనతంజలాంజలిమ్॥ ... }

౬౮॥ మదిరేతి॥ యద్యపిమాద్యత్యనయేతిమదిరాసురేతిప్రసిద్ధం- త
థాపినార్థ్యోమదిరలోచనా ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్ - మాద్యత్యనే
నేతిమదిరంమదకరమాత్రమిత్యాచక్షతే ౸ అపిమదిమదిరేత్యాదినాకిర
చ్ప్రత్యయః-హేమదిరాక్షిమదకరాక్షి. మదాననేనఅర్పితదత్తంరసవత్
స్వాదుతరంమధుపీత్వా-బాష్పదూషితంఅశ్రుభిస్తప్తమిత్యర్థః - తమపిపర
లోకాయఉపనతంనివాపార్థం మేజలాంజలింకథంనుఅనుపాస్యసిఅనంత
రంపాస్యసి-తదనంతరంఇదమనర్హమిత్యర్థః-అత్రేదంధ్వన్యతే-మద్యా
పాకోష్ణముదకమనుపానంయథాహవాహటః॥శ్లో॥అనుపానంహిమంవారి
యవగోధూమయోర్హితమ్। మధుమద్యేపిబేత్ ఉష్ణ దధ్రికోష్ణంపిష్టమయే
ష్వితి - తచ్చఇహైవోపయుజ్యతేఇదంతూష్ణంలోకాంతరోపయోగిత్వా
యుక్తేదవిరోధాత్కథమనుపాస్యసీతి॥ ... ... ౸

మూ.౬౯ { విభవేపిసతిత్వయావినాసుఖమేతావదజస్యగణ్యతామ్।అహృ
తస్యవిలోభనాంతరైర్మమసర్వేవిషయాస్త్వదాశ్రయాః॥ }

౬౯॥ విభవఇతి॥ విభవేపిఐశ్వర్యేసత్యపిత్వయావినా-అజస్యపితా
న చేవసుఖంగణ్యతాం-యావత్త్వయాసహభుక్తంతతోన్యన్నకించిదపి
వ్యతీత్యర్థః-కుతఃవిలోచనాంతరైఃఅహృతస్యఅనాకృష్టస్య. మమసర్వేవి

పయాః త్వదాశ్రయాః తవప్రిధానాః- త్వాంవినానకించిన్మమరోచక
మస్తీత్యర్థః॥ ... ... ❋

మూ ౬౯ {విలపన్నితికోసలాధిపఃకరుణార్థగ్రథితంప్రియాంప్రతి । అ
కరోత్పృథివీరుహానపిస్రుతశాఖారసబాష్పదూషితాన్॥ ❋}

౬౯॥విలపన్నితి॥కోసలాధిపఃఅజఃఇతికరుణఃశోకరసః సఏవార్థః
తేనగ్రథితంయథాతథా॥ని॥కరుణస్తురసేస్యాత్కృపాయాంకరుణామతేతి
విశ్వః ప్రియాంఇందుమతీంప్రతివిలపన్ పృథివీరుహాన్ వృక్షానపిస్రుతాః
శాఖారసాఃమకరందాఏవబాష్పాస్తైః దూషితాన్ అకరోత్ - అచేత
నానపిరోదయతీత్యర్థః॥ ... ... ❋

మూ ౭౦ {అథతస్యకథంచిదంకతఃస్వజనస్తామపనీయసుందరీమ్। వి
ససర్జతదంత్యమండనామనలాయాగరుచందనైధసే॥}

౭౦॥అథేతి॥అథస్వజనఃబంధువర్గఃతస్యఅజస్యఅంకతఃఉత్సంగా
త్ - కథంచిదపనీయతత్తదేవ అంత్యమండనంయస్యాస్తాం తాంసుందరీం
ఇందుమతీం.అగరూణిచందనానిచఏధాంసిఇంధనానిచయస్యతస్మై॥ని॥ కా
ష్ఠందార్విధనంత్వేధఇధ్మమేధస్సమిత్స్త్రియామిత్యమరః - అనలాయ
పావకాయవిససర్జత్యక్తవానిత్యర్థః॥క్రియాగ్రహణమపికర్తవ్యమితి
క్రియామాత్రయోగేపిసంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ॥ ...

మూ ౭౧ {ప్రమదామనుసంస్థితశ్శుచానృపతిస్సన్నితివాచ్యదర్శనాత్।
నచకారశరీరమగ్నిసాత్సహదేవ్యానతుజీవితేచ్ఛయా॥ ❋}

౭౧॥ప్రమదామితి॥నృపతిస్స మహారాజస్సన్ శుచాశోకేనప్రమ
దామనుప్రమదయాసహ ❋ తృతీయార్థ ఇత్యనోకర్మప్రవచనీయ
త్వాత్ద్వితీయా-సంస్థితః మృతఇతివాచ్యదర్శనాత్ అపవాదజ్ఞానా
దిత్యర్థః- దేవ్యాఇందుమత్యాసహశరీరంఅగ్నిసాత్ అగ్న్యధీనంనచకార ❋
దధీనవచనఇతిసాతిప్రత్యయః-జీవితేచ్ఛయాతున॥ ... ❋

మూ ౭౨ {అథతేనదశాహతఃపరేగుణశేషాముపదిశ్యసుందరీమ్। విదు
షావిధయోమహర్ధయఃపురఏవోపవనేసమాపితాః॥ ❋}

౭౨॥అథేతి॥అథవిదుషాతేనఅజేన-గుణాఏవశేషాయస్యాస్తాంగుణ
శేషాంసుందరీంఇందుమతీముపదిశ్యఉద్దిశ్య -దశానామహ్నాంసమాహారః
దశాహః ❋ తద్ధితార్థేత్యాదినాసమాహారేద్విగుః తత్పురుషః సమాహారస్యై
కత్వాదేకవచనం ❋ రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్ప్రత్యయః (❋) రాత్రా
హ్నాహాః పుంసీతిపుంలింగతా (❋) [illegible] ఇత్యహ్నాదేశోన

భవతి(*) ససంఖ్యాదేస్సమాహారఇతినిషేధాత్ -తత స్తస్మిన్-తస్మాద్దశా
హతఃపరేఊర్ధ్వంక్రత్వాః మహాధనాయాః విధయః క్రియాః-పురఃపుర్యాః
ఉపవనేఉద్యానవనఏవసమాపితాఃసంపూర్ణామనుష్ఠితాఇత్యర్థః-నచా
త్రదశాహతఇత్యస్య॥శ్లో॥శుద్ధ్యేద్విప్రోదశాహేనద్వాదశాహేనభూమిపఇతి
మనువచనవిరోధశ్శంకనీయః-తస్యనిర్గుణక్షత్రియవిషయత్వాత్ - గు
ణవత్క్షత్రియస్యతుదశాహతశ్శుద్ధిమాహ- పరాశరః॥శ్లో॥క్షత్రియస్తుదశా
హేనస్వకర్మనిరతశ్శుచిరితి- సూచ్యతేసాప్యపిగుణవత్త్వంవిదుషేతి॥ ...

మూ ౭౩ {నవివేశపురీంతయావినాక్షణదాపాయశశాంకదర్శనః । పరి}
{వాహమివావలోకయన్స్వశుచఃపౌరవధూముఖాశ్రుషు ॥}

౭౩॥నఇతి॥తయాఇందుమత్యావినాక్షణదాయాఃరాత్రేః॥ని॥ ని
శానిశీథినీరాత్రిస్త్రియామాక్షణదాక్షపేత్యమరః. అపాయేవిగమేఅ
గమఇత్యర్థః-యఃశశాంకః చంద్రఃసఇవదృశ్యమానఇత్యర్థః-కర్మణ్యన
ల్యుట్ ప్రత్యయః-సఃఅజః-పౌరవధూముఖాశ్రుషుస్వశుచఃస్వశోకస్య
పరివాహంజలోచ్ఛ్వాసమివఅవలోకయన్॥ని ॥ జలోచ్ఛ్వాసాఃపరీవాహాఇ
త్యమరఃస్వదుఃఖపూరాతిరేకమివపశ్యన్పురీంఅయోధ్యాంవివేశప్రవిష్టః
ఇన్దుమత్యాఃసంఖ్యాదీనాం నాగరజనానాంసదుఃఖసూచనాత్పౌ
రాపేక్షానిర్వహతి॥ ... ... *

మూ ౭౪ {అథతంసవనాయదీక్షితఃప్రణిధానాద్గురురాశ్రమస్థితః।}
{అభిషంగజడంవిజజ్ఞివానితిశిష్యేణకిలాన్వబోధయత్॥}

౭౪॥అథేతి॥అథసవనాయయాగాయదీక్షితఃగురుఃవసిష్ఠఃఆశ్రమ
స్థితఃస్వాశ్రమఏవస్థితస్సన్ ప్రణిధానాత్ ధ్యానాత్ తంఅజంఅభిషంగజ
డందుఃఖమోహితంవిజజ్ఞివాన్జ్ఞాతవానపి(*)క్వసుశ్చేతిక్వసుప్రత్యయః ఇ
తివక్ష్యమాణప్రకారేణశిష్యేణబోధయిత్వాఅబోధయత్ - బుధ్యతే
ర్ణ్యంతాల్లుఙ్ ॥ ... ...

మూ ౭౫ {అసమాప్తవిధిస్తపోనిధిస్తవవిద్వానపితాపకారణమ్ । నభ}
{వంతమలంస్థితస్స్వయంప్రకృతౌస్థాపయితుంయతశ్చ్యుతమ్॥}

౭౫॥వసిష్ఠశిష్యఆహ॥అసమాప్తేతి॥యతఃహేతోః తపోనిధిఃవసిష్ఠః
అసమాప్తవిధిఃఅసమాపితక్రతుః - అతోహేతోః తవతాపకారణందుఃఖ
హేతుంకళత్రనాశరూపంవిద్వాన్జానన్నపి(*) విదేశ్శతుర్వసురితివసా
దేశః(*)నలోకేత్యాదినాషష్ఠీప్రతిషేధః- చ్యుతంప్రకృతేశ్చ్యుతంభ
వంతంప్రకృతౌస్వభావేస్థాపయితుం - ఆశ్వాసయితుమిత్యర్థః-స్వయం

నోపస్థితః సాగత ఇత్యర్థః॥ ... ... ❁

మూ౭౬ { మయి తస్య సువృత్త వర్తతే లఘుసందేశపదా సరస్వతీ। శృణు
విశ్రుతసత్త్వసార తాం హృది చైనాముపధాతుమర్హసి॥ ❁ }

౭౬॥ మయీతి॥ హే సువృత్త సదాచార-సందిశ్యత ఇతి సందేశః సందేష్టవ్యార్థః తస్య పదాని వాచకాని- లఘూని సంక్షిప్తాని సందేశపదాని యస్యాం సా లఘుసందేశపదా-తస్య మునేః వసిష్ఠస్యేత్యర్థః సరస్వతీ వాక్-మయి వర్తతే॥ సి॥ గీర్వాగ్వాణీ సరస్వతీత్యమరః- హే విశ్రుతసత్త్వసార ప్రఖ్యాతైశ్వర్యాతిశయ- తాం సరస్వతీం శృణు-శ్రుత్వా మే నాం వాచం హృది మనసి ఉపధాతుం ధారయితుం చార్హసి॥ ... ❁

మూ౭౭ { పురుషస్య పదేష్వజన్మనః సమతీతం చ భవచ్చ భావి చ। స
హి నిష్ప్రతిఘేన చక్షుషా త్రితయం జ్ఞానమయేన పశ్యతి }

౭౭॥ వక్ష్యమాణార్థోపయుక్తం మునేస్సర్వజ్ఞత్వం తావదాహ పురుషస్యేతి॥ అజన్మనః పురుషస్య పురాణపురుషస్య భగవతస్త్రివిక్రమస్య- పదేషు విక్రమేషు భువనేష్విత్యర్థః-సమతీతం భూతం చ భవత్ వర్తమానం చ భావి భవిష్యచ్చేతి త్రితయం- నిష్ప్రతిఘేన అప్రతిబంధేనేత్యర్థః- జ్ఞానమేవ జ్ఞానమయం తేన చక్షుషా దృష్ట్యా సః వసిష్ఠః పశ్యతి హి- అతః తదుక్తిషు న సంశయితవ్యమిత్యర్థః॥ ... ...

మూ౭౮ { చరతః కిల దుశ్చరం తపస్తృణబిందోః పరిశంకితః పురా। ప్ర
జిఘాయ సమాధిభేదినీం హరిరస్మై హరిణీం సురాంగనామ్॥ }

౭౮॥ చరత ఇతి॥ పురా కిల దుశ్చరం తీవ్రం తపః చరతః తృణబిందోః తృణబిందునామకాదృషేః పరిశంకితః భీతః- కర్తరి క్తః (❁) భీత్రార్థానాం భయహేతురిత్యపాదానాత్పంచమీ - హరిః ఇంద్రః సమాధిభేదినీం తపోఘాతినీం హరిణీం నామ సురాంగనాం అప్సరసం- అస్మై తృణబిందవే ప్రజిఘాయ ప్రేషితవాన్॥ ... ... ❁

మూ౭౯ { స తపఃప్రతిబంధమన్యునా ప్రముఖావిష్కృతచారువిభ్రమామ్।
అశపద్భవ మానుషీతి తాం శమవేలాప్రళయోర్మిణా భువి॥ ❁ }

౭౯॥ స ఇతి॥ సః మునిః శమః శాంతిరేవ వేలా మర్యాదా తస్యాః ప్రళయోర్మిణా ప్రళయకాలతరంగేణ శమవిఘాతకేనేత్యర్థః॥ సి॥ అబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలా కాలమర్యాదయోరపీత్యమరః - తపసః ప్రతిబంధేన విఘ్నేన యో మన్యుః క్రోధః తేన హేతునా ॥ సి ॥ మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః - ప్రముఖే అగ్రే ఆవిష్కృతః ప్రకటితః చారుర్విభ్రమః మనోహరవిలా

సోఽయం యా సా తాం హరిణీం ధృత్వా భూలోకే మానుషీ మనుష్యా స్త్రీ భవేత్యశపత్ శశాప॥ ... ... ❁

మూ౮౦ { భగవన్పరవానయం జనః ప్రతికూలాచరితం క్షమస్వ మే। ఇతి
చోపనతాం క్షితిస్పృశం కృతవానాసురపుష్పదర్శనాత్॥ }

౮౦॥ భగవన్నితి॥ హే భగవన్ మహర్షే అయం జనః పరో స్వామీ అస్తి స్వామిత్వేనేతి పరవాన్ పరాధీనః - అయమితి తస్యా ఆత్మనిర్దేశః-అహం పరాధీనేత్యర్థః- మే మమ ప్రతికూలాచరితం అంతరాయం క్షమస్వ - ఇతి అనేన ప్రకారేణ ఉపనతాం శరణం గతాం హరిణీం సురాంగనాం ఆసురపుష్పదర్శనాత్ సురపుష్పదర్శనపర్యంతం - క్షితిం స్పృశతీతి క్షితిస్పృక్ తాం క్షితిస్పృశం మానుషీం కృతవాన్ అకరోత్ - దివ్యపుష్పదర్శనం శాపావధిరిత్యనుగృహీతవానిత్యర్థః॥ ... ... ❁

మూ౮౧ { క్రథకైశికవంశసంభవా తవ భూత్వా మహిషీ చిరాయ సా।
ఉపలబ్ధవతీ దివశ్చ్యుతం వివశా శాపనివృత్తికారణమ్॥ ❁ }

౮౧॥ క్రథకైశికేతి॥ క్రథకైశికానాం రాజ్ఞాం వంశే సంభవో యస్యాస్సా సురాంగనా - తవ మహిషీ భూత్వా చిరాయ దివః స్వర్గాత్ చ్యుతం శాపనివృత్తికారణం సురపుష్పరూపం ఉపలబ్ధవతీ ప్రాప్తవతీ - వివశా - అభూదితి శేషః - మృతేత్యర్థః॥ ... ... ❁

మూ౮౨ { తదలం తదపాయచింతయా విపదుత్పత్తిమతాముపస్థితా। వసు
ధేయమవేక్ష్యతాం త్వయా వసుమత్యా హి నృపాః కలత్రిణః॥ }

౮౨॥ తదితి॥ తత్ తస్మాత్ తస్యాః ఇందుమత్యాః అపాయచింతయా నాశచింతయా - అలం - తన్మరణం న చింత్యమిత్యర్థః - నిషేధక్రియాం ప్రతికరణత్వాచ్చింతయేతి తృతీయా - కుతో న చింత్యం. యతః ఉత్పత్తిమతాం జన్మవతాం విపత్ విపత్తిః ఉపస్థితా సిద్ధా - జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యురిత్యర్థః - నను తథాపి కలత్రహీనస్య కిం జీవితం తత్రాహ - వసుధేతి - త్వయా ఇయం వసుధా భూమిః॥ ని॥ వసుధోర్వీ వసుంధరేత్యమరః - అవేక్ష్యతాం పాల్యతాం - హి యస్మాత్ కారణాత్ - నృపాః రాజానః వసుమత్యా భువా కలత్రిణః కలత్రవంతః - తస్మాన్న శోచితవ్యమిత్యర్థః॥ ని॥ కలత్రం శ్రోణి భార్యయోరిత్యమరః- ... ...

మూ౮౩ { ఉదయే మదవాచ్యముజ్ఝతా శ్రుతమావిష్కృతమాత్మవత్తయా।
మనసస్తదుపస్థితే జ్వరే పునరక్లీబతయా ప్రకాశ్యతామ్॥ ... ❁ }

౮౩॥ ఉదయ ఇతి॥ ఉదయే అభ్యుదయే సతి - మదేన యద్వాచ్యం నిందా

తద్రఘుణాపరిహృతా. కస్మాదహేతో? అమాద్యతా త్వయా-ఆత్మవత్త్
యా అవికృతచిత్తవత్తయా లింగేన-శ్రుతం - శాస్త్రజనితంజ్ఞానం - ఆవి
ష్కృతం ప్రకాశితమిత్యర్థః - తత్ - మనసిజ్వరేణ తాపేనవ్యస్థి
తేహాస్త్రైణతి-అక్లీబతయా అకాతర్యేణ తింగేన-పునః ప్రకాశ్యతాం-విము
షాః సర్వావస్థాసు ధైర్యేణభవితవ్యమితిభావః ॥ ❀

మూ॥ ౮౫ { రుదతా కుత ఏవ సా పునర్భవతా నానుమృతాపి లభ్యతే। పర
లోకజుషాం స్వకర్మభిర్గతయో భిన్నపథా హి దేహినామ్ ॥ }

టీ॥ ౮౫॥ ఇతశ్శోపిన రోదితవ్యమిత్యాహ॥ రుదతేతి॥ రుదతా ధనతా సా కుత
ఏవ పునః-నలభ్యత ఇత్యర్థః - యతః అనుమ్రియత ఇత్యనుమృత్ తేన అనుమృ
తా అనుమృతవతాపి భవతా పునః నలభ్యతే నన్వనుమృతేనపరత్ర లభ్యతేత
త్రాహ - పరలోకజుషాం లోకాంతరజుషాం దేహినాం గమ్యంత ఇతి గత
యః గమ్యస్థానాని - స్వకర్మభిః పుణ్యపాపైః భిన్నపథాః హి పృథక్కృతమా
ర్గాః హి - పరత్రాపి స్వస్వకర్మానురూపఫలభోగాయ భిన్నభిన్నదేశగమ
నాన్నమృతేనాపి లభ్యత ఇత్యర్థః - ... ... ❀

మూ॥ ౮౬ { అపశోకమనాః కుటుంబినీమనుగృహ్ణీష్వ నివాపదత్తిభిః।
స్వజనాశ్రు కిలాతిసంతతం దహతి ప్రేతమితి ప్రచక్షతే॥ }

టీ॥ ౮౬॥ అపేతి॥ కింతు అపశోకమనాః నిర్దుఃఖచిత్తస్సన్-కుటుంబినీం ప
త్నీం॥ ని॥ భార్యాజాయాథపుంభూమ్ని దారాస్స్యాత్తు కుటుంబినీత్యమరః-
నివాపదత్తిభిః పిండోదకాదిదానైః అనుగృహ్ణీష్వ తర్పయేత్యర్థః అన్యథా దో
షమాహ అతిసంతతం అవిచ్ఛిన్నం స్వజనానాం బంధూనాం అశ్రు-ప్రేతం
మృతం॥ ని॥ పరేతప్రేతసంస్థితా ఇత్యమరః-దహతి-ఇతి ప్రచక్షతే కిలమన్వా
దయః - అత్ర యాజ్ఞవల్క్యః॥ శ్లో॥ శ్లేష్మాశ్రు బాంధవైర్ముక్తం ప్రేతో
భుంక్తే యతోఽవశః। అతో నరోదితవ్యం హి క్రియాః కార్యాస్స్వశక్తిత ఇతి॥

మూ॥ ౮౭ { మరణం ప్రకృతిశ్శరీరిణాం వికృతిర్జీవితముచ్యతే బుధైః।
క్షణమప్యవతిష్ఠతే శ్వసన్యది జంతుర్ననులాభవానసౌ॥ }

టీ॥ ౮౭॥ మరణమితి॥ శరీరిణాం మరణం ప్రకృతిః స్వభావః - ధ్రువమిత్యర్థః
బుధైః జీవితం వికృతిః యాదృచ్ఛికమిత్యుచ్యతే - ఏవం స్థితే సతి జంతుః ప్రాణీ
శ్వసితి-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-క్షణమపిప్రాణన్ శ్వసన్ జీవన్
అవతిష్ఠతే యది - అసౌ క్షణజీవీ లాభవాన్ ననుజీవితే యథా లాభం నంతో
షితవ్యం అలభ్యలాభయోగాత్ మరణే తు నశోచితవ్యం - తస్య స్వాభా
వ్యాదితి భావః॥ ... ... ❀

మూ ౮౮ { అవగచ్ఛతి మూఢచేతనః ప్రియనాశం హృది శల్యమర్పితమ్।
స్థిరధీస్తు తదేవ మన్యతే కుశలద్వారతయా సముద్ధృతమ్॥ ※ }

౮౮॥ అవేతి॥ మూఢచేతనః భ్రాంతబుద్ధిః పురుషః ప్రియనాశం ఇష్టనాశం హృది అర్పితం నిఖాతం శల్యం శంకుం - అవగచ్ఛతి మన్యతే - స్థిరధీర్విద్వాంస్తు తదేవ శల్యం సముద్ధృతం ఉత్ఖాతం మన్యతే - ప్రియనాశే - సతీతి శేషః - కుశలద్వారతయా ప్రియనాశస్య మోక్షోపాయతయేత్యర్థః - విషయలాభవినాశయోః యథాసంఖ్యం హితాహితసాధనత్వాభిమానః పామరాణాం - విపరీతం విపశ్చితామితి భావః॥ ... ... ※

మూ ౮౯ { స్వశరీరశరీరిణావపి శ్రుతసంయోగవిపర్యయౌ యదా। విర
హః కిమివానుతాపయేద్వద బాహ్యైర్విషయైర్విపశ్చితమ్॥ }

౮౯॥ స్వేతి॥ స్వశరీరశరీరిణౌ స్వదేహాత్మానావపి - యదా యతః శ్రుతౌ శ్రుత్యవగతౌ సంయోగవిపర్యయౌ సంయోగవియోగౌ యయోస్తౌ తథోక్తౌ - తతః బాహ్యైర్విషయైః పుత్రకళత్రాదిభిః విరహః విపశ్చితం విద్వాంసం కిమివానుతాపయేత్ వద - న కించిదిత్యర్థః - అహం దేహగతేఽపి వినాశః నిత్యో మతః - విషయాణాం అన్యేషాం వినాశే కా పరివేదనా విదుషామితి భావః - స్వశరీరేత్యత్ర షష్ఠ్యస్వరూపం రాహోశ్శిర ఇత్యాదివ దుపపత్తిః - అథవా స్వశబ్దస్య శరీరేణైవ సంబంధః॥ ... ... ※

మూ { న పృథగ్జనవచ్ఛుచో వశం వశినాముత్తమ గంతుమర్హసి। ద్రు
౯౦ { మసానుమతాం కిమంతరం యది వాయౌ ద్వితయేఽపి తే చలాః॥ }

౯౦ ॥ నేతి ॥ హే వశినాముత్తమ జితేంద్రియశ్రేష్ఠ - పృథగ్జనవత్ పామరవత్ - శుచః శోకస్య వశం గంతుం నార్హసి - తథా హి - ద్రుమసానుమతాం తరుశిఖరిణాం కిమంతరం కో భేదః శేషః - వాయౌ సతి తే ద్వితయేఽపి ద్విప్రకారా అపి (※) ప్రథమచరమేత్యాదినా జస్యపి భాషా సర్వనామసంజ్ఞా - చలాయది చంచలాయది - సానుమతామపి చలనే ద్రుమవత్తేషామపి అచలసంజ్ఞా న స్యాదిత్యర్థః॥ ... ... ※

మూ స తథేతి వినేతురుదారమతేః ప్రతిగృహ్య వచో విససర్జ మునిమ్।
౯౧ తదలబ్ధపదం హృది శోకఘనే ప్రతియాతమివాంతికమస్య గురోః॥

౯౧ ॥ స ఇతి ॥ సః అజః ఉదారమతేః మహాబుద్ధేః వినేతుః వసిష్ఠస్య వచః తథేతి ప్రతిగృహ్య అంగీకృత్య - మునిం వసిష్ఠశిష్యం విససర్జ - అనుజ్ఞాపితవానిత్యర్థః - కింతు తద్వచః శోకఘనే దుఃఖసాంద్రే అస్య అజస్య హృది - అలబ్ధపదం అనవకాశం సత్ - గురోః వసిష్ఠస్య - అంతి

శంప్రతియాతమివప్రతినివృత్తమివ- తోటకవృత్తం॥శ్లో॥ఇహతోటకమం.
బుధిసైకతమితిలక్షణాత్॥ ... .. ❀

మూ-౯౧ తేనాష్టౌపరిగమితాస్సమాఃకథంచిద్బాలత్వాదవి
తథసూనృతేనసూనోః। సాదృశ్యప్రతికృతిదర్శనైః
ప్రియాయాఃస్వప్నేషుక్షణికసమాగమోత్సవైశ్చ

౯౧॥ తేనేతి॥ అవితథం యథార్థం సూనృతం ప్రియవచనం యస్య తేన అజే
న సూనోః పుత్రస్య దశరథస్యేతి యావత్ -బాలత్వాత్ రాజ్యాక్షమత్వాది
త్యర్థః-ప్రియాయాః ఇందుమత్యాః సాదృశ్యం వస్త్వంతరగతం ఆకార
సామ్యం ప్రతికృతిః చిత్రం తయోర్దర్శనైః-స్వప్నేషు క్షణికాః క్షణమాత్రభా
గినః యే సమాగమోత్సవాః తైః క్షణికసమాగమోత్సవైశ్చ-కథం చిత్కృ
చ్ఛ్రేణ అష్టౌ సమాః సంవత్సరాః పరిగమితాః అతివాహితాః॥ ఉక్తం చ॥ శ్లో॥
యోగే చాయోగే ప్రియజనసదృశదర్శనం తచ్చిత్రకర్మ స్వప్నదర్శనానుమే
యే దర్శనమపి తదంగస్పృష్టానాముపగతవస్తూనాం స్పర్శనమపి విరహిణాం
కామం వ్యథితమనసాం కోపిగతిరేషా- ప్రకృతే సాదృశ్యాదిత్రయాభిధా
నం తదంగస్పృష్టశబ్దార్థస్పృష్టస్యాప్యుపలక్షణం ద్రష్టవ్యమ్॥ ... ❀

మూ-౯౨- తస్యప్రసహ్యహృదయంకిలశోకశంకుఃప్లక్షప్రరోహ
ఇవసౌధతలంబిభేద। ప్రాణాంతహేతుమపితంభిషజా
మసాధ్యంలాభంప్రియానుగమనేత్వరయాసమేనే॥

౯౨॥ తస్యేతి॥ శోక ఏవ శంకుః॥ ని॥ శంకుః కీలే శివేపి చేతి విశ్వః-తస్య
అజస్య హృదయం ప్లక్షః-ప్లక్షప్రరోహః ప్లక్షవృక్షాంకురః సౌధతలమివ ప్ర
సహ్య బలాత్కృత్య బిభేద-ప్రాణాంతహేతుమపి మరణకారణమపి భిషజాం
చికిత్సకానాం॥ ని॥ భిషగ్వైద్యశ్చికిత్సక ఇత్యమరః-అసాధ్యం అప్రతిసమాధే
యం తం శోకశంకుం రోగవిద్యవసితం-ప్రియాయాః అనుగమనే త్వరయా ఉ
త్కంఠయా లాభం అనుమేనే ప్రియాం వినా జీవనస్య దుస్సహత్వాత్ త
త్ప్రాప్తికారణం మరణమేవ వరమిత్యమన్యతేత్యర్థః॥ ❀

మూ-౯౩ సమ్యగ్వినీతమథవర్మధరంకుమారమాదిశ్యరక్షణవి
ధౌవిధివత్ప్రజానామ్ । రోగోపసృష్టతనుదుర్వసతిం
ముముక్షుఃప్రాయోపవేశనమతిర్నృపతిర్బభూవ॥ ❀

౯౩॥ సమ్యగితి॥ అథ నృపతిః అజః-సమ్యగ్వినీతం నిసర్గసంస్కా
రాద్వినీతం వర్మధరః వర్మధారణార్హవయస్కః (❀) వయసి చేపి అచ్ ప్ర
త్యయః-తం కుమారం దశరథం ప్రజానాం రక్షణవిధౌ రాజ్యే - విధివద్వ్య

హేతుం యథాశాస్త్రమిత్యర్థః (౫) తదహర్మృతివతి ప్రత్యయః ఆదిత్యాని యజ్ఞ్య-రోగేణోపసృష్టాయాస్తనోః శరీరస్య దుస్సహత్వం దుఃఖావస్థితిం ముముక్షుః జీవన్సన్-ప్రాయోపవేశనే అనశనావస్థానే మతిర్యస్య స బభూవ॥ ప్రాయస్త్వనశనే మృత్యౌ తుల్యబాహుళ్యయోరపి॥ ఇతి విశ్వః-అత్ర పిత్యపురాణవచనాని॥ శ్లో॥ సమాయుక్తోథ వేద్యస్తు హన్తవ్యైర్మహారోగాదిభిః। దుశ్చికిత్స్యైర్మహారోగైః పీడితో వాథ వేత్తు యః॥ స్వయం దేహవినాశస్య కాలే ప్రాప్తే విచక్షణః। అబ్రాహ్మణో వాస్వర్గాదిమహాఫలజిగీషయా॥ ప్రవిశేజ్జ్వలనం దీప్తం కుర్యాదనశనం తథా। ఏతేషామధికారోస్తి నాన్యేషాం సర్వజంతుషు। నరాణామథ నారీణాం సర్వవర్ణేషు సర్వదేతి॥......(౫)

మా॥ ౯౫

తీర్థే తోయవ్యతికరభవే జహ్నుకన్యాసరయ్వోర్దే
హత్యాగాదమరగణనాలేఖ్యమాసాద్య సద్యః। పూ
ర్వాకారాదధికచతురయా సంగతః కాంతయాసౌ లీ
లాగారేష్వరమత పునర్నందనాభ్యంతరేషు॥ ......

ఇతి రఘువంశే మహాకావ్యే-అష్టమస్సర్గః-

౯౫॥ తీర్థ ఇతి॥ అసౌ అజః జహ్నుకన్యాసరయ్వోః తోయానాం వ్యతికరేణ సంభేదేన భవే తీర్థే గంగాసరయ్వోః సంగమే - దేహత్యాగాత్సద్య ఏవ అమరగణనాయాం-లిఖ్యత ఇతి లేఖ్యం లేఖనం (౫) తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థాః ఇతి స్వార్థే ణ్యత్ప్రత్యయః- ఆసాద్య ప్రాప్య- పూర్వస్మాదాకారాద్రూపాత్ అధికం చతురయా సుభగయా- కాంతయా రమణ్యా - సంగతస్సన్ నందనస్యాభ్యంతరేషు అంతర్వర్తిషు లీలాగారేషు క్రీడాభవనేషు అరమత క్రీడితవాన్॥ శ్లో॥ యథా కథంచిత్తీర్థేస్మిన్ దేహత్యాగం కరోతి యః। తస్యాత్మఘాతదోషో నాస్తి ప్రాప్నుయాదీప్సితాన్యపీతి స్కాందే॥

ఇతి రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం-అష్టమస్సర్గః-

॥ శ్రీహయగ్రీవాయనమః ॥

రఘువంశకావ్యే-సవ్యాఖ్యానే-

నవమసర్గప్రారంభః-

మూ॥ { పితురనంతరముత్తరకోసలాన్సమధిగమ్య సమాధిజితేంద్రియః।
౧ { దశరథః ప్రశశాస మహారథో యమవతామవతాంచ ధురిస్థితః॥౧॥

౧॥ పితురితి॥ సమాధినా సంయమేన జితేంద్రియః-యమవతాం సంయమినాం అవతాం రక్షతాంచ ధురి అగ్రే స్థితః మహారథో దశరథః- పితుః అనంతరం ఉత్తరకోసలాన్ జనపదాన్ సమధిగమ్య ప్రశశాస. అత్ర మనుః శ్లో॥ క్షత్రియస్య పరో ధర్మః ప్రజానాం పరిపాలనమితి॥ ద్రుతవిలంబితం వృత్తం॥ శ్లో॥ ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌ భరావితి లక్షణాత్॥

మూ॥ { అధిగతం విధివద్యదపాలయత్ప్రకృతిమండలమాత్మకులోచితం। అ
౨ { భవదస్య తతో గుణవత్తరం సనగరం నగరంధ్రకరౌజసః॥ ౨

౨॥ అధిగతమితి॥ అధిగతం ప్రాప్తం ఆత్మకులోచితం స్వకులాగతం- సనగరం నగరజనసహితం ప్రకృతిమండలం జానపదమండలం-అత్ర ప్రకృతిశబ్దేన ప్రజామాత్రవాచినా నగరశబ్దపరియోగాద్గోబలీవర్దన్యాయేన జానపదమాత్రముచ్యతే యద్యస్మాత్ విధివత్ యథాశాస్త్రం అపాలయత్- హేతోః రంధ్రం కరోతీతి రంధ్రకరః రంధ్రహేతురిత్యర్థః (కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేష్వితిటచ్ ప్రత్యయః- నగస్య రంధ్రకరః నగరంధ్రకరః స్కందః॥ ని॥ కుమారః క్రౌంచదారణ ఇత్యమరః-తస్యేవౌజః తేజః పరాక్రమో యస్య తస్య-అస్య దశరథస్య- గుణవత్తరమభవత్ -తతో జానపదమండలం తస్మిన్నతీవానురక్తమభూదిత్యర్థః॥ ... ...

మూ॥ { ఉభయమేవ వదంతి మనీషిణస్సమయవర్షితయా కృతకర్మణామ్।
౩ { బలనిషూదనమర్థపతిం చ తం శ్రమనుదం మనుదండధరాన్వయమ్।

౩॥ ఉభయమితి॥ మనస ఈషిణో మనీషిణః విద్వాంసః- పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః దండస్య ధరో రాజా మనురితి ధారా దండధరః స ఏవ అన్వయః కూటస్థో యస్య తం అర్థపతిం తం దశరథం-బలనిషూదనం ఇంద్రం చేతి ఉభయమేవ సమయే అవసరే ధనం జలం చ వర్షతీతి సమయవర్షీ తత్తయా

ష్ఠేనా-కృతకర్మణాం స్వయంకర్మకారిణాం పదతీతిపదం (౧) ఇగుపదే త్యాదినా కప్రత్యయః త్రిదశస్యపదం-స్వర్గం తస్యసఖ్యం సఖిత్వం గచ్ఛతి ద్యుపదస్థేన సామానాధికరణ్యం నస్యాత్ పదంచ॥ ౩

మూ {జనపదే నగదః పదమాదధావభిభవః కుత ఏవ సపత్నజః । క్షితిరభూ
త్ఫలవత్యజనందనే శమరతేజసి పార్థివపుంగవే॥ .... ౪}

౪॥ జనపదఇతి॥ శమరతే శాంతిపరే అమరతేజసి అజనందనే దశరథే పా ర్థివపుంగవే నతి వ్యాఘ్రవ్యాఘ్రః ఈశ్వరేనతి (౨) తస్యేశ్వరఇత్యణ్ ప్రత్యయః - జనపదే దేశే గదో వ్యాధిః॥ ని॥ రోగవ్యాధిగదామయా ఇత్యమరః - పదం నాదధౌ-న చక్రామేత్యర్థః-సపత్నజః శత్రుజన్యః అభిభవః కుతఏవ-అసంభావితప్ర త్యర్థః-క్షితిః ఫలవత్యభూత్॥ ౪

మూ {దశదిగంతజితా రఘుణా యథా శ్రియమపుష్యదజేన తతః పరమ్ । త
౫ {మధిగమ్య తథైవ పునర్బభౌ న న మహీనమహీనపరాక్రమమ్॥ ...}

౫॥ దశేతి॥ మహీ. దశదిగంతాన్ జితవాన్ దశదిగంతజిత్ తేన రఘుణా యథా శ్రియం కాంతిం అపుష్యత్ తతః పరం రఘోరనంతరం అజేన యథా శ్రి యమపుష్యత్-తథైవ అహీనపరాక్రమం అన్యూనవిక్రమం తం దశరథం ఇ నం స్వామినం అధిగమ్య పునర్నబభౌ ఇతి న-బభావిత్యర్థః-ద్వౌనఞౌ ప్రకృత మర్థం గమయతః॥ ౫

మూ {సమతయా వసువృష్టివిసర్జనైర్నియమనాదసతాం చ నరాధిపః ।
౬ {అనుయయౌ యమపుణ్యజనేశ్వరౌ సవరుణావరుణాగ్రసరం రుచా}

౬॥ సమతయేతి॥ నరాధిపో దశరథః సమతయా సమవర్తిత్వేన మధ్యస్థ త్వేనేత్యర్థః-వసువృష్టేః ధనవృష్టేః విసర్జనైః అసతాం దుష్టానాం నియమ నాన్నిగ్రహాచ్చ సవరుణౌ వరుణసహితౌ యమపుణ్యజనేశ్వరౌ యమకుబేర వరుణాన్ యథాక్రమమనుయయౌ అనుచకార - రుచా తేజసా-అరుణా గ్రసరం అనూరుసారథిం సూర్యమనుయయౌ॥ ౬

౭ {న మృగయాభిరతిర్న దురోదరం న చ శశిప్రతిమాభరణం మధు । త
{ముదయాయ న వా నవయౌవనా ప్రియతమా యతమానమపాహరత్}

౭॥ తస్య వ్యసనాసక్తిర్నాస్తీత్యాహ॥ నేతి॥ ఉదయాయ యతమానం అ భ్యుదయార్థం వ్యాప్రియమాణం తం-దశరథం- మృగయాభిరతిరాఖేటవ్య సనం నాపాహరత్ నావశమనైషీత్॥ ని॥ ఆఖేటనం మృగవ్యస్స్యాదాఖేటో మృగ యా స్త్రియామిత్యమరః దుష్టం అసమం తాడుదర మస్మిన్నితి దురోదరం ద్యూ తం చ నాపాహరత్ ॥ ని॥ దురోదరో ద్యూతకారేపణే ద్యూతే దురోదరమిత్య

ధరః - శశినః ప్రియా శశిబింబం ఆభరణం యస్య తస్మాత్ ధనదాత్ పాహరత్ - నేమి శ్ఛేదః - నాశశబ్దస్య చ్ఛేదః - వరయానాః - ప్రియతమా వాస్త్రి యశ్చ వా పాహరణ - అత్ర మనుః॥ శ్లో॥ పాలనమష్టాః స్త్రియశ్చైవ వద్యగయా చ యథాక్రమమ్। ఏతత్కష్టగరవిత్యాద్యుక్తం బుధాః కామజో గుణ ఇతి॥

మూ ౮ { న కృపణా ప్రభవత్యపి వాసవే న వితథా పరిహాసకథాస్వపి। న చ సపత్నజనేష్వపి తేన వాగపరుషా పరుషాక్షరమీరితా॥ ... ౮ }

౮॥ నేతి॥ తేన రాజ్ఞా ప్రభవతి ప్రభౌ వాసవేऽపి ఇంద్రేऽపి కృపణా దీనా వాక్ నేరితా నోక్తా - పరిహాసకథాస్వపి వితథా వాక్ వ్యర్థా వాక్ నేరితా - కించ అపరుషా రోషరహితేన తేన దశరథేన - సపత్నజనేష్వపి శత్రుజనేష్వపి పరుషాక్షరం యథా తథా వాగీరితా - కిము తాన్యత్ర ఇతి సర్వత్రాపీత్యపి శబ్దార్థః - కిం వ్యాదినా సత్యమధురైవ వాగుక్తేతి ఫలితార్థః॥ ... ... *

మూ-౯ { ఉదయమస్తమయం చ రఘూద్వహాదుభయమానశిరే వసుధాధిపాః। స హి నిదేశమలంఘయతామభూత్సుహృదయోహృదయః ప్రతిగర్జతామ్॥ ... * }

౯॥ ఉదయమితి॥ వసుధాధిపాః రాజానః - ఉద్వహతీత్యుద్వహో నాయకః - పచాద్యచ్ - రఘూణాముద్వహాత్ రఘునాయకాత్ ఉదయం వృద్ధిం అస్తమయం నాశం చేత్యుభయం ఆనశిరే ప్రాపుః - కుతః హి యస్మాత్ కారణాత్ సః దశరథః - నిదేశం ఆజ్ఞాం అలంఘయతాం - శోభనం హృదయం యస్య సః సుహృత్ మిత్రమభూత్ (*) సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయోరితి నిపాతః ప్రతిగర్జతాం ప్రతిస్పర్ధినాం అశోభనం హృదయం యస్య అహృదయః శత్రురభూత్ - సాజ్ఞాకారిణాం ఉదయః - అన్యేషాం నాశ ఇత్యర్థః॥ ... ... *

మూ ౧౦ { అజయదేకరథేన స మేదినీముదధినేమిమధిజ్యశరాసనః। జయమఘోషయదస్య తు కేవలం గజవతీ జవతీవ్రహయా చమూః॥ }

౧౦॥ అజయదితి॥ అధిజ్యశరాసనః సః దశరథః - ఉదధినేమిం సముద్రవేష్టితాం మేదినీం ఏకరథేన అజయత్ - స్వయమేకఏవాజైషీదిత్యర్థః - గజవతీ జవేన తీవ్రాః శీఘ్రాః హయాః యస్యాః సా చమూస్తు - అస్య నృపస్య కేవలం జయమఘోషయత్ అప్రథయత్ - స్వయమేకవీరస్య చమూరుపకరణమాత్రమిత్యర్థః॥ ... ... *

మూ { అవనిమేకరథేన వరూథినా జితవతః కిల తస్య ధనుర్భృతః । విజయ
౧౧ { దుందుభితాం యయురర్ణవా ఘనరవా నరవాహనసంపదః ॥ }

౧౧॥ అవనిమితి ॥ వరూథినా రథగుప్తిమతా ॥ ని ॥ వరూథో రథగుప్తిర్యా తిరోధత్తే రథస్థితమితి సజ్జనః - ఏకరథేనాద్వితీయ రథేన అవనిం జితవతః ధనుర్భృతః నరవాహనసంపదః కుబేరతుల్యశ్రియః తస్య దశరథస్య - ఘనరవాః మేఘసమఘోషాః అర్ణవాః విజయదుందుభితాం యయుః - అర్ణవాంత విజయాత్యర్థః ॥ ... ... ❁

మూ { శమితపక్షబలశ్శతకోటినా శిఖరిణాం కులిశేన పురందరః । సశర
౧౨ { వృష్టిముచా ధనుషా ద్విషాం స్వనవతా నవతామరసాననః ॥ }

౧౨ ॥ శమితేతి ॥ పురందరః ఇంద్రః - శతకోటినా శతాశ్రిణా కులిశేన వజ్రేణ - శిఖరిణాం పర్వతానాం శమితపక్షబలః వినాశితపక్షసారః - నవతామరసాననః నవపంకజాననః - సః దశరథః శరవృష్టిముచా స్వనవతా ధ్వనిమతా ధనుషా - ద్విషాం శత్రూణాం శమితపక్షః సహాయబలః చ యేన సః తథోక్తః ॥ ని ॥ పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వితి యాదవః ॥ ... ... ❁

మూ { చరణయోర్నఖరాగసమృద్ధిభిర్ముకుటరత్నమరీచిభిరస్పృశన్ ।
౧౩ { నృపతయశ్శతశో మరుతో యథా శతమఖం తమఖండితపౌరుషమ్ ॥ }

౧౩॥ చరణయోరితి ॥ శతశః నృపతయః రాజానః - అఖండితపౌరుషం తం దశరథం - మరుతో దేవాః శతమఖం యథా శతక్రతుమివ నఖరాగేణ నఖకాంత్యా సమృద్ధిభిః సంపాదితర్ద్ధిభిః ముకుటరత్నమరీచిభిః చరణయోరస్పృశన్ - తం ప్రణేమురిత్యర్థః ॥ ... ... ❁

మూ { నివవృతే స మహార్ణవరోధసః సచివకారితబాలసుతాంజలీన్ ।
౧౪ { సమనుకంప్య సపత్నపరిగ్రహాననలకానలకానవమాం పురీమ్ ॥ }

౧౪॥ నివవృత ఇతి ॥ సః దశరథః సచివైః మంత్రిభిః కారితాః సంపాదితాః బాలసుతానామంజలయో యైస్తాన్ - స్వయమసమర్థా ఇతి భావః - అనలకాన్ భర్తృమరణేన అలంకారశూన్యాన్ - సపత్నపరిగ్రహాన్ శత్రుకళత్రాణి ॥ ని ॥ పత్నీపరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహాః ఇత్యమరః ॥ సమనుకంప్య అనుగృహ్య - అలకానవమాం అలకానగరాదన్యూనాం పురీం అయోధ్యాం ప్రతి - మహార్ణవానాం సముద్రాణాం రోధసః తీరాత్ నివవృతే - ప్రత్యాగతవానిత్యర్థః ॥ ... ... ❁

మూ॥ { ఉపగతోఽపి చ మండలనాభితామనుదితాన్యసితాతపవారణః।
౧౫ { అజితమస్తు నృపాస్పదమిత్యభూదనలసోఽనలసోమసమద్యుతిః ॥ }

౧౫॥ ఉపగత ఇతి॥ అనుదితం అనుత్థితం అన్యత్ స్వచ్ఛత్రాదితరత్ సితాత
పవారణం శ్వేతచ్ఛత్రం యస్య సః అనలసోమసమద్యుతిః అనలసోమయోః
అగ్నిచంద్రయోస్సమా ద్యుతిః తేజః కాంతిశ్చ యస్య సః దశరథః- మండలస్య
ద్వాదశరాజమండలస్య నాభితాం ప్రధానమహీపతిత్వం ఉపగతోఽపి చక్ర
వర్తీ సన్నిత్యర్థః॥ని॥ అథ నాభిస్తు జంతూనాం గేయస్యసంజ్ఞా చక్రికాశితా। రథచ
క్రస్య మధ్యస్థ పిండికాయాం పునః స్త్రియామ్- ఆద్యతురీయభేదం త్వేవ
నాభిర్ముఖ్యే మహీపతావితి కేశవః అజితం నృపాస్పదమస్తి జేతవ్యతరమహీ
మండలం అస్తీతి బుధ్యా అనలసః అప్రమత్తః అభూత్ -విజితనిఖిలజేతవ్యో
ఽపునః జేతవ్యాంతరవానివ జాగరూక ఏవావతిష్ఠదిత్యర్థః- ద్వాదశరాజమం
డలం తు కామందకేనోక్తం ॥ శ్లో॥ అరిర్మిత్రమరేర్మిత్రం మిత్రా
మిత్రమతః పరమ్। అథారిమిత్రమిత్రం చ విజిగీషోః పురస్సరాః ॥ పార్ష్ణి
గ్రాహస్తతః పశ్చాదాక్రందస్తదనంతరమ్ । ఆసారావనయోశ్చైవ విజిగీ
షోస్తు పృష్ఠతః॥ అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్యమో భూమ్యనంతరః । అనుగ్రహే
సంహతయోస్సమర్థస్తు వ్యస్తయోర్వధే॥ మండలాద్బహిరేతేషాముదాసీనో
బలాధికః। అనుగ్రహే సంహతానాం వ్యస్తానాం చ వధే ప్రభుః ॥ అరిమి
త్రాదయః పంచ విజిగీషోః పురస్సరాః- పార్ష్ణిగ్రాహః ఆక్రందః పార్ష్ణి
గ్రాహాసారః ఆక్రందాసారశ్చేతి పృష్ఠతశ్చత్వారః - మధ్యమోదాసీనౌ
ద్వౌ విజిగీషురిత్యేకః- ఏవం ద్వాదశరాజమండలం- తత్రోదాసీనమధ్యమో
త్తరశ్చక్రవర్తీ దశరథశ్చేతి తాత్పర్యార్థః॥ ... ... ❀

మూ॥ { తమపహాయ కకుత్స్థకులోద్భవం పురుషమాత్మభువం చ పతిం శ్రియః।
౧౬ { నృపతిమన్యమసేవత దేవతా సకమలా కమలాఘవమర్థిషు॥ ❀ }

౧౬॥ తమితి॥ ఇత్త్యేవ వ్రతం నియమో యస్యాస్సా పతివ్రతా సకమలా
కమలహస్తా దేవతా లక్ష్మీః అర్థిషు విషయే అలాఘవం లఘుత్వరహితం అవ
రాఙ్ముఖమిత్యర్థః- కకుత్స్థకులోద్భవం తం దశరథం- ఆత్మభువం పురుషం వి
ష్ణుం చ అపహాయ అన్యం కం నృపమసేవత- కమపి నాసేవతేత్యర్థః- విష్ణావివ వి
ష్ణుతుల్యే తస్మిన్నపి స్థిరాభూదిత్యర్థః॥ ... ... ❀

మూ॥ { తమలభంత పతిం పతిదేవతాః శిఖరిణామివ సాగరమాపగాః। మ
౧౭ { గధకోసలకేకయశాసినాం దుహితరోఽహితరోపితమార్గణమ్॥ }

౧౭॥ తమితి ॥ పతిదేవతా యాసాం తాః పతిదేవతాః పతివ్రతాః

గధాః-కోసలాః కేకయాంశ్చజనపదాః శాసంతీతితచ్ఛాసినః తేషాంరా ఙ్ఞాందుహితరః పుత్ర్యః-సుమిత్రా కౌసల్యాకైకేయ్య ఇత్యర్థః- అతః కో షోనదీవ తీతః- అహితరోపితమార్గణం శతు ఖాతకలంబం॥ని॥కలంబమా ర్గణశరా ఇత్యమరః-తందశరథంశిఖరిణాం శ్రేష్ఠంభృతాం దుహితరః - అన ముంతాదవగచ్ఛంతీతిఅ త్సంబంధినా వేగేనగచ్ఛంతీతివా ఆపగా ఇతిక్షీరస్వా మీ-తాఃనద్యఃసాగరమివపతింభర్తారమలభంత॥ ... ... ❁

మూ ౧౮ {ప్రియతమాభిరసౌ నృపతిర్బభౌ తిసృభిరేవ భువం సహ శక్తిభిః ఉపగతో వినినీషురివ ప్రజాహరిహయోరిహయోగవిచక్షణైః॥}

౧౮॥ప్రియతమాభిరితి॥అరీః-శత్రూన్ ఘ్నంతీతిఅరిహా యః రిపుఘ్నాః- హాం తేఃక్విప(్) బ్రహ్మభ్రూణవృత్రేషు క్విబిత్యస్యనియమస్య ప్రాయికత్వాత్ యథాహన్యాసకారః ప్రాయికశ్చాయంనియమః క్వచిదన్యస్మిన్నపిదృశ్య తే-మధుహా-ప్రాయికత్వంచవక్ష్యమాణస్య బహుళగ్రహణస్యోపరిష్టాదప కర్షణాల్లభ్యత ఇతి-తేషుయోగేషుఉపాయేషువిచక్షణో దక్షః॥ని॥ యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః- ఇంద్రవియోజ్యామేత త్-అసౌదశరథః తిసృభిః ప్రియాభిస్సహ ప్రజాః వినినీషుః వినేతుమిచ్ఛుః తి సృభిః ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తిభిరేవసహాభువముపగతో హరిహయఃఇం ద్రఇవబభౌ॥ ... ... ❁

మూ ౧౯ {సకిలసంయుగమూర్ధ్ని సహాయతాం మఘవతః ప్రతిపద్య మహారథః॥ స్వభుజవీర్యమగాపయదుచ్ఛ్రితం సురవధూరభయాః శ్వశురైః॥ ... ... ❁}

౧౯॥సఇతి॥ మహారథః సఃదశరథః సంయుగమూర్ధ్ని రణరంగే- మఘవ తఃఇంద్రస్యసహాయతాంసహాయత్వం ప్రతిపద్య శరైరాభ్రష్టైఃఅవధూతభ యాఃనివర్తితత్రాసాః సురాణాంవధ్వఃతాః-ఉచ్ఛ్రితం స్వభుజవీర్యం అగా పయత్ కిల - గాయతేః శబ్దకర్మత్వాద్గతిబుద్ధీత్యాదినాసురవధూనామపికర్తృత్వమ్॥ ... ... ❁

మూ ౨౦ {క్రతుషు తేన విసర్జితమౌలినా భుజసమాహృతదిగ్వసునాకృతాః॥ కనకయూపసముచ్ఛ్రయశోభినో వితమసాః తమసాసరయూతటాః॥}

౨౦॥క్రతుష్వితి॥క్రతుషుఅశ్వమేధేషు విసర్జితమౌలినా అవరోపితకిరీ టేనయావద్యజ్ఞమధ్వర్యోరేవరాజాధవతీతిరాజచిహ్నత్యాగవిధానాదిత్య భిప్రాయః॥ని॥మౌళిఃకిరీటేధమ్మిల్లఇతివిశ్వః - భుజసమాహృతదిగ్వసు నా భుజార్జితదిగంతసంపదాఅనేన-క్షత్రియస్యాజితమిత్యుక్తనియమార్జితధన

త్వంశేద్విని యోగకారిత్వంచ సూచ్యతే-ఇతమసాత మోగుణర హాతేన తేన దశరథేన-శరసాగరయూపైః తటాంకనక యూపానాం సముచ్ఛ్రయేణ సము న్నయనేన శోభినః భాసురాః కృతాః- కనకమయత్వంచ యూపానాం శోభా ర్థం-విధ్యభావాత్ - హేమయూపాసు శోభనా ఇతిభావః॥ ... ...

మూ { అజినదండభృతం కుశమేఖలాం యతగిరం మృగశృంగపరిగ్రహామ్।
౨౧ { అధివసంస్తనుమధ్వరదీక్షితామసమభాసమభాసయదీశ్వరః॥ }

౨౧॥అజినేతి॥ ఈశ్వరో భగవానష్టమూర్తిః- అజినం కృష్ణాజినం దండం ఔదుంబరం చ బిభర్తీత్యజినదండభృత్ తాం-కృష్ణాజినేన దీక్షయతి-ఔ దుంబరం దీక్షితదండం యజమానాయ ప్రయచ్ఛతీతి విధానాత్ - కుశమ యీ మేఖలా యస్యాస్తాం కుశమేఖలాం-శరమయీ మౌంజీ వా మేఖలా - త యా యజమానం దీక్షయతీతి విధానాత్ -యతగిరం వాచంయమం-వాచం యచ్ఛతీతి శ్రుతేః- మృగశృంగపరిగ్రహాం మృగస్య కృష్ణసారస్య శృంగపరి గ్రహః కండూయనసాధనం యస్యాస్తాం-కృష్ణవిషాణయా కండూయత ఇతివి ధేః అధ్వరదీక్షితాం అధ్వరేణ సాంగవిశేషయుక్తాం తనుం దాశరథిం అధివ సన్నధితిష్ఠన్ అసమభాసమనన్యసాధారణశోభాం అస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా అసమ భాసయత్ భాసయతిస్మ॥ ... ...

మూ { అవభృథప్రయతో నియతేంద్రియః సురసమాజసమాక్రమణోచి
౨౨ { తః। సమయతిస్మ సకేవలమున్నతం వనముచే నముచేరరయే శిరః॥ }

౨౨॥అవభృథేతి॥అవభృథప్రయతః అవభృథేన దీక్షాంతేన ప్రయతః ని యతేంద్రియః సురసమాజసమాక్రమణోచితః దేవసభాధిష్ఠానార్హః సద శరథః-ఉన్నతం శిరః వనముచే జలవర్షిణే॥ జలం నీరం వనం సత్వమితిశా శ్వతః నముచేరరయే కేవలమింద్రాయైవ నమయతిస్మ-నకస్మైచిదన్యస్మై మా నుషాయేత్యర్థః॥ ... ...

మూ { అసకృదేకరథేన తరస్వినా హరిహయాగ్రసరేణ ధనుర్భృతా।
౨౩ { దినకరాభిముఖా రణరేణవో రురుధిరే రుధిరేణ సురద్విషామ్॥ }

౨౩॥అసకృదితి॥ఏకరథేన అద్వితీయరథేన తరస్వినా బలవతా హరిహయ స్యేంద్రస్య అగ్రసరేణ ధనుర్భృతా తేన అసకృద్బహుశః దినకరస్య అభి ముఖా అభిముఖోత్థితా ఇత్యర్థః- రణరేణవః సురద్విషాం రక్షసాం రుధిరేణ రురుధిరే నివారితాః- ...

మూ { అథ సమావవృతే కుసుమైర్నవైస్తమివ సేవితుమేకనరాధిపమ్।
౨౪ { యమకుబేరజలేశ్వరవజ్రిణాం సమధురం మధురంచితవిక్రమమ్॥

౨౪||అథేతి|| యమకుబేరజలేశ్వరవజ్రిణాం ధర్మరాజధనదవరుణేన్ద్రాణాం సమాధురాధురో యస్య సః తం సమధురం మాధ్యస్థ్యవితరణాదిభిర్యమసైశ్వర్యైస్తుల్య ఇత్యర్థః (*) ధూర్వహ ధురీణాదివాసమాసాన్తోచ్ప్రత్యయః- అంచితవిక్రమం పూజితపరాక్రమం ఏకనరాధిపం తం దశరథం సేవితుమివ మధుర్వసన్తః||౫|| అథవుష్పరసేమధు| చైత్రే చైత్ర్యేవసన్తేచమధురితివిశ్వః - సమధురం మధురేణ సహితం యథా తథా నపైః కుసుమైరుపలక్షితస్సన్ సమావవృతే-సమాగతః|| శ్లో || రిక్తహస్తేన నోపేయాద్రాజానం దైవతం గురుమితివచనాదితిభావః||........

మూ ౨౫ {జగమ దిశం ధనదాధ్యుషితాం రథయుజా పరివర్తితవాహనః| దిననుఖాని రవిర్హిమనిగ్రహైర్విమలయన్మలయం నగమత్యజత్|| ...}

౨౫||జగమేతి|| ధనదాధ్యుషితాం కుబేరాధిష్ఠితాం దిశం ఉత్తరాం జిగమిషుః గన్తుమిచ్ఛుః రథయుజా సారథినా అనూరుణా పరివర్తితవాహనో నివర్తితాశ్వః రవిః హిమస్య నిగ్రహైః నిరాకరణైః దినముఖాని ప్రభాతాని విమలయన్ విశదయన్ మలయం నగం మలయాచలం అత్యజత్ - దక్షిణాం దిశం అత్యాక్షీదిత్యర్థః|| ... ...

మూ ౨౬ {హిమవివర్ణితచన్దనపల్లవం విరహయన్మలయాద్రిముదఙ్ముఖః| విహగయోః కృపయేవ శనైర్యయౌ రవిరహర్విరహధ్రువభేదయోః||}

౨౬||హిమవివర్ణితేతి|| హిమేన వివర్ణితాః మలినీకృతాః-చందనవృక్షాణాం పల్లవాః యస్య తం - మలయాఖ్యమద్రిం విరహయన్ పరిత్యజన్ ఉదఙ్ముఖః ఉత్తరాభిముఖో రవిస్సూర్యః- అహ్నా విరహః అహర్విరహః తస్మిన్ ధ్రువః నిశ్చితః భేదో వియోగో యయోస్తయోః- విహగయోశ్చక్రవాకయోః స్త్రీపుంసయోః కృపయేవ శనైర్జగామ- వసన్తేనిశాయా అల్పత్వాదహ్నా మహత్వాదుత్ప్రేక్షా|| ... ...

మూ ౨౭ {కుసుమజన్మ తతో నవపల్లవాస్తదను షట్పదకోకిలకూజితమ్| ఇతి యథాక్రమమావిరభూన్మధుర్ద్రుమవతీమవతీర్య వనస్థలీమ్||......}

౨౭||కుసుమేతి||ఆదౌ కుసుమజన్మ-తతో నవపల్లవాః తదను (*) అనులక్షణేత్థంభూతకర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా. తదుభయానంతరం షట్పదానాం కోకిలానాంచ కూజితం ఇత్యేవం ప్రకారేణ యథాక్రమం ఉక్తక్రమమనతిక్రమ్య యథాక్రమం ద్రుమవతీం ద్రుమభూయిష్ఠాం వనస్థలీమవతీర్య ప్రవిశ్య మధుః వసన్తః ఆవిరభూత్ - కేషాంచిద్ద్రుమాణాం పల్లవప్రాథమ్యేపి కేషాంచిత్కుసుమప్రాథాన్యాదుక్తక్రమస్యాదృష్టో విరోధః|| ...

మూ ౨౮ { నయగుణోపచితామివ భూపతేస్సదుపకారఫలాం శ్రియమర్థినః।
అభియయుస్సరసో మధుసంభృతాం కమలినీమలినీరపతత్త్రిణః॥ }

౨౮॥ నయేతి॥ నయో నీతిరేవ గుణః తేన– అథవా నయేన గుణైశ్శౌర్యా
దిభిశ్చ ఉపచితాం సంపాదితాం ఉపకారః ఫలం యస్యాస్తాం సదుపకారఫలాం భూ
పతేరివ శ్రియమర్థినఇవ – మధునా వసంతేన సంభృతాం సమ్య
క్పుష్టాం సరస్యాః సంబంధినీం కమలినీం పద్మినీం అలినీరపతత్త్రిణః అళయః భృం
గా నీరపతత్త్రిణో హంసాదయశ్చ అభియయురాగతాః॥

మూ ౨౯ { కుసుమమేవ న కేవలమార్తవం నవమశోకతరోః స్మరదీపనమ్। కిసల
యప్రసవోఽపి విలాసినాం మదయితా దయితాశ్రవణార్పితః॥ ... }

౨౯॥ కుసుమేతి॥ ఋతురస్య ప్రాప్త ఇత్యార్తవం ఋతోరణిత్యణ్ప్ర
త్యయః। నవం ప్రత్యగ్రం అశోకతరోః కుసుమమేవ స్మరస్య దీపనం న కిం తు విలా
సినాం మదయితా మదకారీ దయితాశ్రవణార్పితః కిసలయప్రసవః పల్లవ
సంతానోఽపి స్మరదీపనః॥ ... ...

మూ ౩౦ { విరచితా మధునోపవనశ్రియామభినవా ఇవ పత్త్రవిశేషకాః। మ
ధులిహాం మధుదానవిశారదాః కురవకా రవకారణతాం యయుః॥ }

౩౦॥ విరచితేతి॥ మధునా వసంతేన ఉపవనశ్రియాం విరచితాః అభినవాః
పత్త్రవిశేషకాః పత్త్రరచనా ఇవ స్థితాః – మధూనాం మకరందానాం దా
నవిశారదాః దానచతురాః కురవకాః తరవః – మధులిహాం మధుపానాం రవే
కారణతాం యయుః భృంగాః కురవకమధూని పీత్వా జగురిత్యర్థః– దాన
శౌండాః అర్థినః స్తువంతీతి భావః॥ ... ...

మూ ౩౧ { సువదనావదనాసవసంభృతస్తదనువాదిగుణః కుసుమోద్గమః।
మధుకరైరకరోన్మధులోలుపైర్బకులమాకులమాయతపఙ్క్తిభిః }

౩౧॥ సువదనేతి॥ సువదనావదనాసవేన కాంతాముఖమద్యేన సంభృతో
జనితః–తత్తస్య దోహదమితి ప్రసిద్ధిః– తస్యానువాదీ సదృశో గుణో గంధగు
ణో యస్య సః కుసుమోద్గమః కర్తా– మధులోలుపైః ఆయతపఙ్క్తిభిర్మధుక
రైః కరణైః– బకులం వకుళవృక్షం ఆకులమకరోత్॥ ...

మూ ౩౨ { ఉపహితం శిశిరాపగమశ్రియా ముకుళజాలమశోభత కింశుకే। ప్ర
ణయినీవ నఖక్షతమండనం ప్రమదయా మదయాపితలజ్జయా॥ ... }

౩౨॥ ఉపహితమితి॥ శిశిరాపగమశ్రియా వసంతలక్ష్మ్యా కింశుకే వృక్షే
పలాశవృక్షే॥ పలాశే కింశుకః పర్ణః–ఉపహితం దత్తం ముకుళజాలం –
మదేన యాపితలజ్జయాఽపగతత్రపయా ప్రణయిని ప్రియే ఉపహితం దత్తం

నఖక్షతమేవ మండనం తదివ అశోభత॥ ... ...

మూ { వ్రణగురుప్రమదాధరదుస్సహం జఘననిర్విషయీకృతమేఖలమ్ ।
౩౩ { నఖలు తావదశేషమపోహితుం రవిరలం విరలం కృతవాన్ హిమమ్ ॥

౩౩॥ వ్రణేతి॥ వ్రణైః దంతక్షతైః గురుభిః దుస్సహైః వ్రణైర్గురుభిః ప్రమదానామధరైః దుస్సహం. హిమస్యోష్ణవ్యథాకరత్వాదసహ్యం- జఘనేషు నిర్విషయీకృతా నిరవకాశీకృతా మేఖలా యస్య తత్ - శైత్యాత్త్యాజితమేఖలమిత్యర్థః- ఏవంభూతం హిమం రవిః తావత్ తదానీం అశేషం యథాతథా అపోహితుం నిరసితుం నాలం ఖలు నశక్తోహి- కింతు విరళం కృతవాన్ కేవలం తనూచకార॥

మూ { అభినయాన్పరిచేతుమివోద్యతా మలయమారుతకంపితపల్లవా ।
౩౪ { అమదయత్సహకారలతా మనస్సకలికా కలికామజితామపి॥ .....

౩౪॥ అభినయానితి॥ అత్ర సహకారలతాయాం నర్తకీసమాధిరభిధీయతే- అభినయాన్ నృత్యవ్యంజకాన్ వ్యాపారాన్॥ వ్యంజకాభినయానిసమావిత్యమరః- పరిచేతుమభ్యసితుం ఉద్యతేవ స్థితా నతీ మలయమారుతేః కంపితపల్లవా యస్యాస్సా మలయమారుతకంపితపల్లవా పల్లవశబ్దేన హస్తోపి గమ్యతే- సకలికా సకోరకా॥ కలికా కోరకః పుమానిత్యమరః సహకారలతా- కలికేత్యల కలహద్వేషదుచ్యతే॥ కలిస్స్యాత్కలహే ... కలిరంత్యయుగే ... కామో రాగః తజ్జితామపి- జితరాగద్వేషాణాం యోగినామపీత్యర్థః మనః అమదయత్॥ ... .

మూ { ప్రథమమన్యభృతాభిరుదీరితాః ప్రవిరలా ఇవ ముగ్ధవధూకథాః ।
౩౫ { సురభిగంధిషు శుశ్రువిరే గిరః కుసుమితాసు మితా వనరాజిషు॥ ...

౩౫॥ ప్రథమమితి॥ సురభిగంధో యాసాం తాసు- సురభిగంధిషు (?) గంధస్యేత్యాదినా ఇత్సమాసాంతః- కుసుమితాసు కుసుమాన్యాసాం సంజాతాని కుసుమితాః- తాసు వనరాజిషు వనపంక్తిషు అన్యభృతాభిః కోకిలాభిః ప్రథమం ప్రారంభే ఉదీరితాః ఉక్తాః- అతఏవ మితాః పరిమితాః- గిరః ఆలాపాః ప్రవిరలాః విరళాః ముగ్ధవధూకథాః ఇవ ముగ్ధవధూనామబలానాం వాచ ఇవ శుశ్రువిరే శ్రుతాః॥ ...

మూ { శ్రుతిసుఖభ్రమరస్వనగీతయః కుసుమకోమలదంతరుచో బభుః ।
౩౬. { ఉపవనాంతలతాః పవనాహతైః కిసలయైః సలయైరివ పాణిభిః॥

౩౬॥ శ్రుతీతి॥ శ్రుతిసుఖాః కర్ణమధురాః భ్రమరస్వనా ఏవ గీతయో యాసాం తాః కుసుమాన్యేవ కోమలా దంతరుచః దంతకాంతయో యాసాం తాః- అనేన స్మితత్వమవసీయతే. ఉపవనాంతలతాః పవనాహతైః కంపితైః

లలితైఃసలయైఃసాభినయైః-లయశబ్దేనలయానుగతాభినయోలక్ష్యతే
ఉపమేయేపివనావలైరితిసశ్రీకత్వాభిధానాత్ - పాణిభిరివబభుః-అనే
నలతానామంగనాసామ్యంగమ్యతే॥

మూ॥ లలితవిభ్రమబంధవిచక్షణంసురభిగంధపరాజితకేసరమ్। పతిషు
౩౬ నిర్వివిశుర్మధుమంగనాస్స్మరసఖంరసఖండనవర్జితమ్॥

౩౬॥లలితేతి॥అంగనాః స్త్రియః- లలితవిభ్రమబంధవిచక్షణంమధుర
విలాసఘటనాపటుం-సురభిణా మనోహరేణగంధేనపరాజితకేసరంనిర్జి
తవకుళపుష్పం॥ని॥అథకేసరోవకుళఇతికేశవః - స్మరస్యసఖాయంస్మరసఖం
స్మరోద్దీపకమిత్యర్థః-మధుంమద్యంఅర్ధర్చాద్యాఃపుంసిచేతిపుంలింగతా-తదు
క్తం॥శ్లో॥మకరందస్యమద్యస్యమాక్షికస్యాపివాచకఃఅర్ధర్చాదిగణేపాఠా
త్పున్నపుంసకయోర్మధురితిశబ్దార్ణవే। పతిషువిషయేరసఖండనవివర్జితం
అనురాగభంగరహితంయథాతథానిర్వివిశుః-పరస్పరానురాగపూర్వకంపి
బన్నపపురిత్యర్థః॥ ... ...

మూ॥ శుశుభిరేస్మితచారుతరాననాః స్త్రియఇవశ్లథశింజితమేఖలాః।వి
౩౭॥ కచతామరసాగృహదీర్ఘికామదకలోదకలోలవిహంగమాః॥

౩౭॥శుశుభిరఇతి॥వికచతామరసాః వికసితకమలాఃమదేనకలాఃఅవ్య
క్తమధురంధ్వనంతఃఉదకలోలవిహంగమాఃజలప్రియపక్షిణః హంసాద
యోయాసుతాః-మదకలోదకలోలవిహంగమాః-గృహేషు దీర్ఘికాఃవా
ప్యఃగృహదీర్ఘికాః స్మితేనచారుతరాణిఅత్యంతచారూణిఆననానియాసాం
తాఃశ్లథాఃశింజితాః-మేఖలాఃయాసాంతాః-శింజితేతికర్తరిక్తః. స్త్రి
యఇవశుశుభిరే॥ ... ...

మూ॥ గమయితుంప్రభురేవసుఖేనమాంనభవతీతిచపాంథజనోల్లసః।ఇ
౩౮ తిదయాతఇవాభవదాయతానరజనీరజనీశవతీమధౌ॥

౩౮॥గమయితుమితి॥కించమధౌవసంతేఇతిఅనేనప్రకారేణఅలసః-పథి
పాంథజనఃపథికజనఃమాంసుఖేనగమయితుం యాపయితుంప్రభుః సమ
ర్థఃనభవతిఇతిఇత్థందయాతఇవదయావశాదివరజనీశవతీచంద్రవతీరజనీరా
త్రిఃఆయతాదీర్ఘానాభవత్ నబభూవ॥ ...

మూ॥ ఉపయయౌతనుతాంమధుఖండితాహిమకరోదయపాండుముఖచ్ఛ
౪౦ విః।సదృశమిష్టసమాగమనిర్వృతింవనితయానితయారజనీవధూః॥

౪౦॥ఉపయయావితి॥ మధునామధుసమయేనఖండితాకాలహ్రస్వం
గమితా-క్షీయంతేఖలుఉత్తరాయణేరాత్రయః- ఖండితాఖ్యానాయికా

దగమ్యతే - హిమకరోదయేనచంద్రోదయేనపాండుఃముఖస్యప్రదోష స్యవక్త్రస్యచచ్ఛవిర్యస్యాస్సా-రజనీవధూః- ఇష్టసమాగమనివృత్తిం ప్రియసంగమసుఖంఅనితయాఆప్తయా-ఇణ్ ధాతోఃకర్తరి క్తః- వనితయాసదృశంతుల్యాంతనుతాంకార్శ్యంఉపయయౌ॥ ... ... *

మూ ౪౧ { తిలకమస్తకహర్మ్యకృతాస్పదైఃకుసుమమధ్వనుషంగసుగంధిభిః ।
కలమగీయతభృంగవిలాసినాంస్మరయుతైరయుతైరబలాసఖైః॥ }

౪౧॥తిలకేతి॥ తిలకానాంవృక్షవిశేషాణాం మస్తకముపరిభాగః- తదేవహర్మ్యంప్రాసాదఃతత్రకృతాస్పదైఃనివిష్టైః కుసుమానాంమధునోమకరందస్యానుషంగస్సంపర్కః తేనసుగంధిభిః- స్మరయుతైఃసకామైః - అబలానాంసఖాయఃఅబలాసఖాఃతైః (*) రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్- భృంగాఏవవిలాసినస్తేషామయుతైర్బహుభిః - కలంమధురంఅగీయత- చుకూజే - కామినోహిహర్మ్యాగ్రారూఢాస్సప్రియాస్సకామాఃకుసుమాదిభ్యోగృహీతస్యమధునఃఆస్వాదనేనసురభయఃకలంగాయంతి-యద్వాఽయుతశబ్దేనదశసహస్రాణ్యభిధీయంతే - తథాప్యత్రబహుత్వోపలక్షకతయాప్రయుక్తమ్॥ ... ... *

మూ ౪౨ { అపతుషారతయావిశదప్రభైస్సురతరాగపరిశ్రమనోదిభిః।కుసుమ
చాపమతేజయదంశుభిర్హిమకరోమకరోచ్ఛ్రితకేతనమ్॥ * }

౪౨ ॥ అపేతి ॥ హిమకరశ్చంద్రః అపతుషారతయా అపగతనీహారతయావిశదప్రభైఃనిర్మలకాంతిభిః సురతరాగపరిశ్రమనోదిభిఃసురతరాగజదాహహారిభిఃఅంశుభిఃమకరేణఉచ్ఛ్రితం కేతనంయస్యతంలబ్ధావకాశత్వాదుచ్ఛ్రితధ్వజమితిభావః-కుసుమచాపంమన్మథం- అతేజయత్ న్యశాతయత్ -తిజనిశాతనఇతిధాతోర్ణ్యంతాల్లఙ్ - సహకారిలాభాత్కామస్తీక్ష్ణోఽభూదిత్యర్థః॥ ... ... *

మూ ౪౩ { అనలసాన్యభృతానలసాన్మనఃకమలధూళిభృతామరుతేరితా।
కుసుమభారనతాధ్వగయోషితామసమశోకమశోకలతాకరోత్ }

౪౩॥అనలసేతి॥అనలసాకలకూజితేప్రవీణాఅన్యభృతాకోకిలాయస్యాంసా- తథా - కమలధూళిభృతాకమలపరాగయుక్తేనమరుతాపవనేనఈరితాకంపితాకుసుమభారైర్నతానమ్రాఅశోకలతాఅశోకతరువల్లీఅధ్వగయోషితాంపాంథవధూనాం అసమశోకమతిదుఃఖంమనః అనలసాత్ అగ్న్యధీనంఅగ్నిస్వరూపమితియావత్ -చకార(*)విభాషాసాతికార్త్స్న్యే

ఇతిసాతిశ)త్యయః॥ ౧

మూ { విశదచంద్రకరంసుఖమారుతంకుసుమితద్రుమమున్మదకోకిలమ్।త
౪౪ { దుపభోగరసంహిమవర్షిణఃపరమృతోరమృతోపమతాంయయౌ॥

౪౪॥విశదేతి॥హిమవర్షిణఃఋతోఃశిశిరఋతోఃపరంతత్ప్రసిద్ధం వసంతాఖ్యంవస్తుఅమృతోపమతాంఅమృతసామ్యంయయౌప్రాప-కీదృశం-విశదాఃఅవతుషారత్వాన్నిర్మలాశ్చంద్రకరాశ్చంద్రరశ్మయోయ స్మింతత్-సుఖయతీతిసుఖః మారుతోవాయుర్యస్మింతత్ కుసుమితద్రు మంపుష్పితవృక్షం-ఉన్మదాఃకోకిలాఃయస్మింతత్-ఉపభోగరసంసంభోగ శృంగారప్రచురం-ఇదిసామాన్యాపేక్షయానపుంసకత్వనిర్దేశః॥ ❀

మూ { హుతహుతాశనదీప్తివనశ్రియఃప్రతినిధిఃకనకాభరణస్యయత్ {
౪౫ { యువతయఃకుసుమందధురాహితంతదలకేదలకేసరపేశలమ్॥౪

౪౫॥హుతేతి॥హుతహుతాశనదీప్తి ఆజ్యాదిప్రజ్వలితాగ్నిప్రభంయ త్కుసుమంకర్ణికారమిత్యర్థః-వనశ్రియోవనలక్ష్మ్యాఃకనకాభరణస్యసు వర్ణాభరణస్యప్రతినిధిః-అభూదితిశేషః-దళేషుకేసరేషుచయత్పేశలం సుకుమారప్రకింజల్కమిత్యర్థః:ఆహితంతత్కుసుమంయువతయఃఅ లకేషుకుంతలేషు-జాత్యాపేక్షవచనం-దధుః॥ ... ... ❀

మూ { అళిభిరంజనబిందుమనోహరైఃకుసుమపఙ్క్తినిపాతిభిరంకితః।
౪౬ { నఖలుశోభయతిస్మవనస్థలీంనతిలకస్తిలకఃప్రమదామివ॥ ❀ }

౪౬॥అళిభిరితి॥అంజనబిందుమనోహరైః కజ్జలకణసుందరైఃకుసు మపఙ్క్తినిపాతిభిరళిభిఃఅంకితః చిహ్నితః తిలకఃశ్రీమన్నామవృక్షః॥ని॥ తిలకఃపురకఃశ్రీమానిత్యమరః-వనస్థలీం-తిలకో విశేషకః॥ని॥ తమాలపత్ర తిలకచిత్రకాణివిశేషకమ్।ద్వితీయంచతురీయంచనస్త్రీ(యామిత్యమరః ప్రమదామివనశోభయతిస్మేతిన- అశోభయదిత్యర్థః(❀)లట్స్మఇతిస్మయోగా ద్భూతేలట్॥ ... ... ❀

మూ { అమదయన్మధుగంధసనాథయాకిసలయాధరసంగతయామనః।}
౪౭ { కుసుమసంభృతయానవమల్లికాస్మితరుచాతరుచారువిలాసినీ॥ ❀ }

౪౭॥అమదయదితి॥తరుచారువిలాసినీతరోఃపుంసఃచారువిలాసినీనవమ ల్లికాసప్తలాఖ్యాలతా॥ని॥సప్తలానవమల్లికేత్యమరః- మధునోమకరంద స్యమద్యస్యచగంధేనసనాథయాగంధవ)ధానయేత్యర్థఃకిసలయమేవఅధ రఃతత్రసంగతయాప్రసృతయేత్యర్థః - కుసుమైస్సంభృతయాసంపాదిత యాకుసుమరూపయేత్యర్థః స్మితరుచాహాసకాంత్యామనః- పశ్యతామితి

శేషః-అమదయత్॥ ... ... ❀

మూ ౪౮ { అరుణరాగనిషేధిభిరంశుకైః శ్రవణలబ్ధపదైశ్చ యవాంకురైః।
పరభృతావిరుతైశ్చ విలాసినః స్మరబలైరబలైకరసాః కృతాః॥ }

౪౮॥ అరుణేతి॥ విలాసినః విలసనశీలాః పురుషాః (❀) వౌకషలసేత్యాదినా ఘినుణ్ ప్రత్యయః-అరుణస్యానూరోః రాగం నిషేధంతీతి తత్సదృశమితి అరుణరాగనిషేధినః తైః కుసుంభకాదిరంజనాత్తత్సదృశైరిత్యర్థః॥ శ్లో॥ తమన్యేత్యనుబధ్నాతి తచ్ఛీలం తం నిషేధతి। తస్య చానుకరోతీతి శబ్దాస్సాదృశ్యవాచకాః ఇతి దండ్యలంకారే-అంశుకైః అంబరైః శ్రవణేషు లబ్ధపదైః-నివేశితైరిత్యర్థః యవాంకురైః పరభృతానాం విరుతైశ్చ ఏతైః స్మరబలైః కామసైన్యైః-అబలాస్వేకతైవ రసో రాగో యేషాం తే అబలైకరసాః- స్త్రీపరతంత్రాః కృతాః॥ ... ... ❀

మూ ౪౯ { ఉపచితావయవా శుచిభిః కణైరలికదంబకయోగముపేయుషీ।
సదృశకాంతిరలక్ష్యత మంజరీ తిలకజాలకజాలకమౌక్తికైః॥ ❀ }

౪౯॥ ఉపచితేతి॥ శుచిభిశ్శుభ్రైః కణైః రజోభిః ఉపచితావయవా పుష్టావయవా అలికదంబకం భ్రమరసంఘాతః తస్య యోగం ఉపేయుషీ ప్రాప్తా తిలకజాతిః కప్రస్పృష్టా తా మంజరీ అలకేషు యజ్జాలకమాభరణవిశేషః-తస్మిన్ మౌక్తికైః సదృశకాంతిరలక్ష్యత భృంగసంగినీ శుభ్రా తిలకమంజరీ నీలాలకాసక్తముక్తాజాలకమివాలక్ష్యతేతి భావార్థః॥ ... ... ❀

మూ ౫౦ { ధ్వజపటం మదనస్య ధనుర్భృతశ్ఛవికరం ముఖచూర్ణమృతుశ్రియః।
కుసుమకేసరరేణుమలివ్రజాస్సపవనోపవనోత్థితమన్వయుః॥ }

౫౦॥ ధ్వజేతి॥ మదనస్య కామస్య ధనుర్భృతో ధానుష్కస్య ధ్వజపటంభూతం ఋతుశ్రియో వసంతలక్ష్మ్యాః ఛవికరం శోభాకరం ముఖచూర్ణం ముఖాలంకారచూర్ణభూతం సపవనం యదుపవనం తస్మిన్నుత్థితం కుసుమకేసరరేణుం అలివ్రజాః అన్వయుః॥ ... ... ❀

మూ ౫౧ { అనుభవన్నవదోలమృతూత్సవం పటురపి ప్రియకంఠజిఘృక్షయా।
అనయదాసనరజ్జుపరిగ్రహే భుజలతాం జలతామబలాజనః॥ ❀ }

౫౧॥ అనుభవన్నితి॥ నవాః దోలాః ప్రేంఖాః యస్మిన్నితి నవదోలః-ఋతూత్సవం వసంతోత్సవం అనుభవన్ అబలాజనః పటురపి నిపుణోఽపి ప్రియకంఠస్య జిఘృక్షయా గ్రహీతుమాలింగితుమిచ్ఛయా ఆసనరజ్జుపరిగ్రహే పీఠరజ్జుపరిగ్రహణే భుజలతాం-జలతాం జడతాం-లడయోరభేదః-శిథిలతామిత్యర్థః-అనయత్-దోలాప్రేంఖాసు పతనభయవ్యాజేన ప్రియకంఠమా

శ్లైవదిత్యర్థః॥ ... ...

మూ ⎧ త్యజత మానమలం బత విగ్రహైర్న చతురం పునరేతి గతం వయః।
౫౨ ⎩ పరభృతాభిరితీవ నివేదితే స్మరమతే రమతేస్మ వధూజనః॥

౫౨॥త్యజతేతి॥ఢి తేత్యామంత్రణే॥ని॥ విస్మయామంత్రణేబతేత్యమరః-బత హే అంగనాః మానం కోపం త్యజత॥శ్లో॥ స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపః మానోన్యాసంగినిప్రియ ఇతి॥విగ్రహైర్విరోధైః అలం- విగ్రహాన్ కుర్విత్యర్థః-గతమతీతం చతురం ఉపభోగక్షమం యౌవనగవయః-పునః నైవాగచ్ఛతి-ఇత్యేవంలోపేస్మరమతే స్మరాభిప్రాయేనపుంసకేభావేక్తః-పరభృతాభిః కోకిలస్త్రీభిః నివేదితే సతి వధూజనోరమతేస్మరేమే - కోకిలకూజితోద్దీపితస్మరవికారః వధూజనః స్మరశాసనభయాదివ ఉచ్ఛృంఖలమక్రీడదిత్యర్థః॥ ... ...

మూ ⎧ అథ యథాసుఖమార్తవముత్సవం సమనుభూయ విలాసవతీసఖః।
౫౩ ⎩ నరపతిశ్చకమే మృగయారతిం స మధుమన్మథమన్మథసన్నిభః॥

౫౩ ॥ అథేతి ॥ అథానంతరం మధుమథ్నాతీతి మధుమద్విష్ణుః సంపదాదిత్వాత్క్విప్ మధుర్వసంతః - మనః మథ్నాతీతి మన్మథః కామః తేషాం సన్నిభః సదృశః విష్ణువసంతమన్మథసన్నిభః స నరపతిర్దశరథ విలాసవతీసఖః స్త్రీసహచరస్సన్ ఆర్తవం ఋతుసంబంధినం ఉత్సవం యథాసుఖం సమనుభూయ మృగయారతిం మృగయావిహారం చకమే ఆచకాంక్షే॥ ... ...

మూ ⎧ పరిచయం చలలక్ష్యనిపాతనే భయరుషోశ్చ తదింగితబోధనం।శ్రమ-
౫౪ ⎩ జయాత్ప్రగుణాం చ కరోత్యసౌ తనుమతోనుమతస్సచివైర్యయౌ॥

౫౪॥వ్యసనానాం దోషం పరిహరన్నాహ॥పరిచయమితి॥అసౌ మృగయా-లక్ష్యాణి మృగాదీని తేషాం నిపాతనే పరిచయమభ్యాసం కరోతి - భయరుషోః భయక్రోధయోః తదింగితబోధనం తేషాం చలలక్ష్యాణాం ఇంగిత చిత్తవికారః॥ని॥ఇంగితం హృద్గతో భావ ఇతి సజ్జనః- తస్య చేష్టితస్య భయాదింగభూతస్య బోధనం జ్ఞానం చ కరోతి తనుం శరీరం శ్రమస్య జయాన్నిరాసాత్ ప్రగుణాం ప్రకృష్టలాఘవాదిగుణయుక్తాం కరోతి॥అతో హేతోః సచివైరమాత్యైరనుమతః యయౌ-సర్వం చైతత్ ప్రపంచతో యోగీత్యతః తదక్షయా మృగయాప్రవృత్తిః-నతు వ్యసనితయేతి భావః॥...............

మూ ⎧ మృగవనోపగమక్షమవేషభృద్విపులకంఠనిషక్తశరాసనః।గగనమ-
౫౫ ⎩ శ్వఖురోద్ధతరేణుభిర్నృసవితాసవితానమివాకరోత్॥

౪౯॥ మృగేతి॥ మృగాణాం వనం తస్యోత్సుకమనః ప్రాప్తిః తస్య తమమరం వేషం బిభ్రతీతి తథోక్తః మృగయావిహారానుగుణవేషధారీత్యర్థః- విభ్రతే తేనివ క్తశరాసనో లగ్నధన్వా నవి తేవన్యనవితాపురుష శ్రేష్ఠః - ఉత ... తసేమానసః - నరాజా అశ్వఖురోద్ధతరేణుభిః గగనం వితానం తుచ్ఛమనది ... కరోత్ గగనం నాలక్ష్యతేత్యర్థః॥ వితానం తుచ్ఛమందయోరితి విశ్వః- ... థ వాసవితానమిత్యేకం పదం- నవితానముల్లోచనిహితమివాకరోత్॥ ని॥ ... స్త్రీ) వితానముల్లోచ ఇత్యమరః॥ ... ...

శ్లో { గ్రథితమౌలిరసౌ వనమాలయా తరుపలాశసవర్ణతనుచ్ఛదః॥
౫౦ { తురగవల్గనచంచలకుండలో విరురుచే రురుచేష్టితభూమిషు॥ ...

౫౦॥ గ్రథితేతి॥ వనమాలయా వనపుష్పస్రజా గ్రథితమౌలిః బద్ధధమ్మిల్లః- తరూణాం పలాశైః పత్త్రైః సవర్ణః తుల్యవర్ణః తనుచ్ఛదో వర్మ యస్య స తథోక్తః- ఇదం చ వర్మణః పలాశసాదృశ్యాభిధానం మృగాదీనాం విశ్వాసార్థం తురగస్య వల్గనేన గతివిశేషేణ చంచలకుండలః అసౌ నృపః దశరథః రురుభిర్మృగైశ్చేష్టితాః యా భూమయస్తాసు విరురుచే విదిద్యుతే॥ ...

శ్లో { తనులతావినివేశితవిగ్రహా భ్రమరసంక్రమితేక్షణవృత్తయః!
౫౧ { దదృశురధ్వని తం వనదేవతాస్సునయనం నయనందితకోసలమ్॥ ...

౫౧॥ తన్వితి॥ తన్వీషు లతాసు వినివేశితవిగ్రహాః సంక్రమితాత్మానః భ్రమరేషు సంక్రమితాః ఈక్షణవృత్తయో దృగ్వ్యాపారాః యాసాం తాః వనదేవతాః సునయనం సులోచనం నయేన నీత్యా నందితాః తోషితాః కోసలాః యేన తం దశరథం- అధ్వని మార్గే దదృశుః ప్రసన్నపావనతయా తం దేవతాః అపి గూఢవృత్త్యా దదృశురిత్యర్థః॥ ... ...

శ్లో { శ్వగణివాగురికైః ప్రథమాస్థితం వ్యపగతానలదస్యు వివేశ సః। స్థి
౫౨ { రతురంగమభూమి నిపానవన్మృగవయోగవయోపచితం వనమ్॥

౫౨॥ శ్వగణీతి॥ సః దశరథః శునాం గణాః సన్త్యేషామితి శ్వగణినః శ్వగ్రాహిణః తైః వాగురా మృగబంధినీ రజ్జుః॥ ని॥ వాగురా మృగబంధినీత్యమరః॥ తయా చరంతీతి వాగురికాః (ప్ర) చరతీతి ఠక్॥ ని॥ ద్వావాగురికజాలికావిత్యమరః- తైశ్చ ప్రథమమాస్థితం వ్యపగతాః అనలాదవాగ్నిశ్చ దస్యవస్తస్కరాశ్చ యస్మాత్తథోక్తం॥ ని॥ దస్యుతస్కరమోషకా ఇత్యమరః॥ శ్లో॥ కాంతారే ... వనశోధనమాదౌ మాతురం తిక మపిప్రవివిత్సుః । ఆ ... స్త్రీ సుగతః ... ని శైత్రత్సంకటే చగహనేవనతి ష్ఠిడితి కామందకః - స్థిరాదృఢాః ... రహితాతురంగమయోగ్యా భూమిర్యస్య తత్ నిపానవత్ ఆహావవ యుక్తం

నా|| అపాం వస్త్రనిపానం స్యాదుపకూపజలాశయ ఇత్యమరః - మృగైః హరి-ణాదిభిః వయోభిః పక్షిభిః గవయైః గోసదృశైః ఆరణ్యకపశువిశేషైశ్చ ఉపచిత-సమృద్ధం వనం వివేశ|| ... ...

మూ ౫౯ { అథ నభస్య ఇవ త్రిదశాయుధం కనకపింగతటిద్గుణసంయుతమ్ |
ధనురధిజ్యమనాధిరుపాదదే నరవరో రవరోషితకేసరీ|| (*) }

౫౯||అథేతి||అథ అనాధిః మనోవ్యథారహితః - నరవరో నరవరః శ్రేష్ఠః రవేణ ధనుష్టంకారేణ రోషితాః కోపితాః కేసరిణః సింహాః యేన సః కనకపింగః కనకవత్పింగః తటిద్గుణః తటిదేవ గుణః మౌర్వీ తేన సంయుతం త్రిదశాయుధం ఇంద్రచాపం నభస్య ఇవ భాద్రపదమాస ఇవ||ని||స్యుర్నభస్యాః ప్రౌష్ఠపదభాద్రభాద్రపదాస్సమా ఇత్యమరః- అధిజ్యం అధికృతమౌర్వీకం ధనుః పాదదే జగ్రాహ|| ... ...

మూ-౬౦ { తస్య స్తనప్రణయిభిర్ముహురేణశావైర్వ్యాహన్యమా-
నహరిణీగమనం పురస్తాత్ | ఆవిర్బభూవ కుశగర్భము-
ఖం మృగాణాం యూథం తదగ్రసరగర్వితకృష్ణసారమ్ }

౬౦|| తస్యేతి || ముహుః స్తనప్రణయిభిః స్తనపాయిభిః ఏణశావైః హరిణశిశుభిః || ని ||పృథుకశ్శాబకశ్శిశురిత్యమరః-వ్యాహన్యమానం హరిణీనాం గమనం గతిః యస్య తత్ - కుశాః గర్భే యేషాం తాని ముఖాని యస్య తత్ తస్య యూథస్య అగ్రసరః పురస్సరః-గర్వితో దృప్తః కృష్ణసారో యస్య తత్ మృగాణాం యూథం కులం||ని||సజాతీయైః కులం యూథమిత్యమరః - దశరథస్య పురస్తాదగ్రే ఆవిర్బభూవ|| ... ...

మూ-౬౧ { తత్ప్రార్థితం జవనవాజిగతేన రాజ్ఞా తూణీముఖో-
ద్ధృతశరేణ విశీర్ణపంక్తి | శ్యామీచకార వనమాకు-
లదృష్టిపాతైర్వాతేరితోత్పలదళప్రకరైరివార్ద్రైః }

౬౧||తదితి||జవనో జవశీలః (*) ఇతి చంక్రమ్యేత్యాదినా యుచ్ ప్రత్యయః||ని||తరస్వీ త్వరితో వేగీ ప్రజవీ జవనో జవ ఇత్యమరః- తం వాజినం అశ్వం గతేన ఆరూఢేన- తూణీ ఇషుధిః (*) బహ్వాదిభ్యశ్చేతి జీష్-తస్యా ముఖాత్ ఉద్ధృతశరేణ రాజ్ఞా దశరథేన ప్రార్థితం అభియాతం|| ని||యాచ్ఞాయామభియోగే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధైరితి కేశవః - అత ఏవ విశీర్ణా వికీర్ణా పంక్తిః సంఘీభావః యస్య-తత్ ఏణయూథం కర్తృ ఆర్ద్రైః అభయాదశ్రుసిక్తైః ఆకులైః భయచటులైః దృష్టిపాతైః వాతేరితోత్పలదళప్రకరైః పవనకంపితేందీవరదళబృందైరివ వనం శ్యామీచకార|| ... ...

శ్లో॥ ౫౭ లక్ష్యీకృతస్య హరిణస్య హరిప్రభావః ప్రేక్ష్య స్థితాం
సహచరీం వ్యవధాయ దేహమ్। ఆకర్ణకృష్టమపి కామి
తయా స ధన్వీ బాణం కృపామృదుమనాః ప్రతిసంజహార॥

౫౭॥ లక్ష్యీకృతస్యేతి॥ హరిరిన్ద్రః విష్ణుర్వా తస్యేవ ప్రభావో యస్య సః ధన్వీ ధనుష్మాన్ స నృపః లక్ష్యీకృతస్య వేద్ధుమిష్టస్య హరిణస్య సహచరస్య దేహం వ్యవధాయ తదనురాగాదన్తర్ధాయ స్థితాం - చరతీతి చరీ - పచాదిషు చరడితి టిత్త్వాత్ ఙీప్ - అత ఏవ ఆహ నామనః - అనుచరతీతి చచరేష్టిత్వాత్ ఙీప్ - సహభూతాం చరీం తాం హరిణీం ప్రేక్ష్య కామితయా స్వయం చ కాముకత్వాత్ కృపామృదుమనాః కరుణార్ద్రచిత్తస్సన్ ఆకర్ణాకృష్టమపి దుష్ప్రతిసంహారమపీత్యర్థః - బాణం ప్రతిసంజహార - నిపుణత్వాదితి భావః - నైపుణ్యం తు ధన్వీత్యనేన గమ్యతే॥ ... ...

శ్లో॥ ౫౮ తస్యాపరేష్వపి మృగేషు శరాన్ముముక్షోః కర్ణాన్తమేత్య బి
భిదే నిబిడోఽపి ముష్టిః। త్రాసాతిమాత్రచటులైః స్మరయ
త్సునేత్రైః ప్రౌఢప్రియానయనవిభ్రమచేష్టితాని॥ ...

౫౮॥ తస్యేతి॥ త్రాసాద్భయాదతిమాత్రచటులైః అత్యన్తచఞ్చలైః నేత్రైః ప్రౌఢప్రియానయనవిభ్రమచేష్టితాని చతురకాన్తానాం లోచనవిలాసవ్యాపారాన్ స్మరయత్సు సాదృశ్యాత్ స్మృతిం జనయత్సు అపరేష్వపి మృగేషు శరాన్ముముక్షోః స్రష్టుమిచ్ఛోః తస్య నృపస్య నిబిడో దృఢోఽపి ముష్టిః కర్ణాన్తమేత్య ప్రాప్య బిభిదే స్వయమేవ భిద్యతే స్మ - భిదేః కర్మకర్తరి లిట్ - కామినః తస్య ప్రియావిభ్రమస్మృతిజనితకృపాతిరేకాన్ముష్టిభేదః న త్వనైపుణ్యాదితి తాత్పర్యమ్॥ ... ...

శ్లో॥ ౫౯ ఉత్తస్థుషశ్శిశిరపల్వలపఙ్కమధ్యాన్ముస్తాప్రరోహకబలావ
యవానుకీర్ణమ్। జగ్రాహ స ద్రుతవరాహకులస్య మార్గం సు
వ్యక్తమార్ద్రపదపఙ్క్తిభిరాయతాభిః॥ ... ...

౫౯॥ ఉత్తస్థుష ఇతి॥ స నృపః ముస్తాప్రరోహాణాం ముస్తాఙ్కురాణాం కబలాః గ్రాసాః తేషామవయవైః ముఖభ్రంశిభిః శకలైః అనుకీర్ణం వ్యాప్తం - ఆయతాభిః దీర్ఘాభిః ఆర్ద్రపదపఙ్క్తిభిః - సువ్యక్తం అతిస్పష్టం శిశిరపల్వలపఙ్కమధ్యాత్ శిశిరవేశన్తకర్దమమధ్యాత్ ఉత్తస్థుషః ఉత్థితస్య ద్రుతవరాహకులస్య పలాయితవరాహయూథస్య మార్గం పన్థానం జగ్రాహ అనుససారేత్యర్థః॥ ...

మూ-౬౫ {తం వాహనాదవనతోత్తరకాయమీషద్విధ్యంతముద్ధతసటాః ప్రతిహంతుమీషుః। నాత్మానమస్యవివిదుస్సహసావరాహా వృక్షేషువిద్ధమిషుభిర్జఘనాశ్రయేషు॥ ... ...}

౬౫॥ తమితి॥ వాహనాదశ్వాదీషత్కించిత్ అవనతోత్తరకాయం అవనతోర్ధ్వకాయం విధ్యంతం ప్రహరంతం నృపం ఉద్ధతసటాః ఉత్థితకేసరాః వరాహాః॥ ని॥ సటాజటాకేసరయోరితి విశ్వః- ప్రతిహంతుమీషుః ఐచ్ఛన్-అస్యనృపస్య ఇషుభిః సహసా జఘనానామాశ్రయేషు అవష్టంభేషు వృక్షేషు బద్ధమాత్మానం న వివిదుః - ఏతేన వరాహాణాం మనస్విత్వం నృపస్య హస్తలాఘవం చోక్తమ్॥ ... ...

మూ-౬౬ {తేనాభిఘాతరభసస్య వికృష్యపత్రీ వన్యస్య నేత్రవివరే మహిషస్య ముక్తః। నిర్భిద్య విగ్రహమశోణితలిప్తపుంఖస్తం పాతయాం ప్రథమమాస పపాత పశ్చాత్॥ ...}

౬౬॥ తేనేతి॥ అభిఘాతే రభసః ఔత్సుక్యం యస్య తస్య అభిహంతుముద్యతస్యేత్యర్థః - వన్యస్య వనే భవస్య మహిషస్య నేత్రవివరే నేత్రమధ్యే తేన నృపేణ వికృష్య ఆకృష్య ముక్తః పత్రీ శరః విగ్రహం మహిషదేహం నిర్భిద్య విదార్య - శోణితలిప్తో న భవతీత్యశోణితలిప్తః పుంఖో యస్య స తథోక్తస్సన్-తం మహిషం ప్రథమం పాతయామాస - స్వయం పశ్చాత్పపాత(*) కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటీత్యత్ర అనుశబ్దస్య వ్యవహిత విపర్యస్త ప్రయోగ నివృత్త్యర్థత్వాత్తం పాతయాం ప్రథమమాసేత్యత్ర ప్రయోగ ఇతి పాణినీయాః-యచ్చాహ వార్తికకారః(*) విపర్యాస నివృత్త్యర్థం వ్యవహిత నివృత్త్యర్థం చేతి॥ ... ...

మూ-౬౭ {ప్రాయో విషాణపరిమోక్షలఘూత్తమాంగాన్ ఖడ్గాంశ్చకార నృపతిర్నిశితైః క్షురప్రైః। శృంగం స దృప్తవినయాధికృతః పరేషామత్యుచ్ఛ్రితం న మమృషే న తు దీర్ఘమాయుః॥}

౬౭॥ ప్రాయ ఇతి॥ నృపతిర్దశరథః నిశితైః క్షురప్రైః శరవిశేషైః ఖడ్గాన్ ఖడ్గమృగాన్॥ ని॥ గండకే ఖడ్గఖడ్గినావిత్యమరః- ప్రాయో బాహుల్యేన విషాణపరిమోక్షేణ శృంగభంగేన లఘూన్యగురూణి ఉత్తమాంగాని శిరాంసి యేషాం తాన్ చకార - న త్వవధీదిత్యర్థః - దృప్తవినయాధికృతః దుష్టనిగ్రహే నియుక్తస్స రాజా పరేషాం ప్రతికూలానాం అత్యుచ్ఛ్రితం శృంగం విషాణం ప్రాధాన్యం చ॥ ని॥ శృంగం ప్రాధాన్య సాన్వోశ్చేత్యమరః - న మమృషే న సేహే - దీర్ఘమాయుః జీవితకా

లంతు ॥ ని ॥ ఆయుర్జీవితకాలో నేత్యమరః - నమమృవ ఇతిసకింతుమమృవ ఏవేత్యర్థః॥ … … … ❀

మూ-౬౮ { వ్యాఘ్రానభీరభిముఖోత్పతితాన్గుహాభ్యః ఫుల్లాసనా
గ్రవిటపానివ వాయురుగ్ణాన్। శిక్షావిశేషలఘుహస్తత
యానిమేషాత్తూణీచకారశరపూరితవక్త్రరంధ్రాన్॥ }

౬౮॥వ్యాఘ్రానితి ॥ అభీః నిర్భీకో రాజా గుహాభ్యోఽభిముఖం ఉత్పతితాన్ ఆగతాన్ వాయునా రుగ్ణాన్-భగ్నాన్ ఫుల్లాః వికసితాః అసనస్య సర్జకవృక్షస్య అగ్రవిటపాః తానివస్థితాన్ హరాదావిర్భూతానిత్యర్థః-వ్యాఘ్రాణాంచిత్రరూపత్వాదుపమానే ఫుల్లవిశేషణం (❀) అసనసర్జాతత్పల్లకః తు బకృతోల్లాఘాఇతినిర్ఘాతకార్యస్యలత్వనిపాతః॥ని॥ సర్జకాసనబంధూకపుష్పప్రియకజీవకాఇత్యమరః - శరైః పూరితాని వక్త్రరంధ్రాణి యేషాం తాన్ వ్యాఘ్రాన్-శిక్షావిశేషేణ అభ్యాసాతిశయేన లఘుహస్తతయా క్షిప్రహస్తతయా-నిమేషాత్తూణీచకారతూణీరంపూరితవాన్॥ … … ❀

మూ-౬౯ { నిర్ఘాతోగ్రైః కుంజలీనాన్జిఘాంసుర్జ్యానిర్ఘోషైః
క్షోభయామాససింహాన్। నూనం తేషామభ్యసూయాపరో
భూద్వీర్యోదగ్రేరాజశబ్దో మృగేషు॥ … … … …❀ }

౬౯॥నిర్ఘాతేతి॥ కుంజేషులీనాన్॥ ని ॥ నికుంజకుంజౌవాక్లీబే లతాదిపిహితోదరఇత్యమరః-సింహాన్ జిఘాంసుః హంతుమిచ్ఛుః-నిర్ఘాతః వ్యోమోత్థితఔత్పాతికః శబ్దవిశేషః తద్వదుగ్రైః రౌద్రైః జ్యానిర్ఘోషైః మౌర్వీశబ్దైః॥ని॥మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణఇత్యమరః-క్షోభయామాస-అత్రోత్ప్రేక్షతే- తేషాంసింహానాంసంబంధిని వీర్యేణ ఉదగ్రే ఉన్నతే మృగేషువిషయేయోరాజశబ్దః తస్మిన్ అభ్యసూయాపరః అభూత్ నూనం అన్యథాకథమేతాననివృత్య హన్యాదిత్యర్థః- మృగాణామితిహావ్రే - సమానగుణోభూతత్వాద్రాజశబ్దేనసంబంధోదుర్ఘటః-శాలినీవృత్తమేతత్॥ శ్లో॥శాలిన్యుక్తామ్తౌతగౌగోబ్ధిలోకైరితిలక్షణాత్॥ … … ❀

మూ-౭౦ { తాన్హత్వాగజకులబద్ధతీవ్రవైరాన్కాకుత్స్థః కుటి
లనఖాగ్రలగ్నముక్తాన్। ఆత్మానంరణకృతకర్మణాం
గజానామానృణ్యంగతమివమార్గణైరమంస్త॥ ❀ }

౭౦॥ తానితి ॥ కాకుత్స్థో దశరథః- గజకులేషు బద్ధం తీవ్రం వైరం యేషాం తాన్ కుటిలేషు నఖాగ్రేషు లగ్నాః ముక్తాః గజకుంభస్థమౌక్తికాని యేషాం తాన్ సింహాన్ హత్వా ఆత్మానం రణే కృతకర్మణాం కృతోపకారాణాం గ

జానాం ఆనృణ్యం అనృణత్వం మార్గణైశ్శరైః॥ సః॥ మార్గణో యాచకే శర ఇతి విశ్వః- గతం ప్రాప్తవంతమివ అమంస్త మేనే॥ ... ... ❁

మూ-౬౧ {చమరాన్పరితః ప్రవర్తితాశ్వః క్వచిదాకర్ణవికృష్ట| భల్లవర్షీ| నృపతీనివ తాన్వియోజ్య సద్యః సితవాలవ్య| జనైర్జగామ శాంతిమ్॥ ... ... ❁}

౬౧॥ చమరానితి॥ క్వచిచ్చమరాన్పరితః (❁) అభితః పరిత ఇత్యాదినా ద్వితీయా- ప్రవర్తితాశ్వః ప్రస్థాపితాశ్వః ఆకర్ణం వికృష్టా భల్లా ఇషువిశేషాః వర్షతీతి తథోక్తస్స నృపః- నృపతీనివ స్థితాన్ చమరాన్ చమరమృగాన్- సితవాలవ్యజనైశ్శుభ్ర చామరైః వియోజ్య విరహయ్య సద్యశ్శాంతిం జగామ ఘోరాణాం పరకీయమైశ్వర్యమేవ అసహ్యం న తు జీవితమితి భావః- ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమేతత్॥ ... ... ❁

మూ-౬౨ {అపి తురగసమీపాదుత్పతంతం మయూరం న స రుచిరక| లాపం బాణలక్ష్యీచకార| సపది గతమనస్కశ్చిత్రమాల్యా| నుకీర్ణే రతివిగళితబంధే కేశపాశే ప్రియాయాః॥ ❁}

౬౨॥ అపీతి॥ స నృపః దశరథః తురగసమీపాదుత్పతంతమపి సుప్రహారమపీత్యర్థః- రుచిరకలాపం సుబర్హం మధురం రౌతీతి మయూరం పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః - ఛిన్నైస్త్రుటితైర్మాల్యైః నానుకీర్ణే రత్యాం విగళితబంధే ప్రియాయాః కేశపాశే సపది గతమనస్కః ప్రవర్తితచిత్తః ఉత్కంఠితస్సన్ (❁) ఉరః ప్రభృతిభ్యః కబితి కప్- న బాణలక్ష్యీచకార న ప్రజహారేత్యర్థః॥ ... ... ❁

మూ-౬౩ {తస్య కర్కశవిహారసంభవం స్వేదమాననవిలగ్నజాలకమ్| ఆ| చచామ సతుషారశీకరో భిన్నపల్లవపుటో వనానిలః॥ ... ❁}

౬౩॥ తస్యేతి॥ కర్కశవిహారాదతివ్యాయామాత్ సంభవో యస్య తం ఆననే విలగ్నజాలకం బద్ధకదంబకం తస్య నృపస్య స్వేదం సతుషారశీకరః శిశిరాంబుకణసహితః భిన్నా విదళితాః పల్లవానాం పుటాః కోశాః యేన సః వనానిలః ఆచచామ జహారేత్యర్థః- రథోద్ధతావృత్తమేతత్॥ శ్లో॥ రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగావితి లక్షణాత్॥ ... ❁

మూ-౬౪ {ఇతి విస్మృతాన్యకరణీయమాత్మనః సచివావలంబిత| ధురంధరాధిపమ్| పరివృద్ధరాగమనుబద్ధసేవయా| మృగయా జహార చతురేవ కామినీ॥ ... ... ❁}

౬౪॥ ఇతీతి॥ ఇతి ఆత్మనః విస్మృతమన్యత్కరణీయం కార్యం యేన తం విస్మృ

కాలాన్తరమిత్యర్థః-సచివైరవలంబితాధృతాధూః యస్య(*)ఋక్పూ
రబ్ధూరిత్యాదినాసమాసాన్తః-అనుబద్ధసేవయానంతతసేవయాపరివృద్ధో
రాగో యస్య తంధరాధిపంనృపం మృగ్యంతే స్యాంమృగా ఇతిమృగయా
(*)పరిచర్యాపరిసర్యామృగయాటాట్యానాముపసంఖ్యానమితి యక్ప్ర
త్యయాంతో నిపాతః-చతురావిదగ్ధాకామినీవజహార ఆచకర్ష- నజాతుకా
మఃకామానాముపభోగేనశామ్యతీతిభావః - సుమంగళవృత్తమేతత్ || *

మూ-౭౫ సలలితకుసుమప్రవాళశయ్యాంజ్వలితమహౌషధి
దీపికాసనాథామ్ | నరపతిరతివాహయాంబభూవ
క్వచిదసమేతపరిచ్ఛదస్త్రియామామ్|| ... ... *

౭౫ || సలితి || సనరపతిఃలలితానికుసుమానిప్రవాళానిచశయ్యాయ
స్యాంతాంజ్వలితాభిర్మహౌషధీభిరేవదీపికాభిస్సనాథాంతత్ప్రధా
నామిత్యర్థః - త్రియామాంరాత్రింక్వచిత్ప్రదేశేఅసమేతపరిచ్ఛదఃపరి
హృతపరిజనస్సన్నిత్యర్థః-అతివాహయాం బభూవగమయామాస-పుష్పి
తాగ్రావృత్తమ్|| ... ... *

మూ-౭౬ ఉషసిగజయూథకర్ణతాళైః పటుపటహధ్వనిభి
ర్విధూతనిద్రః| అరమతమధురాణ్యరాణిశృణ్వన్వి
హగవికూజితవందిమంగళాని|| ... ... *

౭౬ || ఉషసీతి || ఉషసిప్రాతఃపటూనాంపటహానామివధ్వనిర్యేషాంతైః
గజయూథానాంకర్ణైస్తాలైరేవతాలైర్వాద్యవిశేషైః విధూతనిద్రస్సన్నృపఃతత్ర
వనే-మధురాణ్యరాణివిహగవికూజితాన్యేవవందినాంమంగళాని మంగళగీ
తానిశృణ్వన్ అరమత ||... .. .. *

మూ-౭౭ అథజాతురురోర్గృహీతవర్త్మావిపినేపార్శ్వచరై
రలక్ష్యమాణః | శ్రమఫేనముచాతపస్విగాఢాం
తమసాంప్రాపనదీంతురంగమేణ|| ... *

౭౭ || అథేతి || అథానంతరంజాతుకదాచిత్ రురోర్మృగస్యగృహీతవ
ర్త్మాస్వీకృతరురుమార్గ ఇత్యర్థః-విపినేపార్శ్వచరైరలక్ష్యమాణః-తు
రగవేగాదిత్యర్థః-సరాజాశ్రమేణఫేనముచాఫేనంస్వకుర్వతేత్యర్థఃతురం
గమేణతపస్విగాఢాంతపస్విసేవితాంతమసాంనామనదీంసరితంప్రాప|| ...

మూ-౭౮ కుంభపూరణభవఃపటురుచ్చైరుచ్చచారనినదోం
భసితస్యాః| తత్రసద్విరదబృంహితశంకీశబ్దపాతిన
మిషుంవిససర్జ|| ... ... *

౭౩॥ కుంభేతి॥ తస్యాస్తమసాయాః అంభసి కుంభస్య పూరణేన భవః ఉత్పన్నః-అచాద్యచ్-ఘటుః మధురః ఉచ్చైః గంభీరః నినదః ధ్వనిః ఉచ్చచాల ఉదియాయ-తత్ర నినదే నృపః ద్విరదబృంహితమితి శంకత ఇతి ద్విరదబృంహితశంకీ సః శబ్దేన శబ్దానుసారేణ పతతీతి శబ్దపాతం ఇషుం బాణం విససర్జ నృపవాణ-స్వాగతావృత్తమ్॥ ... ... ❁

మూ-౭౪ { నృపతేః ప్రతిషిద్ధ మేవతత్కృతవాన్పఙ్క్తిరథో వి
లంఘ్య యత్ । అపథే పదమర్పయంతి హి శ్రు
తవంతోఽపి రజోనిమీలితాః॥... ... ❁ }

౭౪॥ నృపతేరితి॥ తత్కర్మ నృపతేః క్షత్రియస్య ప్రతిషిద్ధమేవ యదేతత్కర్మ గజవధరూపం పఙ్క్తిరథో దశరథః విలంఘ్య- లక్ష్మీకామో యుద్ధాదన్యత్ర కరివధం న కుర్యాదితి శాస్త్రముల్లంఘ్య-కృతవాన్-నను విదుషస్తస్య కథమీదృగ్విధచేష్టితమిత్యత ఆహ - అపథ ఇతి-శ్రుతవంతో విద్వాంసోఽపి రజోనిమీలితా రజోగుణావృతాస్సంతః-సవంధా ఇత్యర్థః (❁) కథం విభాషితసమాసాంతః-అపథం నపుంసకమితి నపుంసకత్వం ॥ ని ॥ అపంథాస్త్వపథం తుల్యే ఇత్యమరః-పితస్మిన్నపి పదం అర్పయంతి నిక్షిపంతి ప్రవర్తంతే ఇత్యర్థః-వైతాళీయకవృత్తమేతత్॥ ... ...❁

మూ.౭౫ { హా తాతేతి క్రందితమాకర్ణ్య విషణ్ణస్తస్యాన్విష్యన్వే
తసగూఢప్రభవం సః। శల్యప్రోతం ప్రేక్ష్య సకుంభం
మునిపుత్రం తాపాదంతశ్శల్య ఇవాసీత్ క్షితిపోఽపి॥ ❁ }

౭౫॥ హా తాతేతి॥ హా త్యార్తౌ తాత జనక॥ ని॥ హా విషాదశుగార్తిషు తాతస్తు జనకః పితేతి చామరః-హా తాతేతి క్రందితం ఆక్రోశనం ఆకర్ణ్య విషణ్ణః ఖిన్నః సః తస్య క్రందితస్య వేతసైః గూఢం ఛన్నం ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం-తమన్విష్యన్ శల్యేన బాణేన ప్రోతం స్యూతం॥ ని॥ శల్యం శంకౌ శరే వంశే ఇతి విశ్వః-సకుంభం కలశసహితం మునిపుత్రం ప్రేక్ష్య వీక్ష్య సః క్షితిపోఽపి తాపాద్దుఃఖాత్ అంతః శల్యో యస్య సోఽంతశ్శల్య ఇవాసీత్ మత్తమయూరవృత్తమేతత్॥ శ్లో॥ వేదైరంధ్రైర్మ్తౌ యసగా మత్తమయూరమితి లక్షణాత్॥ ... ... ❁

మూ-౭౬ { తేనావతీర్య తురగాత్ప్రథితాన్వయేన పృష్టాన్వయ
స్స జలకుంభనిషణ్ణదేహః। తస్మై ద్విజేతర తపస్విసుతం
స్ఖలద్భిరాత్మానమక్షరపదైః కథయాంబభూవ॥ ❁ }

౭౬॥ తేనేతి॥ ప్రథితాన్వయేన ప్రఖ్యాతవంశేన-ఏతేన పాత్రాభిముఖ్యం సూ

చితం- తేనరాజ్ఞా తురగాదవతీర్య పృష్టాన్వయః బ్రహ్మహత్యాశంకయా స్పృష్టకులః జలకుంభేనిషణ్ణదేహః సమునిపుత్రః తస్మై రాజ్ఞే స్ఖలద్భిరక్షరవర్ణైః- అశక్తివశాదర్ధోచ్చారితైరిత్యర్థః- ఆత్మానం ద్విజేతరశ్చాసౌ తపస్వి సుతశ్చ తం ద్విజేతరతపస్విసుతం కథయాంబభూవ- నచ త్రైవర్ణికపవాహం· కిం తు కరణః- వైశ్యాత్తు కరణశ్శూద్రాయామితి యాజ్ఞవల్క్యః- కుతో బ్రహ్మహత్యేత్యర్థః- తథా చ శ్రీమ(ద్రా)మాయణే॥శ్లో॥ బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృదయాదపనీయతామ్। న ద్విజాతిరహం రాజన్ మాభూత్తే మనసో వ్యథా । శూద్రాయామపి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిపేతి॥—.................. ❁

మూ॥౭౭ { తచ్చోదితస్సతమనుద్ధృతశల్యమేవపిత్రోస్సకాశమవసన్నదృశోర్నినాయ। తాభ్యాంతథాగతముపేత్యతమేకపుత్రమజ్ఞానతస్స్వచరితంనృపతిశ్శశంస॥... }

టీ॥౭౭॥ తదితి॥ తేనమునిపుత్రేణచోదితః పితృసమీపంప్రాపయేత్యుక్తః సనృపతిః అనుద్ధృతశల్యం అనుత్పాటితశల్యమేవతం మునిపుత్రం అవసన్నదృశోః వినష్టచక్షుషోః అంధయోరిత్యర్థః- పిత్రోః మాతాపిత్రోః (?) పితామాత్రేత్యేకశేషః- సమీపంనినాయ. ఇదంచరామాయణవిరుద్ధమ్॥శ్లో॥ అథాహమేకస్తం దేశంనీత్వాతౌభృశదుఃఖితౌ అస్పర్శయమహంపుత్రం తంమునింసహభార్యయేతి- తత్రనదీతీరఏవమృతంపుత్రంప్రతి పిత్రోరానయనాభిధానాత్ - తథాచతంపితనగూఢంఏకశ్చాసౌపుత్రశ్చతంఏకపుత్రంఏకపుత్రగ్రహణంపిత్రోరనన్యగతికత్వసూచనార్థం - తంమునిపుత్రంఉపేత్యసన్నికృష్యఅజ్ఞానతఃకరిభ్రాంత్యా స్వచరితంస్వకృతం తాభ్యాంపితృభ్యాం-క్రియాగ్రహణాచ్చతుర్థీ- శశంసకథితవాన్॥

మూ॥౭౮ { తౌదంపతీబహువిలప్యశిశోఃప్రహర్త్రాశల్యంనిఖాతముదహారయతామురస్తః। సోభూత్పరాసురథభూమిపతింశశాపహస్తార్పితైర్నయనవారిభిరేవవృద్ధః॥ }

టీ॥౭౮॥ తావితి॥ జాయాచపతిశ్చదంపతీ రాజదంతాదిషుజాయాశబ్దస్యదంభావోజంభావశ్చవికల్పేననిపాతితః॥ ని॥ దంపతీజంపతీజాయాపతీభార్యాపతీచతావిత్యమరః- అనాథతయాబహువిలప్యభూయిష్ఠంపరిదేవ్య- శిశోః ఉరస్తఃవక్షసః- తసిచప్రత్యయస్తసిః- ప్రహర్త్రా ప్రహారకర్త్రా ఘన-నిఖాతంశల్యం శరంఉదహారయతాంఉద్ధారయామాసతుః - సశిశుఃపరాసుఃమృతఃఅభూత్ -అథవృద్ధోహస్తార్పితైఃనయనవారిభిః- శాపదానస్యజలపూర్వకత్వాత్ -తైరేవభూమిపతింశశాప॥ ... ... ❁

మూ-౭౪ { దిష్టాంతమాప్స్యతిభవానపిపుత్రశోకాదంతేవయస్య
హమివేతితముక్తవంతమ్ । ఆక్రాంతపూర్వమివము క్త
విషంభుజంగంప్రోవాచకోసలపతిఃప్రథమాపరాద్ధః॥ }

౭౪॥ దిష్టేతి॥ హేరాజన్ భవానపిఅంతేవయసివార్ధకే అహమివపుత్రశో కాత్ దిష్టాంతం కాలావసానంమరణమిత్యర్థః॥ ని॥ కాలేపిదైవేదిష్టంస్యా దితివిశ్వః- ఆప్స్యతీత్యుక్తవంతంఆక్రాంతఃపాదాహతఃపూర్వమాక్రాంతః ఆక్రాంతపూర్వః॥ సుప్సుపేతిసమాసః- తంప్రథమమపకృతమిత్యర్థః- ము క్తవిషమపకారిణఃపశ్చాదుత్సృష్టవిషం భుజంగమివస్థితంతంవృద్ధంప్రథ మాపరాద్ధఃప్రథమాపరాధీ-కర్తరిక్తః. ఇదంచంహననేకారణముక్తం- శాప దానాత్ప్రశ్చాదపరాధినంమునింకోసలపతిర్దశరథఃప్రోవాచ॥

మూ-౭౫ { శాపోప్యదృష్టతనయాననపద్మశోభే సానుగ్రహోభగ
వతామయిపాతితోయమ్ ।కృష్యాందహన్నపిఖలుక్షితి
మింధనేద్ధోబీజప్రరోహజననీంజ్వలనఃకరోతి॥ }

౭౫॥ శాపఇతి॥ అదృష్టాఅలక్షితాతనయాననపద్మశోభాసుతముఖకమల కాంతిఃయేనతస్మిన్నపుత్రేమయిభగవతాపాతితఃవజ్రప్రాయత్వాత్పా తితఇత్యుక్తం-అయంత్వంపుత్రశోకాత్ మ్రియస్వేత్యేవంరూపఃశాపోపి సానుగ్రహః-వృద్ధకుమారీవరన్యాయేనేష్టావాప్త్యంతరీయకత్వాత్సో పకారఏవ-నిగ్రాహకస్యాప్యనుగ్రాహకత్వముపపాదయన్నర్థాంతరన్యాసేనాహ- కృష్యామితి-ఇంధనైఃకాష్ఠైఃఇద్ధఃప్రజ్వలితః జ్వలనఃఅగ్నిఃకృష్యాంకర్ష ణార్హాం [illegible] క్షితిందహన్నపిబీజప్రరో హాణాంబీజాంకురాణాంజననీముత్పాదనక్షమాంకరోతి॥ ...

మూ-౭౬ { ఇత్థంగతేగతఘృణఃకిమయంవిధత్తాం వధ్యస్తవేత్యభి
హితోవసుధాధిపేన। ఏధాన్హుతాశనవతస్సమునిర్య
యాచేపుత్రంగతాసుమనుగంతుమనాస్సదారః॥ }

౭౬.॥ఇత్థమితి॥ ఇత్థంగతేవృత్తేసతివసుధాధిపేనరాజ్ఞాగతఘృణఃనిష్కా రుణహంతృత్వాన్నిష్కృపః- అతఏవవధఃవధార్హఃఅయంజనఃఅయమి తిరాజ్ఞోనిర్వేదాత్ అనాదరేణస్వాత్మనిర్దేశః.తవ- కింవిధత్తామిత్యభిహి తఃమయాకింవిధేయమితివిజ్ఞాపితఇత్యర్థః - సమునిస్సదారస్సభార్యఃపరా సుంగతాసుంపుత్రంఅనుగంతుంమనోయస్యసఃఅనుగంతుమనాః( ) తుంకామమనసోరపీతిమకారలోపః-హుతాశనవతఃసాగ్నీన్ఏధాన్కా ష్ఠానియయాచే-నచాత్రాత్మఘాతదోషః॥ శ్లో॥ అనుష్ఠానాసమర్థస్య

-నప్రస్థస్యజీర్యతఃభృగ్వగ్నిజలసంపాతైరర్మణంప్రవిధీయత ఇతివచనాత్

మూ. ౮౨ {ప్రాప్తానుగస్సపదిశాసనమస్యరాజాసంపాద్యపాతకవి
లుప్తధృతిర్నివృత్తః। అంతర్నివిష్టపదమాత్మవినాశహే
తుంశాపందధజ్జ్వలనమౌర్వమివాంబురాశిః॥..... ❁}

ఇతిశ్రీకాళిదాసకృతౌరఘువంశేమహాకావ్యేనవమస్సర్గః-

౮౨॥ప్రాప్తేతి॥ప్రాప్తానుగః-ప్రాప్తానుచరః రాజాదశరథఃసపదిఅస్య మునేశ్శాసనంశాస్తనం హరణగూఢం ప్రాగకోపినం ప్రతిప్రాప్తానుచర త్వాత్-సంపాద్య-పాతకేనమునివధనిమిత్తే నవిలుప్తధృతిఃభగ్నోత్సాహ స్సన్ అంతర్నివిష్టపదం లబ్ధస్థానంఆత్మవినాశహేతుం శాపమంబురాశిః ఔర్వంజ్వలనమివబడబానలమివ॥సి॥ ఔర్వస్తుమునిభేదేపిబడబానలవైశ్వా నారితివైజయంతీ-దధత్-నివృత్తః॥ ... ❁

ఇతిశ్రీరఘువంశవ్యాఖ్యాయాంనవమస్సర్గః-

శ్రీహయగ్రీవాయనమః-

రఘువంశకావ్యే-సవ్యాఖ్యానే-
దశమసర్గప్రారంభః-

మూ-౧ {పృథివీంశాసితుస్తస్యపాకశాసనతేజసః।కించిదూనమ
నూనర్ధేశ్శరదామయుతంయయౌ॥ ...❁}

౧॥పృథివీమితి॥పృథివీంశాసితుః.పాలయితుః.పాకశాసనతేజసఃఇంద్రప్ర భావస్యఅనూనర్ధేఃమహాసమృద్ధేఃతస్యదశరథస్యకించిదూనంశరదాంసం వత్సరాణామయుతందశసహస్రంయయౌ॥ ఏకందశశతంసహస్రమయు తంనియుతంతథాప్రయుతం-కోట్యర్బుదంచబృందంస్థానాత్ స్థానందశ గుణంస్యాదిత్యార్యభటః.ఇదంచమునిశాపాత్పరంవేదితవ్యంనతుజననాత్ ॥షష్టిర్వర్షసహస్రాణిజాతస్య మమకౌశిక। దుఃఖేనోత్పాదిత స్త్వయం నరామం నేతుమర్హసి ॥ ఇతిరామాయణవిరోధాత్ - నా భిషేకాత్పరం - తస్యాపి॥ శ్లో ॥ సమ్యగ్వినీతమథవర్మహరంకుమా రమాదిశ్యగక్షణవిధావిథివత్ప్రజానామితి కౌమారానుష్ఠితత్వాభిధానా

త్ సవవిరోధ ఇతి॥ ... ...

మూ-౨ { న చోపలేభే పూర్వేషామృణనిర్మోక్షసాధనమ్। సు
తాభిధానం సజ్జ్యోతిస్సద్యశ్శోకతమోపహమ్॥...... }

౨॥ న చేతి॥ స దశరథః పూర్వేషాం పితౄణాం ఋణనిర్మోక్షసాధనం- ఏష వా అనృణో యం పుత్రీతి శ్రుతేః -పితృఋణవిముక్తికారణం సద్యః శో క ఏవ తమః తదపహంతీతి శోకతమోపహం - అత్ర తదంత విధ్యాయ స్తేన ❁ అపేక్షితమస్తీతి డప్రత్యయః - సుతాభిధానం సుతాఖ్యం జ్యోతి ర్నోపలేభే న ప్రాప చ॥ ... ... ❁

మూ-౩ { అతిష్ఠత్ప్రత్యయాపేక్షసంతతిస్స చిరం నృపః। ప్రాఙ్మన్థా
దనభివ్యక్తరత్నోత్పత్తిరివార్ణవః॥ ......❁ }

౩॥ అతిష్ఠదితి॥ ప్రత్యయం హేతుమపేక్షత ఇతి ప్రత్యయాపేక్షా సంతతిః యస్య స తథోక్తః॥ ప్రత్యయో ధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు ఇత్యమరః స నృపః మంథాత్ ప్రాక్ మంథనాత్పూర్వం అనభివ్యక్తా అదృష్టా రత్నోత్పత్తి ర్యస్య సః అర్ణవ ఇవ చిరమతిష్ఠత్ -సామగ్ర్యభావాద్విలంబో న తు వంధ్యత్వాదితి భావః॥ ... ... ❁

మూ-౪ { ఋశ్యశృంగాదయ స్తస్య సన్తస్సంతానకాంక్షిణః।
ఆరేభిరే యతాత్మానః పుత్రీయామిష్టిమృత్విజః॥ ... }

౪॥ ఋశ్యశృంగేతి॥ యతాత్మానః అవహితచిత్తాస్సంతః ఋశ్యశృంగో నామ మునిః తదాదయః- ఋతుం ఋతౌ వా యజంతీతి ఋత్విజః యాజకాః ఋత్విగ్దధృగిత్యాదినా క్విన్ ప్రత్యయాంతో నిపాతః ॥ యజ్వ ఋత్విజో యాజకాశ్చ ఇత్యమరః- సంతానకాంక్షిణః పుత్రార్థినః తస్య దశరథస్య పుత్రీయాం పుత్రనిమిత్తాం (❁) పుత్రాచ్ఛ చేతి ఛప్రత్యయః - ఇష్టిం యాగమారేభిరే ఉపచక్రమిరే॥ ... ...

మూ-౫- { తస్మిన్నవసరే దేవాః పౌలస్త్యోపప్లుతా హరిమ్। అభిజగ్ము
ర్నిదాఘార్తాః ఛాయావృక్షమివాధ్వగాః॥...... }

౫॥ తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్నవసరే పుత్రకామేష్టిప్రవర్తనసమయే దేవాః ఇంద్రాదయః పులస్త్యస్య గోత్రాపత్యం పుమాన్ పౌలస్త్యః రావణః తేనోపప్లుతాః పీడితాస్సంతః నిదాఘార్తాః ఘర్మాతురాః- అధ్వానం గచ్ఛంతీతి అధ్వగాః పాంథాః- అంతాత్యంతాధ్వ ఇత్యాదినా డప్రత్యయః- ఛాయా ప్రధానం వృక్షం ఛాయావృక్షమివ- శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపద లోపీ సమాసః- హరిం విష్ణుమభిజగ్ముః ప్రాపుః॥ ❁

మూ-౬ { తేచ ప్రాపురుదన్వంతం బుబుధేచాదిపూరుషః। అవ్యా
క్షేపోభవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధేర్హిలక్షణమ్॥ ... ౬ }

౬॥ తే చేతి॥ తే దేవాశ్చోదన్వంతం సముద్రం(౬) ఉదన్వానుదధౌ చేతిని
పాతనాత్సాధుః-ప్రాపుః - ఆదిపూరుషఃవిష్ణుశ్చబుబుధే యోగనిద్రాం త
త్యాజేత్యర్థః-హి ప్రతిబోధ యోరవిలంబాద్భావకారా- తథాహి-అవ్యా
క్షేపోऽగమ్యస్యఅవ్యాసంగఃభవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధేర్లక్షణంలింగం హి
అనన్యపరతాభావ్యస్య కార్యసిద్ధేర్హి లక్షణమితి॥ ౬

మూ-౭ { భోగిభోగాసనాసీనం దదృశుస్తం దివౌకసః। తత్ఫణామం
డలోదర్చిర్మణిద్యోతితవిగ్రహమ్॥ ... ... ౭ }

౭॥ భోగీతి॥ ద్యౌః ఓకో యేషాం తే దివౌకసో దేవాః పృషోదరాదిత్వాత్సా
ధుః భోగినః శేషస్యభోగః శరీరం॥ ని ॥ భోగస్సుఖేస్త్ర్యాదిభృతావప్యహేశ్చ
ఫణకాయయోరిత్యమరః -సఏవాసనం సింహాసనం తత్రాసీనముపవిష్టం
ఆసేశ్శానచ్ (౬) ఈదాసఇతీకారాదేశః - తస్యభోగినః ఫణామండలే యే
ఉదర్చిషః ఉదగ్రశ్చయః మణయః తైర్ద్యోతితవిగ్రహం ప్రకాశితశరీరం తం
విష్ణుం దదృశుః॥ ౭

మూ-౮ { శ్రియః పద్మనిషణ్ణాయాః క్షౌమాంతరితమేఖలే। అంకే
నిక్షిప్తచరణమాస్తీర్ణకరపల్లవే॥ ... ... ౮ }

౮॥ శ్రియ ఇతి॥ కీదృశం విష్ణుం పద్మనిషణ్ణాయాః శ్రియః లక్ష్మ్యాః క్షౌమాంతరి
తాదుకూలవ్యవహితా మేఖలా యస్య తస్మిన్ ఆస్తీర్ణాకరపల్లవాః పాణిపల్లవా
యత్ర తస్మిన్ - విశేషణద్వయేనాపి చరణయోస్సౌకుమార్యాత్ కఠినమేఖ
లాస్పర్శాసహత్వం సూచ్యతే-తస్మిన్నంకే నిక్షిప్తచరణమ్॥ ౮

మూ-౯ { ప్రబుద్ధపుండరీకాక్షం బాలాతపనిభాంశుకమ్। దివసం
శారదమివ ప్రారంభసుఖదర్శనమ్॥ ... ... ౯ }

౯॥ ప్రబుద్ధేతి॥ పునః కీదృశం ప్రబుద్ధం వికసితం యత్పుండరీకం తదివ అక్షిణీ
యస్య తం దివసే తు పుండరీకమేవ అక్షి యస్యేతి విగ్రహః-బాలాతపేన నిభం
సదృశం అంశుకం యస్య తం పీతాంబరధారిణమిత్యర్థః। అన్యత్ర బాలాతప
వ్యాజాంశుకమితర్థః॥ ని॥ నిభో వ్యాజసదృశయోరితి విశ్వః- ప్రారంభాః
ప్రష్టాద్యోగాః యోగినః తేషాం సుఖదర్శనం అన్యత్ర ప్రారంభే ఆదౌ సుఖద
ర్శనం శారదం శరత్సంబంధినం దివసమివ స్థితమ్॥ ౯

మూ-౧౦ { ప్రభానులిప్తశ్రీవత్సం లక్ష్మీవిభ్రమదర్పణమ్। కౌ
స్తుభాఖ్యమపాంసారం బిభ్రాణం బృహతోరసా। }

౧౦॥ ప్రభేతి॥ పునః కింవిధం ప్రభయా అనులిప్తం అనురంజితం శ్రీవత్సమ్ వత్సలాంఛనం యస్య తం- లక్ష్మీవిభ్రమదర్పణం శ్రీవిలాసదర్పణం కౌస్తుభ ఇత్యాఖ్యా యస్య తం అపాం సారం సముద్రస్య స్థిరాంశం అమ్మయం మణి మిత్యర్థః- బృహతా ఉరసా బిభ్రాణమ్॥ ... ... ❁

మూ-౧౧ { బాహుభిర్విటపాకారైర్దివ్యాభరణభూషితైః। ఆవి ర్భూతమపాం మధ్యే పారిజాతమివాపరమ్॥ ... ❁ }

౧౧॥ బాహుభిరితి॥ విటపాకారైః శాఖాసదృశైః దివ్యాభరణభూషితైః బాహుభిరుపలక్షితం అపాం సైంధవీనాం మధ్యే ఆవిర్భూతం అపరం ద్వితీయం పారిజాతమివ స్థితమ్॥ ... ...❁

మూ-౧౨ { దైత్యస్త్రీగండలేఖానాం మదరాగవిలోపిభిః। హేతిభి శ్చేతనావద్భిరుదీరితజయస్వనమ్॥ ... ... ❁ }

౧౨ ॥ దైత్యేతి ॥ దైత్యస్త్రీగండలేఖానాం అసురాంగనాగండస్థలీనాం యో మదరాగస్తం విలుంపంతి అపహరంతీతి మదరాగవిలోపినః తైశ్చేతనావద్భిస్సజీవైర్హేతిభిస్సుదర్శనాదిభిరాయుధైః ఉదీరితజయస్వనం- జయశబ్దముద్ఘోషయంతీభిః మూర్తిమతీభిస్త్రీదేవతాభిః ఉపాస్యమాన మిత్యర్థః॥ ... ... ❁

మూ-౧౩ { ముక్తశేషవిరోధేన కులిశవ్రణలక్ష్మణా। ఉపస్థితం ప్రాం జలినా వినీతేన గరుత్మతా॥ ... ... ❁ }

౧౩ ॥ ముక్తేతి ॥ ముక్తః భగవత్సన్నిధానాత్ త్యక్తః శేషేణ అహినా సహ విరోధః సహజవైరం యేన తేన కులిశవ్రణాః అమృతాహరణ కాలే ఇంద్రయుద్ధే వజ్రప్రహారాః త ఏవ లక్ష్మాణి యస్య తేన విగతాంజ లిస్థానేన తేన ప్రాంజలినా వినీతేన గరుత్మతా తార్క్ష్యేణ ఉపస్థితం ఉపా సితం - పురా కిల మాతలిప్రార్థితేన భగవతా తద్దుహితుర్గుణకేశ్యాః పత్యుస్సుముఖస్య నాగస్య గరుడాదాగామి భయం పరిహర్తుం అభయదా నే కృతే స్వవిపక్షరక్షణాత్ క్షుభితం పక్షిరాజం త్వత్తో బలాఢ్య ఇతి గర్వితం స వామతర్జనీభారేణైవ భగ్నత్వం భగవాన్నినాయేతి మహాభారతీం కథాం సూ చయతి వినీతేనేతి॥ ... ... ❁

మూ-౧౪ { యోగనిద్రాంతవిశదైః పావనైరవలోకనైః। భృగ్వాదీ ననుగృహ్ణంతం సౌఖశాయనికానృషీన్॥ ... ❁ }

౧౪ ॥ యోగేతి ॥ యోగః మనసో విషయాంతరవ్యావృత్తిః స ఏవ ని ద్రా తస్యాః అంతే అవసానే విశదైః ప్రసన్నైః పావనైశ్శోధకైరవలో

శనైః సుఖశయనం పృచ్ఛంతీతి సౌఖశాయనికాః (*) పృచ్ఛతౌ సుస్నానాదిభ్య ఉపసంఖ్యానాత్ - తాన్ మునీన్ దృగ్భ్యాం వీక్షా ఋషీననుగృహ్ణంతం తం దదృశుః॥ ... ...

మూ-౧౫ { ప్రణిపత్య సురాస్తస్మై శమయిత్రే సురద్విషామ్। అథైనం తుష్టువుః స్తుత్యమవాఙ్మనసగోచరమ్॥ ... }

౧౫॥ ప్రణిపత్యేతి॥ అథ దర్శనానంతరం సురాః దేవాః సురద్విషామసురాణాం శమయిత్రే వినాశకాయ తస్మై విష్ణవే ప్రణిపత్య స్తుత్యం స్తోతార్హం (*) ఏతిస్తుశాస్వృదృజుషః క్యప్ - వాక్చ మనశ్చ వాఙ్మనసే (*) అచతురేత్యాదినా అచ్ ప్రత్యయాంతో నిపాతః - తయోః గోచరో విషయో న భవతీతి అవాఙ్మనసగోచరః - తం ఏనం తుష్టువుః అస్తువన్॥ ...

మూ-౧౬ { నమో విశ్వసృజే పూర్వం విశ్వం తదను బిభ్రతే। అథ విశ్వస్య సంహర్త్రే తుభ్యం త్రేధా స్థితాత్మనే॥ }

౧౬॥ నమ ఇతి॥ పూర్వమాదౌ విశ్వసృజే విశ్వస్రష్ట్రే తదనుతదనంతరం విశ్వం బిభ్రతే పుష్ణతే అథ విశ్వస్య సంహర్త్రే ఏవం త్రేధా త్రిప్రకారేణ స్థితః ఆత్మా దేహో యస్య తస్మై తుభ్యం నమః॥ ... ...

మూ-౧౭ { రసాంతరాణ్యేకరసం యథా దివ్యం పయోఽశ్నుతే। దేశే దేశే గుణేష్వేవమవస్థాస్త్వమవిక్రియః॥ ... }

౧౭॥ కథం సృష్టిస్థితిలయకర్తృత్వమిత్యాశంక్య సోపాధికమిత్యాహ॥ రసాంతరాణీతి॥ ఏకరసం మధురైకరసం దివిభవం దివ్యం జలం పయ ఉదకం దేశే దేశే ఊషరాదిప్రదేశే అన్యాన్ రసాన్ రసాంతరాణి లవణాదీని యథా అశ్నుతే ప్రాప్నోతి ఏవమవిక్రియో నిర్వికారః ఏకరూపః త్వం గుణేషు సత్త్వాదిషు ఉపాధిషు స్థిత్వేత్యర్థః - అవస్థాం సృష్ట్యాదిరూపామశ్నుషే॥ ... ...

మూ-౧౮ { ఏకః కారణతస్తాం తామవస్థాం ప్రతిపద్యసే। నానాత్వం రాగసంయోగాత్స్ఫటికస్యేవ తే ధ్రువమ్॥ ... ... }

౧౮॥ ఏక ఇతి॥ ఏకః ఏకరూపః త్వం కారణతః ఉపాధేః తాం తామవస్థాం ప్రతిపద్యసే ప్రాప్నోషి - తస్మాత్తే నానాత్వం - రజ్యతే అనేనేతి రాగః రాగద్రవ్యం జపాకుసుమాదిః తస్య సంయోగాత్ స్ఫటికస్యేవ ధ్రువం స్ఫుటమ్॥

మూ-౧౯ { అమేయో మితలోకస్త్వమనర్థీ ప్రార్థనావహః। అజితో జిష్ణురత్యంతమవ్యక్తో వ్యక్తకారణమ్॥ ... }

౧౯ ॥ అమేయ ఇతి ॥ హే దేవ త్వం అమేయః లోకైః ఇయత్తయా న ప

రిచ్ఛేద్యః మితలోకః పరిచ్ఛిన్నలోకః అనర్థీ నిస్పృహః అవహతీత్యావ
హః - పచాద్యచ్ ప్రార్థనానామావహః - ప్రార్థనావహః కామ
దః అజితః అన్యైరితి శేషః - జిష్ణుః జయశీలః అత్యంతమవ్యక్తః సూక్ష్మరూ
పః తథాపి వ్యక్తస్య స్థూలస్య జగతః కారణం హేతుః - అన్యథా ప్రకాశా
యోగాత్ ॥ ... ... ❀

మూ-౨౦ { హృదయస్థమనాసన్నమకామం త్వాం తపస్వినమ్ ।
దయాలుమనఘస్పృష్టం పురాణమజరం విదుః ॥ ❀ }

౨౦॥హృదయేతి॥ హే దేవ త్వాం హృదయస్థం సర్వాంతర్యామితయా ని
త్యసన్నిహితం తథాప్యనాసన్నం అగమ్యరూపత్వాదవిప్రకృష్టం చ విదుః-
సన్నికృష్టస్యాపి విప్రకృష్టత్వమితి విరోధః. అకామం నిత్యతృప్తత్వాన్ని
ష్కామం తథాపి తపస్వినం లోకయాత్రార్థం తాపసం విదుః-ఉక్తం చ-గీతా
సు-నానవాప్తమవాప్తవ్యం వర్త ఏవ చ కర్మణీతి-కిమప్యనిచ్ఛోస్తప ఇతి
విరోధః-దయాలుం పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛుం తథాప్యనఘస్పృష్టం నిత్యా
నందరూపత్వాదదుఃఖినం॥ని॥అఘం దుఃఖవ్యసనేష్వఘమిత్యమరః-ద
యాలుః దుఃఖీతి విరోధః. పురాణమనాదిం అజరం నిర్వికారత్వాదజరం వి
దుః చిరంతనం జీర్యతీతి విరోధః॥ ... ❀

మూ-౨౧ { సర్వజ్ఞస్త్వమవిజ్ఞాతస్సర్వయోనిస్త్వమాత్మభూః । స
ర్వప్రభురనీశస్త్వమేకస్త్వం సర్వరూపభాక్ ॥ ❀ }

౨౧॥సర్వజ్ఞ ఇతి॥ త్వం సర్వజ్ఞః (❀) ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః ప్రత్యయః.
త్వం అవిజ్ఞాతః అన్యైరితి శేషః సర్వేషాం యోనిః కారణం ఆత్మనైవ భవతీతి
ఆత్మభూః న తే కించిత్కారణమస్తీత్యర్థః - సర్వస్య ప్రభుః త్వం అనీశస్త్వం
ఏకస్త్వం సర్వరూపభాక్ ఏక ఏవ సర్వాత్మనా వర్తస ఇత్యర్థః॥ ❀

మూ-౨౨ { సప్తసామోపగీతం త్వాం సప్తార్ణవజలేశయమ్ । స
ప్తార్చిర్ముఖమాచఖ్యుస్సప్తలోకైకసంశ్రయమ్ }

౨౨॥సప్తేతి॥ సప్తభిస్సామభిరుపగీతం ఉపగీయమానం-తద్ధితార్థేత్యాది
సమాసః-సప్తానాం అర్ణవానాం జలం తత్ర శేతే యస్తం (❀) శయవాసి
వాసేష్వకాలాదిత్యలుక్-సప్తార్చిరగ్నిః ముఖం యస్య తం-అగ్నిముఖా వై దేవా
ఇతి శ్రుతేః-సప్తానాం లోకానాం భూర్భువరాదీనాం లోకానాం ఏకసంశ్ర
యం చాచఖ్యుః॥ ... ... ❀

మూ-౨౩ { చతుర్వర్గఫలం జ్ఞానం కాలావస్థా చతుర్యుగా । చతు
ర్వర్ణమయో లోక ఏవం రూపం చతుర్ముఖాత్ ॥ }

౨౩ చతురితి॥ చతుర్ణాం ధర్మాదీనాం వర్గః చతుర్వర్గః॥ ని॥ త్రివర్గో ధర్మకామార్థైశ్చతుర్వర్గస్సమోక్షకైరిత్యమరః - తత్ఫలం యత్ జ్ఞానం చత్వారి యుగాని కృతాదీని యస్యాం సా చతుర్యుగా కాలావస్థా కాలపరిణామః చత్వారో వర్ణాః బ్రాహ్మణాదయః తన్మయః చతుర్వర్ణమయః చాతుర్వర్ణ్యప్రచుర ఇత్యర్థః-తత్ర ప్రకృతి వచనే మయట్-తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాసః-లోక ఇత్యేవం రూపం సర్వం చతుర్ముఖాత్ చతుర్ముఖరూపిణస్త్వత్తః జాతమితి శేషః॥ ఇదిదం సర్వమసృజత-యదిదం కించేతి శ్రుతేః॥ ... ...

మూ౨౪ { అభ్యాసనగృహీతేన మనసా హృదయాశ్రయమ్। జ్యోతిర్మయం విచిన్వంతి యోగినస్త్వాం విముక్తయే॥ }

౨౪॥ అభ్యాసేతి॥ అభ్యాసేన నిగృహీతం విషయాంతరేభ్యో నివర్తితం తేన మనసా యోగినో హృదయాశ్రయం జ్యోతిర్మయం త్వాం విముక్తయే మోక్షార్థం విచిన్వంతి ధ్యాయంతీత్యర్థః॥ ... ...

మూ౨౫ { అజస్య గృహ్ణతో జన్మ నిరీహస్య హతద్విషః। స్వపతో జాగరూకస్య యాథార్థ్యం వేద కస్తవ॥ }

౨౫॥ అజస్యేతి॥ న జాయత ఇత్యజః (*) అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత ఇత్యాద్యప్రత్యయః తస్య జన్మశూన్యస్యాపి జన్మ గృహ్ణతః మత్స్యాదిరూపేణ గీయమానస్య నిరీహస్య నిస్పృహస్యాపి హతద్విషః శత్రూన్ఘ్నతః జాగరూకస్య సర్వసాక్షితయా ప్రతిబుద్ధస్యాపి స్వపతః యోగనిద్రామనుభవత ఇత్యర్థః ఇత్థం విపరీతచేష్టితస్య తవ యాథార్థ్యం కో వేద వేత్తి (*) విదో లటో వేతి లట్

మూ౨౬ { శబ్దాదివిషయాన్భోక్తుం చరితుం దుశ్చరం తపః। పర్యాప్తోసి ప్రజాః పాతుమౌదాసీన్యేన వర్తితుమ్॥ ... }

౨౬॥ శబ్దేతి॥ కించ కృష్ణాదిరూపేణ శబ్దాదీన్విషయాన్భోక్తుం నరనారాయణాదిరూపేణ దుశ్చరం తపశ్చరితుం తథా దైత్యావమర్దనేన ప్రజాః పాతుమౌదాసీన్యేన సాక్షితయా వర్తితుం చ పర్యాప్తస్సమర్థః అసి - భోగతపసోః పాలనౌదాసీన్యయోః పరస్పరవిరుద్ధయోః ఆచరణే త్వదన్యః కస్సమర్థః॥ ... ...

మూ౨౭ { బహుధాప్యాగమైర్భిన్నాః పంథానస్సిద్ధిహేతవః। త్వయ్యేవ నిపతంత్యోఘా జాహ్నవీయా ఇవార్ణవే॥ }

౨౭॥ బహుధేతి॥ ఆగమైస్సాంఖ్యాదిదర్శనైర్భిన్నా అపి సిద్ధిహేతవః పురుషార్థసాధకాః పంథానః ఆచారమార్గాః జాహ్నవీయాః గాం

గాఃఓఘాః ప్రవాహా ఇవ తేప్యాగమైర్భిన్నాస్సిద్ధిహేతవశ్చఅర్ణవ ఇవ త్వ
య్యేవ పతంతి ప్రవిశంతి యేన కేనాపి రూపేణత్వమేవ సర్వోపాస్యోసీ
దిత్యర్థః॥ ... ... ❁

మూ౨౮ {త్వయ్యావేశితచిత్తానాంత్వత్సమర్పితకర్మణామ్।
గతిస్త్వంవీతరాగాణామభూయస్సన్నివృత్తయే॥ ❁ }

౨౮॥ త్వయీతి॥ త్వయ్యావేశితం సమర్పితం చిత్తం యేషాం తే
షాంత్వత్సమర్పితకర్మణాం ఈశ్వరార్పితబుద్ధ్యాకర్మకుర్వతామిత్యర్థః- వీ
తరాగాణాంవిరక్తానాం అభూయస్సనివృత్తయే మోక్షాయత్వమేవగతిః
సాధనం॥ తమేవంవిద్వానమృతఇహభవతి- నాన్యఃపంథాఅయనాయవిద్య
తే-ఇతిశ్రుతేరితిభావః॥ ... ... ❁

మూ౨౯ {ప్రత్యక్షోఽప్యపరిచ్ఛేద్యోమహ్యాదిర్మహిమాతవ। ఆ
ప్తవాగనుమానాభ్యాంసాధ్యంత్వాంప్రతికాకథా }

౨౯॥ ప్రత్యక్షత ఇతి॥ ప్రత్యక్షః ప్రత్యక్షప్రమాణగమ్యః తవమహ్యా
దిః పృథివ్యాదిః మహిమా ఐశ్వర్యం చాపరిచ్ఛేద్యః అనవధార్యః ఆప్తవా
క్వేదః అనుమానంతుక్షిత్యాదికం సకర్తృకంకార్యత్వాద్ఘట వదిత్యను
మానాదికం తాభ్యాం సాధ్యంగమ్యంత్వాం ప్రతి కాకథాప్రత్యక్షమపి
త్వత్కృతంజగదపరిచ్ఛేద్యంతత్కారణమప్రత్యక్షస్త్వపరిచ్ఛేద్యఇతికిము
వక్తవ్యమిత్యర్థః॥ ... ... ❁

మూ౩౦ {కేవలఃస్మరణేనాపిపునాసిపురుషంయతః। అ
నేనవృత్తయశ్శేషానివేదితఫలాస్త్వయి॥ ❁ }

౩౦॥ కేవలఇతి॥ కేవలఃఏకః॥ని॥ కేవలఃకృత్స్నే ఏకశ్చైకశాశ్వతఃస్మరణే
నాపిపురుషంస్మర్తారంజనంయతః పునాసి అనేన స్మృతికారణ త్వయి
విషయేయాః శేషాఃఅవశిష్టాః వృత్తయోదర్శనస్పర్శనాదయోవ్యాపా
రాఃనివేదితఫలాఃజ్ఞాతకార్యాఃతవస్మరణస్యైవేదంఫలమితిభావః॥......❁

మూ౩౧ ఉదధేరివరత్నానితేజాంసీవవివస్వతః। స్తుతిభ్యోవ్య
తిరిచ్యంతేదూరాణిచరితానితే॥ ...

౩౧॥ ఉదధేరితి॥ ఉదధేఃరత్నానీవవివస్వతఃతేజాంసీవదూరాణిఅవాఙ్మ
నసగోచరాణితేచరితాని స్తుతిభ్యోవ్యతిరిచ్యంతేని శ్శేషం స్తోతుంనశక్యంత
ఇత్యర్థః॥ ... ... ❁

మూ౩౨ {అనవాప్తమవాప్తవ్యంనతేకించనవిద్యతే। లో
కానుగ్రహఏవైకోహేతుస్తేజన్మకర్మణోః॥ }

౩౨ || అనవాప్తమితి|| అనవాప్తమవాప్తవ్యం ప్రాప్యం తే తవ కించన కించిదపి న విద్యతే-నిత్యపరిపూర్ణత్వాదితి భావః - తర్హి కింనిబంధనాని జన్మకర్మాణీత్యత్రాహ - లోకేతి-ఏకః లోకానుగ్రహ ఏవ తే జన్మకర్మణోః పరమకారుణికస్య తే పరార్థైకప్రవృత్తిర్న స్వార్థే ప్రవృత్తిరిత్యర్థః|| ... ...

మూ ౩౩ { మహిమానం యదుత్కీర్త్య తవ సంహ్రియతే వచః |
శ్రమేణ తదశక్త్యా వా న గుణానామియత్తయా... }

౩౩|| మహిమానమితి|| తే మహిమానముత్కీర్త్య సంకీర్త్య వచస్సంహ్రియత ఇతి యత్ తద్వచస్సంహరణం శ్రమేణ శ్రాంత్యా వా అశక్త్యా వా కాత్స్న్యేన వక్తుమశక్యత్వాద్వా గుణానామియత్తయా ఏతావన్మాత్రతయా న-తేషాం మానం న స్యాదితి భావః|| ... ...

మూ ౩౪ { ఇతి ప్రసాదయామాసుస్తే సురాస్తమధోక్షజమ్ |
భూతార్థవ్యాహృతిస్సా హి న స్తుతిః పరమేష్ఠినః || }

౩౪ || ఇతీతి|| ఇతి సురాస్తమధోక్షజం అధోభూతమక్షజం ఇంద్రియజం జ్ఞానం యస్య తమధోక్షజం విష్ణుం ప్రసాదయామాసుః ప్రసన్నం చక్రుః| హి యస్మాత్ పరమేష్ఠినః సర్వోత్తమస్య దేవస్య సా దేవైః కృతా వ్యాహృతిః భూతార్థస్య సత్యార్థస్య వ్యాహృతిరుక్తిః న స్తుతిర్న ప్రశంసా||

మూ ౩౫ { తస్మై కుశలసంప్రశ్నవ్యంజితప్రీతయే సురాః | భయ
మప్రలయోద్వేలాదాచఖ్యుర్నైరృతోదధేః|| }

౩౫|| తస్మా ఇతి|| సురాః దేవాః కుశలసంప్రశ్నేన వ్యంజితా అభివ్యక్తా ప్రీతిర్యస్య తస్మై కుశలసంప్రశ్నవ్యంజితప్రీతయే తస్మై విష్ణవే ప్రలయాభావేఽప్యుద్వేలాదున్మర్యాదాత్ నైరృతో రాక్షస ఏవ ఉదధిస్సముద్రః తస్మాద్భయమాచఖ్యుః కథితవంతః|| ... ...

మూ ౩౬ { అథ వేలాసమాసన్నశైలరంధ్రానునాదినా | స్వరే
ణోవాచ భగవాన్ పరిభూతార్ణవధ్వనిః || }

౩౬|| అథేతి|| అథ వేలాయామబ్ధికూలే సమాసన్నానాం సన్నికృష్టానాం శైలానాం కందరేషు గహ్వరేషు అనునాదినా ప్రతిధ్వనిమతా స్వరేణ పరిభూతార్ణవధ్వనిః తిరస్కృతసముద్రఘోషో భగవానువాచ || ...

మూ ౩౭ { పురాణస్య కవేస్తస్య వర్ణస్థానసమీరితా | బ
భూవ కృతసంస్కారా చరితార్థైవ భారతీ|| }

౩౭|| పురాణేతి|| పురాణస్య పురాతనస్య కవేస్తస్య భగవతో వర్ణస్థానేషు

రఃక్షంసావిమసమీరితానమృగుచ్చారితా అతఃకృతస్సంపాదితః సంస్కా-
రస్సాధుత్వస్పష్టతాదిప్రయత్నో యస్యాస్సా భారతీ వాణీ చరితార్థా బ-
భూవ-ఏవకారోసంభావనావిపరీతసంభావనావ్యుదాసార్థః॥ ...

మూ౩౮ {బభౌసదశనజ్యోత్స్నా సావిభోర్వదనోద్గతా। నిర్యా
తశేషాచరణాద్గంగేవోర్ధ్వప్రవర్తినీ ॥}

౩౮॥బభావితి॥విభోర్విష్ణోర్వదనాదుద్గతాభిప్రసారితాసదశనజ్యో-
త్స్నాదంతకాంతిసహితా - ఇదంవిశేషణంధావళ్యాతిశయద్యోతనా-
ర్థం - అతఏవసాభారతీచరణాదంఘ్రేర్నిర్యాతశేషాని స్సృతావశిష్టేత్య-
ర్థః-స్త్రియాఃపుంవదిత్యాదినానిర్యాతశబ్దస్యపుంవద్భావఃనిర్యాతశేషాచ
సాగంగాచేతి సామానాధికరణ్యనిర్వాహాత్ నిర్యాతయాశిష్టేతి విగ్ర-
హేపుంవద్భావః- ఊర్ధ్వప్రవర్తినీ ఊర్ధ్వవాహినీగంగేవ బభావిత్యు-
త్ప్రేక్షా॥ ... ...

మూ౩౯ {జానేవోరక్షసాక్రాంతావనుభావపరాక్రమౌ।అం
గినాంతమసేవోభౌగుణౌప్రథమమధ్యమౌ॥}

౩౯యదాహభగవాంస్తదాహ॥జానఇతి॥హేదేవాఃవో యుష్మాకం
అనుభావపరాక్రమౌఅభిప్రాయజ్ఞైనరక్షసారావణేనఅంగినాం శరీరిణాం
ప్రథమమధ్యమౌగుణౌసత్వరజసీతమసేవతమోగుణేనేవఆక్రాంతౌజానే
జానామీతివాక్యార్థః॥ .. ..

మూ౪౦ {విదితంతప్యమానంచతేనమేభువనత్రయమ్।
అకామోపనతేనేవసాధోర్హృదయమేనసా॥}

౪౦॥విదితమితి॥కించఅకామేనఅనిచ్ఛయాఉపనతేన ప్రమాదాదా-
గతేనఏనసాపాపేనసాధోస్సుజనస్యహృదయమివతేనరక్షసాతప్యమానం- త-
పితేస్తద్భావాదికాత్కర్మణిశానచ్ భువనత్రయంచమేవిదితం మ-
యాజ్ఞాతమిత్యర్థః ౦ గతిబుద్ధీత్యాదినావర్తమానేక్తః- క్తస్యచవర్త-
మానఇతిషష్ఠీ॥ ... ...

మూ౪౧ {కార్యేషుచైకకార్యత్వాదభ్యర్థ్యోస్మినవజ్రిణా।
స్వయమేవహివాతోగ్నేస్సారథ్యంప్రతిపద్యతే॥}

౪౧॥కార్యేష్వితి॥ కించఏకకార్యత్వాదావయోరేకార్థత్వాద్ధే-
తోఃకార్యేషువిషయేవజ్రిణాఇంద్రేణ అభ్యర్థ్యఇదం కుర్వితి ప్రార్థనీ-
యోనాస్మి-తథాహి - వాతోవాయుః స్వయమేవాగ్నేస్సారథ్యంసా-
హాయ్యంప్రతిపద్యతేప్రాప్నోతి - నతువహ్నిప్రార్థనయైవేత్యవకా

ణార్థః-శతక్రతావాహిసాహస్రమన్యేతఏవప్రవృత్తిఃనతరప్రార్థనయాసాహర్థక్యా
యమింద్రస్యైవేత్యర్థః॥ ... ... ●

మూ౪౨ {సాసిధారాపరిహృతైఃకామంచక్రస్యతేనమే। స్థాపి
{తోదశమోమూర్ధాలభ్యాంశఇవరక్షసా॥ ... ౪౨}

౪౨॥స్యేతి॥పురాకిలపరారాతిప్రీణనాయస్వశిరాంసిఛిందతాదశకం
ధరేణయద్దశమంశిరోవశేషితంతన్మచ్ఛరాధీనమిత్యాహ - సఇత్యసిధార
యాపరిహృతైశ్ఛిన్నైర్దశమః దశానాంపూరణః మూర్ధామేచక్రస్యాకా
మంపర్యాప్తంలబ్ధాంశఃప్రాప్తవ్యభాగఇవతేనరక్షసాస్థాపితోనిహితః - స
ర్వథాతమహంహనిష్యామీత్యర్థః॥ ... ... ●

మూ౪౩ {స్రష్టుర్వరాతిసర్గాత్తుమయాతస్యదురాత్మనః। అ
{త్యారూఢంరిపోస్సోఢంచందనేనేవభోగినః॥ ... ౪౩}

౪౩॥కింతర్హిపాపప్రగుపేక్షితంతత్రాహ॥స్రష్టురితి॥కింతుస్రష్టుఃబ్ర
హ్మణోవరాతిసర్గాద్వరదానాద్ధేతోః మయా తస్యదురాత్మనోరావణ
స్యరిపోఃఅత్యారూఢమత్యారోహణంఅతివృద్ధిరితియావత్ -నపునశ్శక్త్యా
వైక్తః-భోగినస్సర్పస్యఅత్యారూఢంచందనేనేవసోఢంసహ్యంచందనస్యా
పినిష్ప్రవనియంత్రత్వమితిద్రష్టవ్యమ్॥ ... ...●

మూ౪౪ {ధాతారంతపసాప్రీతంయయాచేసహిరాక్షసః। దై
{వాత్సర్గాదవధ్యత్వంమర్త్యేష్వాస్థాపరాఙ్ముఖః॥}

౪౪॥సంప్రతితస్యవరస్వరూపమాహ॥ధాతారమితి॥సరాక్షసఃతపసా
ప్రీతంసంతుష్టంధాతారంబ్రహ్మాణంమర్త్యేషువిషయేఆస్థాపరాఙ్ముఖః
అస్థారహితస్సన్ - మర్త్యాననాదృత్యేత్యర్థః - దైవాత్సర్గాత్ అష్టవి
ధాయాదైవసృష్టేఃఅవధ్యత్వంయయాచే॥ ●

మూ౪౫ {సోహందాశరథిర్భూత్వారణభూమేర్బలిక్షమమ్।
{కరిష్యామిశరైస్తీక్ష్ణైస్తచ్ఛిరఃకమలోచ్చయమ్॥... ౪౫}

౪౫॥తర్హికాగతిరిత్యత్రాహ॥సఇతి॥సోహందశరథస్యరాజ్ఞోపత్యంపుమా
న్దాశరథిః-అతఇఞ్ -రామోభూత్వాతీక్ష్ణైశ్శరైస్తస్యరావణస్య శిరాంస్యేవ
కమలానితేషాంఉచ్చయంరాశింరణభూమేర్బలిక్షమం పూజాయోగ్యం
కరిష్యామిపుష్పైర్హిపూజ్యాపూజేతిభావః॥ ... ... ●

మూ౪౬ {అచిరాద్యజ్వభిర్భాగంకల్పితంవిధివత్పునః। మా
{యావిభీరనాలీఢమాధాస్యధ్వంనిశాచరైః॥...౪౬}

౪౫॥ అచిరాదితి ॥ యజ్వభిః విధివద్విధ్యనుసారం యథాతథా కల్పితం పునః హృతం భాగం మాయావిభిః మాయావేదిభిః (శ) ఆస్మాయేత్యాదినా ఇనిః ప్రత్యయః - నిశాచరైః అనాలీఢం అనాస్వాదితం యథాతథా అచిరాత్పునః ఆదాస్యధ్వం ప్రతిగ్రహీధ్వ॥ ... ... ❀

మూ ౪౬ {వైమానికాః పుణ్యకృతస్త్యజంతు మరుతాం భయం।
పుష్పకాలోకసంక్షోభం మేఘావరణతత్పరాః ॥}

౪౬॥ వైమానికా ఇతి॥ మరుతాం విభుధానాం మధ్యే వైమానికాః విమానైశ్చరంతః - ఠక్ప్రత్యయః మేఘావరణతత్పరాః రావణభయాన్మేఘమధ్యం తథాగానతత్పరాః పుణ్యకృతస్సుకృతినః పుష్పకాలోకేన యదృచ్ఛయా రావణవిమానదర్శనేన యస్సంక్షోభః తం త్యజంతు॥ ... ... ❀

మూ ౪౭ {మోక్ష్యధ్వే స్వర్గబందీనాం వేణీబంధానదూషితాన్
శాపయంత్రితపౌలస్త్యబలాత్కారకచగ్రహైః॥ ❀}

౪౭॥ మోక్ష్యధ్వేతి॥ హే దేవాః యూయం శాపేన నలకూబరకర్తృకేణ యంత్రితాః ప్రతిబద్ధాః నివారితా ఇతి యావత్ పౌలస్త్యస్య రావణస్య బలాత్కారేణ యేకచగ్రహాః కేశాకర్షణాః తైరదూషితాన్ అనుపహతాన్ స్వర్గబందీనాం బందీకృతస్వర్గాంగనానాం వేణీబంధాన్మోక్ష్యధ - పురాకిల నలకూబరేణాత్మానమభిసారయంత్యా రంభాయా బలాత్కార సంభోగాత్ క్రుద్ధేన మహాత్మా రావణః శప్తః ఇతః ప్రభృతి అన్యస్త్రీబలాత్కారాత్ మూర్ధా శతధా దళిష్యతీతి॥ ... ... ❀

మూ ౪౮ {రావణావగ్రహక్లాంతమితి వాగమృతేన సః।అభి
వర్ష్య మరుత్సస్యం కృష్ణమేఘస్తిరోదధే॥ ... ❀}

౪౮ ॥ రావణేతి ॥ కృష్ణో విష్ణుః స మేఘ ఇత్యుపమితసమాసః నీలమేఘశ్చ ధ్వన్యతే - విశ్రవసోఽపత్యం రావణ ఇతి విగ్రహః - విశ్రవశ్శబ్దాత్తస్యాపత్యమిత్యణ్ప్రత్యయః - విశ్రవసో వైశ్రవణ ఇతి విశ్రవణశబ్దస్య వృత్తివిషయే రావణాదేశః - రావణ ఏవ అవగ్రహో వర్షప్రతిబంధ ఇత్యర్థః తేన క్లాంతం మ్లానం మరుతో దేవా ఏవ సస్యం ఇత్యేవం రూపేణ వాగమృతేన వాక్సలిలేన॥ స॥ అమృతం సలిలే మోక్షేపియూషే బ్రహ్మణిస్మృతం - అభివర్ష్య తిరోదధే॥ ... ... ❀

మూ ౫౦ {పురుహూతప్రభృతయస్సురకార్యోద్యతం సురాః।అం
శైరనుయయుర్విష్ణుం పుష్పైర్వాయుమివ ద్రుమాః॥ ❀}

౫౦॥ పురుహూతేతి॥ పురుహూతప్రభృతయః ఇంద్రప్రముఖాః

సురాః దేవాః సరభాలోస్య దృతం విష్ణుమంశైరనుయయుః - కథవదు ప్రాణా పుష్పైరాప్యాయమివేతి-సుగ్రీవాదివానరద్యోతకం-వానరాణాం దేవాంశత్వాత్॥ ... ...

మూ౫౧ { అథతస్యవిశాంపత్యురంతే కామ్యస్యకర్మణః। పురుషః ప్రబభూవాగ్నేర్విస్మయేనసహర్త్విజామ్॥ }

౫౧॥అథేతి॥అథతస్యవిశాంపత్యుః రాజ్ఞో దశరథస్య కామ్యస్యకర్మణాం తేపుత్రీకా మేష్ట్యనంతరం ఋత్విజాం విస్మయేనసహ అగ్నేః కోపిపురుషః ప్రబభూవప్రాదురభవత్॥ ... ...

మూ౫౨ { హేమపాత్రగతం దోర్భ్యామాదధానః పయశ్చరుమ్। అనుప్రవేశాదాద్యస్యపుంసస్తేనాపిదుర్వహమ్॥... }

౫౨॥హేమపాత్రేతి॥ఆద్యస్యపుంసః ఆదిపురుషస్య అనుప్రవేశాత్తేనాపి హేమపాత్రధారిణాపిపురుషేణదుర్వహం వోఢు మశక్యం హేమపాత్రగతం సువర్ణపాత్రస్థం పయశ్చరుం దోర్భ్యా మాదధానః పురుషోగ్నేః ప్రబభూవేతిసంబంధః పూర్వేణ॥ ... ...

మూ౫౩ { ప్రాజాపత్యోపనీతం తదన్నం ప్రత్యగ్రహీన్నృపః। వృషేవపయసాం సారమావిష్కృతముదన్వతః॥ }

౫౩ ॥ ప్రాజాపత్యేతి ॥ నృపో రాజా ప్రాజాపత్యోపనీతం ప్రజాపతిసంబంధిపురుషోపనీతం - ప్రాజాపత్యేనవసిష్ఠేనఉపనీతమితియోర్థః-నతద్వనాదరణీయః॥ ప్రాజాపత్యంనరంవిధిమాయిమహోఖ్యాగతంన్య వేతి శ్రీరామాయణవచనవిరోధాత్ -తదన్నం ప్రత్యగ్రహీత్ -ఉదన్వతఃసముద్రాత్ ఆవిష్కృతంఆవిర్భూతంపయసాం సారమమృతమిత్యర్థః - వృషేవఇంద్రఇవ॥ ... ...

మూ౫౪ { అనేనకథితారాజ్ఞో గుణాస్తస్యాన్యదుర్లభాః। ప్రసూతించకమేతస్మింస్త్రైలోక్యప్రభవోపియత్॥... }

౫౪॥అనేనేతి॥తస్యరాజ్ఞః గుణాః అనేనహేతునా అన్యదుర్లభాఃకథితాః- ఉత్పత్తించకమఇతిపాఠః త్రైలోక్యప్రభవోపివిష్ణుః తస్మిన్రాజనిప్రసూతింఉత్పత్తించకమఇతియత్॥ ... ...

మూ౫౫ { సతేజోవైష్ణవంపత్న్యోర్విభేజేచరుసంజ్ఞితమ్। ద్యావాపృథివ్యోఃప్రత్యగ్రమహర్పతిరివాతపమ్॥... }

౫౫॥ సఇతి ॥ సరాజాపత్న్యోః చరుసంజ్ఞితం చరునామధేయం వైష్ణవం విష్ణుసంబంధితేజః విభేజే విభాగమకరోత్ -విభజేతి చ సాంగ-శీర్షా

అహర్పతిః ఆదిత్యః ద్యావాపృథివ్యోః దివః పృథివ్యాశ్చపతయోః ప్రత్యగ్రం నూతనం ఆతపమివ॥ ... ...

మూ॥౫౫ {అర్చితా తస్య కౌసల్యా ప్రియా కేకయవంశజా। అత
స్సంభావితాం తాభ్యాం సుమిత్రామైచ్ఛదీశ్వరః॥}

౫౫॥ సుమిత్రామంతరేణ పత్న్యోశ్చరువిభాగే కారణమాహ॥ అర్చితేతి॥ తస్యరాజ్ఞః కౌసల్యా అర్చితా బహుమతా కేకయవంశజా కైకేయీ ప్రియా ఇష్టా అతః కారణాదీశ్వరో భర్తా తాభ్యాం సంభావితాం సుమిత్రామైచ్ఛత్ - అనుసంభావితామితి పాఠః॥ ... ...

మూ॥౫౬ {తే బహుజ్ఞస్య చిత్తజ్ఞే పత్న్యౌ పత్యుర్మహీక్షితః। చరో
రర్ధార్ధభాగాభ్యాం తామయోజయతాముభే॥ ..}

౫౬॥ తే ఇతి॥ బహుజ్ఞస్య అనేకవేదినః మహీక్షితః మహీపతేః పత్యుః భర్తుః చిత్తజ్ఞే అభిప్రాయజ్ఞే తే ఉభే పత్న్యౌ చరోః అర్ధార్ధభాగాభ్యాం ద్వయోః అర్ధార్ధభాగౌ యాభ్యాం తాభ్యామిత్యర్థః తాం సుమిత్రాం అయోజయతాం న ను॥ శ్లో॥ కౌసల్యాజనయద్రామం దివ్యలక్షణసంయుతమ్। విష్ణోరర్ధం మహాభాగం పుత్రమిక్ష్వాకునందనమితి రామాయణే - కౌసల్యాపుత్రస్య రామస్య చరోరర్ధాంశభాక్త్వం సూచితం - అత్ర రామస్య తురీయాంశభాక్త్వముక్తం తత్కథం విరోధపరిహార ఇతి చేదుచ్యతే అర్ధశబ్దః పుల్లింగః - నసమభాగవచనః అమరసింహస్తు॥ ని॥ భిత్తం శకలఖండే వా పుంస్యర్ధోర్ధం సమేంశక ఇతి - తస్మాద్విష్ణోరర్ధం మహాభాగం పుత్రమిక్ష్వాకునందనమిత్యత్ర అర్ధశబ్దః పుల్లింగః శకలవాచీ అన్యథా చేత్॥ శ్లో॥ భరతో నామ కైకేయ్యాం జజ్ఞే సత్యపరాక్రమః। సాక్షాద్విష్ణోశ్చతుర్భాగస్సర్వైస్సముదితో గుణైరితి భరతస్య చతుర్థాంశభాక్త్వం॥ శ్లో॥ అథ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాజనయత్సుతౌ। వీరౌ సర్వాస్త్రకుశలౌ విష్ణోరర్ధసమన్వితావితి లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరర్ధాంశభాక్త్వం చ విరుధ్యేతేతి తస్మాత్తత్ర చరుప్రదానఘటనశ్లోకా అపి అత్రోక్తస్య విరోధేన యోజనీయా ఇతి॥ ... ...

మూ॥౫౭ {సా హి ప్రణయవత్యాసీత్సపత్న్యోరుభయోరపి। భ్ర
మరీ వారణస్యేవ మదనిస్యందరేఖయోః॥ ...}

౫౭॥ సాహీతి॥ సా సుమిత్రా ఉభయోరపి సపత్న్యోః ప్రణయ వత్యాసీత్ - కిమివ భ్రమరీ భ్రమరయువతిః వారణస్య గజస్య మదనిస్యందరేఖయోః కపోలాభ్యాం నిస్సృతమదరేఖయోః యథా ప్రణయవతీ తద్వత్॥ ... ...

మూ౫౯ { తాభిర్గర్భః ప్రజాభూత్యై దధ్రే దేవాంశసంభవః ।
సౌరీభిరివ నాడీభిరమృతాఖ్యాభిరమ్మయః ॥ ౧ }

౫౯ వ్యా॥ తాభిరితి॥ తాభిః కౌసల్యాదిభిః ప్రజానాం భూత్యై అభ్యుదయాయ దేవస్య విష్ణోః అంశసంభవః స ఏవ కారణం యస్య సః - దివ్యకలాసంభూత ఇత్యర్థః - గర్భః. గర్భాః సూర్యస్య ఇమాః సౌర్యః తాభిః సౌరీభిః సూర్యతిష్యాగస్త్యమత్స్యానాం య ఉపధాయా ఇతి యకారలోపః అమృతా ఇత్యాఖ్యా యాసాం తాభిః జలవహనసామ్యాత్ నాడీభిః వృష్టివిసర్జనీభిః అపాం వికారః అమ్మయః గర్భ ఇవ దధ్రే ధృతః - జాతావేకవచనం - గర్భాన్ దధ్రిర ఇత్యర్థః - అత్ర యాదవః॥ ని॥ తాసాం శతాని చత్వారి రశ్మీనాం వృష్టిసర్జనే॥ అనందనాశ్చ మేధ్యాశ్చ నూతనాః పూతనా ఇతి ॥ శతం శతం వృష్టివహాః తేన శ్వేత్యమృతాహ్వయా ఇతి॥ ౫

మూ౬౦ { స మామవన్న సత్త్వాస్తా బభూ రాపాండురత్విషః ।
అంతర్గతఫలారమ్భాస్సస్యానామివ సమ్పదః ॥ }

౬౦॥ వ్యా॥ సమామితి॥ సమాం యుగపత్ ఆపన్నాని గృహీతాని సత్త్వాని యాభిస్తాః గర్భిణ్యః॥ ని॥ ఆపన్నసత్త్వా స్యాద్గుర్విణ్యంతర్వత్నీ చ గర్భిణీత్యమరః అత ఏవ పాండురత్విషః పాండురవర్ణాః తాః రాజపత్న్యః అ(ం)తర్గతాః ఫలారంభాః ఫలప్రాదుర్భావాః యాసాం తాః సస్యానాం సంపద ఇవ బభూవః రేజుః॥ ... ... §

మూ౬౧ { గుప్తం దదృశురాత్మానం సర్వాస్స్వప్నేషు వామనైః ।
జలజాసిగదాశార్ఙ్గచక్రలాంఛితమూర్తిభిః॥ .. ౩ }

౬౧॥ వ్యా॥ సంప్రతి తాసాం స్వప్నదర్శనాన్యాహ॥ గుప్తమితి ॥ సర్వాః తాః స్వప్నేషు జలజః శంఖః జలజాసిగదాశార్ఙ్గచక్రైః లాంఛితా మూర్తయో యేషాం తైర్వామనైః - హ్రస్వైః పురుషైః గుప్తం రక్షితం ఆత్మానం స్వరూపం దదృశుః॥ ... ...

మూ౬౨ { హేమపక్షప్రభాజాలం గగనే చ వితన్వతా । ఉహ్యంతే
స్మ సుపర్ణేన వేగాకృష్టపయోముచా॥ }

౬౨॥ వ్యా॥ హేమేతి॥ కించ హేమ్నః పక్షాణాం ప్రభాజాలం కాంతిపుంజం వితన్వతా విస్తారయతా వేగేన ఆకృష్టాః పయోముచః యేన తేన సుపర్ణేన గతా గగనే చ ఉహ్యంతే స్మ ఊఢాః॥ ... ...

మూ౬౩ { బిభ్రత్యా కౌస్తుభన్యాసం స్తనాంతరవిలమ్బితమ్॥
పర్యుపాస్యంత లక్ష్మ్యా చ పద్మవ్యజనహస్తయా॥ ౫ }

౬౩॥ వ్యా॥ బిభ్రత్యేతి॥ కించ స్తనయోరంతరేమధ్యేవిలంబితంలంబమానం స్వస్యశ్రీవత్సఇతి న్యాసః నిక్షేపః కౌస్తుభస్యన్యాసః తంబిభ్రత్యాపద్మమేవ వ్యంజనంహస్తేయస్యాస్తయాలక్ష్మ్యాపర్యుపాస్యంతఉపాసితాః॥

మూ౬౪ { కృతాభిషేకైర్దివ్యాయాం త్రిస్రోతసిచసప్తభిః।
బ్రహ్మర్షిభిః పరంబ్రహ్మగృణద్భిరుపతస్థిరే॥ }

౬౪॥ కృతాభిషేకైరితి॥ దివ్యాయాం త్రిస్రోతసి త్రిదశగంగాయాం కృతాభిషేకైః కృతస్నానైః పరంబ్రహ్మ వేదంగృణద్భిః ఉచ్చరద్భిస్సప్తభి ర్బ్రహ్మర్షిభిః॥ శ్లో॥ అత్రిర్భృగుః కుత్సవసిష్ఠకపిలోగౌతమస్తథా కశ్యపశ్చాంగిరాశ్చైవమునయస్సప్తకీర్తితాః ఇత్యేవంరూపైర్మునిభిరుపతస్థిరేఉపాస్యంతస్మ ఉపాస్నంత్రికరణఇత్యాత్మనేపదమ్॥

మూ౬౫ { తార్క్ష్యస్తథావిధాంత్స్వప్నాఞ్ఛ్రుత్వాప్రీతోఽపిపార్థివః। మేనేపరార్ధ్యమాత్మానంగురుత్వేనజగద్గురోః॥ }

౬౫॥ తార్క్ష్యఇతి॥ తథావిధాన్స్వప్నాన్ తార్క్ష్యః శ్రుత్వాప్రీతో ముదితస్సపార్థివః జగద్గురోర్భగవతః పురుషోత్తమస్యగురుత్వేనగురుభావేనఆత్మానం పరార్ధ్యంముఖ్యం మేనేఅవగచ్ఛతిస్మ॥ ... ...

మూ౬౬ { సవిభక్తోవిభుస్తాసామేకఃకుక్షిష్వనేకధా। ఉవాసప్రతిమాచంద్రఃప్రసన్నానామపామివ॥ }

౬౬॥ సఇతి॥ సవిభుఃపురుషోత్తమఃఏకఃఅనేకధాబహుధావిభక్తస్సన్ తాసాంకుక్షిషూదరేషుఉవాస ప్రతిమాచంద్రః ప్రసన్నానామపాంకుక్షిష్విప-యథాయనాకంపితెజలేయథాఏకఏవచంద్రో బహువిధస్సందృశ్యతేతద్వత్॥ ... ...

మూ౬౭ { అథాగ్ర్యమహిషీరాజ్ఞఃప్రసూతిసమయేసతీ। పుత్రంతమోపహంలేభేనక్తంజ్యోతిరివౌషధిః॥ }

౬౭॥ అథేతి॥ అథానంతరంరాజ్ఞో దశరథస్యాగ్ర్యమహిషీసతీపతివ్రతాకౌసల్యాప్రసూతిసమయేదశమేమాసి తమోపహం పుత్రంసుతం లేభేప్రాప్తవతీత్యర్థః - నక్తంరాత్రౌ ఓషధిరితివృక్షవిశేషః తమోపహం జ్యోతిరివ॥ ... ...

మూ౬౮ { రామఇత్యభిరామేణవపుషాతస్యచోదితః। నామధేయంగురుశ్చక్రేజగత్ప్రథమమంగళమ్॥ }

౬౮॥ రామఇతి॥ అభిరామేణఅతిసుభగేనతస్యపుత్రస్యవపుషాచోదితః ప్రేరితఃగురుర్వసిష్ఠఃజగత్ప్రథమమంగళంజగతాంప్రథమభూతం మంగ

శ్చం రామ ఇతి నామధేయం చక్రే॥ ... ...

మూ॥ ౬౯ { రఘువంశప్రదీపేన తేనాప్రతిమతేజసా । రక్షాగృ
హగతాదీపాః ప్రత్యాదిష్టా ఇవాభవన్ ॥ }

౬౯॥ రఘువంశేతి॥ రఘువంశప్రదీపేన రఘువంశదీపకేనాప్రతిమతేజసా అసదృశతేజసా తేన రామేణ రక్షాగృహగతాః రక్షాగృహం సూతికాగృహం-ప్రాగయమఘ్నోభిహితః॥ శ్లో॥ అరిష్టశయ్యాంపరితో విసారిణేతి - సూతికాగృహగతాః దీపాః ప్రత్యాదిష్టా నిరస్తా అభవన్॥ ... ...

మూ॥ ౭౦ { శయ్యాగతేన రామేణ మాతా శాతోదరీ బభౌ । సైక
తాంభోజబలినా జాహ్నవీవ శరత్కృశా }

౭౦॥ శయ్యాగతేనేతి॥ శయ్యాగతేన శయనీయస్థితేన అనేన పుత్రేణ సా శాతోదరీ తనూదరీ మాతా బభౌ - శరత్కృశా శరదా కృశా జాహ్నవీ గంగా సైకతాంభోజబలినేవ శయ్యాస్థానే సైకతం అంభోజబలిస్థానే రామః॥ ... ...

మూ॥ ౭౧ { కైకేయ్యాస్తనయో జజ్ఞే భరతో నామ శీలవాన్ । జన
యిత్రీమలంచక్రే యః ప్రశ్రయ ఇవ శ్రియమ్॥ }

౭౧॥ కైకేయ్యా ఇతి॥ కైకేయ్యాః కేయవంశజాయాః భరత ఇతి ప్రసిద్ధస్తనయో జజ్ఞే జాతః - కింవిధః శీలవాన్ యః సచ్చరిత్రః భరతః ప్రశ్రయః వినయః శ్రియం సంపదమివ జనయిత్రీం మాతరమలంచక్రే అలంకృతవాన్॥ ... ...

మూ॥ ౭౨ { సుతౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రా సుషువే యమౌ ।
సమ్యగారాధితా విద్యా ప్రబోధవినయావివ॥... }

౭౨॥ సుతావితి॥ సుమిత్రా సుతౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ నామ యమౌ యుగ్మజాతౌ సమ్యగారాధితా అభ్యస్తా విద్యా ప్రబోధవినయౌ తత్త్వజ్ఞానేంద్రియజయావివ సుషువే సూతవతీ॥

మూ॥ ౭౩ { నిర్దోషమభవత్సర్వమావిష్కృతగుణం జగత్ । అ
న్వగాదివ హి స్వర్గో గాం గతం పురుషోత్తమమ్॥ ... }

౭౩॥ నిర్దోషమితి॥ సర్వం జగత్ నిర్దోషం దుర్భిక్షాది దోషరహితం ఆవిష్కృతగుణం ప్రకటితారోగ్యగుణమభవత్ - అతో హేతోః గాం భువం గతమవతీర్ణం పురుషోత్తమం విష్ణుం స్వర్గోఽన్వగాదివ స్వర్గో హి గుణవాన్నిర్దోషశ్చేత్యర్థః స్వర్గతుల్యమభవదితి భావః॥

మూ॥ ౭౪ { తస్యోదయే చతుర్మూర్తేః పౌలస్త్యచకితేశ్వరాః। విర
జస్కైర్నభస్వద్భిర్దిశ ఉచ్ఛ్వసితా ఇవ॥ }

౭౪॥ తస్యేతి॥ చతుర్మూర్తేః రామాదిరూపేణ చతూరూపస్య తస్య హరేరుదయే సతి పౌలస్త్యాద్రావణాచ్చకితా ఉద్విగ్నా ఈశ్వరా ఇంద్రాదయో నాథా యాసాం తాః దిశః చతస్రః విరజస్కైరపగతధూలిభిః నభస్వద్భిః వాయుభిః ముఖేన ఉచ్ఛ్వసితా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా- స్వస్వామికళత్రక్షః స్వనాథశరణసంతుష్టానాం దిశాముచ్ఛ్వసనవాతా ఇవ వాతా వవురిత్యర్థః చతుర్దిగీశరక్షణం మూర్తిచతుష్టయప్రయోజనమితి భావః॥

మూ॥ ౭౫ { కృశానురపధూమత్వాత్ప్రసన్నత్వాత్ప్రభాకరః।
రక్షోవిప్రకృతావాస్తామపవిద్ధశుచావివ॥ }

౭౫॥ కృశానురితి॥ రక్షసా రావణేన విప్రకృతః కృశానురగ్నిః ప్రభాకరః సూర్యశ్చ ఇతి ద్వౌ యథాసంఖ్యమపధూమత్వాత్ప్రసన్నత్వాచ్చ అపవిద్ధశుచౌ నిరస్తదుఃఖావివ ఆస్తామభవతామ్॥

మూ॥ ౭౬ { దశాననకిరీటేభ్యస్తత్‌క్షణం రాక్షసశ్రియః। మణివ్యా
జేన పర్యస్తాః పృథివ్యామశ్రుబిందవః॥ }

౭౬॥ దశేతి॥ తత్‌క్షణం రామోత్పత్తిక్షణ ఏవ రాక్షసానాం శ్రియో లక్ష్మ్యా అశ్రుబిందవః అపి దశాననస్య రావణస్య కిరీటేభ్యో మకుటేభ్యః సకాశాత్ మణీనాం వ్యాజేన పృథివ్యాం పర్యస్తాః పతితాః రామోదయేన తిరావణస్య కిరీటమణిభ్రంశలక్షణం దుర్నిమిత్తమభూదిత్యర్థః॥

మూ॥ ౭౭ { పుత్రజన్మప్రవేశ్యానాం తూర్యాణాం తస్య పుత్రిణః।
ఆరంభం ప్రథమం చక్రుర్దేవదుందుభయో దివి॥ }

౭౭॥ పుత్రేతి॥ పుత్రిణః పుత్రవతస్తస్య దశరథస్య పుత్రజన్మని ప్రవేశ్యానాం ప్రవేశితవ్యానాం తూర్యాణాం వాద్యానామారంభం - ఉపక్రమం దివి దేవదుందుభయః ప్రథమం చక్రుః నాతః పితుర్దశరథాదప్యధికం దేవా ముముదిరే ఇత్యర్థః॥ ... ...

మూ॥ ౭౮ { సంతానకమయీ వృష్టిర్భవనే తస్య పేతుషీ। సన్మం
గలోపచారాణాం సైవాదిరచనాభవత్॥ }

౭౮॥ సంతానేతి॥ సంతానకమయీ సంతానకః దివ్యవృక్షవిశేషః తత్ప్రచురా వృష్టిః పుష్పవర్షం చ తస్య దశరథస్య భవనే పేతుషీ పతంతీ సన్మంగలోపచారాణాం సద్భిరనుష్ఠేయానాం మంగలోపచారాణాం సైవ ఆదిరచనా ప్రథమవిన్యాసః ప్రథమక్రియాభవత్ అనేనాతిప్రీత్యా దేవతావ్యాపారస్యాథ

తో జననరూపత్వాత్తస్య తాత్పర్యత్వం సూచితమ్॥

మూ॥ ౭౮ { కుమారాః కృతసంస్కారాస్తే ధాత్రీస్తన్యపాయినః।
ఆనందేనాగ్రజేనేవ సమం వవృధిరే పితుః॥ ...

౭౮॥ కుమారా ఇతి॥ కృతసంస్కారాః కృతజాతకర్మాదిసంస్కారాః ధాత్రీస్తన్యపాయినః కుమారాః అగ్రజేన జ్యేష్ఠపుత్రేణేవేత్యర్థః - ఆనందేన సమం సాకం వవృధిరే - ఆనందోపి వవృధ ఇత్యర్థః॥ ... ... ❁

మూ-౭౯ { స్వాభావికం వినీతత్వం తేషాం వినయకర్మణా। ము
మూర్ఛ సహజం తేజో హవిషేవ హవిర్భుజామ్॥ }

౭౯॥ స్వాభావికమితి॥ వినయకర్మణా శిక్షయా తేషాం కుమారాణాం స్వాభావికం వినీతత్వం శిక్షితత్వం స్వాభావికస్య ప్రతిబింబత యా సహజత్వముపాత్తం హవిషా ఆజ్యాదినా హవిర్భుజామగ్నీనాం సహజం స్వాభావికం తేజ ఇవ మమూర్ఛ॥ ... ... ❁

మూ॥౮౦ { పరస్పరావిరుద్ధాస్తే తద్రఘోరనఘం కులమ్। అల
ముద్యోతయామాసుర్దేవారణ్యమివర్తవః॥ ...❁ }

౮౦॥ పరస్పరేతి॥ భిన్నోదరా అపి పరస్పరావిరుద్ధాః అన్యోన్యావిరోధినః తే కుమారాః రఘోరనఘం దోషరహితం కులం వంశం అలమత్యర్థముద్యోతయామాసుః ప్రకాశయాంచక్రిరే ఋతవః వసంతాదయః దేవారణ్యం దేవాధిష్ఠితారణ్యమివ॥ ... ...❁

మూ-౮౧ { సమానేపి హి సౌభ్రాత్రే యథోభౌ రామలక్ష్మణౌ। త
థా భరతశత్రుఘ్నౌ ప్రీత్యా ద్వంద్వం బభూవతుః }

వ్యా॥ సమాన ఇతి॥ సౌభ్రాత్రే సుభ్రాతృత్వే సమానే సత్యపి రామలక్ష్మణావుభౌ యథా ప్రీత్యా స్నేహేన ద్వంద్వం సంగతౌ బభూవతుః తద్వద్భరతశత్రుఘ్నావపి ద్వంద్వం యుగ్మం బభూవతుః॥ ... ❁

మూ॥౮౨ { తేషాం ద్వయోర్ద్వయోరైక్యం బిభిదే న కదాచన। య
థా వాయువిభావస్వోర్యథా చంద్రసముద్రయోః॥ ❁ }

వ్యా॥ తేషామితి॥ తేషాం ద్వంద్వీభూతానాం కుమారాణాం ద్వయోర్ద్వయోః రామలక్ష్మణయోః భరతశత్రుఘ్నయోః ఐక్యమేకత్వం కదాచన జాతు న బిభిదే న భిన్నం - కథమివ వాయువిభావస్వోర్యథా అనిలాగ్న్యోరివ చంద్రసముద్రయోరివ ఐక్యమేకత్వం న బిభిదే ఏకకార్యత్వం చ సమానదుఃఖిత్వం చ క్రమాదుపమానద్వయాల్లభ్యతే సహసంబంధినావప్యేనౌ వాయూ-చంద్రౌ వృద్ధౌ వర్ధతే సిం

ధ్రుతశ్ర్యేకీయత ఇతి॥ ... ...

మూ- ౮౩ { తే ప్రజానాం ప్రజానాథాస్తేజసా ప్రశ్రయేణచ । మనోజహ్రుర్నిదాఘాంతే శ్యామాభ్రా దివసా ఇవ॥ }

వ్యా॥ తఇతి॥ ప్రజానాథాః స్వామినస్తేకుమారాః తేజసాప్రభావేణ ప్రశ్రయేణ వినయేనచ నిదాఘాంతే గ్రీష్మావసానే శ్యామాన్యభ్రాణి యేషాం తే శ్యామాభ్రా నాతిశీతోష్ణా ఇతిభావః- దివసాఇవ ప్రజానాం మనోజహ్రుః- ...

మూ- ౮౪ { సచతుర్ధా బభౌవ్యస్తః ప్రసవః పృథివీపతేః । ధర్మార్థకామమోక్షాణామవతారఇవాంగభాక్॥ ... }

వ్యా॥ సఇతి॥ చతుర్ధాచతుః ప్రకారేణవ్యస్తోవిభక్తః పృథివీపతేస్సప్రసవస్సంతానః అంగభాక్ ధర్మార్థకామమోక్షాణాం అవతారఇవబభౌ॥ ...

మూ- ౮౫ { గుణైరారాధయామాసుస్తే గురుం గురువత్సలాః । తమేవ చతురంతేశం రత్నైరివ మహార్ణవాః॥ ... ... }

వ్యా॥ గుణైరితి॥ గురువత్సలాః పితృభక్తాః తేకుమారాః గుణైర్వినయాదిభిర్గురుం పితరం చతుర్ణామర్ణవానాం చతుర్దిగంతానాం ఈశం చతురంతేశం తం దశరథమేవ మహార్ణవాశ్చత్వారో రత్నైరివ ఆరాధయామాసుః- ......

మూ- ౮౬ { సురగజఇవ దంతైర్భగ్నదైత్యాసిధారైర్నయఇవ పణబంధవ్యక్తయోగైరుపాయైః । హరిరివయుగదీర్ఘైర్దోర్భిరంశైస్తదీయైః పతిరవనిపతీనాం తైశ్చకాశే చతుర్భిః॥ ... ... }

—— * ఇతి శ్రీకాళిదాసకృతౌ రఘువంశే మహాకావ్యే దశమస్సర్గః. * ——

వ్యా॥ సురగజఇతి॥ భగ్నా దైత్యానామసిధారా ఆయుధధారా యైస్తైః దంతైశ్చతుర్భిస్సురగజఇవ ఐరావతఇవ పణబంధేన ఫలసిద్ధ్యా వ్యక్తయోగైరనుమితయుక్తిభిః చతుర్భిరుపాయైస్సామాదిభిః నయోనీతిరివ యుగదీర్ఘైశ్చతుర్భిర్దోర్భిర్భుజైః హరిరివ విష్ణురివ తదీయైః హరిసంబంధిభిః అంశైశ్చతుర్భిస్తైః పుత్రైః అవనిపతీనాం పతిః రాజా దశరథశ్చకాశే రేజే॥ ....

ఇతి శ్రీమత్పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణమహామహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం సంజీవినీసమాఖ్యాయాం రఘువంశవ్యాఖ్యాయాం

* దశమస్సర్గః. *